خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى

«خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»نى تۈزۈش
كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

和田简史/新疆《和田简史》编委员会编；
阿布都·买买提艾力等译. —乌鲁木齐：
新疆人民出版社，2005.10
ISBN7—228—09466—2

Ⅰ.和 … Ⅱ. ①新… ②阿… Ⅲ.和田地区—地方史—
维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K294

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2005)第 125226 号

责任编辑：穆合塔尔·马木提，吾依洪·阿布都外力
责任校对：阿依古丽·萨比提
封面设计：王洋

和田简史(维吾尔文)

阿布都拉·买买提艾力 等译

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码：830001)
新疆新华印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 26.625 印张 9 插页
2005 年 10 月第 1 版 2005 年 10 月第 1 次印刷
印数：1 — 3000

ISBN—228—09466—2 定价：40.00 元

中华民族的繁衍生息即便在和田这样自然条件艰苦的地方亦是如此辉煌。作为今天的华夏子孙更应该开发建设这块古老而又荒凉的土地，使其更加惊天动地的变化。为中华添彩，为人民造福。

王乐泉

二〇〇一年八月廿八日

جۇڭخۇا مىللەتلىرى كۆپىيىش، ياشاش جەريانىدا، خوتەندەك تەبىئىي شارائىتى ناچار جايدىمۇ مۇشۇنداق شانلىق مۆجىزىلەرنى ياراتقان. بۈگۈنكى جۇڭخۇا پەرزەنتلىرى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن بۇ قەدىمىي ۋە گۈزەل تۇپراقنى ئېچىش ھەم گۈللەندۈرۈش ئىشلىرىدا يەر جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان نەتىجىلەرنى يارىتىپ، جۇڭخۇا ئېلىگە شان - شەرەپ كەلتۈرۈشىمىز، خەلققە بەخت يارىتىشىمىز كېرەك.

ۋاڭ لېچۇەن

2001 - يىلى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ
شۇجىسى ۋاڭ لېچۇەننىڭ بېغىشلىمىسى

قەدىمكى نىيە شەھىرىنىڭ سېپىل
خارابىسى

قەدىمكى نىيە بۇددا مۇنارى خارابىسى

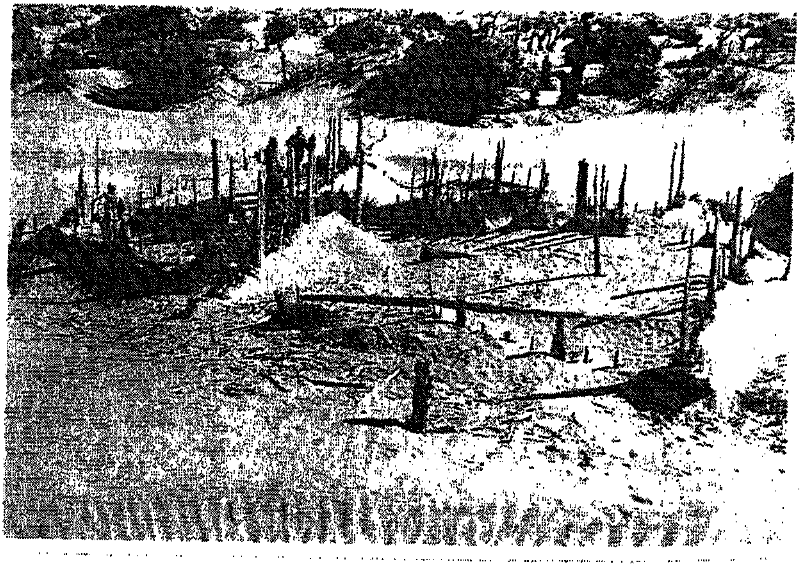

مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى —
قەدىمكى نىيە شەھەر خارابىسى

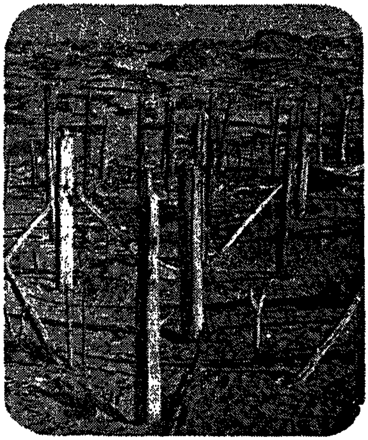

قەدىمكى نىيەدىكى ئىمارەت ئىزلىرى

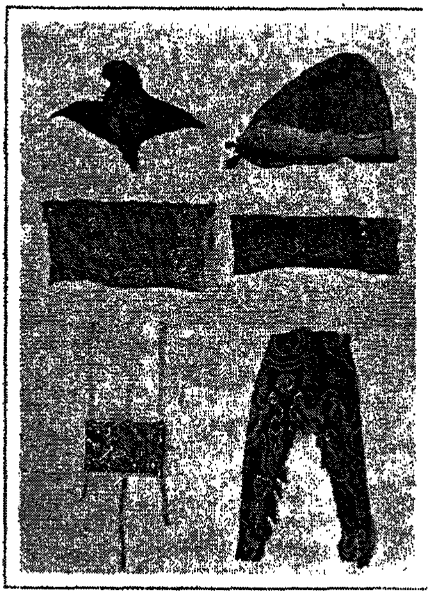

قەدىمكى نىيە شەھەر خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان يىپەك توقۇلمىدىن
سىپتا ئىشلەنگەن بۆك، تەكىيە قاتارلىقلار

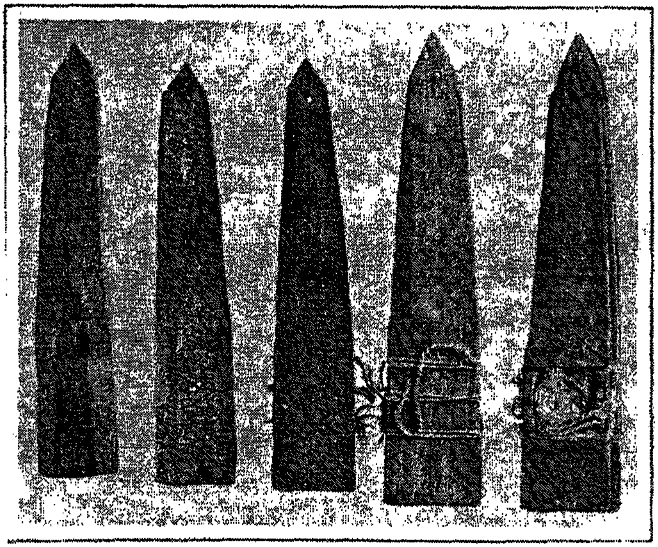

قەدىمكى نىيە شەھرىدىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى
يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر

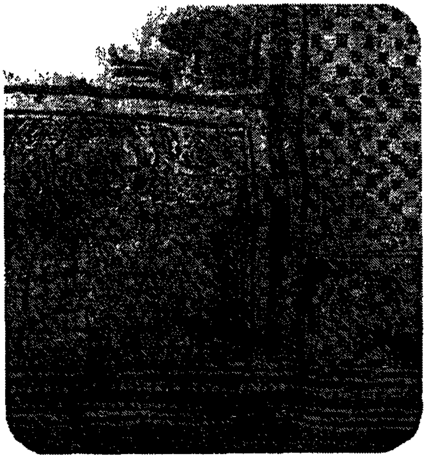

قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان
گۈللۈك پاختا رەخت پارچىسى

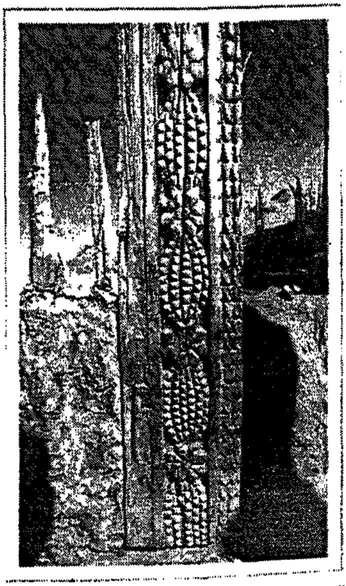

قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان
نەقىش ئويۇلغان ئىشىك كېشىكى

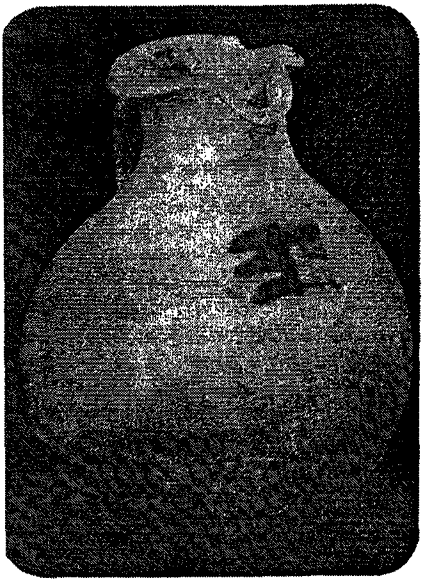

قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان
« [illegible] » خەتلىك كومزەك

سامپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن
قېزىۋېلىنغان تارغاق، كۆرگۈ (ئەينەك)
قېپى (غەربىي خەن دەۋرىگە خاس)

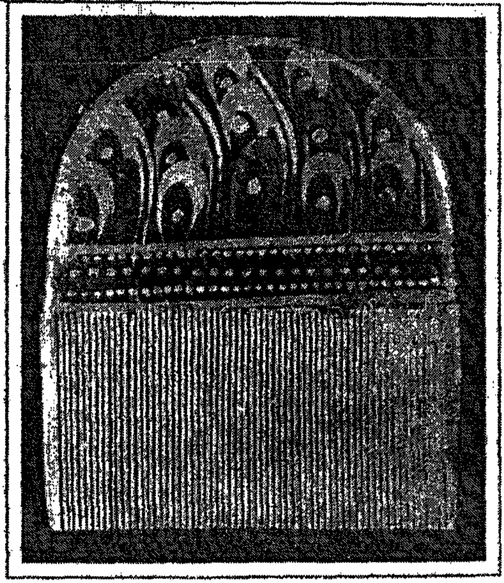

مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت
يادىكارلىق ئورنى — سامپۇلا قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن
قېزىۋېلىنغان سىر بىلەن نەقىشلەنگەن ياغاچ سۆزگۈچ
(جەنۇبىي — شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە خاس)

سامپۇلا قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن
قېزىۋېلىنغان يىپەك توقۇلمىدىن
تىكىلگەن ئىشتاننىڭ پۇچقىقىغا
كەشتىلەنگەن ئادەمنىڭ باش سۈرىتى
(جەنۇبىي ــ شىمالىي سۇلالىلەر)

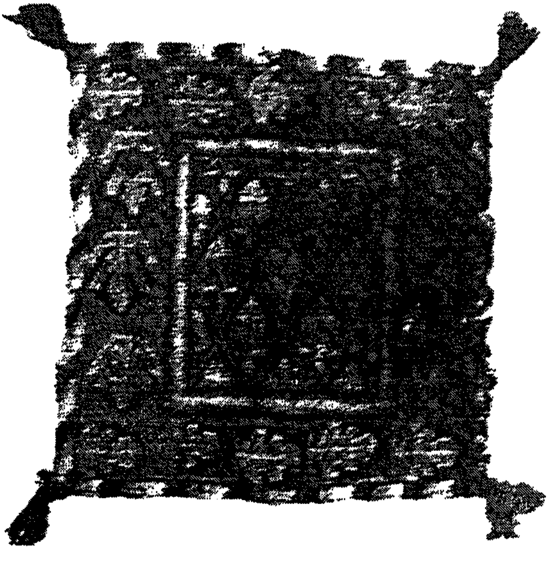

مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت
يادىكارلىق ئورنى ــ سامپۇلا قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن
قېزىۋېلىنغان گىلەم ئېگەر يوپۇقى (جەنۇبىي ــ شىمالىي
سۇلالىلەر دەۋرىگە خاس)

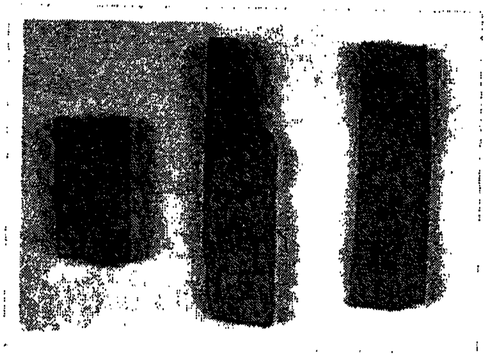

قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان
خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر

قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن
قېزىۋېلىنغان نەقىشلىك ئىشىك

مەملىكەت دەرىجىلىك نوقتىلىق قوغدىلىدىغان
مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى — نىيە خارابىسىدىن
قېزىۋېلىنغان بۇددا تام رەسىمى

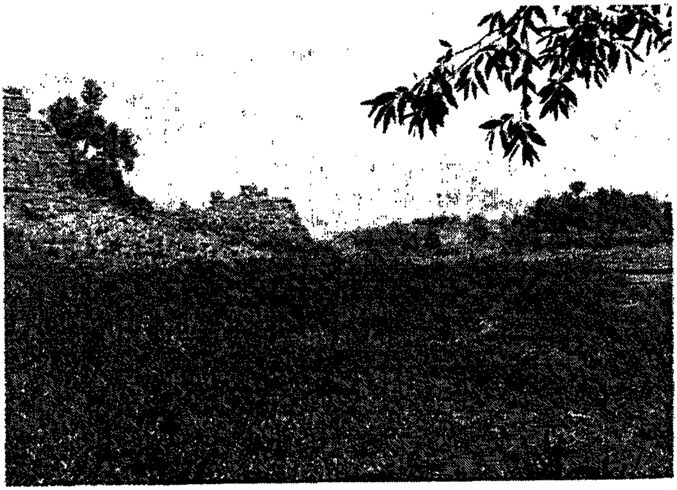

دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ــ نىيە ناھىيىسى ئەندىرە قەدىمىي شەھىرى خارابىسى

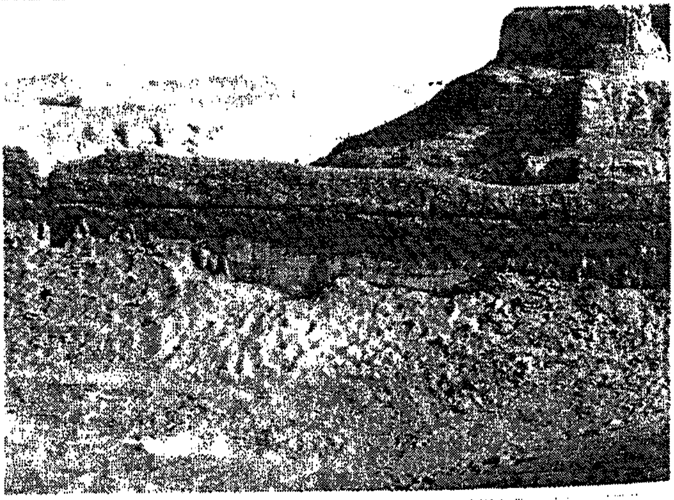

مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ــ لوپ راۋاق بۇددا مۇنارى خارابىسى

مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان
مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى — لوپ راۋاق
بۇددا مۇنارى خارابىسىدىكى بۇددا دىنىغا خاس
ئادەملەر تام رەسىملىرى

ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان
مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى — چىرا ناھىيە كۆيا
دامىكۆدىن قېزىۋېلىنغان مىس بۇت (ۋېي - چىن،
جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە خاس)

ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى — لوپ ناھىيە بازىرىغا
17 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى ئاق سېپىل قەدىمي شەھىرى سېپىل خارابىسى

ئاق سېپىل قەدىمىي شەھىرىنىڭ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى (ھازىرقى لوپ ناھىيىسى بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىدە، 17 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇقنىڭ بويىغا جايلاشقان)

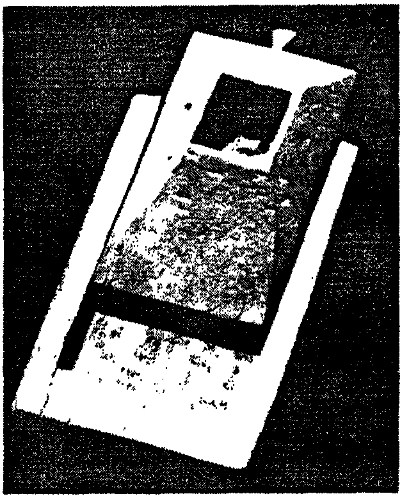

ئۆدۆن يېزىقىدىكى ياغاچ لىپاپ
(چىرا ناھىيە بازىرىغا يېقىن جايدىكى
قۇملۇقتىن تېپىلغان)

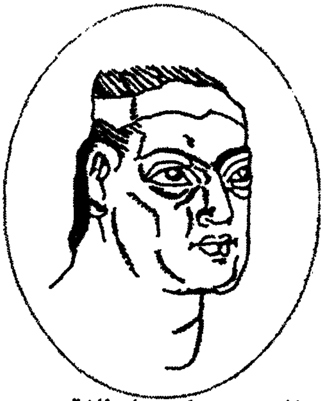

لوپ ناھىيسىدىكى ساپۇلا قەدىمي
قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان يىپەك
ئىشتاننىڭ پۇشقىقىغا كەشتىلەنگەن
ئادەم رەسىمى

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ خانى ۋايجرا تەگرى خانىنىڭ رەسىمى
(دۇنخۇاڭ تام رەسىملىرى)

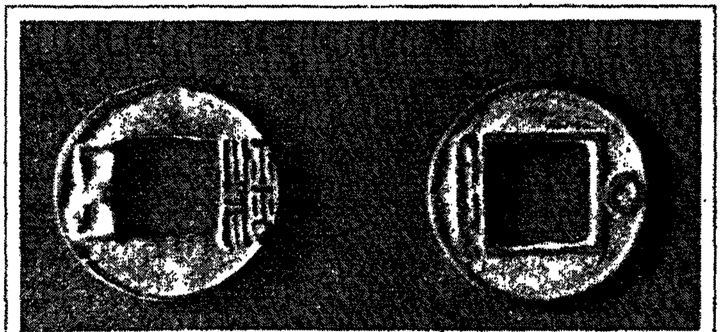

خوتەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان مىلىك ئاۋات خارابىسىدىن
قېزىۋېلىنغان خەن دەۋرىنىڭ «ۋۇ جۇ» مىس پۇلى

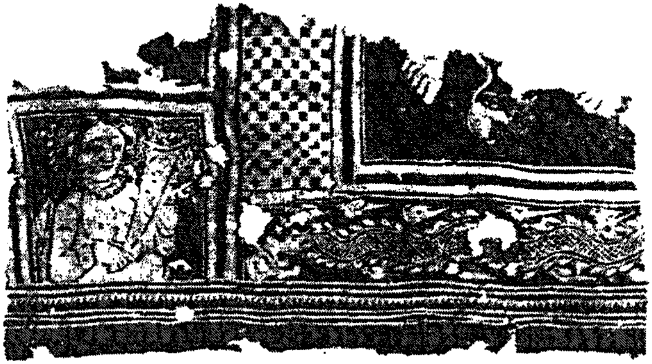

بۈگۈنكى خوتەننىڭ نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان
خەن ــ جىن دەۋرىگە خاس گۈل بېسىلغان پاختا رەخت پارچىسى

Ⅲ ئەسىر ئەتراپىدا ئۇدۇندا ئىشلەنگەن خەنزۇچە-قارۇشتى
يېزىقى چۈشۈرۈلگەن پۇل

١٩٩١ – يىلى چىرا ناھىيىسىنىڭ دامكو يېزىسىدىن تېپىلغان
خەنزۇ يېزىقى ۋە ئۇدۇن يېزىقىدىكى تارىشا

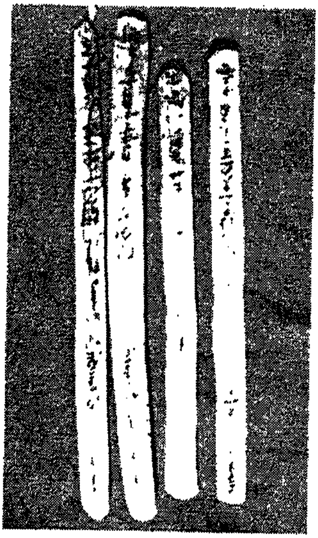

ئۇدۇن يېزىقى

خەنزۇ يېزىقى

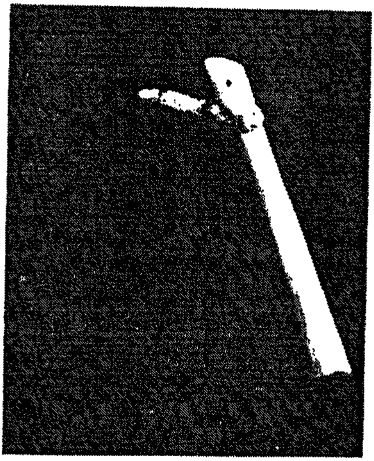

بۇگۇنكى خوتەننىڭ نىيە ناھىيىسىدىكى
نىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان خەن –
جىن دەۋرىگە خاس تۆمۈر ئورغاق

«خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» تەھرىر ھەيئەتلىرىنىڭ ئىسىملىكى

مۇدىر: ۋاڭ جىڭچيەن

مۇئاۋىن مۇدىر: ئۆمەر ئابدۇللا

ئەزالىرى: ليۇ لىنتىڭ، دېڭ فېي، ئابدۇراخمان قۇربان، ليۇ شىنشېڭ، لى گوجياڭ، جۇ خەيلۇن، لى مېڭرۇڭ، خې جيەنمىڭ، زەينەپخان ئابدۇللا، لى سۇننيەن، چې يۇپىڭ، لى بىن، تيەن خەيجۇ، چېڭ جېشەن، ئۆتكۈر ئالىم، ئابدۇقادىر توختى، ياڭ گۇاڭياۋ، لى شىڭجېڭ، ھەمدۇللا مامۇت، يالقۇن قادىر، شۇ جيازېڭ، ۋاڭ شياۋۋېن، مەمەت ئەيسا، لۇ پىڭ، جاۋ شۇمىڭ، ئەبەيدۇللا ھاشىم، تۇرسۇنتوختى بايسېيىت، زى شىلۇەن

باش تۈزگۈچى: سۇن بىن

تەرجىمە قىلغۇچىلار

ئابدۇللا مۇھەممەت ئەلى
مۇختار ھوشۇر
نادىر سادىر
شېرىپجان قاسىم
ئەبەيدۇللا ئاقۇپ
ئابدۇۋاقى توختى
مەتسەيدى ھېلىمشاھ

翻译人员

阿布都拉·买买提艾力
穆合塔尔·吾守尔
纳迪尔·萨地尔
希力甫江·卡斯木
艾拜都拉·阿库部
阿布都瓦克·托呼提
买提塞迪·艾力木沙

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز (1) . . . . ۋاڭ جىڭچيەن 1
كىرىش سۆز (2) . . . . ئۆمەر ئابدۇللا......... 13

بىرىنچى باب خوتەن تارىخى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

1 - بۆلۈم يىراق قەدىمكى دەۋردىكى خوتەن 1
2 - بۆلۈم چىن، خەن دەۋرلىرىدىكى خوتەن 4
3 - بۆلۈم ۋېي، جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خوتەن 20
4 - بۆلۈم سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى خوتەن.. 36
5 - بۆلۈم ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى مەزگىلىدىكى خوتەن 41
6 - بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن 47
7 - بۆلۈم سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى خوتەن.. 51
8 - بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن 70

9 ـ بۆلۆم مىنگو دەۋرىدىكى خوتەن.................... 87
10ـ بۆلۆم جـۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى خوتەن 105

ئىككىنچى باب خوتەننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تارىخى ۋە ئۆزگىچە ئىگىلىكى

1 ـ بۆلۆم يىراق قەدىمكى دەۋردىكى خوتەن ······ 126
2 ـ بۆلۆم چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋردىكى خوتەن 128
3 ـ بۆلۆم ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خوتەن ················ 138
4 ـ بۆلۆم سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن 141
5 ـ بۆلۆم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى خوتەن···148
6 ـ بۆلۆم سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئـاخىرقى ۋە يـۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى خوتەن··· 171
7 ـ بۆلۆم چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن ··· 179
8 ـ بۆلۆم مىنگو دەۋرىدىكى خوتەن ················ 189
9 ـ بۆلۆم جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى خوتەن ························ 196
10 ـ بۆلۆم خوتەننىڭ قاشتېشى قېزىش ۋە قاشتېشى

ئويمچىلىقى كەسپى.................. 219
11 ـ بۆلۈم خوتەننىڭ پىلە-ئۈجمىچىلىكى ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى 248

ئۈچىنچى باب خوتەننىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى تارىخى

1 ـ بۆلۈم تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت دەۋرىدىكى خوتەن 261
2 ـ بۆلۈم مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى گۈللەنگەن دەۋرىدىكى خوتەن.............................. 282
3 ـ بۆلۈم مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى خوتەن 302
4 ـ بۆلۈم مەدەنىيەتنىڭ تىپى ئۆزگەرگەن دەۋردىكى خوتەن 332
5 ـ بۆلۈم ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى خوتەن 353

تۆتىنچى باب خوتەندىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى

1 ـ بۆلۈم قەدىمكى خوتەندىكى چاڭلار 369
2 ـ بۆلۈم ساكلار خوتەندە.......................... 379
3 ـ بۆلۈم تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرت ۋە خوتەندىكى ھەرىكەتلىرى 383
4 ـ بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ خوتەندىكى تەرەققىياتى... 391

5 ـ بۆلۈم خەنزۇ مىللىتى 400
6 ـ بۆلۈم باشقا مىللەتلەر 408

بەشىنچى باب خوتەننىڭ دىن تارىخى

1 ـ بۆلۈم ئىپتىدائىي دىنلار 428
2 ـ بۆلۈم ئاتەش دىنى، مانى دىنى، نىستورى دىنى··· 444
3 ـ بۆلۈم بۇددا دىنى 455
4 ـ بۆلۈم ئىسلام دىنى 468

ئالتىنچى باب خوتەننىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تارىخى

1 ـ بۆلۈم ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن 492
2 ـ بۆلۈم ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن 493
3 ـ بۆلۈم ۋېي، جىن سۇلالىسى، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى خوتەن··· 500
4 ـ بۆلۈم سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن 504
5 ـ بۆلۈم ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن ··· 513
6 ـ بۆلۈم يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن 516

يەتتىنچى باب خوتەننىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرەش تارىخى

1 ـ بۆلۈم ئىككى خەن، ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى ········· 536
2 ـ بۆلۈم سۈي سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىگىچە ···················· 543
3 ـ بۆلۈم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىگىچە ································· 549
4 ـ بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى دەۋرى ················· 554
5 ـ بۆلۈم مىنگو دەۋرى ························· 564
6 ـ بۆلۈم جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى خوتەن ···················· 573

سەككىزىنچى باب خوتەننىڭ تىل ـ يېزىق تارىخى

1 ـ بۆلۈم خوتەندىكى قەدىمكى زاماندىكى تىل ـ يېزىقلىرى ····························· 595
2 ـ بۆلۈم خوتەندە ھازىر ئىشلىتىۋاتقان تىل ـ يېزىقلار ································ 660

توققۇزىنچى باب خوتەننىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى

1 - بۆلۈم يېمەك - ئىچمەك ئادىتى 679
2 - بۆلۈم كىشىلىك تۇرمۇش قائىدە - يوسۇنلىرى
713 ....

قوشۇمچە

1. خوتەندە ئۆتكەن شەخسلەر 762
2. خوتەننىڭ چوڭ ئىشلار يىلنامىسى 796

كىرىش سۆز (1)

«خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» نەشر قىلىنىپ، ئۆزىمىزنىڭ يەرلىك تارىخ كىتابىغا ئىگە بولدۇق. بۇ تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان ئىش.

«خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتى، خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە سىياسىي كۈرەشنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭ مەسىلىسى توغرىسىدىكى مۇھىم سۆزىنىڭ روھىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە تەھرىرلىرىنى ۋاقتىدا تەشكىللەپ تاماملىغان مۇھىم بىر تارىخشۇناسلىق قۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

باش شۇجى جياڭ زېمىن ئومۇمىي ۋەزىيەتنى ئىگىلەپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ئەھۋاللارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، «شىنجاڭ تارىخىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىش» ۋەزىپىسىنى يىغىنچاق ۋە ئىخچام قىلىپ بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويدى، شۇنداقلا: «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» نى تۈزۈپ چىقىشىمىز ئۈچۈن نىشان ۋە ئومۇمىي پروگراممىنى كۆرسىتىپ بەردى. ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ رەھبەرلىرى تەھرىرلەر بىلەن كۆپ قېتىم كۆرۈشۈپ، تارىخنى يازغۇچىلار، تەھرىرلەر ۋە مۇھەررىرلەردىن باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ بۇ يوليورۇقنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، بۇ يوليورۇقنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمدا، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتە، تارىخ بىلەن تەھلىل-

نى بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ، تارىخىي ماتېرىياللارنى ئەستا-
يىدىل، پۇختا توپلاپ، تارىخنىڭ مۇساپىسىنى سىستېمىلىق تەت-
قىق ۋە تەھلىل قىلىپ، خوتەن تارىخىدىكى، بولۇپمۇ مىللەتلەر
تارىخى، دىن تارىخى، مەدەنىيەت تارىخى؛ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى
قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى تارىخى جەھەت-
لەردىكى بەزىبىر چۈشىنىكسىز مەسىلىلەرنى تۈپتىن ئېنىقلاپ،
خوتەن تارىخىنى ئەينەن يېزىش ۋە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش
ئاساسىدا، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئەسلىي قانۇنىيىتىنى ئېچىپ
بېرىش ئارقىلىق «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»نى ھەم ئوبيېك-
تىپ، ئادىل تارىخىي ئەسەر، ھەم ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى،
سوتسىيالىزم تەربىيىسى، ماركسىزملىق مىللەت قارىشى، دىن
قارىشى تەربىيىسى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، مىللىي بۆل-
گۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بارىدىغان ئوقۇش-
لۇق قىلىپ تۈزۈپ چىقىشنى تەلەپ قىلدى. «خوتەننىڭ قىسقىچە
تارىخى»نى يازغۇچىلار، تەھرىرلىگۈچىلەر ۋە تەكشۈرۈپ بېكىت-
كۈچىلەر باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ «شىنجاڭ تارىخىنى سىس-
تېمىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىش كېرەك» دېگەن
يوليورۇقىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، كۆپچىلىكنىڭ
ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، بىر يىلدىن ئارتۇق
تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»
نى تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇردى.

بۈگۈنكى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئىنسانىيەت پائالىيەت تارىخى-
نى چۈشىنىش ئۈچۈن ئىنتايىن ئۇزاق يىللارغا نەزەر سېلىشقا
توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 5 — 6 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا
قەدىمكى خوتەن خەلقى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان-
دى. ھازىرقى نىيە، كېرىيە، گۇما ناھىيىلىرىدىن ئىنتايىن
نەپىس ياسالغان نۇرغۇن تاش قوراللار تېپىلدى، بۇلار ئاشۇ

دەۋردىكى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىدى. بۇنىڭدىن 5 — 6 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا نەپىس، گۈزەل خوتەن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئوتتۇرا دېڭىز رايونلىرىغا كىرگۈزۈلگەن، يەنى يىپەك يولىدىن خېلى بۇرۇنلا قاشتېشى يولى بارلىققا كەلگەنىدى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى Ⅲ — Ⅳ ئەسىردىلا خوتەن (قەدىمدە ئۇدۇن دەپ ئاتالغان) تېرىقچىلىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان، شۇنداقلا بۇ ۋاقىتتا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىغىچە بولغان بوستانلىقلاردا يىپەك يولى بارلىققا كەلگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا يىپەك يولى جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. سودىگەرلەر ۋە ئەلچىلەر كۆپرەك جەنۇبىي يول بىلەن يۈرۈشەتتى. ئۇدۇن جەنۇبىي يىپەك يولىدىكى قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقان مۇھىم بازار بولغاچقا، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ داڭلىق ماللىرى توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان جاي ئىدى، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى، غەربىي يۇرتتىكى داڭلىق ئۈچ چوڭ يىپەك يۇرتىنىڭ ۋە تۈت شەھەرنىڭ بىرى ئىدى.

خوتەن خەلقى ئۇزاق تارىخ مۇساپىسىدە شانلىق قەدىمكى ۋە هازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى ياراتقان. خوتەندە نۇرغۇن قەدىمىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە كۆئىنلۈن ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مول ۋە رەڭگارەڭ ئەپسانە، رىۋايەتلەر، تارىخىي ھېكايىلەر بار. بۇ مۇقەددەس تاغ، قەدىمىي قەلئەلەر، قەدىمىي جەڭگاھلار، قەدىمىي تۇرالار، قەدىمىي ئىبادەتخانىلار، قەدىمىي قورۇ - جايلار، قەدىمىي مۇھۇر، قەدىمىي پۇل، قەدىمىي كىيىم - كېچەك، قەدىمىي بۇت ۋە ھەر خىل قەدىمىي سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسىدە تارىخنىڭ ئىزنالىرى قالغان بولۇپ، بۇلاردا شانلىق تارىخنىڭ نۇرى جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

تېرىقچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەر بەگلىكى بولغان ئۇدۇن ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 242 - يىلى قۇرۇلغان.

جۇ، چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى «يۇ بېن خاتىرىسى»، «مۇ تيەنزى تەزكىرىسى» قاتارلىق كىتابلاردا ئۇدۇن ۋە ئۇدۇننىڭ جەنۇبىدىكى كوئېنلۇن تاغلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئۇدۇننىڭ ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن ئەڭ بۇرۇنقى خەنزۇ تىلىدىكى كىتاب «تارىخىي خاتىرىلەر» بولۇپ، ئۇنى جياڭ چيەن غەربىي يۇرتقا كەلگەندىن كېيىن سىماچيەن يېزىپ پۈتتۈرگەن. ئۇنىڭدا جياڭ چيەننىڭ ئۇدۇن، ئۇزۇنتات بەگلىكىگە يانداش ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىگە دائىر ئىشلار ھەم ئۇدۇنغا ئائىت ئىشلار بىر قەدەر تەپسىلىي ۋە توغرا خاتىرىلەنگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە، ئۇدۇننىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا دەريا شەرققە ئېقىپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىكەن. ئۇدۇننىڭ جەنۇبىدىكى تاغنى «كوئېنلۇن تېغى» دەپ ئاتايدىكەن، ئۇ يەردىن قاشتېشى كۆپ چىقىدىكەن، دەپ يېزىلغان.

شېنجۆنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇپ، غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنى خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئېنىق كىرگۈزگەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ قالغان. ئەينى ۋاقىتتا خوتەندە نىيە بەگلىكى، روڭلۇ بەگلىكى، ئۇزۇنتات بەگلىكى، كۆرلى بەگلىكى، ئۇدۇن بەگىلى، گۇما بەگلىكىدىن ئىبارەت ئالتە بەگلىك ئۆتكەن. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، كۈنسېرى قۇدرەت تېپىۋاتقان ئۇدۇن باشقا بەش شەھەر بەگلىكىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان تەۋەلىك دائىرىسىنى شە-

كىللەندۇرگەن.

ئۇدۇن خەن دەۋرىدىن باشلاپ ۋېي، جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر، سۇي، تاڭ سۇلالىسى، بەش دەۋر ۋە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە كەلگۈچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-تىكى سۇلالىلەر بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەچكە، ۋەزىيەت بىر قەدەر مۇقىم بولۇپ، ئىجتىمائىي تەرەق-قىيات كۆنسېرى ئىلگىرى سۈرۈلگەن، ئىقتىساد گۈللەنگەن، خەلق خاتىرجەم، ئىناق تىرىكچىلىك قىلغان. خەن، تاڭ دەۋرلى-رىدە ئۇدۇن تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەتتە ئەڭ تەرەققىي قىلغان ئۈچ بۆددا بەگلىكىنىڭ بىرى بولغان، بولۇپمۇ VIII ئەسىردىن XI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن بىرگە غەربىي يۇرتتا 200 يىلغا يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، قەدىمكى غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنى ئورتاق ياراتقان.

X ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىن XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە قارا خانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا 40 نەچچە يىل ئۇرۇش بولغان، XIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە غەربىي لياۋ سۇلالىسى شەر-قىي قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن خوتەندە جەڭ قىلغان، ئارقى-دىنلا چىڭگىزخان غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە لەشكەر تارتىپ، خوتەننى ئىشغال قىلغان، XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خوتەندىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇرۇش بولغان؛ XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە چاغاتاي خان جەمەتى ئوتتۇرىسىدا نەچچە ئون يىل يېغىلىق بولغان. مانا بۇ خوتەن تارىخىدىكى ئەڭ ئەنسىز يىللار بولۇپ، بۇ يىللاردا جەمئىيەت تەرەققىياتى چېكىنگەن، ئىقتىساد خارابلاشقان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئېغىر بۇزغۇن-چىلىققا ئۇچرىغان، خەلق يۇرت ـ ماكانىدىن ئايرىلىپ ئازاب ـ

ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان. جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەشھۇر ئەلچى ماركو پولو ۋە ئابراقا، رابو خوتەننىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالى توغرىسىدا: «خوتەندە قاتناش ئۈزۈلۈپ قالغان، نۇرغۇن كىشى ئاچلىقتىن ئۆلگەن» دەپ يازغان. مىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ئەمەلدار چېن چېڭمۇ خوتەن توغرىسىدا: «بەگ-لىك ئاجىزلاشقان، قوشنا ئەللەر تاجاۋۇز قىلغان، خەلقى پەقەت 10 مىڭ بولۇپ، تاغلىق رايونلارغا قېچىپ بېرىپ پاناھلانغان» دەپ يازغان. تارىخىي دىئالېكتىكا كىشىلەرگە شۇنى قايتا - قايتا ئۇقتۇرىدۇكى، مالىمانچىلىق، بۆلگۈنچىلىك مىللەتكە، خەلققە ھېچقانداق پايدا ۋە ياخشىلىق ئېلىپ كەلمەيدۇ، پەقەت ئېغىر ئاپەت ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلا ئېلىپ كېلىدۇ. شۇڭا، ھەر مىللەت خەلقى مەڭگۈ بۆلگۈنچىلىككە ۋە مالىمانچىلىققا قارشى تۇرۇشنىڭ ئاساسىي قوشۇنىدۇر.

تارىختا خوتەن غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئە-چىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن ئەڭ قويۇق مۇنا-سىۋەتنى ساقلاپ كەلگەنلەرنىڭ بىرى. خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ بە-رىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 104 - يىلى) سۇتىرىشانا سانغۇنى لى گۇاڭلى پەرغانىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، قايتىش يولىدا ئۇدۇن، ئۇزۇنتات بەگلىكىدىن ئۆتكەندە، ئۇزۇنتات پادى-شاھى شاھزادە لەيدەننى، ئۇدۇن خانى جىيەن ئوغلىنى لى گۇاڭ-لى بىلەن بىللە خەن ۋۇدىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ مۇلازىم بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى، پەن - تېخنىكىسى ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەجرىبىسىنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئە-ۋەتكەن. بۇ تۈزۈم تاڭ دەۋرىگىچە داۋاملاشقان. بەنچاۋ، بەن يۇڭلار غەربىي يۇرتتا تۇرغان مەزگىلدە، ئۇدۇن ئۇلارنىڭ تۇر-لۇك ئاسىي كۈچلەر ۋە بۆلگۈنچى كۈچلەرگە زەربە بېرىشىگە كۆپ قېتىم لەشكەر ۋە ئاشلىق، يەم - خەشەك، تۆگە، ئات قاتارلىقلار بىلەن ياردەم بەرگەن. بەن يۇڭ غەربىي يۇرتتىكى دورغاپ مەھكە-

مىسنى لۇكچۇندىن ئۇدۇنغا يۆتكىگەن. بۇ ۋاقىتتا ئۇدۇن شەر-
قىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى باشقۇرىدىغان سىياسىي مەر-
كەز بولۇپ قالغان. خەن جاڭدى بەنچاۋنى تۇنجى قېتىم قايتىپ
كېلىشكە بۇيرۇغاندا، بەنچاۋ سۇلى (قەشقەر) دىن ئۇدۇنغا كەل-
گەن. ئۇدۇن خانى ۋە پۇقرالىرى قاتتىق كۆز يېشى قىلىپ،
بەنچاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ، ئۇنىڭ شەرققە قايتى-
شىنى توسقان. بەنچاۋ خەن جاڭدىغا مەكتۇپ يازغاندىن كېيىن،
ئۇنىڭ غەربىي يۇرتتا داۋاملىق تۇرۇپ قېلىشىغا ئىجازەت بېرىل-
گەن. قەدىمكى ئۇدۇن خەلقى ھەرقايسى مىللەتلەر بىر نىيەتتە
ئىتتىپاقلىشىپ، مۇقىملىقنى قوغداپ، ئورتاق تەرەققىي قىلغان
تارىخنى يېزىپ قالدۇرغان.

مىلادىيە 756 ـ يىلى ئۇدۇن خانى ۋايجرا سامپاۋا ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتە بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ توپىلىڭى، يەنى ئۆڭلۈك ـ
سۇيگۇن توپىلىڭى كۆتۈرۈلگەنلىكتىن خەۋەر تېپىپ، سىرتقى
جەھەتتە تۇبۇت ۋە تۈركلەر پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇۋاتقان، ئىچ-
كى قىسىمدا خان ئوردىسىدىكى ۋەزىر ـ ۋۇزرالار قارشى چىقى-
ۋاتقان ئەھۋالدا، دادىللىق بىلەن 5000 لەشكەر چىقىرىپ، تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ئۆڭلۈك ـ سۇيگۇن توپىلىڭىنى تىنچىتىدىغان ھەق-
قانىي ئۇرۇشقا قاتناشقان. بۇ كۈچلۈك قوشۇن بىلەن ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ يابغۇ قوشۇنى جەڭگە ئەڭ ماھىر ئاز سانلىق مىللەت
قوشۇنلىرى ئىدى. ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى گو زىيىنىڭ
قوماندانلىقىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چاڭئەن، لوياڭدىن ئىبارەت
ئىككى پايتەختنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭىگە قاتنىشىپ زور تۆھپە
قوشۇپ، ئۇدۇندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى
قوغداپ، بۆلگۈنچىلىك ۋە مالىمانچىلىققا قارشى تۇرىدىغان شان-
لىق تارىخنى يەنە بىر قېتىم يازغان.

مىلادىيە 1826 ـ يىلى خوتەن خەلقى بۆلگۈنچى
كۈچ — جاھانگىر خوجىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ

بارغان. جاھانگىر خوجا خوتەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، غالجىر-
لارچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، مىڭلىغان خوتەن خەلقىنى ئۆل-
تۈرگەن. مىلادىيە 1866 ـ يىلى خوتەن خەلقى زوراۋانلىقتىن
قورقماي، ئەڭ ئەسەبىي تاجاۋۇزچى ياقۇپ بەگكە قارشى بىر
ئايدىن كۆپرەك جەڭ قىلغان. ياقۇپ بەگ خوتەننى بېسىۋالغاندىن
كېيىن، خوتەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا 50 مىڭغا يېقىن ئادەمنى
قىرغىن قىلغان. ھەر مىللەت خوتەن خەلقى بىردەك غەزەپكە
كېلىپ، تاجاۋۇزچى كۈچلەرگە قارشى جاسارەت بىلەن باتۇرانە
كۈرەش قىلىپ، ئىسسىق قېنى ۋە ھاياتى بەدىلىگە تارىخنىڭ ئەڭ
تەنتەنىلىك ۋە تەسىرلىك تارىخىي سەھىپىسىنى يازغان.
1912 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى پارتلىغان چىرا
كەنتى ۋەقەسى چىرا خەلقى، شۇنداقلا خوتەن خەلقىنىڭ چاررو-
سىيە تاجاۋۇزچى كۈچلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىغا قارشى ئې-
لىپ بارغان بىر قېتىملىق جاھانگىرلىككە، تاجاۋۇزچىلىققا ۋە
بۆلگۈنچىلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرىشى بولۇپ ھېسابلى-
نىدۇ. ئۇلارنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرىشى-
نىڭ نەتىجىلىرى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى
تۇرۇش كۈرىشى تارىخىدىن ئورۇن ئالغان، ئۇ مەڭگۈ نۇر چېچىپ
چاقناپ تۇرىدۇ.
خوتەن قەدىمدىن تارتىپ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراق-
لاشقان رايون ئىدى. دەسلەپكى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، قە-
دىمكى خوتەندە ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن ۋە كۆپەيگەن
مىللەت 17 دىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلار قوللانغان تىل ـ يېزىق
سەككىز ـ توققۇز خىلدىن ئاشقان. ھازىر خوتەندە ياشاۋاتقان
ئاساسىي مىللەت يەتتە، ئۇلار ئىشلىتىۋاتقان تىل ـ يېزىق ئالتە
خىل. خوتەن غەربتىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىشتىكى ياڭگۇەن
قوۋۇقىغا ئەڭ يېقىن بوستانلىق بولغاچقا، تارىختا خوتەننىڭ
ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ كەلگەن، بۇ

تارىخىي پاكىتلار خەنزۇ ۋە تىبەت يېزىقىدىكى نۇرغۇن كىتابتا خاتىرىلەنگەن. دېمەك، خوتەن غەربىي يۇرتتىكى جايلار ئىچىدە خەنزۇلار ئەڭ بۇرۇن كەلگەن ۋە ئەڭ كۆپ ئولتۇراقلاشقان جاي ھېسابلىنىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ خەنزۇ تىل - يېزىقى ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمەت تىل - يېزىقىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. ئۇدۇندىكى شەرقىي ۋە غەربىي شەھەرلەردە تىلماچ بەگ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مەخسۇس ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقى ۋە خەنزۇ تىل - يېزىقى تەرجىمىسى بىلەن شۇغۇللانغان. قېزىلما مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئىچىدە بىرمۇنچە خەنزۇچە كىتابلار تېپىلغان. نىيەدىن قېزىۋېلىنغان «ئاشلىق مەھكىمىسىنىڭ تامغىسى» شەرقىي خەن دەۋرىدە ئەسكەرلەر بوز يەر ئاچقان ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت تامغىسىدۇر. بۇ تارىخىي ماتېرى- يال ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلار خوتەننىڭ قەدىمدىن تارتىپلا ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق ئاچقان ۋە گۈللەندۇرگەن ماكان ئىكەنلىكى- نى چوڭقۇر ۋە ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. خوتەننىڭ بىر چىمدىم توپىسىغىمۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قان - تەرى سىڭگەن، ئۇلار- نىڭ قىيىنچىلىق ئىچىدە باسقان قەدەملىرىنىڭ ئىزى چۈشكەن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغان، ئورتاق ياراتقان تارىخىي تۆھپىسى خاتىرىلەنگەن.

ئۇدۇن ئاھالىسى دەسلەپتە باخشىلىققا چوقۇنغان. راستىنى ئېيتقاندا، باخشىلىق دىن ئەمەس، بەلكى بىر خىل «غەيرىي رەسمىي دىن» ھادىسىسى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردە بۇددا دىنى ئۇدۇنغا كىرىپ، مىلادىيە II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كەڭ تارقالغان. XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەنى مىلادىيە 1006 - يىلى ئۇدۇن خەلقى ئىسلام دىنىغا كىرگەن. بۇددا دىنى ئۇدۇندا 1000 يىلدەك تارقىلىپ يۈردى، ئىسلام دىنىنىڭمۇ خو- تەندە تارقالغىنىغا 1000 يىلچە بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، خوتەندە يەنە قىسمەن كىشىلەر نېستورى دىنى، زوروئاستېر دىنى، شامان

دىنى، مانى دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئىشەنگەن. دىئالېكتىك ماتې-
رىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزىرىگە ئاساسلانغان-
دا، دىنمۇ باشقا تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش،
پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش، ئۆزگىرىش ۋە يوقىلىشتىن
ئىبارەت تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. تارىخىي پاكىت قە-
دىمدىن تارتىپ خوتەن خەلقىنىڭ پەقەت بىرلا خىل دىنغا ئېتىقاد
قىلمىغانلىقىنى، ھەر قانداق دىنىنىڭ مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇ-
رۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى مۇنازىرىسىز دەلىللەپ بەردى.

يورۇتۇپ ئالەمنى تاڭ ئاتتى خوراز چىللاش بىلەن،
بارچە مىللەت چالدى ساز، يۇتيەنمۇ بار بۇ نەغمىدە.

1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى
2 ـ جۈن 5 ـ شىسىنىڭ 15 ـ تۇەنى بىپايان چۆل ـ جەزىرىلەرنى
كېزىپ خوتەنگە كىرىپ، گومىنداڭدىن ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈ-
ۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ھەر مىللەت خوتەن خەلقى تارىخنىڭ خوجا-
يىنلىرىغا ئايلىنىپ، خوتەن تارىخىدا ئەڭ يېڭى سەھىپە ئاچتى.
50 يىل تارىخ ئېقىمى ئۈچۈن ئېيتقاندا قىسقىغىنە بىر
ۋاقىت. ئەمما، بۇ ۋاقىت ئىچىدە خوتەن زېمىنىدا ئالەمشۇمۇل
زور تارىخىي ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. ئىجتىمائىي ئىقتى-
سادنىڭ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى
مىسلىسىز بولدى. خوتەن خەلقى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە
قۇرۇلۇش داۋامىدا، تۈرلۈك ئۇلۇغ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت داۋا-
مىدا يېتىلدۈرگەن «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش» تىن
ئىبارەت خوتەن روھى ئەڭ قىممەتلىك تارىخىي بايلىق ھېسابلىنى-
دۇ. خوتەن خەلقى مانا مۇشۇ قىممەتلىك مەنىۋى بايلىققا تايى-
نىپ، جاسارەتكە كېلىپ، ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئۆ-
زىنىڭ ئىسسىق قان ـ تەرى ۋە ئەقىل ـ پاراستى بىلەن خوتەن

تارىخىنىڭ يېڭى سەھىپىلىرىنى يېزىپ چىقتى.

تارىخنىڭ ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىشى داۋامىدا، خوتەندە ۋاڭ ۋېيغا ئوخشاش تارىخ چاقىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۆرتكە بولىدىغان سانسىزلىغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە شەخسلەر بارلىققا كەلدى. بۇنداق قەھرىمانلار بىزنىڭ زور كۈچ بىلەن مەدھىيىلىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

ۋەتىنىمىزنىڭ ئەڭ چەت چېگرىسىغا جايلاشقان خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقى پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ خوتەنگە قىلغان چەكسىز غەمخورلۇقى ۋە بەرگەن مەدىتىنى ئېسىدە مەڭگۈ ساقلايدۇ. پېشقەدەم پرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرىدىن ليۇ شاۋچى، جۇ ئېنلەي، چېن يى، خې لۇڭ، لى شيەنىيەن قاتارلىق رەھبەرلەر خوتەنگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ يېتەكچىلىك قىلغان؛ جياڭ زېمىن، جۇ رۇڭجى، لى رۈيخۇەن، لى لەنچىڭ، چياۋ شى، ۋەن لى، سۇڭ پىڭ قاتارلىق رەھبەرلەرمۇ خوتەنگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، يېتەكچىلىك قىلغان. خوتەننىڭ تارىخىي خاراكتېرلىك ئالغا بېسىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە دۆلەتنىڭ قوللىشى ھەم ياردىمىدىن ھەرگىز ئايرىلالمايدۇ.

«خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» نىڭ نەشر قىلىنىش ھارپىسىدا بۇ كىتابنى ماقالە بىلەن تەمىنلىگۈچى، تەھرىرلىگۈچى، تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى خادىملارنىڭ ھەر مىللەت خوتەن خەلقى ئۈچۈن ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئىش قىلىپ بەرگەنلىكىگە، ئىلگىرى خوتەندە خىزمەت قىلغان، خوتەنگە چوڭقۇر مېھىر - مۇھەببەت باغلىغان ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ ماقالىلەرنى ئەستايىدىل يېزىپ چىققانلىقى ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتكەنلىكىگە رەھمەت ئېيتىمەن. بولۇپمۇ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى يولداش ۋاڭ

لىچۇەنىنىڭ ئالدىراشچىلىق ئىچىدىمۇ ۋاقىت چىقىرىپ، «خوتەن-نىڭ قىسقىچە تارىخى» غا بېغىشلىما يېزىپ بەرگەنلىكىگە رەھمەت ئېيتىمەن. بۇ «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» نى تەھرىرلەپ نەشر-دىن چىقىرىشىمىزغا، شۇنداقلا خوتەننىڭ خىزمەتلىرىگە بولغان ئەڭ چوڭ مەدەت.

مەن بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنغانلىقىنى چىن قەلبىمدىن تەبرىكلەيمەن. بۇ كىتابنىڭ خوتەننىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى داۋامىدا ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىق-نى قوغداپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋامىدا تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ج ك پ خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى

ۋاڭ جىڭچيەن

2001 - يىلى 6 - ئاي

كىرىش سۆز (2)

«خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» نەشر قىلىندى. بۇ مۇھىم تارىخشۇناسلىق قۇرۇلۇشى، شۇنداقلا 1 مىليون 680 مىڭ ھەر مىللەت خوتەن خەلقىنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدىكى چوڭ ئىش.

باش شۇجى جياڭ زېمىن قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان تارىخنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، يىراقنى كۆرەرلىك بىلەن بىزگە «شىنجاڭ تارىخىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىش» كېرەكلىكىنى كۆپ قېتىم ۋە چوڭقۇر كۆرسىتىپ بەردى. ج ك پ خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتى، خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ بۇ يوليورۇقىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى، ئالىملىرى ۋە تۈزگۈچى، تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچىلەرنى ۋاقتىدا تەشكىللەپ، باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ يوليورۇقىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمدا چىڭ تۇرۇپ، خوتەن تارىخىنى ئوبيېكتىپ ۋە ئادىللىق بىلەن بايان قىلىپ ۋە ئوبيېكتىپ، ئادىللىق بىلەن باھا بېرىپ، مەزمۇنى مول، ماتېرىياللىرى چىن بۇ تارىخ كىتابىنى تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇردى. بۇنىڭ بىلەن بۇنىڭدىن كېيىن خوتەن تارىخى، ھەتتا يىپەك يولى تارىخىنى داۋاملىق ھالدا چوڭقۇر، سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنىڭ ئاساسىي تارىخىي پروگراممىسى بېكىتىلدى ھەم ھەر مىللەت ئاممىسىغا خوتەن تارىخىنى توغرا تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن ئاساسىي دەرسلىك تۈزۈلدى. شۇنداقلا بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ھەم نۆۋەتتىكى سىياسىي كۈرەشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتى، ھەم

ئۆزاق مۇددەت سياسىي ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتى. «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» نىڭ نەشر قىلىنىشى مەيلى ھازىر ياكى كەلگۈسى ئۈچۈن بولسۇن، ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ۋە پايدىلىق ئىش. بۇ كىتابنى تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇرۇش، ئالدى بىلەن ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكە-مىنىڭ باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ «شىنجاڭ تارىخىنى سىستې-مىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىش كېرەك» دېگەن يوليورۇقىنى ئەستايىدىل ئۆزلەشتۈرگەنلىكى ۋە ئىزچىللاشتۇر-غانلىقىنىڭ نەتىجىسى. شۇنداقلا ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى، ئالىملىرى ۋە تۈزگۈچى، تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى خادىملارنىڭ ئىجتىھات بىلەن تىرىشىپ، ئورتاق كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ نەتى-جىسى.

نەچچە مىڭ يىللىق تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئۆزگىرىشلەرگە نەزەر سالغىنىمىزدا، خوتەننىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتى، بولۇپمۇ ھەر مىللەت خوتەن خەلقى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، بۆلۈنمە بولۇۋېلىشقا، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش مەيدانىدا باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇرۇپ، ھەر خىل بۆلگۈنچى، تاجاۋۇزچى كۈچلەرگە قارشى تىللاردا داستان بولغۇدەك كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن بەنچاۋ، بەن يۇڭ ئاتا - بالا ئىككىيلەن غەربىي يۇرت ئۈچۈن تۆھپە ياراتقان دەۋردە، ئۇدۇن پادىشاھى ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشىغا تۆت قېتىم ئەسكەر ۋە ئات - تۆگىلەر بىلەن ياردەم قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىكى ۋە مۇقىملىقىنى قوغدىغان؛ سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئۇدۇن بۇ سۇلالىلەرگە ماسلىشىپ، بۆل-گۈنچى كۈچلەرگە قارشى 15 قېتىم كۈرەش ئېلىپ بارغان ۋە بۇ كۈرەش داۋامىدا ئۆز كۈچىنى زورايتقان، ھەتتا تاڭ سۇلالىسى-نىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا قۇربى يەتمەي قالغان ئەھۋالدا، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، تۈبۈت ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، غەر-

بىي يۇرتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ مۇقىملىقى ۋە
بىرلىكىنى قوغداپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىسى بىلەن قويۇق
مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن. ئەڭ قىممەتلىك بولغىنى شۇكى،
مىلادىيە 756 ـ يىلى، ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سامپاۋا ئۆڭلۈك ـ
سۇيگۇن توپىلىڭىنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ، تاشقى دۈشمەننىڭ تاجا-
ۋۇزىنى ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي، 5000
لەشكەر بىلەن نەچچە مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ تاڭ سۇلالىسىگە
بېرىپ، چاڭئەن، لوياڭنى قايتۇرۇۋېلىش كۈرىشىگە بىۋاستە
قاتناشقان. ئۆڭلۈك ـ سۇيگۇن توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كې-
يىن، ۋايجىرا سامپاۋا داۋاملىق ھالدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھۆكۈ-
مەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان، بۇنىڭغا ئىلگىرى ـ كې-
يىن بولۇپ 38 يىل ۋاقىت كەتكەن، ئۇ 63 يېشىدا ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتە ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئەمىنلىكى
ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

بۆلگۈنچى، ۋەتەن ساتقۇچ جاھانگىر خوجىغا قارشى كۈرەش
داۋامىدا، 10 مىڭغا يېقىن خوتەن خەلقى قىممەتلىك ھاياتىدىن
ئايرىلغان، ئەڭ چوڭ تاجاۋۇزچى ياقۇپ بەگكە قارشى كۈرەش
داۋامىدا 50 مىڭغا يېقىن ئادەم قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان؛
1912 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى پارتلىغان چار روسىيىنىڭ
تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدا يۈز بەرگەن چىرا كەنتى
ۋەقەسىدە، چىرانى مەركەز قىلغان ھەر مىللەت خوتەن خەلقى
ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى باسىدىغان يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك قىز-
غىنلىقىنى ئىپادىلەپ، يېقىنقى زاماندىكى جاھانگىرلىككە، تاجا-
ۋۇزچىلىققا قارشى ئېلىپ بېرىلغان ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرىشى تا-
رىخىدا شانلىق سەھىپە يېزىپ قالدۇرغان. بىزنىڭ خوتەننىڭ
يەرلىك تارىخىنى تۈزۈشىمىزدىكى مەقسەت تاغنى تالقان، چۆلنى
بوستان قىلغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىخىنى چوڭقۇر ئەسلەپ، ھەر
مىللەت خوتەن خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ۋەتەننىڭ

بىرلىكنى قوغداپ، بۆلگۈنچىلىككە ۋە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇپ كەلگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسىنى چوڭقۇر ئۆگىنىشتىن ئىبارەت.

خوتەن قەدىمدىن تارتىپلا كۆپ مىللەتلىك رايون بولۇپ كەلگەن. ھەر مىللەت خوتەن خەلقى بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، خۇشاللىقتىمۇ، قايغۇدىمۇ بىللە بولۇپ، خوتەننىڭ ئىقتىسادىنى ئورتاق گۈللەندۈرۈپ ۋە دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتقۇدەك تارىخىي مەدەنىيەتنى ئورتاق يارىتىپ، دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنىدىن بەشنى ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنىدىن 15 نى قالدۇردى. بۇلار تارىختىكىلەر قالدۇرغان چوڭقۇر ئىزلاردۇر، شۇنداقلا ھەر مىللەت خوتەن خەلقىنىڭ زور تارىخىي تۆھپىسىدۇر. بىز بۇ تارىخىي بايلىقنى قەدىرلىشىمىز، شۇنداقلا خوتەن تارىخىنى توغرا تەشۋىق قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇ بايلىقلارنى مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتتىن تەڭ ئېچىپ، زامانىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

خوتەن يەنە كۆپ دىنلىق رايون. مىلادىيە I ئەسىردىن ئىلگىرى خوتەنلىكلەر باخشىلىققا ئىشەنگەن؛ مىلادىيە I ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان 1000 يىلدا خوتەنلىكلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان؛ مىلادىيە XI ئەسىردىن ھازىرغىچە خوتەندىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خوتەندە نېستورى دىنى، زورو ئاستېر دىنى، مانى دىنى، شامان دىنى قاتارلىق دىنلار تارقالغان. دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرىگە ئاساسلانغاندا، دىن بىر خىل ئىجتىمائىي تارىخىي ھادىسە بولۇپ، ئۇنىڭمۇ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش، ئۆزگىرىش، يوقىلىش جەريانى بولىدۇ. بىز خوتەن تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە تەشۋىق قىلىش پۇرسىتىدىن

پايدىلىنىپ، دىننى توغرا تونۇشىمىز، دىنغا توغرا باھا بېرىشىمىز ۋە ئۇنى توغرا تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك. دىنىي ئەسەبىيلىككە قەتئىي قارشى تۇرۇشىمىز، قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەر ۋە چېكىدىن ئاشقان دىنىي كۈچلەرگە كۈچلۈك زەربە بېرىشىمىز لازىم. كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە كەڭ كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ياشلار ئاتېئىزمدا تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمغا قەتئىي ئىشىنىشى كېرەك.

باش شۇجى جياڭ زېمىن «شىنجاڭ تارىخىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىش» نى كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ مىللەت تارىخى، دىن تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارىخىنىمۇ نۇقتىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىشنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتتى. شۇڭا، شۇنى قايتا تەكىتلەيمەنكى، «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يازغۇچى، تەھرىرلىگۈچى ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى خادىملار ناھايىتى زور زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ، قەدىمكى خوتەندە ئۆتكەن ۋە ھازىرقى دەۋردىكى خوتەندە ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىش، بىرلىشىش، ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىغا دائىر ماتېرىياللارنى توپلاپ، رەتلەپ بايان قىلدى ۋە تەھلىل قىلدى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىش، تەرەققىي قىلىپ يۈكسىلىش، ئورتاق گۈللىنىش، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى ئورتاق يارىتىشتىن ئىبارەت ئاساسىي ئېقىمى ۋە يۆنىلىشىنى ئېچىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خوتەندىكى دىنلارنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش، ئۆزگىرىش ھەتتا يوقىلىش جەريانىنى ئوبيېكتىپ، ئادىل بايان قىلىپ، دىندىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بەردى.

بۇ شەك - شۈبھىسىزكى، بىزنىڭ تۈرلۈك دىن ئىشلىرىنى توغرا تونۇشىمىزغا، دىنغا توغرا باھا بېرىشىمىزگە ۋە توغرا مۇئامىلە

قىلىشىمىزغا، دىننى مۇۋاپىق باشقۇرۇپ، دىن ۋە دىنىي زاتلارنى ۋەتەننى، پارتىيىنى سۆيۈش، قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش-تىن ئىبارەت سوتسىيالىزم يولىدا ئالغا ئىلگىرىلەشكە يېتەكلە-شىمىزگە ئىنتايىن پايدىلىق. «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» دا يەنە خوتەن مەدەنىيىتى ئوبيېكتىپ خاتىرىلەنگەن ۋە بايان قىلىن-غان بولۇپ، ئۇ تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى، ئۆزگىرىشى، روناق تېپىشى ياكى خاراب بولۇشى، بۇرۇلۇشى، ئالغا بېسىشى، گۈللىنىشىدىن ئىبارەت مۇكەممەل تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار كىشىگە ئېنىق تەسىرات ۋە ئوي - پىكىر بېغىشلايدۇ. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىپ روناق تېپىشى ياكى خاراب بولۇشى ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىپ گۈللىنىشى ياكى خاراب بولۇشى بىلەنلا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى جەمئىيەتنىڭ مۇقىم، ئىتتىپاق بولۇشى بىلەنمۇ زىچ مۇنا-سىۋەتلىك، ئۇ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ ھەقىقىي ئوبرا-زىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ دىن، سىرت بىلەن بولغان ئالاقە، سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، ئالماشتۇرۇش ئىش-لىرى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» دا خوتەننىڭ مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىنى ئېچىپ بېرىش ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىش، ئۇنى تەھلىل قىلىش جەھەتتە ھەقىقەتەن كۆپ كۈچ سەرپ قىلىندى. بۇنىڭ ھازىرقى رېئاللىق ۋە كەلگۈ-سى ئۈچۈن ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى خوتەنگە كىرىپ، خوتەن تارىخىدا ئەڭ يېڭى سەھىپە ئاچتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر مىللەت خوتەن خەلقى تارىخنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلاندى. ئۇلار سىياسىي، ئىق-تىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتلەردە مىسلى كۆرۈلمىگەن تارىخىي تەرەققىيات مۆجىزىلىرىنى يارىتىپ، خوتەن تارىخىدىكى ئەڭ شان-لىق سەھىپىلىرىنى يېزىپ قالدۇردى، ۋاڭ ۋېيىنى ۋەكىل قىلغان

نۇرغۇن قەھرىمانلار مەيدانغا كەلدى. بۇ بىزنىڭ ئېخىمۇ قىممەت-
لىك تارىخي بايلىقىمىز. بۇلار بىزنىڭ غايەت زور جاسارەت ۋە
كۈچ بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ تارىخ چاقىنى ئېخىمۇ ئالغا ئىلگىرىلە-
تىشىمىز، تەتقىق قىلىشىمىز ۋە تەشۋىق قىلىشىمىزغا، ۋارىس-
لىق قىلىشىمىز ۋە جارى قىلدۇرۇشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

مەن بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنغانلىقى ۋە تارقىتىلغانلىقىنى
چىن قەلبىمدىن تەبرىكلەيمەن، بۇ كىتابنىڭ رېئال سىياسىي
كۆرەش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى، مەنى-
ۋى مەدەنىيەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى داۋامىدا ئېگىشى-
لىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

«يورۇتۇپ ئالەمنى تاڭ ئاتتى خوراز چىللاش بىلەن، بارچە
مىللەت چالدى ساز، يۈتىيەنمۇ بار بۇ نەغمىدە» خوتەننىڭ ئەتىسى
ئېخىمۇ گۈزەل بولغۇسى.

خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى

ئۆمەر ئابدۇللا

2001 - يىلى 6 - ئاي

بىرىنچى باب

خوتەن تارىخى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

بىرىنچى بۆلۈم يىراق قەدىمكى دەۋردىكى خوتەن

خوتەن ۋىلايىتىدىكى ئىنسانلار پائالىيەت تارىخىنى ئىنتايىن ئۇزاق يىللاردىن باشلاپ سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ.

بۇنىڭدىن 5 — 6 مىڭ يىللار ئىلگىرى قەدىمدىن ئۇدۇن دەپ ئاتالغان خوتەن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان. هازىرقى نىيە، كېرىيە، گۇما قاتارلىق جايلاردىن ئىنتايىن نەپىس ياسالغان نۇرغۇن تاش قوراللار تېپىلغان. بۇلار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە خوتەن خەلقى ئىشلەتكەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قاشتېشى كىشىلەر تەرىپىدىن قېزىلىشقا باشلىغان ھەمدە قىممەتلىك بۇيۇم سۈپىتىدە شەرققە ۋە غەربكە چىقىرىلىپ، يىپەك يولىدىن ئىلگىرىكى «قاشتېشى يولى» شەكىللەنگەنىدى. «قاشتېشى يولى» خوتەننى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرق تەرەپكە ماڭغان تارمىقى چەرچەن، لوپنۇر، دۇنخۇاڭنى بېسىپ ئۆتكەن؛ يەنە بىر تارمىقى غەربتە قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن شەرققە بۇرۇلۇپ كۇچا، تۇرپان ۋە قۇمۇلنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇ ئىككى تارماق يول هازىرقى دۇنخۇاڭ، جيۇچۈەن ئەتراپىدا قوشۇلۇپ، ئاندىن

داۋاملىق تۈردە شەرققە سوزۇلۇپ، لەنجۇ، شىئەن، لوياڭ ئارقى-
لىق ئەنىياڭغا بارغان. «قاشتېشى يولى» غەربتە كابۇل، ئىسپا-
هان، باغدات ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزغا يېتىپ بارغان. خوتەن
قاشتېشى ئۆزىنىڭ ئەلا سۈپىتى بىلەن ياۋروپا، ئاسىيا ۋە ئافرىقا
قىتئەلىرىدە داڭ چىقارغان.

«قاشتېشى يولى» نىڭ شەكىللىنىش تارىخى ئىنتايىن ئۇ-
زۇن. ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ، بۇنىڭدىن 5 — 6 مىڭ يىللار
ئىلگىرىلا خوتەن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خېلى كۆپ كىر-
گۈزۈلگەن. XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا لوپنۇر ئەتراپىدىن
خوتەن قاشتېشى تېپىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك دەلىللەشتىن قا-
رىغاندا، ئۇ 4 — 6 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى قاشتېشى بولۇپ،
شۇ چاغدا شەرققە يۆتكەشتە بۇ جايدا قالغان. بۇ «قاشتېشى يولى»
نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۈچلۈك دەلىل بىلەن تەمىنلىدى.

«هۈنەر - كەسىپ خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، شيا، شاڭ،
جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا مەخسۇس قاشتېشى ئويمىچىلىقى بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان «قاشتېشى ئىشچىلىرى» ۋە قاشتېشى بۇيۇملى-
رىنى باشقۇرىدىغان «قاشتېشى مەھكىمىسى» بارلىققا كەلگەن.
ئارخېئولوگلار خېنەن ئەنياڭنىڭ شياۋتۇن كەنتىدىكى يىن بەگلى-
كى خارابىلىكىدىكى يىن خانلىقىنىڭ خانى ۋۇ دىڭنىڭ ئاغىچىسى-
نىڭ قەبرىسىدىن 1928 دانە مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇمى قېزى-
ۋالغان، بۇنىڭ ئىچىدە قاشتېشى بۇيۇملار 756 گە يەتكەن. بۇ
قاشتېشى بۇيۇملىرىنىڭ ئىشلىنىشى سىپتە، رەڭگى ئوچۇق بو-
لۇپ، باھالاشتا «ئاساسي جەھەتتىن ھەممىسى شىنجاڭنىڭ خو-
تەن قاشتېشى» دەپ بېكىتىلىش بىلەن تارىخىي ھۆججەتلەردىكى
خاتىرىلەرنى ئىسپاتلىدى. خوتەن قاشتېشى بۇنىڭدىن 3000 يىل
بۇرۇنلا ئىچكى رايونلارغا بىر قەدەر كۆپ كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ-
دىن باشقا ئۇ يەردىن يەنە يېشىل قاشتېشىدىن ئىنتايىن نەپىس
ئىشلەنگەن بىر تەخسە تېپىلغانىدى، ئارخېئولوگىيىلىك دەلىل-

لەش ئارقىلىق، ئۇنىڭمۇ خوتەن قاشتېشىدىن ئىشلەنگەنلىكى
ئىسپاتلاندى. بۇ تەخسىنىڭ ياسالغان ۋاقتى بۇنىڭدىن 3500 يىل
ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. بۇ هال ئاشۇ دەۋردە خوتەندە
قاشتېشى قېزىش ۋە ئالماشتۇرۇش جەھەتتە يېڭى تەرەققىياتلار-
نىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىدىكى گۇما ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە
غەربىي جەنۇبىدىكى كوئىنلۇن تېغى ئارىسىدا ئۈچ جايدا قىيا تاش
رەسىملىرى بايقالدى. ئۇلار بولسىمۇ سانجۇ قىيا تاش رەسىمى،
كېيىكتوز قىيا تاش رەسىمى ۋە كەڭەز قىيا تاش رەسىمىدۇر.
بۇ رەسىملەرنىڭ ئويۇلغان ۋاقتىغا هۆكۈم قىلىش قىيىن بولسى-
مۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن چىقىپ تۇرغان قەدىمىي ئىنسانلارنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پۇراقلىرى ئىنتايىن يۇقىرى قىم-
مەتكە ئىگە. بۇ رەسىملەردە بىر توپ كىشىلەرنىڭ ئوۋچىلىق
قىلىۋاتقان هالىتى تەسۋىرلەنگەن. رەسىمدە سىزىلغانلارنىڭ پۈ-
تۈنلەي ئەر بولۇشى مۇشۇ مەزگىلدە ئەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا
ئاساسىي كۈچكە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ
سانجۇ قىيا تاش رەسىمىدە بەزىلەرنىڭ ئاتقا مىنىۋالغانلىقى، ئۇ-
نىڭ كەينىدىن بەزىلەرنىڭ پىيادە ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلىقى-
دىن ئاز - تولا دەرىجە پەرقىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولى-
دۇ. بۇ ئېھتىمال، ئاتا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ
تەسۋىرى بولۇشى مۇمكىن. شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ مۇتەخەسسىسلى-
رى سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرىنى تەخمىنەن يېڭى تاش قورال
دەۋرىدە ئىشلەنگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىدى.

تىبەت يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: يى-
راق قەدىمكى دەۋردە خوتەندە دەريا، كۆللەر ناهايىتى كۆپ بو-
لۇپ، ياۋا ئوت - چۆپلەر باراقسان ئۆسكەن، دەل - دەرەخلەر
سايە تاشلاپ تۇراتتى، مۇھىتى گۈزەل ئىدى. مۇناسىۋەتلىك
ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، يىراق قەدىمكى

دەۋرلەردە تەكلىماكان قۇملۇقى ھازىرقىدىن كىچىك، تارىم ئويـ
مانلىقى ئەتراپىدىكى بوستانلىق ھازىرقىدىن چوڭ ئىدى. بۇنداق
پايدىلىق ئېكولوگىيىلىك شارائىت ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ كۆ-
چۈشىگە بىر قەدەر قۇلايلىق بولغان، خوتەن بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىـ
دىكى ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىمۇ بىر قەدەر
كۆپ بولغان. بولۇپمۇ خوتەندىكى قەدىمكى ئىنسانلار بىلەن ئوت-
تۇرا تۇزلەڭلىك كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر قە-
دەر كۆپ بولغان، بۇنى قاشتېشىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بىر
قەدەر بالدۇر ۋە بىر قەدەر كۆپ كىرگۈزۈلگەنلىكى[1]، يېڭى تاش
قوراللار بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ يېڭى تاش قورال مەدەنىـ
يەت بەلۈغىنىڭ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىن
دەلىللەشكە بولىدۇ.

ئاپتورى: سۇن بىن

ئىككىنچى بۆلۈم چىن، خەن دەۋرلىرىدىكى خوتەن

يايلاق يىپەك يولى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VI
ئەسىردىن V ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا گۈللەنگەن. مىلادىيەـ
دىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرگە كەلگەندە، بوستانلىق يىپەك يولى
ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن غەربكە بارىدىغان ئاساسىي يولغا ئايلانغانىـ
دى. ئۇ چاغدا يىپەك يولى جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول دەپ
ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ياڭگۇەن (كۇن قوۋۇق) قوۋۇقىدىن كىرو-
رەنگە، ئاندىن ئۇدۇنغا بارىدىغان يول جەنۇبىي يول ئىدى. جەنۇ-
بىي يول ئۇدۇندىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىرى،

① خۇاڭ ۋېنبى: «غەربىي شىمال تارىخى، جۇغراپىيىسى توغرىسىدا مەجمۇئە. بۇددا دىنىنىڭ يىشامشانغا كىرىشى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 81 — 83 - بەتلەر.

گۇما ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئارقىلىق باراتتى. يەنە بىر
تارمىقى گۇمىنىڭ غەربىي شىمالىي ئارقىلىق يەكەن، سۇلى
(قەشقەر) گە بېرىپ، پامىردىن ئۆتۈپ توخرىلارغا باراتتى. سو-
دىگەرلەر كۆپرەك جەنۇبىي يول بىلەن يۈرۈشەتتى، ئۇدۇن جەنۇ-
بىي يولدىكى قاتناش تۈگۈنى ئىدى.

ياپونىيىلىك مەشھۇر غەربىي يۇرت تەتقىقاتچىسى يۇشى لياۋ-
دى بىلەن ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئارخېئولوگىيە ئالىمى پروفېس-
سور خۇاڭ ۋېنبى ئارخېئولوگىيىلىك دەلىللەش ئارقىلىق، ئۇ-
دۇنىنىڭ بەگلىك بولۇپ قۇرۇلغان ۋاقتى ئاسۇكا دەۋرىگە، يەنى
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 242 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىگە،
يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ ھې-
سابلىغان.

ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخ، جۇغراپىيىسىگە ئائىت
كىتابى «يۇبېن خاتىرىسى» دە ئۇدۇن ۋە ئۇدۇنىنىڭ كوئىنلۇن
تېغى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرۇلغان. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب
يوقىلىپ كەتكەن. خـاتىرىلەردىن قارىغاندا، بۇ كـىتابنى سى-
ماچيەن كۆرگەنىكەن. سىماچيەن «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە
تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ خاتىرىلىگەن: «يۇبېـن خاتىرىسى»
دە يېزىلىشىچە، دەريا كوئىنلۇن تېغىدىن باشلىنىدىكەن، كوئىن-
لۇن تېغى 2500 چاقىرىم ئېگىز ئىكەن، ئاپتاپ ۋە ئاي نۇرى
چۈشمىسىمۇ پارقىراپ تۇرىدىكەن.» «يۇبېـن خاتىرىسى» دە تىلغا
ئېلىنغان دەريا خوتەن دەرياسىدىن ئىبارەت.

خوتەننىڭ ئەھۋالى خاتىرىلىنىپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قال-
غان ئەڭ بۇرۇنقى خەنزۇ تىلىدىكى تارىخ كىتابى «تارىخىي خاتى-
رىلەر» دۇر. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن:
«ئۇدۇنىنىڭ غەربىدىكى رايونلاردا سۇ غەربكە ئېقىپ غەربىي دې-

① غەربىي دېڭىز (西海) — پارس قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ — مۇھەررىردىن.

ڭىزغا[1] ، شەرقتىكى رايونلاردا سۇ شەرققە ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىكەن، لوپنۇرنىڭ سۈيى يەر تېگىدە يوشۇرۇن ئاقىدىكەن، يوشۇرۇن ئېقىننىڭ ئايىغى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسى ئى-كەن. دەريادىن قاشتېشى كۆپ چىقىدىكەن» . «جاڭ چيەننىڭ يانداش ئەلچىلىرى پەرغانە، سوغدىيانا، باكتېرىيە، توخارلار، ئارساك، ئەنەتكەك، ئۇدۇن، ئۇزۇنتات قاتارلىق بەگلىكلەرگە بارغان» .

«تارىخىي خاتىرىلەر» دە يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «ئەلچى-لەر دەريا (خۇاڭخې) نىڭ مەنبەسىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇ مەنبە-نىڭ ئۇدۇن ئىكەنلىكىنى بىلگەن، ئۇنىڭ تاغلىرىدا قاشتېشى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرگەن ۋە ئۇنىڭدىن بىر ئاز قېزىۋېلىپ كەتكەن. پەغپۇر قەدىمكى كىتاب ۋە خەرىتىلەرنى كۆرۈپ، بۇ مەشھۇر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسىنى كوئىنلۇن تېغى دەپ ئاتىغان» .

سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» دېگەن كىتابى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئىككى قېتىم ئەلچى بولۇپ بارغاندىن كېيىن يېزىلغان. ئېنىقكى، «تارىخىي خاتىرىلەر» دە جياڭ چيەن يار-دەمچى ئەلچىنى ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەرگە ئەۋەتىپ توپلىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئىشلىتىلگەن.

غەربىي خەن سۇلالىسى يۈەنشۇنىڭ 4 ـ يىلىدىن يۈەندىڭنىڭ 2 ـ يىلىغىچە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119ـيىلىدىن 115 ـ يىلىغىچە) جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا 2 ـ قېتىم ئەلچى بولۇپ كەلگەندە ياردەمچى ئەلچىنى ئۇدۇن، ئۇزۇنتات قاتارلىق ئەللەرگە ئەۋەتىپ، ئۇدۇن بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئالاقە قىلىش تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم بىر سەھىپە ئاچقان.

غەربىي خەن ھاكىمىيىتى تۇراقلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، غەربتىكى بەگلىكلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھۇنلارغا ئورتاق تاقابىل تۇرۇشنى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا قارات-

قان تۇپ سىياستى قىلغان. دەسلەپتە، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ
كۈچلۈك بولغىنى ھۇنلارنىڭ تەسىر كۈچى كۈچلۈك بولغان تەڭرى-
تېغىنىڭ شىمالىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى ئىدى. ھۇنلار-
نىڭ تەسىر كۈچى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى بەگلىكلەرگە
قەدەر يېتىپ بارغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىمۇ ئۆزىنىڭ دىق-
قەت - ئېتىبارىنى مۇشۇ تەرەپكە قارىتىشقا باشلىغان.

خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى
104 - يىلى)، سۇترىشانا سانغۇنى لى گۇاڭلى لەشكەر تارتىپ
پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىدۇ، بېرىش ۋاقتىدا ئىككى يول —
جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يولغا بۆلۈنۈپ ماڭىدۇ. جەنۇبىي يولدى-
كىلەر ئۇزۇنتات، ئۇدۇندىن ئۆتۈشتە يول بويىدىكى ھۇنلارنىڭ
تەسىر كۈچىنى تازىلاش رولىنى ئوينايدۇ. لى گۇاڭلىنىڭ لەش-
كەرلىرى ئۇزۇنتاتتىن ئۆتۈشتە ئۇزۇنتات شاھزادىسى لەيدەننىڭ
كۇسەندە تۇتقۇن قىلىنىۋېلىنغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، كۇسەن
شاھىنى: غەربىي يۇرتتىكى ئەمەلدارلار خەن سۇلالىسىغا بەيئەت
قىلغان تۇرسا، كۇسەنلىكلەر نېمىشقا ئۇزۇنتاتنىڭ ئادىمىنى تۇت-
قۇن قىلىۋالىسىلەر؟ دەپ ئەيىبلىگەن ھەمدە لەيدەننى خەن ۋۇدى-
نىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ خاس مۇلازىملىققا قويغان. لەيدەن
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە خەن سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيەت، پەن -
بىلىملىرىنى ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەجرىبىلىرىنى ئۆگە-
نىپ، كېيىن توپبېشى بولغان ھەمدە بوگۇرنىڭ ھەربىي ئىشلى-
رىغا ۋە تېرىقچىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. لەيدەننىڭ بۇ
ئىشىدىن كېيىن، ئۇدۇن ۋە يەكەن خانلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن
ئوغۇللىرىنى خەن ئوردىسىغا مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ، ئۇدۇن بى-
لەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتكەن.

شېنجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 -
يىلى) غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ مەھ-
كىمىسى تەسىس قىلىپ، جېڭ جىنى قورۇقچىبەگ قىلىپ تەيىن-

لىگەن، مەھكىمە ئورنى ئۈرلى (ھازىرقى چىدىر — بۈگۈردىكى)
دا بولغان. غەربىي يۈرتتا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۈرۇلۈشى
بىلەن غەربىي يۈرتتىكى 36 بەگلىك غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ
تەۋەلىكىگە ئېنىق كىرگۈزۈلگەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ
ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلانغان. قورۇقچىبەگ
مەھكىمىسى غەربىي يۈرتتىكى ئەڭ ئالىي مەمۇرىي باشقۇرۇش
ئورگىنى بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن.
36 بەگلىك قورۇقچىبەگنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يەرلىك مەمۇرىي
رايون ئىدى. ئۇزۇنتات، ئۇدۇن قاتارلىقلار 36 بەگلىك ئىچىدە
ئىدى. ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتى دائىرىسىدە بۇلاردىن ئالتە بەگ-
لىك بولۇپ، بۇ ئالتە بەگلىكنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى مۇنداق
ئىدى:

1. نىيە بەگلىكى. خانلىق ئورنى نىيە قەلئەسىدە بولۇپ،
چاڭئەنگە 8820 چاقىرىم كېلىدۇ. 480 تۈتۈن، 3360 نوپۇس
ۋە خىللانغان 500 لەشكىرى بار. نىيىدە بىردىن كاھبەگ، ئوڭ
قول، سول قول سانغۇن ۋە ئۆتەڭبېگى بار. شىمالدىن قورۇقچى-
بەگ مەھكىمىسىگە 2723 چاقىرىم كېلىدۇ، جەنۇبتا يول ئارىش
بەگلىكىگە تۆت كۈندە بارغىلى بولىدۇ. يەر شەكلى تارچۇق بو-
لۇپ، غەربتە ئۇزۇنتاتقا 460 چاقىرىم كېلىدۇ. نىيە بەگلىكى-
نىڭ ئورنى ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىي
قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

2. يولئارىش بەگلىكى. خانلىق ئورنى بىيپىن شەھىرىدە
بولۇپ، چاڭئەنگە 8300 چاقىرىم كېلىدۇ. 240 تۈتۈن، 1610
نوپۇس، خىللانغان 300 لەشكىرى بار. شەرقىي شىمالدىن قو-
رۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2858 چاقىرىم كېلىدۇ، شەرقتە ئەن-
دىر بىلەن، جەنۇبتا چاقىلىق بىلەن، غەربتە چىرا بىلەن چېگرى-
لىنىدۇ، جەنۇب تەرىپى ئوچۇقچىلىق. يولئارىش بەگلىكىنىڭ
ئورنى ھازىرقى نىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا

كېلىدۇ.

3. ئۇزۇنتات بەگلىكى. خانلىق ئورنى ئۇزۇنتات شەھىرىدە بولۇپ، چاكئەنگە 9280 چاقىرىم كېلىدۇ. 3340 تۇتۇن، 20040 نوپۇس ۋە خىللانغان 3540 لەشكىرى بار. بەگلىكتە بىردىن دۆلەت ئەركانى، سول قول، ئوڭ قول سانغۇن، سول قول، ئوڭ قول كاھبەگ، سول قول، ئوڭ قول چەۋەنداز، ئىككى ئۆتەكچىگى بار. شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3353 چاقىرىم كېلىدۇ، جەنۇبتا چىرا بىلەن، شەرقىي شىمالدا كۇسەن بىلەن، غەربىي شىمالدا قۇم (هازىرقى ئاقسۇ) بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربتە ئۇدۇنغا 390 چاقىرىم كېلىدۇ. هازىرقى نامى ئۇزۇن تېتىر («خەننامە» يېزىلغان يىللارنى كۆرستىدۇ). ئۇزۇنتات بەگلىكىنىڭ ئورنى هازىرقى كېرىيە ناھىيىسى بىلەن چىرا ناھىيىسىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

4. چىرا بەگلىكى. خانلىق ئورنى جىيەندۇ شەھىرى بولۇپ، چەكئەنگە 9950 چاقىرىم كېلىدۇ. 310 تۈتۈن، 2170 نوپۇس، خىللانغان 300 لەشكىرى بار. شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جايغا 3852 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقتە يول ئارىش، غەربتە چاقىلىق، شىمالدا ئۇزۇنتات بىلەن چېگرىلىنىدۇ. چىرا بەگلىكىنىڭ ئورنى هازىرقى چىرا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايونلارغا توغرا كېلىدۇ.

5. ئۇدۇن بەگلىكى. خانلىق ئورنى يوتقان (خوتەن) شەھىرىدە بولۇپ، چاكئەنگە 9670 چاقىرىم كېلىدۇ. 3300 تۈتۈن، 19300 نوپۇس، خىللانغان 2400 لەشكىرى بار. بەگلىكتە بىردىن دۆلەت ئەركانى، سول قول، ئوڭ قول سانغۇن، سول قول، ئوڭ قول چەۋەنداز، شەرقىي شەھەر، غەربىي شەھەر باشلىقى ۋە ئۆتەكچىگى بار. شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3947 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇبتا چاقىلىق، شىمالدا توقسۇ

بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربتە گۇمىغا 380 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇدۇن بەگلىكى هازىرقى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسى، خوتەن ناھىيىسى، خوتەن شەھىرى ۋە قاراقاش ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ.

6. گۇما بەگلىكى. خانلىق ئورنى گۇما شەھىرىدە بولۇپ، چاڭئەنگە 10050 چاقىرىم كېلىدۇ. 500 تۈتۈن، 3500 نوپۇس، خىللانغان 500 لەشكىرى بار. بەگلىكتە بىردىن دۆلەت ئەركانى، سول قول، ئوڭ قول سانغۇن، سول قول، ئوڭ قول كاھبەگ، چەۋەنداز، ئۆتەڭبېگى بار. شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 4292 چاقىرىم كېلىدۇ. غەربىي جەنۇبتا لاداق بەگلىكىگە 1340 چاقىرىم كېلىدۇ، جەنۇبتا ئەنەتكەك بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شىمالدا قۇمغا 1450 چاقىرىم كېلىدۇ. غەربىي جەنۇبتا كەشمىر ۋە ئالېكساندىرىيە تېغى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربىي شىمالدا يەكەنگە 380 چاقىرىم كېلىدۇ. گۇما بەگلىكىنىڭ ئورنى هازىرقى گۇما ناھىيە تەۋەلىكىگە توغرا كېلىدۇ.

خوتەندىكى ئالتە بەگلىك ئىچىدە ئۇزۇنتات بىلەن ئۇدۇن چوڭ بەگلىك بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسى 49980، تۈتۈن سانى 8150، لەشكىرى 7540 ئىدى.

يۈەنشۇنىڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ يىلى) ئۇدۇن بەگلىكى خەن سۇلالىسىنىڭ تامغىسىنى قوبۇل قىلغان. ئۇدۇن بەگلىكى خەن سۇلالىسىنىڭ تامغىسىنى رەسمىي قوبۇل قىلغاندىن باشقا، دۆلەت ئەركانى، سول قول، ئوڭ قول سانغۇن، سول قول، ئوڭ قول چەۋەنداز، شەرقىي شەھەر ۋە غەربىي شەھەر باشلىقى، ئۆتەڭبېگى قاتارلىقلار بىردەك خەن سۇلالىسىنىڭ هاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بويىچە ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن. ئۇزۇنتات، نىيە، گۇما، چىرا، يولئارىش قاتارلىق بەگلىكلەرمۇ بۇنىڭدىن بۇرۇن ياكى كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ تام-

غىسىنى قوبۇل قىلغان. شۇنىڭ بىلەن غەربىي خەن سۇلالىسى-
نىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتى مۇكەممەللەش-
كەن. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تۇرغۇزغان لەشكەرلىرى
ۋە شۇ جايدىكى شەھەر بەگلىكلىرىنىڭ لەشكەرلىرى خەن سۇلالى-
سىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. جايلارنىڭ يەنە ئۆز ئالدىغا ھۆكۈم-
رانلىق ئاپپاراتى بولغان، خان، ئورۇنباسارخان، تارخانبەگ،
كاھبەگ، شۇنىڭدەك سانغۇن، ۋەزىر، چەۋەنداز، مىڭبېشى، يۈز
بېشى، ئۆتەڭبېگى قاتارلىقلارنى خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي
ھۆكۈمىتى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن.

غەربىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە، ئۇدۇن، ئۇزۇنتات قا-
تارلىق بەگلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن بول-
غان سىياسىي ئالاقىسى زور دەرىجىدە كۈچەيگەن، ئىقتىساد ۋە
مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى تېخىمۇ كۈچەيگەن. ئۇدۇن قاتار-
لىق بەگلىكلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئاساسلىقى داڭلىق ئات،
قاشتېشى ۋە داڭلىق مېۋىلەرنى سوۋغا قىلغان. سودىگەرلەرمۇ
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ — كېلىشتە كۆپرەك مۇشۇ نەرسى-
لەرنى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە شۇ جايدىن چىقىدىغان دورا ماتېرى-
ياللىرىنى يۆتكىگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇدۇن ۋە ئۇزۇنتات-
قا يۆتكىلىدىغان نەرسىلەر كۆپىنچە چاي، يىپەك، مىس، تۆمۈر
سايمانلار، دورا ماتېرىياللىرى قاتارلىقلار بولغان.

تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئۇدۇن،
ئۇزۇنتات، نىيە، يولئارىش، چىرا، گۇما قاتارلىقلار ئىلگى-
رى - ئاخىر بولۇپ تېرىقچىلىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان،
شەھەر بەگلىكلىرىنى قۇرغان. بولۇپمۇ، ئۇدۇن، ئۇزۇنتات،
نىيە قاتارلىق بەگلىكلەر تۈزلەڭلىكتىكى بوستانلىقلارغا جايلاشقان
بولغاچقا، سۇغىرىشقا قۇلايلىق، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ياخ-
شى، شارائىتى تېرىقچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا باب ئىدى.
ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى جەھەتتە دېھقانچىلىق ئاساس، چار-

ۋېچىلىق قوشۇمچە ئىدى. «شىنزاڭ تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنى-
شىچە، خوتەن دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلاردا ئوت -
چۆپلەر بۈك - باراقسان ئۆسكەن بولۇپ، دول، هاڭگىيا (هازىر-
قى لوپ ناهىيىسىنىڭ ئىككى يېزىسى) قاتارلىق جايلار ناهايىتى
ياخشى چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. دول، هاڭگىيا ناهايىتى قەدىم-
كى يەر نامى بولۇپ، بۇلار تۈركچىمۇ ئەمەس، تىبەتچە ياكى
موڭغۇلچىمۇ ئەمەس، بەلكى قەدىمكى خوتەن تىلىدىكى يەر نامى-
رىدۇر، بۇ ناملار ئېهتىمال قەدىمدىن تارتىپ هازىرغىچە ئېغىز-
دىن - ئېغىزغا كۆچۈپ داۋام قىلىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

نىيە قەدىمكى شەهەر خارابىلىكى ۋە سامپۇل قەدىمكى قەب-
رىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن قارى-
غاندا، خەن دەۋرىگە كەلگەندە خوتەننىڭ يېزا ئىگىلىكى خېلىلا
تەرەققىي قىلغان. هازىر بار ئاساسلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى شۇ
چاغدىمۇ تېرىلغان بولۇپ، بۇغداي ئەڭ ئاساسلىق ئاشلىق زىرائە-
تى بولغان. بۇ جايلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تېرىقچىلىق تېخنى-
كىسىنى ئىگىلىگەن، ئۆستەڭ چېپىپ، توغان ياساپ، سۇ باشلاپ
يەر سۇغىرىشنى بىلگەن؛ ئۆكۈز، ئات قاتارلىقلارغا تايىنىپ يەر
ئاغدۇرغان، مىس، تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش ساي-
مانلىرىنى ئىشلەتكەن.

يولئارىش بىلەن چىرا بەگلىكى تاغلىق رايوندا بولغاچقا،
چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان، مۇقىم چارۋىچىلىق مەيدانلىرى
بولغان. ئۇلارمۇ شەهەر بەگلىكىنى قۇرغان، سىياسىي، ئىقتى-
سادىي پائالىيەت مەركىزىي رايونلىرىنى بەرپا قىلغان.

شەرقىي خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە،
هۇنلارغا مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدە يارىشىش تەرەپدارلىرى
بىلەن ئۇرۇش قىلىش تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ئوردىدا تالاش -
تارتىش يۈز بەرگەن. خەن مىڭدى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىككى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىش تېخىمۇ كەسكىنلەشكەن،

گېڭ بىلەن باشچىلىقىدىكى ئۇرۇش قىلىش تەرەپدارلىرى خەن ۋۇدىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە، ئۇرۇش ئارقىلىق ھۇنلارنىڭ تەسىر كۈچىگە زەربە بېرىپ ۋە ئۇنى توسۇپ، غەربىي يۇرتتا خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى يېڭىۋاشتىن تۇرغۇزۇشنى تەشەببۇس قىلغان. غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئارىسىدا ساكارائۇل (يە-كەن) بەگلىكى ھۇنلار بىلەن ئېلىشىپ كۆرگەنىدى. كېيىن ساكارائۇل بەگلىكى ئۇدۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار ئۇدۇننى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا كېڭىيىشتە-كى مۇھىم توسالغۇ دەپ قارىغان.

يۇەنپىڭنىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 63 ـ يىلى) ھۇنلار بەش نەپەر سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە 15 بەگلىكتىن ئۈچ تۈمەندىن كۆپرەك لەشكەر توپلاپ، ئۇدۇننى قورشىۋالغان. ئۇدۇن خانى گۇاڭدې ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، شاھزادىسىنى بارىمتايلىققا بەرگەن ھەمدە ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىگە ھەر يىلى يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار ۋە باشقا نەرسىلەرنى تارتۇق قىلىپ تۇرغان. يۇڭپىڭنىڭ 16 ـ يىلى ئۇرۇشۇش تەرەپدارى دۇگۇ ئەمىر لەشكەر بەنچاۋ ۋە ئۇنىڭ مۇلازىمى گو شۈننى 36 كىشىنى باشلاپ غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بېرىشقا ئەۋەتكەن. بەنچاۋ 36 كىشىنى باشلاپ پىشامشانغا كەلگەندە ئىنتايىن ياخشى كۈتۈۋېلىنغان. بەنچاۋ قاتار-لىقلار ئۇدۇنغا كەلگەندە گۇاڭدې خان بۇلارغا سوغۇق مۇئامىلە قىلغان. بەنچاۋ بۇنىڭ سىرىنى ئۇقالماي، ۋاقتىنچە دەڭدە قو-نۇپ، يوشۇرۇن كۆزىتىش ئارقىلىق ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ ئۇدۇندا ئىكەنلىكىنى بىلگەن. بۇنىڭدىن ئون يىل بۇرۇنلا ئۇدۇن ھۇنلار-نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالغانىدى. ئەسلىدە گۇاڭدې خان خەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىيەتنى ئوڭشىيالماسلىقىدىن، بەنچاۋ باش-لاپ كەلگەن 36 كىشىنىڭ ھۇنلارغا تاقابىل تۇرالماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىگە يېقىنلىشىشقا پېتىنالمىغانىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە باخشىلار ئارىدا قۇتراتقۇلۇق قى-

لىپ، بەنچاۋنىڭ ئىپتىنى ئەۋلىيالارغا ئاتاپ نەزىر قىلىشنى تەلەپ
قىلغانىدى. بەنچاۋ كۆرۈنۈشتە ماقۇل بولغان بولۇپ، باخشىلار
كېلىپ ئاتنى يېتىلىسۇن دېگەن. باخشىلار يېتىپ كەلگەن هامان
بەنچاۋ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ كاللىسىنى ئېلىپ گۇاڭدې خان بىلەن
كۆرۈشكىلى بارغان.

گۇاڭدې خان بۇ هالنى كۆرگەندىن كېيىن هۇن ئەلچىلىرى-
نى ئۆلتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان هەمدە ئوغلىنى
خەن ئوردىسىغا خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتكەن. نەتىجىدە ئۇدۇن
بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدا بىر مەهەل ئۈزۈلۈپ قال-
غان مۇناسىۋەت ئەسلىگە كەلگەن ۋە بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ
تەرەققىي قىلغان.

يۇڭپىڭنىڭ 17 ـ يىلى خەن سۇلالىسى دۇگۇ بىلەن گېڭ
بىڭنى لەشكەر باشلاپ دۇنخۇاڭغا بېرىشقا ئەۋەتكەن. ئۇلار تەڭرى-
تېغىغا قەدەر بېرىپ، ئارقا قوشنى تىنچىتقان. دەل مۇشۇ يىلى
خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا يېڭىۋاشتىن قورۇقچىبەگ مەهكى-
مىسى ۋە قۇرۇل چېرىكچىسى① تەسىس قىلىپ، چېن مۇنى قو-
رۇقچىبەگلىككە، گېڭ گۇڭنى چېرىكچىبەگلىككە تەيىنلىگەن،
مەهكىمە ئورنى ئارقا قوشنىڭ ئالتۇنبالىق شەهىرىگە ئورۇنلاش-
قان. گۇەنچۇڭ چېرىكچىبەگ بولۇپ ئالدى قاڭقىلنىڭ لۇكچۇن
شەهىرىگە ئورۇنلاشقان، لېكىن ئىككىنچى يىلى هۇن لەشكەرلى-
رى قاڭقىل لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئالتۇنبالىق ۋە لۇك-
چۇن شەهەرلىرىگە قورشاپ هۇجۇم قىلىپ، قورۇقچىبەگ چېن
مۇنى ئۆلتۈرگەن. بۇ چاغدا خەن مىڭدى ئۆلگەن بولۇپ، يېڭىدىن
خانلىق تەختكە ئولتۇرغان خەن جاڭدى غەربىي يۇرتتىن ۋاز
كەچكۈچىلەرنىڭ تەشەببۇسىغا قۇلاق سېلىپ، چېرىكچىبەگلەرنى
ۋە ئىمۇىرغولدىكى بوز يەر ئاچقۇچى ئەمەلدارلارنى قايتۇرۇپ كې-

---

① خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق تېرىقچى لەشكەرلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەل-
دار — مۇهەررىردىن.

لىشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە بەنچاۋغا قايتىپ كېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن.

جيەنچۇنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 76 ـ يىلى) بەنچاۋ قاتار-لىقلار سۇلىدىن ئۇدۇنغا قايتقان. ئۇدۇن خانى ۋە ئەمەلدار، پۇقرالار قاتتىق كۆز يېشى قىلىپ، بەنچاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ، بەنچاۋنىڭ شەرققە قايتىشىنى توسقان. بەنچاۋ ئۇدۇن خانى ۋە ئەمەلدار، پۇقرالارنىڭ چىڭ تۇتۇشى بىلەن پادى-شاھ خەن جاڭدىغا مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتتا قالماقچى ئىكەنلىكىنى بىلدۇرگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي، خەن جاڭدى-دىن يارلىق چۈشۈپ، بەنچاۋنىڭ غەربىي يۇرتتا قېلىشىغا رۇخ-سەت قىلىنغان.

جاڭدى خانىنىڭ جيەنچۇ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 78 ـ يىلى) قۇم (ئاقسۇ) ھۇنلارغا بويسۇنۇپ، خەن سۇلالىسىغا قارشى تۇر-غان. بەنچاۋ سۇلىدىكى لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ قۇمغا ھۇجۇم قىل-غان، ئۇدۇن قاتارلىقلار بىر تۈمەندىن ئارتۇق لەشكەر چىقىرىپ، بەنچاۋنىڭ قۇمنى ئېلىشىغا ياردەملەشكەن، شۇنىڭ بىلەن قۇم يەنە بىر قېتىم خەن ئوردىسىغا بېيئەت قىلغان.

خەن جاڭدىنىڭ يۈەنخې 4 ـ يىلى (مىلادىيە 87 ـ يىلى) يەكەن بەگلىكى بەنچاۋغا قارشى چىققان. ئۇدۇن لەشكەر چىقىرىپ بەنچاۋنىڭ يەكەننى مەغلۇپ قىلىشىغا ياردەملەشكەن.

خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 7 ـ يىلى (مىلادىيە 89 ـ يىلى) يەكەن يەنە بىر قېتىم بەنچاۋغا قارشى چىققان. ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەر 25 مىڭ لەشكەر چىقىرىپ، بەنچاۋنىڭ ھۇنلارغا بېقىند-غان يەكەن ۋە كۇسەن بەگلىكلىرىنى تارمار قىلىشىغا ياردەملەش-كەن.

بەنچاۋنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشتىكى ئاساسلىق تەدبىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە يەرلىك ھاكىمىيەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھۇنلارنىڭ تەسىر كۈچىگە ۋە تۈرلۈك

بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قەتئىي زەربە بېرىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ۋە خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولغان. بۇ تەدبىر ھەر قايسى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن بولغاچقا، غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. ھەر خىل ئاسىي كۈچلەر ۋە بۆلگۈنچى كۈچلەر ناھايىتى تېزلا تىنچىتىلغان. بۇ بىر قاتار چوڭ ـ چوڭ كۈرەشلەر داۋامىدا، ئۇدۇن باشتىن ـ ئاخىر خەن سۇلالىسى تەرەپتە تۇرغان، كۆپ قېتىم لەشكەر چىقىرىپ، بەنچاۋنىڭ ھەر خىل ئاسىي كۈچلەر ۋە بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىشىغا ياردەم قىلغان.

خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 91 ـ يىلى) كۇسەن، قۇم، ئۇنسۇ قاتارلىق جايلار ئۆزلۈكىدىن خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. بۇ بىر يىلدا خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بەنچاۋنى رەسمىي قورۇقچىبەگلىككە تەيىنلىگەن، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇسەنگە تەسىس قىلىنغان؛ شۈي گەننى دورغاپ بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، دورغاپ بەگ مەھكىمىسىنى سۇلىغا تەسىس قىلغان. چېرىكچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، مەھكىمىنى قوش بىلەن قوچو ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرغان؛ سۇيۇرغاللىق بېگى تەسىس قىلىپ، كەينى قاڭقىلىنىڭ سۇيۇرغاللىق شەھىرىدە تۇرغۇزغان.[1] بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 6 ـ يىلى بەنچاۋ كۇسەن، پىشامشان قاتارلىق جايلارنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ كىنگىتقا ھۇجۇم قىلىپ، خەن ئوردىسىدا خاس مۇلازىملىق قىلغان يۈەن مىڭنى كىنگىت خانى قىلىپ تەيىنلىگەن. لوپنۇر،

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى، 55 ـ بەت.

سەپەرباي، قۇرۇقتاغ قاتارلىقلارنىڭ خانلىرىنىمۇ بەنچاۋ ئالماشتۇرغان. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى 50 تىن ئارتۇق بەگلىك خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشىدا ئەڭ ياخشى مەزگىل مەيدانغا كەلگەن.

ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 119 ـ يىلى) يەكەن ئۇدۇندىن يۈز ئۆرۈپ سۇلىغا قارىغان. تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا پىشامشان، ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەندىن ئىبارەت تۆت كۈچلۈك بەگلىك قارىمۇقارشى بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن.

يەن گۇاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 123 ـ يىلى) خان ئەندى بەنچاۋنىڭ ئوغلى بەن يۇڭنى غەربىي يۇرتنىڭ دورغاپ بەگلىكىگە تەيىنلىگەن، لۈكچۈنگە 500 كىشىلىك قوشۇن چىقارغان. شۇندىنىڭ يۇڭجيەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 127 ـ يىلى) بەن يۇڭ لەشكەر باشلاپ بېرىپ كىنگىتنى ئالغان. تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. بۇ بىر يىلدا خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا چېرىكچىبەگ مەھكىمىسى، ئۇۋىرغول ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى قاتارلىقلارنى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتقا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەن.

بەن يۇڭنىڭ دورغاپ مەھكىمىسى ئەسلىدە لۈكچۈندە ئىدى، كېيىن ئۇدۇنغا يۆتكەلگەن. ئۇدۇن بۇ مەزگىلدە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي مەركىزىگە ئايلانغان، شۇڭا ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى باشقا غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىگە قارىغاندا قويۇق بولغان.

نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان شەرقىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىكى «دېھقانچىلىق مەھكىمىسىنىڭ تامغىسى» ئەينى مەزگىلدىكى نىيە بەگلىكىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

شەرقىي خەن دەۋرىدە، يىپەك يولى تېخىمۇ گۈللەنگەن.

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە شۇ چاغدىكى ئەھۋال: «ئۇلاغلىق ۋە پىيادە يولۇچىلارنىڭ كېچە - كۈندۈز ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى، سودىگەرلەر ئۆتەڭ، بازارلارغا تولۇپ كې-تەتتى» دەپ تەسۋىرلەنگەن.

ئۇدۇن پەيدىنپەي غەربىي يۇرتتىكى ئۈچ چوڭ يىپەك شەھ-رىنىڭ بىرىگە ئايلانغاندى. غۇز سودىگەرلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سودىگەرلىرى مۇشۇ جايدا ئۇچرىشاتتى. شۇ چاغدا ئۇدۇندا دۇكانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى ۋە سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى پۇلنىڭ تارقىلىشى ۋە ئوبوروتىنىڭ كۆپىيىشىگە تۈرتكە بولغان. ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتى زېمىنى ئىچىدىكى ئون نەچچە قەدىمىي يادىكارلىقتىن ۋاڭ ماڭ دەۋرىدىكى پۇل ۋە خەن دەۋرىگە خاس «بەش جۇلۇق پۇل» تېپىلغان.

دۆلىتىمىزنىڭ داڭلىق ئارخېئولوگىيە ئالىمى پروفېسسور خۇاڭ ۋېنبى 1929 - يىلى ھازىرقى لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن 17 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئاق سېپىل خارابىلىكى-دىن بىر دانە ئات سۈرەتلىك ئۇدۇن مىس پۇلى تاپقان، پۇل ئۈستىگە خەنزۇچە يېزىق ۋە قارۇشتى يېزىقى چۈشۈرۈلگەن. ستەينمۇ خەنزۇچە ۋە قارۇشتى يېزىقى چۈشۈرۈلگەن بۇنداق ئات سۈرەتلىك مىس پۇلنى تاپقان. ئۇلارنىڭ دەلىللىشىچە، بۇ مىس پۇل شەرقىي خەن دەۋرىدە قۇيۇلغان ۋە ئىشلىتىلگەن.

ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇ بولغانكى، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىرگەن بۇددا دىنى ۋە بۇددا مەدەنىيىتى ئۇدۇندا تەرەققىي قىلغان ھەم بۇ جاي ئارقىلىق ئوت-تۇرا تۈزلەڭلىككە كىرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردە ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا بارلىققا كەلگەن. ساكيامونى ئالەمدىن ئۆتۈپ 200 نەچچە يىلدىن كېيىنكى ئاشۇكا دەۋرىدە (ئاشۇكا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 273 - يىلدىن

232 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ، ئۇ تەرەپ ـ تەرەپكە راھىبلارنى ئەۋەتىپ بۇددا دىنىنى تارقاتقان. ياپونىيىلىك ئاتاقلىق يىپەك يولى تەتقىقاتچىسى خانىدا تورو «غەربىي يۇرت بۇددىزمى» دېگەن كىتابىنىڭ 41 ـ بېتىدىن 43 ـ بېتىگىچە بولغان قىسمىدا: «ئاشۇكا دەۋرىدە راھىبلار كەشمىرگە بېرىپ دىن تارقاتقان، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە راھىبلار ئۇدۇنغا كېلىپ دىن تارقاتقان» دەپ بايان قىلغان.

«بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە بۇددا دىنىنىڭ دەسلەپتە ئۇدۇنغا كىرىش ئەھۋالى ھېكايە قىلىنغان. گەرچە بۇ رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر تارىخىي پاكىتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ: دەسلەپتە ئۇدۇنغا كېلىپ بۇددا دىنىنى تارقاتقۇچى كەشمىرلىك پروجىنا ئىدى. لېكىن، تاكى بەنچاۋ ئۇدۇندا تۇرغان مەزگىلگە قەدەر ئۇدۇنلۇقلار يەنىلا باخشىلىققا ئىشىنەتتى.

بۇددا دىنىنى تارقىتىشتا ئەڭ كۈچ چىقارغۇچىلار توخرىلاردۇر. كۇشان خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە توخرىلارنىڭ سىياسىي كۈچى ۋە ئىقتىسادىي كۈچى ئومۇميۈزلۈك جانلىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغان. دەل مۇشۇ مەزگىلدە كۇشان خانلىقىنىڭ تەسىر كۈچى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى بەگلىكلەرگىچە يەتكەن. مىلادىيە 90 ـ يىلى ۋە 120 ـ يىلى توخرىلار ئىككى قېتىم پامىردىن ئېشىپ شەرققە يۈرۈش قىلغان.

مىلادىيە 132 ـ يىلىدىن كېيىن، شەرقىي خەن سۇلالىسى چياڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ، غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا مادارى يەتمەي قالغان. دەل مۇشۇ مەزگىلدە ئۇدۇن ئىنتايىن كۈچەيگەن. تارىمنىڭ جەنۇبىدىكى كىچىك بەگلىكلەرنىڭ بەزىسى ئۇدۇنغا بويسۇنغان، بەزىسى ئۇدۇنغا قوشۇلۇپ كەتكەن. توخرىلار ئۇچۇن ئالغاندا، ئۇدۇن ئۇلارنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىش ئىستراتېگىيىسىدىكى ئاساسىي نىشان ئىدى، شۇنداقلا ئۇ-

لارنىڭ ئاساسلىق رەقىبى ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇدۇن توخرىلارنىڭ بۇددا دىنى ۋە بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە بارغانسېرى چوڭقۇر ئۇچرىغان.

توخرىلاردىن گاشىرسېجا (مىلادىيە 78 ـ يىلىدىن 120 ـ يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە سىياسىي تەسىرنىڭ ئۇدۇنغا يېتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، بۇددا دىنىمۇ ئۇدۇنغا تارقالغان. تەخمىنەن مىلادىيە II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇددا دىنى ئۇدۇندا كەڭ تارقالغان.

ئاپتورى: سۈن بىن

ئۈچىنچى بۆلۈم ۋېي، جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خوتەن

مىلادىيە II ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، گوما ئۇدۇنغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ئۆز ۋەتاتىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ناچار بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كۈندىن ـ كۈنگە ئاجىزلىشىپ، ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىگە كەلگەندە ئۇدۇنغا قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق چىرامۇ ئۇدۇنغا قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشامشانغا قوشۇلۇپ كەتكەن نىيە، رۇڭلۇلارمۇ ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ئۇدۇنغا قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتىگە تەۋە جايلارنى ئۆز تەۋەسىگە ئالغانىدى.

ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە ئۇدۇن تارىم ئويمانلىقىدىكى چوڭ بەگلىككە ئايلانغان. ئۇنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى مۇقىم، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان، بۇددا مەدەنىيىتى گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى.

جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئۇدۇن كۆپ قېتىم باشقا ئەل كۆچلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيپىڭ جىنجۈننىڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 445 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى تەيۋۇدى گاۋلياڭ خاننى تۇيغۇنلارنىڭ باشلىقى مۇليانغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتكەن. گاۋلياڭ خان تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان مۇليان ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كۆكنۇر كۆلىدىن يولغا چىقىپ، قاقاسلىقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ ئۇدۇنغا كەلگەن. ئۇ ئۇدۇندا ھەدەپ ئوت قويۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈش ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان، ھەتتا ئۇدۇن خانىنى ئۆلتۈرگەن. مۇليان ئۇدۇنغا ئىككى يىلدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ئەسلىي يۇرتىغا قايتقان. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇدۇندا ئاسايىشلىق ئەسلىگە كەلگەن.

جۇرجانلار سيانپىلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇلارنىڭ سەركەردىسى سەللان ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان. جۇرجانلار تەدرىجىي كۈچىيىشكە باشلاپ، جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ئۇدۇنغا كەلگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شيەن ۋېندى خۇاڭشىڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 470 - يىلى) جۇرجانلار ئۇدۇن پايتەختىگە ھۇجۇم قىلغان. ئۇدۇن خانى بىر تەرەپتىن لەشكەر توپلاپ بۇنىڭغا تاقابىل تۇرغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلچىسى سومودا قاتارلىقلارنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ، ياردەم تەلەپ قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى شيەنۋېندى ۋەزىرلىرىنى يىغىپ بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش چارىسى ئۈستىدە مەسلىھەتلەشكەن. نەتىجىدە، ئۇدۇننىڭ ئارىلىقى يىراق، جۇرجانلار بىلەن «دالا ئۇرۇشى قىلىشقا بولىدۇ، قەلئە ئۇرۇشى قىلغىلى بولمايدۇ» دەپ ئۇدۇننىڭ ئەلچىلىرىنى قايتۇرۇۋەتكەن.

V ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرى

ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كىرىزىسى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچەيگەن. دولۇن
خانلىق ئورنىغا ئولتۇرغان مەزگىلدە جۇرجان خانلىقى پارچىلە-
نىپ كەتكەن. قاڭقىللارنىڭ پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى جۇرجانلاردىن
يۈز ئۆرىگەن ھەمدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ
جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلىپ غەلىبە قازانغان. پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى
ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى قوچو ۋە پىچانغا قەدەر كېڭەيتكەن.
پۈۋۈرغۇر قەبىلىسىدىن كېيىن، قوزغىلىپ جۇرجانلارغا
قارشى تۇرغانلاردىن يەنە ئېفتالىتلار بار ئىدى. ئېفتالىتلار يەنە
خۇالار، ئاق ھۇنلار دەپمۇ ئاتالغان. V ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا
ئېفتالىتلارنىڭ كۈچى يەنىمۇ زورىيىپ، جۇرجانلارغا تاقابىل تۇ-
رالىغۇدەك ھالغا يېتىپ، جۇرجانلاردىن كۇسەن، قۇم، سۇلى،
كاۋانتا (تاشقورغان)، قاغىلىق، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى قايتۇ-
رۇۋالغان. ئۇدۇن ئېفتالىتلارنىڭ كونتروللۇقىدا قالغان.
VI ئەسىرنىڭ 30 ـ ۋە 40 ـ يىللىرىدا، ئەسلىدە جۇر-
جانلارغا قاراشلىق بولغان تۈركلەر كۈچىيىشكە باشلىغان. تۈرك-
لەرنىڭ دەسلەپتە باش كۆتۈرگەن مەزگىلدىكى قەبىلە باشلىقىنىڭ
ئىسمى تۇمەن ئىدى. تۇمەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن رەس-
مىي مۇناسىۋەت ئورناتقاندىن كېيىن، جۇرجان خانلىقىغا قارشى
كۈرەشنى كۈچەيتكەن ھەمدە ئۇلارغا قاراشلىق قەبىلىلەرنى ئۆزىگە
قوشۇۋالغان. مىلادىيە 556 ـ يىلى تۇمەن جۇرجان خانى ئاناغاينى
قاتتىق مەغلۇپ قىلغان ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇرلىغان،
شۇنىڭ بىلەن جۇرجان خانلىقى يوقالغان. تۇمەننىڭ ئوغلى ئېلو-
ران بېگ (ئېركىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) خانلىق تەختىگە چىققاندىن
كېيىن، غەربتە ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلغان. تەڭرىتېغىنىڭ
جەنۇبى ۋە شىمالى پۈتۈنلەي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆت-
كەن. ئۇدۇنمۇ مۇشۇ مەزگىلدە تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى-
دا ئىدى. ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقىنى ئەمەلىيەتتە غەربىي
تۈركلەر ئىدى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ خاقانى تاردۇش لەشكەر باشلاپ جيۇچۇەنگە پاراكەندىچىلىك سالغان مەزگىلدە، ئۇدۇن قاتارلىقلارمۇ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربىي تۈركلەرنى قوغلاپ چىقارغان. بۇ تارىخىي ۋەقە تەخمىنەن VI ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا يۈز بەرگەن.

ئېفتالىتلار ۋە تۈركلەر ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئۇدۇننىڭ ئۆزىنىڭ بەگلىكى ۋە ۋەزىرلىرى بار بولۇپ، خېلى مۇستەقىللىققا ئىگە ئىدى.

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيىتىدە تولا ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇدۇننىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالمىغان.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يەنكاڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىيە 220 - يىلى) ساۋپى تېخى تەختكە ئولتۇرمىغان چاغلاردىلا ئۇدۇن خانى ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى ئۇدۇننىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن قوشۇپ ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتكەن. ئۇدۇن ئەلچىلىرى ئوردىغا يېتىپ بارغان چاغدا ساۋپى ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانىدى. ساۋپى ئۇدۇن ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغان.

مىلادىيە 221 - يىلى ساۋپى جاڭ گۇڭنى غەربىي يۇرتقا چېرىكچىبەگ قىلىپ ئەۋەتكەن، ئۇدۇن چېرىكچىبەگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

ۋېي سۇلالىسىنىڭ خۇاڭچۇ 3 - يىلى (مىلادىيە 222 - يىلى) ساۋپى يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇدۇن بىلەن كۇسەننى «تارتۇقلىغان»، تارىخىي كىتابلاردا «كۇسەن بىلەن ئۇدۇن خانلىرى ھەر يىلى دېگۈدەك پادىشاھلىققا ئولپان ئەۋەتمەي قالمىدى. خۇددى ئىلگىرىكى خەن سۇلالىسىگە ئولپان ئەۋەتكىنىگە ئوخشاش» دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن.

مىلادىيە 265 ـ يىلى سىمايەن ساۋ ۋېينىڭ ئورنىنى ئىگە-
لەپ، جىن سۇلالىسىنى قۇرغان. ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن،
كىنگىت قاتارلىقلارنىڭ پادىشاھلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئەلچى
ئەۋەتىپ، غەربىي جىن سۇلالىسىگە ئولپان يوللىغان. غەربىي
جىن سۇلالىسىمۇ ۋېي سۇلالىسىگە ئوخشاشلا غەربىي يۇرتنى باش-
قۇرۇشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە غەربىي يۇرتتا چېرىكچە-
بەگ بىلەن غەربىي يۇرت دورغاپبېگىنى تۇرغۇزغان، چېرىكچە-
بەگ قوچودا، غەربىي يۇرت دورغاپبېگى قايدۇدا تۇرغان. قايدۇ
لوپنۇرنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىدى. ئۇدۇن غەربىي يۇرت دور-
غاپ بېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.
جىن سۇلالىسى تەيكاڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 285 ـ يىلى)
جىن سۇلالىسى پادىشاھى ياڭ خاۋنى پەرغانىگە ئەلچىلىككە ئەۋەت-
كەن. نىيىدىن قېزىۋېلىنغان جىن سۇلالىسىگە خاس ئىككى دانە
تارىشا پۈتۈكتىن قارىغاندا، مۇشۇ مەزگىلدە جىن سۇلالىسى ئۇ-
دۇن خانى، سۇلى خانى، كۇسەن خانى، كىنگىت خانى ۋە پىشام-
شان خانى قاتارلىقلارغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا: «جىن سۇلالىسى-
گە پەرماندارلار ئوغلانى»، «ئۇلۇغ كاھبەگ»، «جىن سۇلالىسى-
گە سادىق بۇيۇك تارخان»، «جىن سۇلالىسىگە كۆيۈنگۈچى» دەپ
نام بەرگەن.
غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئېلىمىزنىڭ
غەربىي شىمالىي رايونىدا بىر كىچىك سۇلالە مەيدانغا كەلگەن.
بۇ جاڭ جۇن قۇرغان ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى ئىدى. بۇ سۇلالى-
نىڭ گەرچە زېمىنى كىچىك، دۆلەت كۈچى ئاجىز بولسىمۇ،
لېكىن ئۇ غەربىي رايوننى باشقۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن. جاڭ
جۇن لەشكەر ئەۋەتىپ، غەربىي جىن سۇلالىسىگە قاراشلىق چې-
رىكچىبەگنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ غەر-
بىي يۇرتتىكى بارلىق ھاكىمىيەت ئاپپاراتىنى ئۆتكۈزۈۋالغان. ئۇ
يەنە غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى، چېرىكچىبېگى قاتارلىقلارنى

بىۋاسىتە شاجۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئالغان. مۇشۇ مەزگىلدە، ئۇدۇنمۇ شاجۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

ئالدىنقى چىن سۇلالىسىنىڭ جيەنيۈەن 12 - يىلى (مىلادىيە 376 - يىلى) جاڭ جۇننىڭ ئوغلى جاڭ تيەنشى ئالدىنقى لياڭغا تەسلىم بولغان. ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى يوقالغان. فۇجيەن لياڭ شىنى يانداش كەپتاۋۇللۇققا تەيىنلىگەن. لياڭ شى يىپەك قاتارلىق ماددىي نەرسىلەر بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ غەربىي يۇرتنىڭ ھەر قايسى جايلىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقان. ئارقىدىنلا پىشامشان، ئۇدۇن، پەرغانە، سوغدىيانا، ئالدى قوش قاتارلىقلار فۇجيەن بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن چاڭئەنگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن.

ئالدىنقى چىننىڭ جيەنيۈەن 17 - يىلى ئۇدۇن خانى ئوردىغا ئەلچىلەر بىلەن ئولپان ئەۋەتكەن، ياندۇرقى يىلى فۇجيەن لۈي گۇاڭنى غەربىي يۇرت ھەربىي باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن. ياندۇرقى يىلى ئۇ كۇسەننى تىنچىتىپ، كۇسەنگە كىرىپ ئورۇنلاشقان. غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى جايلارنىڭ باشلىقلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغان. ئۇدۇن لۈي گۇاڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئالدىنقى چىن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇئەييەنلەشتۈرگەن. لۈي گۇاڭ غەربىي يۇرتنى تىنچىتىشقا تۆھپە قوشقاچقا، فۇجيەن لۈي گۇاڭنى چەۋەنداز مەھرەم، يۈمېن قۇۋۇقىنىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلار باشلىقى، ئەنشى سانغۇنى، غەربىي يۇرت چېرىكچىبېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىگەن.

فۇجيەن شەرقىي جىن سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. ياۋ چاڭ كېيىنكى چىن سۇلالىسىنى قۇرغان. لۈي گۇاڭ لياڭجۇدا كېيىنكى لياڭ سۇلالىسىنى قۇرغان. كېيىنكى لياڭ سۇلالىسىنىڭ لىن جيا 6 - يىلى (مىلادىيە 394 - يىلى) لۈي گۇاڭ ئۆز ئوغلىنى غەربىي يۇرتنىڭ ھەربىي باشلىقى، يۈمېن

قوۋۇقنىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان باشلىق، غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگى قىلىپ تەيىنلىگەن، ئۇ قوچودا تۇرغان. ئۇدۇن كېيىنكى لياڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيپىڭ جېنجۈن 9 - يىلى (مىلادىيە 445 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داڭلىق سانغۇنى ۋەندۇ گۈي لەشكەر باشلاپ كۈسەننى مەغلۇپ قىلغان. بۇنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئۇدۇن ئەلچىلەرنى تەيىنلەپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئولپان ئەۋەتكەن. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، ئۇدۇن گەرچە سىرتتىن كەلگەن تۇيغۇنلار، جۇرجان، ئېفتالىتلار ۋە تۈركلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان ۋە شۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ۋاقتى ئۇزۇن بولمىغان، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ئورۇندا تۇرغان مەزگىلدىمۇ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى مۇئەييەن مۇستەقىللىققا ئىگە بولغان ھەمدە ئىچكى قىسمىدىمۇ جەمئىيەت بىر قەدەر مۇقىم بولغان. شۇڭا، ئۇدۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بەك چوڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر ھۆكۈم سۈرگەن 100 نەچچە يىلدا، ئۇدۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى تەرەققىي قىلغان.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئىلغارلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

تۆمۈر قوراللارنىڭ ئۇدۇندا ئىشلىتىلىشى تەخمىنەن شەرقىي خەن مەزگىلىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان. ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە ئومۇملىشىش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن. قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە تۆمۈر ساپان ۋە ئۆكۈز قاتارلىقلار بىلەن يەر ئاغدۇرغانلىق ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن. قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، نىيە، كروران، ئۇدۇن قاتارلىق

جايلاردا بىر قەدەر مۇكەممەل سۇغۇرۇش سىستېمىسى بارلىقىغا كەلگەن. قارۇشتى يېزىقىدىكى بىر ماتېرىيالدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «بۇگۇن راھىب شيۇ ئەي: مىراپبەگ ئابىنىيە سۇنى باشلاپ كېلىپ، باشقىلارغا بەردى دەپ مەلۇمات سۇنغان. سىز بۇ تارىشا پۇتۇكىنىڭ پېچىتىنى ئاچقاندا، بۇ ئىشنى دەرھال ئىدىتلاپ كۆرۈڭ. بۇ سۇنى ئابىنىيە ئاچقان ھەم باشقىلارغا بەرگەنمۇيوق، ئۇنىڭدىن باشقا، ئەگەر سۇ باشلاش ئېغىزلىرىنى تەييارلىمىغان بولسا، ئابىنىيىگە زىياننى تۆلىتىشكە بولمايدۇ.»①بۇنىڭدىن مۇنداق ئىككى نۇقتىنى يەنى بىرىنچىدىن شۇ چاغدا سۇنىڭ ئۆلچەم بويىچە بېرىلىدىغانلىقى، بىر قەدەر ئىلغار ئۆلچەم ۋاسىتىسى بارلىقى، ئىككىنچىدىن، سۇ باشلاش ئېغىزلىرى ۋە مۇكەممەل سۇغۇرۇش سىستېمىسى ياسالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. قارۇشتى يېزىقىدىكى يەنە بىر ماتېرىيالدا، كەلكۈن كەلگەن مەزگىلدە، سۇ باشلايدىغان ئېغىز بېشىدا مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر - چىراغ قىلىش تەلەپ قىلىنغانلىقى يېزىلغان.②بۇ شۇ مەزگىلدە ئۇ جايلاردا مۇكەممەل سۇغىرىش سىستېمىسىلا بولۇپ قالماستىن، بىر قەدەر ياخشى سۇ باشلاش قۇرۇلۇشلىرىنىڭمۇ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قارۇشتى يېزىقىدىكى يەنە بىر ھۆججەتتە «جىمۇجا بىلەن سىكىلونى سۇ مەنبەسىنى ساقلاشقا قويۇش، ئۇلارنىڭ باشقا بەگلىككە قېچىپ كېتىشىگە قەتئىي يول قويماسلىق كېرەك» دەپ يېزىلغان. قۇرغاق رايون بولغان ئۇدۇن، پىشامشان قاتارلىق جايلار يېزا ئىگىلىك سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، سۇ مەنبەسىنى باشقۇرۇشتىمۇ قاتتىق بولغان. سۇ مەنبەسىنى ساقلاشقا قويۇلغان ئىككى كىشىنىڭ باشقا بەگلىككە قېچىپ كېتىش ئېھ-

---

① لىن خەيسۇن: «شاخەي قەدىمكى قىسمى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1988 - يىلى 10 - ئاي نەشرى، 125 - بەت.

② لىن خەيسۇن: «شاخەي قەدىمكى قىسمى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1988 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، 144 -، 282 -، 279 - بەتلەر.

ـتىمالى بولغاچقا، پادىشاھ بۇ ھەقتە مەخسۇس پەرمان چۈشۈر-
گەن.

قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ كۆپ جايىدا يەنە جاڭ-
زىلارنىڭ پاسىلى، سۇ باشلاش، چارۋا بېقىش جەھەتتىكى ماجىرا
ۋە ئۇنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن شۇ چاغدا
بۇ جايلارنىڭ دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ۋە چارۋا باقىدىغان جايلارنى
باشقۇرۇشنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل بولغانلىقىنى، ئېتىز - ئې-
رىق قۇرۇلۇشىنىڭمۇ بىر قەدەر پۇختا ئىكەنلىكىنى، تېرىيدىغان
يەر بىلەن چارۋا باقىدىغان يەرنى ئىنچىكە ئايرىپ باشقۇرغانلىقىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«ۋېينامە» دە ئۇدۇن توغرىسىدا: «زېمىنى ھەر خىل ئاشلىق
زىرائەتلىرىنى تېرىشقا باپ كېلىدۇ، ئۈجمە، كەندىر ئۆستۈرۈلى-
دۇ، تاغلىرىدىن سۇپەتلىك قاشتېشى چىقىدۇ. ياخشى ئات،
تۆگە، قېچىرلىرى بار» دەپ يېزىلغان. «لياڭنامە» دە ئۇدۇن
توغرىسىدا: «بۇ يەرنىڭ سۇ مەنبەسى كۆپ، قۇم - تاشلىرى
كۆپ، كىلىماتى مۆتىدىل، شال، بۇغداي تېرىشقا، شاپتۇل ئۆس-
تۈرۈشكە باپ كېلىدۇ، دەرياسىدىن قاشتېشى چىقىدۇ، بۇ دەريا
يۇرۇڭقاش دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردىكىلەر مىستىن قۇيما
بۇيۇملارنى ياساشقا ماھىر... قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ۋە
كۆكتاتلىرى جۇڭگودىكى بىلەن ئوخشاش» دەپ خاتىرىلەنگەن.
ئۇدۇننىڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئوت-
تۇرا تۈزلەڭلىكتە تېخىچە تېرىلمىغان كېۋەز بۇ رايونلاردا تېرى-
لىشقا باشلىغانىدى. پىلە - ئۈجمىچىلىكمۇ ئۇدۇنغا كىرگۈزۈل-
گەن ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغانىدى. چارۋا مالنىڭ خىللىرىمۇ كۆپ
بولۇپ، ئات، تۆگە، قېچىر، قوي ئاساسلىق چارۋىلار ئىدى.
قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردا: بېقىلىدىغان چارۋىنىڭ ناھا-
يىتى كۆپ ئىكەنلىكى، يايلاقتا يۆتكەپ بېقىلىدىغانلىقى توغرىسىدا
خاتىرە قالدۇرۇلغان. بولۇپمۇ خان جەمەتى ۋە ئايماق باشلىقلىرى

قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ چارۋىلىرى كۆكۈل قويۇپ بېقىلغان، ئۇلار پۇقرالارغا ئادەتتىكى ئوت - سامانىنىلا ئالۋاڭ سېلىپ قال-ماستىن، يەنە بېدە ۋە ھەر خىل يەم - بوغۇز ئاشلىقلىرىنىمۇ ئالۋاڭ سالغان. يەنە نەرسە - كېرەك توشۇيدىغان ھايۋان بىلەن مىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ھايۋاننى ئايرىش تۈزۈمى بار ئىدى، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا جازا بېرىلەتتى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا چارۋىچى-لىق ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان، چارۋىلارنى باشقۇرۇشتىمۇ مۇ-ئەييەن تۈزۈم بارلىققا كەلگەندى.

ئۇدۇننىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلى-غان. بىر قەدەر داڭلىقراقلىرىدىن مىس بۇيۇملارنى ياساش، قاشتېشى قېزىش، توقۇمىچىلىق، تۆمۈر تاۋلاش، تۆمۈر بۇيۇم-لارنى ياساش، مەي - شاراب ئىشلەش، كىگىز بېسىش، گىلەم توقۇش قاتارلىق كەسىپلەر بار ئىدى. قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتې-رىياللاردا مەي - شاراب، سېرىق ماي، ماتا، گىلەم، يىپەك كىگىز ئالۋىڭى توغرىسىدىكى ماددىلار ناھايىتى كۆپ. بۇ ھال بۇ توقۇلمىلار ۋە مەي - شاراب، مايلارنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا ئىنتايىن ئومۇملاشقانلىقىنى، ئائىلىدە ئىشلەپچىقىرىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا شەھەر ۋە سودا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇدۇن زېمىنى ئىچىدە چوڭ شەھەردىن بەشى، كىچىك شەھەردىن نەچچە ئونى بولغانىدى. فاشيەننىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇدۇن خانى تۇرۇش-لۇق شەھەردە «خەلق زىچ ئولتۇراقلاشقان» بولۇپ، «ئۆي - ئىمارەتلەر ۋە رەستە - بازارلار بار ئىدى» ، يەنە موچېڭ (فەرھاد

بەگ يايلىقى)① دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەر بولۇپ، «ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى كۆل ۋە مېۋىلىك دەرەخلەر لوياڭ شەھىرىدىكىگە
ئوخشايتتى، پەقەت كىسەك ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىلا ئوخشى-
مايتتى». نىيە شەھىرىنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، شەرقتىن
غەربكە ۋە جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان شەھەر كوچىسى بار
ئىدى، يەنە مال - تاۋارلار توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان بازارلار
بار ئىدى. شەھەرلەرنىڭ گۈللەنگەنلىكى بۇددا دىنى جەھەتتىمۇ
ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇدۇندا 10 مىڭ راھىب بار بولۇپ، بىر
چوڭ بۇتخانىدا 3000 راھىب بار ئىدى، غىزالىنىش ۋاقتىدا
دۇمباق چېلىش بىلەن يىغىلاتتى. داڭلىق بۇتخانا، بۇددا مۇنارلى-
رىدىن باشقا، «ھەممە ئۆينىڭ ئالدىدا كىچىك بۇددا مۇنارى بار
ئىدى، ئۇنىڭ ئەڭ كىچىكىمۇ ئىككى گەز ئېگىز ئىدى. چاسا
شەكىللىك قىلىپ سېلىنغان راھىبخانىلار يولۇچى راھىبلارغا
قونالغۇ ئۈچۈن بېرىلەتتى».
ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە ئۇ-
دۇننىڭ قاتناش ئالاقە ئىشلىرى يەنىمۇ تەرەققىي قىلغان. نىيە
ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تېيىم دېگەن جايدىن تار-
تىپ چىرىيىنىڭ دامىكۇ دېگەن يېرىگىچە تۇرالار ئورنىتىلغان.
بۇ تۇرالار شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا خەۋەر يەتكۈزىدىغان
قەدىمىي ئالاقە لىنىيىسى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە شىمالدىن
ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ پايتەختىگە لىنىيە بار ئىدى. ھازىر بايقالغى-
نى خوتەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىن 200 كىلومېتىر يىراقلىقتى-
كى مازار تاغدىكى تۇرا بولدى. جىددىي ئەھۋاللاردا ئىشلىتىلىدى-
غان تۇرالاردىن باشقا، يەنە ئۇدۇندىن شەرقتىكى پىشامشانغىچە
بولغان ئارىلىقتا ئۆتەڭلەر بولۇپ، خەۋەر يەتكۈزۈشكە مەخسۇس

① بۇ شەھەر قەدىمكى ئۇزۇنتات (چىرىيە) شەھىرىنىڭ يېنىدا — مۇھەررىردىن.

چاپارمەنلەر قويۇلغانىدى. چاپارمەنلەرنىڭ ئىش ھەققىگە ئاشلىق بېرىلەتتى. ئۇ چاغدا مەكتۇپ، ئالاقىلەرنى مەخسۇس چاپارمەنلەر ياغاچ قۇتا ئىچىگە سېلىپ ئاغزىنى پېچەتلەپ ئېلىپ ماڭاتتى. ئالاھىدە مۇھىم پەرمان، بۇيرۇقلارنى مۇھاپىزەتچى لەشكەرلەر مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ باراتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەردە يېزىپ قالدۇرۇلغان.

ۋېي - جىن ۋە جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىنىڭ ئورنى تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ قالغانىدى.

شۇ ۋاقىتتا، سودىگەر، ساياھەتچىلەر ئاز دېگەندە نەچچە ئون كىشى، كۆپ بولغاندا مىڭلاپ كىشى بىر توپ بولۇپ ماڭاتتى. خەن - ۋېي سۇلالىسى مەزگىلىدە، شەرقىي رىم مۇشۇ يول ئارقىلىق «دائىم جۇڭگونىڭ يىپەكلىرىگە ئېرىشەتتى. ئۇلار بۇنى غۇزلار توقۇغان دەپ قارايتتى.» ئۇدۇن پايتەختى يىپەك يولىدىكى ناھايىتى مۇھىم ئالماشتۇرۇش، يۆتكەش ئورنى ئىدى. بۇ ئەھۋاللار قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەردە ۋاسىتىلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. سودىگەر، ساياھەتچىلەرنى سەپەر ئۈستىدە يەرلىك ھۆكۈمەت قوغدايتتى. سودىگەر، ساياھەتچىلەر بەلگىلىك توساق ئورۇنلىرىدا تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلەتتى. نىيە خارابىلىكىدىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكتە كۆرسىتىلىشىچە، نىيە شەھىرىنىڭ يېنىدا بىر تەكشۈرۈش ئېغىزى بولۇپ، سودىگەرلەر يول خېتىگە قاراپ ئۆتكۈزۈلەتتى. يول خېتىدە شۇ كىشىنىڭ ئىسمى، ياش - قورامى، چىراي - شەكلى، كىيىم - كېچىكى، مىللەت ئايرىمىسى، بەگلىك ئايرىمىسى ۋە ئېلىپ ماڭغان مېلى، ئات، تۆگىسىنىڭ سانى يېزىلاتتى. بىر توپ سودىگەر بىر قېتىمدا ئېلىپ ماڭغان تاۋار - دۇردۇن 319 توپ، يەنە بىر تۇركۇم سودىگەر ئېلىپ ماڭغان تاۋار - دۇردۇن 4326 توپ بولغان. بۇنىڭدىن تاۋار - دۇردۇن سودىسىنىڭ ناھايىتى چوڭ مىقداردا

ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. سودىگەرلەر بىرەر رايونغا كىرىپ ـ چىقىشتا مەلۇم باج تۆلەيتتى. باجغا بەزىلىرى پۇل تاپشۇرسا، بەزىلىرى نەرسە ـ كېرەك تاپشۇراتتى، باجنىڭ مەلۇم ئۆلچىمى بولۇپ، باجگىرلار باج مىقدارىنى خالىغانچە ئۆستۈرەلمەيتتى.

ئۇدۇنغا كۆپلىگەن سودىگەرلەر كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغاندىن باشقا، ئۇدۇننىڭ ئۆزىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن زور تۈركۈمدە تاۋار سودىسى قىلاتتى. ئۇدۇندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇلىدىغان ئاساسلىق تاۋارلاردىن قاشتېشى، بۆز رەخت، ئات، كىگىز ـ گىلەم ۋە ياۋروپادىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئەينەك قاتارلىقلار بار ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇدۇنغا ئاساسلىقى تاۋار ـ دۇردۇن، دورا ماتېرىياللىرى، مىس، تۆمۈر جابدۇق، چاي قاتارلىقلار كىرگۈزۈلەتتى. شۇ چاغدا ئۇدۇندىمۇ يىپەك ئىشلەپچىقىرىلاتتى، سانى كۆپ بولمىغانلىقتىن بولسا كېرەك، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇپ ساتقانلىق توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرۇلمىغان.

شۇ چاغدا، ئۇدۇندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ پۇللىرى ۋە پېرسىيە قاتارلىق جايلارنىڭ پۇللىرى ئوبوروتقا قاتناشتۇرۇلغان.

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئۇدۇندا بۇددا مەدەنىيىتى گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغان. بۇددا دىنى جەھەتتىن ئىلىم تەھسىل قىلغۇچىلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن داۋاملىق تۈردە ئۇدۇن ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا باراتتى، بەزى ئەلچىلەر ھەتتا ئۇدۇننى بۇددا دىنىدىن تەلىم ئالىدىغان ئاخىرقى نىشان قىلاتتى.

ۋېي سۇلالىسىنىڭ گەنلۇ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 260 ـ يىلى) راھىب جۇشىشىڭ يۇڭجۇدىن ئۇدۇنغا كېلىپ بۇددا دىنىدىن تەلىم ئالغان. جۇشىشىڭ ئۇدۇنغا كەلگەندىن كېيىن توپلىغان «ئۇلۇغ

پرەجنا سۇترا» دېگەن سانسكرىت يېزىقىدىكى نوم 90 باب، 600 نەچچە مىڭ خەتلىك ئىدى. جىن سۇلالىسى ۋۇدىنىڭ تەيكاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 282 ـ يىلى) جۇ شىشىڭنىڭ شاگىرتى فۇ رۇتەن قاتارلىق ئون نەچچە كىشىدىن بۇ نومنى لوياڭغا ئەۋەتكەن. خۇيدى خانىنىڭ يۈەنكاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 291 ـ يىلى) جۇ شۇلەن، ۋۇ لۇچا قاتارلىق كىشىلەر نەنسى ئىبادەتخانىسىدا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «پراجنىيە پارەمىتا» دېگەن نوم 20 جىلد ئىدى. جۇشىشىڭ 80 يېشىدا ئۇدۇندا كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن.

شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ لۇڭئەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 399 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەنە بىر تۈركۈم بۇددا دىنىدىن تەلىم ئالغۇچى ئەلچىلەر فاشيەننىڭ باشچىلىقىدا جەمئىي 11 كىشى چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، مىلادىيە 401 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئۇدۇنغا يېتىپ كەلگەن، ئۇدۇندا ئۈچ ئاي تۇرۇپ، داغدۇغىلىق پىل ئويىنىتىش مۇراسىمىنى كۆرگەندىن كېيىن، 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا داۋاملىق غەربكە قاراپ يۈرۈپ كەتكەن.

مىلادىيە 424 ـ يىلىدىن 453 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، خېشىلىق شى تەنشۈ، ۋېي دې قاتارلىق سەككىز راھىب ئۇدۇنغا كېلىپ پەنچە پەرشەد مۇراسىمىغا قاتناشقان.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىنچيۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 518 ـ يىلى) 11 ـ ئايدا سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ باشچىلىقىدىكى يەنە بىر تۈركۈم بۇدداغا تەلپۈنگۈچىلەر شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭدىن يولغا چىقىپ، بۇددا دىنىدىن تەلىم ئېلىش ئۈچۈن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلغان. ئۇلارنىڭ ئۇدۇنغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتى توغرىسىدا ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. پەقەت ئۇلارنىڭ مىلادىيە 519 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇدۇندىن داۋاملىق غەربكە قاراپ سەپەر قىلغانلىقى، مىلادىيە 522 ـ يىلى 2 ـ ئايدا لوياڭغا قايتىپ بارغانلىقى ۋە ماھايانا سۇترادىن 170

قىسمى ئېلىپ كەلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ۋېي، جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە، ئۇدۇنغا كېلىپ بۇددا دىنىدىن تەلىم ئالغانلار ئىچىدە داڭلىقلىرىدىن جۇششىڭ، فاشيەن، سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ قاتارلىقلار بار ئىدى. لېكىن، ئۇدۇندىن ئۆتۈپ بۇددا دىنىدىن تەلىم ئېلىشقا ماڭغانلار مۇشۇ كىشىلەر بىلەنلا چەكلەنمەيتتى. تارىخىي خاتىرىلەردىن قارىغاندا، شەرقىي جىن سۇلالىسىدىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەز- گىللىگىچە بولغان 103 يىل ئىچىدە بۇددا دىنىدىن تەلىم ئېلىش ئۈچۈن غەربكە سەپەر قىلغانلارنىڭ دەلىللەشكە بولىدىغانلىرى 46 كىشىدىن ئاشىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولى بىلەن مېڭىپ ئۇدۇندىن ئۆتكەنىدى. ئۇدۇن ھىن- دىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددا مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىتىشتىكى مۇھىم بازىغا ئايلانغانىدى.

ئۇدۇننىڭ ئۆزىدىكى بۇددا مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلىپ پې- شىپ يېتىلگەنىدى. فاشيەن «بۇددا يۇرتى خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە ئۇدۇننىڭ بۇددا مەدەنىيىتى توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان. فاشيەن ئۇدۇنغا كەلگەندە، ئۇدۇن ماھايانا بۇددىزمى تازا گۈللەنگەن جاي ئىدى. فاشيەن: «بۇ بەگلىك مەمۇرچىلىقتا بولۇپ، پۇقرالىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، بۇددا مۇزى- كىسىنى ياخشى كۆرىدىكەن. راھىبلار نەچچە 10 مىڭ بولۇپ، كۆپ قىسمى ماھايانا دىنىنىڭ راھىبلىرى ئىكەن»، «ھەممە ئۆينىڭ ئالدىدا كىچىك بۇددا مۇنارى بار ئىكەن... چاسا شەكىل- لىك قىلىپ سېلىنغان راھىبخانىلار يولۇچى راھىبلارغا قونالغۇ قىلىپ بېرىلىدىكەن» دەپ يازغان.①

يەنە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: ئۇدۇن شەھىرىنىڭ غەربىدە

① «ۋېينامە. ئۇدۇن تەزكىرىسى»، «مۇتەۋەر راھىب فاشيەن تەزكىرىسى»، «لياڭنامە. ئۇدۇن تەزكىرىسى»، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» قاتارلىقلارغا قاراڭ.

پومونو بۇتخانىسى بار بولۇپ، بۇنى ئۈچ ئەۋلاد ئۇدۇن خانى 80 يىلدا پۈتتۈرگەنىكەن، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى ئىنتايىن كۆركەم ئىكەن، بۇتخانىنىڭ «لىم ـ تۈۋرۈكلىرىگە نەقىش ئويۇلۇپ، ئالتۇن ـ كۆمۈشتىن ھەل بېرىلگەنىكەن، مۇنارلارنىڭ ئارقىسىدا بۇددا سەجدىگاھى بار بولۇپ، ئىنتايىن سۈرلۈك، كۆركەم ئىكەن، ئىشىك ـ دېرىزە ۋە پەنجىرلىرى ئالتۇن رەڭدە سىرلانغان ئىكەن. باشقا راھىبخانىلارمۇ چىرايلىق بېزەلگەنىكەن. بۇنى تىل بىلەن ئىپادىلەش قىيىن» .

سۇڭ يۈن غەربكە سەپەر قىلىپ لوياڭغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، «سۇڭ يۈننىڭ ساياھەت خاتىرىسى» نى يېزىپ، مۇنۇلارنى خاتىرىلىگەن. ئۇدۇن پايتەختىگە باردىغان ئۆزۈنتات دېگەن بىر شەھەر بولۇپ، ئۇنىڭ زېمىنى كەڭ، ئادىمى كۆپ ئىكەن، شەھەرنىڭ جەنۇبىدا بىر بۇتخانا بولۇپ، ئۇنىڭدا 300 راھىب بار ئىكەن. سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ قاتارلىقلار مۇشۇ بۇتخانىدا قونغان. شەھەر ئىچىدە بۇددا مۇنارلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭغا رەڭلىك تۇغ ـ ئەلەملەر ئېسىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى كىشىلىرى ئېسىپ قويغان تۇغ ـ ئەلەملەر بېرىمدىن ئاشىدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە شۇ ۋاقىتتىن 100 نەچچە يىل ئىلگىرىكى كېيىنكى چىن سۇلالىسى كىشىلىرى ئاسقان تۇغ ـ ئەلەملەرمۇ بار ئىكەن. سۇڭ يۈننىڭ خاتىرىسىدە: ئۇدۇن غەربىي يۇرتتىكى چوڭ بەگلىك بولۇپ، شەرقتىن غەربكىچە 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىكەن. ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئىشىنىدىكەن، دەپ يازغان.

ئاپتورى: سۇن بىن

تۆتىنچى بۆلۈم سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى خوتەن

سۈي سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، سۈي سۇلالىسى پادىشاھى ياڭ جيەن تۈرك خانلىقىغا قارىتا ھەربىي جەھەتتىن ھۇجۇم قىلىش ۋە سىياسىي جەھەتتىن كۆڭلىنى ياساشنى بىرلەشتۈرۈش تەدبىرىنى قوللانغان. شۇ چاغدا تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت قاتمۇقات بولۇپ، كۈرەش كۈندىن ـ كۈنگە كەسكىنلەشكەنىدى. تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ھەر قايسى قەبىلىلەر سۈي سۇلالىسى تۈرك خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. غەربىي تۈرك خاقانى تاردۇش جيۇچۇەنگە پاراكەندىچىلىك سالغاندا، ئۇدۇن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربىي تۈرك كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقارغان، مىلادىيە 604 ـ يىلى ئەتراپىدا سۈي سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلالىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئۇدۇن غەربىي يۇرتتا سۈي سۇلالىسىگە ئەڭ بالدۇر بەيئەت قىلغان جايلارنىڭ بىرىدۇر.

سۈي سۇلالىسىنىڭ دايې 5 ـ يىلى (مىلادىيە 609 ـ يىلى) سۈي سۇلالىسى لەشكەرلىرى تۈركلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، يەنە تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلغان. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى سۈي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ياڭ گۇاڭ تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئۆزى يولغا چىقىپ، خېشىغا كەلگەندە، ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ پادىشاھلىرى ياكى پادىشاھ تەيىنلىگەن ئەلچىلەر خېشىغا ياڭ گۇاڭ پادىشاھنىڭ ئالدىغا سالامغا بارغان.

تاڭ سۇلالىسى ۋۇدېنىڭ 9 ـ يىلى (مىلادىيە 629 ـ يىلى)

تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، لى يۈەننىڭ ئوغلى لى شىمىن پادىشاھ بولۇپ، تارىختا تاڭ تەيزۇڭ دەپ ئاتالغان. تاڭ تەيزۇڭ خانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا بىر قەدەر مۇستەھكەم سىياسىي ھاكىمىيەت ئورناتقان، ئىجتىمائىي ئىگىلىكمۇ ئەسلىگە كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. بۇنداق ۋەزىيەتتە، تاڭ تەيزۇڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت چوڭ ئىشقا تۇتۇش قىلغان. تاڭ تەيزۇڭنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تاكتىكىسى سۈي سۇلالىسىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، يەنىلا خەيرخاھلىق قىلىش بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈرگەن. تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئاساسلىق زەربە بېرىش ئوبيېكتى شەرقىي، غەربىي تۈركلەر ۋە تۇيغۇنلار بولغان، جېن گۇەن 6 - يىلى (مىلادىيە 632 - يىلى) ئۇدۇن پادىشاھى ئەلچىلەر ئارقىلىق قاشتېشى كەمەر ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسىگە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرگەن.

جېن گۇەن 9 - يىلى ئۇدۇن خانى ۋايجىرا قۇمى ئوغلىنى خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتكەن ھەمدە تاڭ تەيزۇڭغا يەرلىك نەرسىلەرنى سوۋغا قىلغان. دەل شۇ يىلى تۇيغۇنلارنىڭ جەڭدە يېڭىلگەن سانغۇنى فۇيۈن ئۇدۇنغا قېچىپ كەلگەن. ئۇدۇن خەلقى ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ ئۇنى قوغلاپ چىقارغان.

جېن گۇەن 14 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندا، ئۇدۇن ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

جېن گۇەن 21 - يىلى لى شىمىن ئالىي باش بۇغ ئاشىناشىر ۋە چۈبەقالىنى غەربىي تۈرك ۋە كۇسەن لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، غەلىبە قازانغان ۋە يابغۇنى كۇسەن شاھى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئاشىناشىر ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ھال سوراتقان. تاڭ لەشكەرلىرى كۇسەنگە ھۇجۇم قىل-

غان مەزگىلدە ئۇدۇن شاھى ۋايجىرا سىن 10 مىڭ 300 تۆگە ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىدىن ھال سورىغان.
جېن گۈەن 23 ـ يىلى ئۇدۇن خانى ۋايجىراسىن ئوردىغا بارغاندا، تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭغا ئوتۇغات نامى بەرگەن ھەمدە نۇرغۇن نەرسە ئىنئام قىلغان.
گاۋزۇڭنىڭ شيەنچىڭ 5 ـ يىلى (600 ـ يىلى) تۈرك لەشكەرلىرى ئۇدۇننى مەغلۇپ قىلغان، ئۇدۇن قايتىدىن تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالغان. ئىككىنچى يىلى ئۇدۇن كۇسەندە تۈرۈشلۇق تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن تۈرك لەشكەرلىرىنى باتۇرلۇق بىلەن قوغلاپ چىقارغان.
گاۋزۇڭنىڭ لىندې 2 ـ يىلى (مىلادىيە 665 ـ يىلى) تۈبۈتلەر ئۇدۇننى ئىگىلىۋالغان. ئۇدۇن بۇنى دەرھال تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىگە مەلۇم قىلىپ ياردەم تەلەپ قىلغان. تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى ساۋ جىشۇ، سۈي جىبيەن قاتارلىقلار ئۇدۇنغا لەشكەر باشلاپ بېرىپ، تۈبۈت لەشكەرلىرىنى ئۇدۇندىن قوغلاپ چىقارغان.
گاۋزۇڭ شەنخېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 670 ـ يىلى) تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتتىكى 18 ئايماقنى بېسىۋېلىپ، ئاقسۇغىچە كەلگەن، ئۇدۇن تۈبۈتلەرنىڭ ئىلكىگە چۈشۈپ قالغان.
گاۋزۇڭ شەنخېڭ 2 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى پېي شىڭجيەن، ۋاڭ فاڭيىنى ئاشنادۇق بىلەن لى جېڧۇنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى تىنچىتىشقا ئەۋەتىپ، تۈبۈتلەرنى قوغلاپ چىقارغان، ئۇدۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن.
گاۋزۇڭ شاڭيۈەن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 674 ـ يىلى) كۈزدە ئۇدۇن خانى ۋايجىرا شيۇڭ چاڭئەنگە بېرىپ گاۋزۇڭ خان بىلەن كۆرۈشكەن.
گاۋزۇڭ شاڭيۈەن 2 ـ يىلى ئەتىيازدا گاۋزۇڭ خان لى جى ئۇدۇندا كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدە

دەسلەپ بەش ئايماق تەسىس قىلغان، كېيىن ئۇنى ئون ئايماق قىلىپ ئايرىغان. ئۇدۇن خانى ۋايجرا شيۇڭ تۇتۇقبەگ بولغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇ دەۋردە ئۇدۇن چېگراسى ئىچىدە مەشھۇر شەھەرلەردىن گۇما شەھىرى، گۇچېڭ بازىرى، جىلىياڭ بازىرى، خۇنۇ بازىرى (كوئىنلۇننىڭ يەنە بىر خىل ئاھاڭ تەرجىمىسى)، كەنچېڭ بازىرى قاتارلىقلار بار ئىدى. ئايماقلاردىن ئەنجۇن ئايمىقى، يىنجۇ ئايمىقى، لۇجۇ ئايمىقى، مېيجۇ ئايمىقى، يۇجۇ ئايمىقى قاتارلىقلار بار ئىدى.

ۋۇ زېتيەن چۇيگۇڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 685 ـ يىلى) تۇبۇتلەر يەنە ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت بازارنى بېسىۋال-غان. ۋۇ زېتيەن ئالتۇن چىش قوشۇننى ئەنشىدىكى تۆت شەھەر-نى قايتۇرۇۋېلىشقا بۇيرۇغان. ئۇدۇن يەنە بىر قېتىم تۇبۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان.

ۋۇ زېتيەن چاڭشۇ 1 ـ يىلى (692 ـ يىلى) 10 ـ ئايدا، ۋۇۋېينىڭ باش بۇغى ۋاڭ شياۋجيې بىلەن ۋۇۋېينىڭ باش سانغۇ-نى ئاشىنا سادىقنى لەشكەر باشلاپ تۇبۇتلەرگە زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەن، مىلادىيە 690 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تۇبۇتلەر-نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن ئەنشىدىكى تۆت شەھەر يەنە قايتۇرۇ-ۋېلىنغان.

شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 5-يىلى (مىلادىيە717-يىلى) تۇبۇت-لەر ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت شەھەرنى يەنە بىر قېتىم قولىغا چۈشۈرۈۋېلىشنى قەست قىلغان. ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھ-كىمىسىنىڭ ياردەمچى قورۇقچىبېگى تاڭ جياخۇي لەشكەر چىقى-رىپ تۇبۇتلەرگە زەربە بېرىپ، تۇبۇتلەرنىڭ ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت شەھەرنى ئىگىلىۋېلىشىغا يول قويمىغان.

شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 25 ـ يىلى تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتى-كى بەگلىكلەرگە يەنە بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلغان. ئۇدۇن يەنە بىر قېتىم تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان.

شۈەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 1 - يىلى (مىلادىيە 742 - يىلى) ئەنشىنىڭ ھىراۋۇلى گاۋ شيەنجى غەربىي يۇرتنى يەنە بىر قېتىم تىنچىتىپ، تۇبۇتلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئەنشىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق تۆت شەھەرنى قايتۇرۇۋالغان.

شۇ يىلى ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سامپاۋا داڭلىق ئات، خىل قاشتېشى قاتارلىقلارنى ئېلىپ چاڭئەنگە ئولپان تاپشۇرۇشقا بارغان. شۈەنزۇڭ خان ئوردا كېنىزىكىنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرگەن ھەمدە ۋايجىرا سامپاۋاغا ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى، كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى دېگەن ئەمەلنى بەرگەن.

سۇزۇڭنىڭ جىدې 1 - يىلى (مىلادىيە 756 - يىلى) ئۇدۇن خانى ۋايجىرا سامپاۋا ئۆڭلۈك توپىلىڭىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆزى 5000 ئۇدۇن لەشكىرىنى باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توپىلاڭنى تىنچىتىشقا بارغان. شۇ چاغدا، ئۇ قەتئىي ئىرادە بىلەن تاڭ سۇلالىسىنى قىيىن ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، بەگلىكىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئۆز ئىنىسى ۋايجىرا بۇخان ئىنچۈنى قالدۇرۇپ، ئۆزى يولغا چىققان.

ۋايجىرا سامپاۋا تاڭ ئوردىسىدا چەۋەنداز سانغۇن، سادىق تەپتىشبېگى، ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچى سانغۇن دېگەن ئەمەللەرگە تەيىنلەنگەن.

جېن يۈەن 10 - يىلى (مىلادىيە 794 - يىلى) ۋايجىرا سامپاۋا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆڭلۈك - سۇيگۈن توپىلىڭىنى تىنچىتىشىغا ياردەم بەرگەن ۋە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر 38 يىل ۋاقىت ئۆتكەن (مىلادىيە 756 - يىلىدىن 794 - يىلىغىچە)، ئارىلىقتا سۇزۇڭ، دەيزۇڭ، دېزۇڭدىن ئىبارەت ئۈچ ئەۋلاد پادىشاھ ئۆتكەن، ئۇ ئاخىر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۆلۈپ كەتكەن. ۋايجىرا سامپاۋا ۋە ئۇ باشلاپ بارغان ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئۇدۇن بىلەن ئوتتۇرا

تۈزلەڭلىكنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئوت-تۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئەمىنلىكى ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشۇپ، ئۇدۇن بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىدا شانلىق تۆھپە قالدۇرغان.

ۋايجرا سامپاۋا ئالەمدىن ئۆتكەن يىلى دې زۇڭ (لى شى) خان ئۇنىڭغا لياڭ جۇنىڭ ۋالىيسى دەپ نام بەرگەن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ۋايجرا قىرتىنىڭ ۋالىيلىق مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن.

دې زۇڭ خاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى گەرچە 120 نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى تەدرىجىي ئاجىزلىشىپ، غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا قۇربى يەت-مەي قالغان. غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر پەيدىنپەي تۈبۈتلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئۆتۈپ كەتكەن.

ئاپتورى: سۇن بىن

بەشىنچى بۆلۈم ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى مەزگىلىدىكى خوتەن

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ۋايجرا تەڭرىخان ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلىغاندا مىلادىيە 912 ـ يىلىدىن مىلادىيە 1006 ـ يىلىغىچە جەمئىي 94 يىل داۋام قىلغان.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى 56 ـ ئەۋلاد ۋايجرا خان جەمەتى ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچى، شۇنداقلا ئەڭ روناق تاپقان مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ. «ئۆڭلۈك ـ سۈيگۈن توپە-لىكى» دىن كېيىن تۈبۈتلەر يەنە بىر قېتىم تارىم ئويمانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر بەگ-

لىكلىرىنى كونترول قىلغان، ئۇدۇنمۇ تۇبۇتلەرنىڭ قول ئاستىدا
75 يىل تۇرغان. تاڭ سۇلالىسى جېنيۇەن 6 ـ يىلى (مىلادىيە
790 ـ يىلى) تۇبۇتلەر بەشبالىقنى بېسىۋالغان. ياندۇرقى يىلى
ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان. تۇبۇتلەر ئۇدۇننى
بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەنىلا ئۇدۇننى ئىدارە قىلىشنى شۇ جايدى-
كى يەرلىك ئەمەلدارلارغا ھاۋالە قىلغان، ۋايجىراخان جەمەتى
ئۈزۈلۈپ قالمىغان. تۇبۇتلەر ئاز ساندا لەشكەر ئەۋەتىپ ئىلاھى
تاغ، ئالتە شەھەر رايونلىرىدا ۋە ھازىرقى ئەندىر دەرياسى بويىدى-
كى قورغان ـ قەلئەلەردە تۇرغۇزۇپ، چېگرىنى قوغدىغان ھەمدە
چوڭ ـ چوڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلغان.

تاڭ سۇلالىسى ۋۇزۇڭ خانىنىڭ خۇيچاڭ 2 ـ يىلى (مىلادى-
يە 842 ـ يىلى) زانپۇنىڭ ئۆلۈشى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ ئىچكى
قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، تۇبۇتلەر ئاجىزلىشىشقا
باشلىغان. شۈەنزۇڭنىڭ داجۇڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 849 ـ
يىلى) تاڭ سۇلالىسى تۇبۇتلەر ئىگىلىۋالغان جايلارنى قايتۇرۇۋې-
لىپ «مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ، ئەھۋالنى ياخشىلىغان»[①]. شەر-
قىي شىمالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان تۇبۇتلەر
مەركىزىي رايونلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن غەربىي شىمالىي
تەرەپتىن چېكىنىشكە باشلىغان. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا
دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي رايونىدا ئىككى چوڭ ئىش يۈز بېرىپ،
غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ئۆزگەرگەن.

تاڭ سۇلالىسى يىزۇڭ خانىنىڭ شيەنتۇڭ 7 ـ يىلى (مىلا-
دىيە 866 ـ يىلى) شاجۇدىكى جاڭ يىچاۋ تۇبۇتلەر تويىلىغىدىن
پايدىلىنىپ 11 ئايماقنى ئىگىلەپ، تۇبۇتلەرنىڭ كونتروللۇقىدىن
قۇتۇلۇپ، خەنزۇلار ھاكىمىيىتى قۇرغان.

مىلادىيە 850 ـ يىلى قۇرۇلغان قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىمۇ

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى 8 ـ ئاي،
115 ـ بەت.

مىلادىيە 866 - يىلى تۇبۇتلار بىلەن بەشبالىقتا ئۇرۇش قىلغان، تۇبۇتلار سەركەردىسى لۇن شاگرى ئۇرۇشتا ئۆلگەن. قوچو ئۇيغۇرلىرى غەلىبىسېرى ئىلگىرىلەپ، بەشبالىق، قوچو (ھازىرقى تۇرپان)، چېدىر (ھازىرقى ئۈرۈمچى ناھىيىسىنىڭ ئۇلانباي قەدىمىي شەھىرى) قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن. تۇبۇتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تاقەت قىلالمىغان ئودۇن خەلقى باتۇرلۇق بىلەن قوزغىلىپ، تۇبۇتلارنى قوغلاپ چىقارغان. مىلادىيە 866 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە تۇبۇتلار ئودۇندىن قوغلىۋېتىلگەن.

مىلادىيە 866 - يىلى ۋايىجىرا ۋاھانا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئىقتىدارلىق ئودۇن پادىشاھى ئىدى (ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىل مىلادىيە 851 - يىلىدىن 912 - يىلىغىچە جەمئىي 61 يىل بولغان). ئۇ تۇبۇتلارنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، ئودۇندا چېگرا مۇداپىئە تەييارلىقىنى ياخشى ئىشلەپ، چېگرا دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، يەنى ئودۇننىڭ زېمىنىنى تۆت - بەش ھەسسىدىن كۆپرەك كېڭەيتكەن. ئودۇننىڭ زېمىنى شەرقتە چەرچەندىن تارتىپ غەربىي شىمالدا يەكەنگىچە، غەرب تەرەپتىكى چېگراسى پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ، ھىندىقۇش تېغى ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى پەنجى دەرياسى ئەتراپىغىچە، جەنۇبىي چېگراسى كوئىنلۇن تېغىغىچە بارغان بولۇپ، ئۇ غەربىي يۇرتتىكى ئۈچ چوڭ بەگلىكنىڭ بىرى بولۇپ قالغان، يەنى قوچو ئۇيغۇرخانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن تەڭ 100 يىل قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانىدى. مىلادىيە 912 - يىلى ۋايىجىرا تەگرىخان خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، چېگرىنى داۋاملىق مۇستەھكەملەپ، ئىچكى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ۋەزىيەتنى تۇراقلاشتۇرۇپ، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئودۇن دۆلىتىنى تېخىمۇ روناق تاپقۇزغان.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئودۇن دۆلىتىنىڭ دەسلەپ قۇرۇلغان مەزگىلدىكى تۈپ سىياسىتى تۇبۇتلارنىڭ قايتا بېسىپ كېلىشىدىن

ساقلىنىش ئۈچۈن قوشنا بەگلىكلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، تۇبۇت-لەرگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇشتىن بولغان. كېيىنكى جىن سۇلا-لىسىنىڭ تيەنفۇ 3 - يىلى (مىلادىيە 938 - يىلى) كېيىنكى جىن سۇلالىسى جاڭ كۇاڭيې بىلەن گاۋجۇيخەينى ئەلچى قىلىپ، ئۇدۇنغا ۋايجرا تەڭرىخان بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتكەن. ۋايجرا تەڭرىخان ئۇلارغا كېيىنكى جىن سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، تۇبۇتلەرگە ئورتاق تاقابىل تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ چاغ-دا، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ شىمالدىكى قوچو ئۇيغۇر-لىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى. ئۇلار تۇبۇتلەرگە تاقابىل تۇرۇشتا ئۆزئارا ياردەملەشكەن، ئۇدۇننىڭ تۇبۇتلەرنى قوغلاپ چىقىرىشقا جۈرئەت قىلغانلىقىنى قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇبۇتلەرنىڭ ئاساسىي كۈچىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەنلىكىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. ۋايجرا تەڭرىخان يەنە شاجۇدىكى ساۋ جەمەت ھاكىمىيىتىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ساۋ جەمەت ھاكىمىيىتى بىلەن ئۆزئارا قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى ئورنات-قان. ساۋ يىجىننىڭ تۆت خوتۇنىنىڭ ئىككىنچىسى ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ، يۈەندې ئىسىملىك بىر ئوغلى ۋە ئىككى قىزى بار ئىدى. ساۋ يىجىن بىر قىزىنى ۋايجرا تەڭرىخانغا خوتۇنلۇققا بەرگەن، كېيىن ۋايجرا تەڭرىخان ئۆزىنىڭ ئۈچىنچى قىزىنى ساۋ يىجىن-نىڭ نەۋرىسى ساۋ يەنلۇغا ياتلىق قىلغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالى-سىنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 5 - يىلى (مىلادىيە 980 - يىلى) سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ ساۋ يەنلۇنىڭ ئايالى، يەنى ۋايجرا تەڭرىخان-نىڭ ئۈچىنچى قىزىغا «لوڭشى ۋالىيسىنىڭ خانىمى» دەپ نام بەرگەن.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلى ئوتتۇ-را تۈزلەڭلىكتىكى ئاخىرقى تاڭ سۇلالىسى ۋە بەش دەۋر، ئون پادىشاھلىق مەزگىلىگە توغرا كېلەتتى، ئۇ چاغ ئىگىز - پەس ئۇرۇشلار بولۇۋاتقان، ھاكىمىيەت ھەدەپ ئالمىشىۋاتقان چاغلار

ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى
بارلىق چارە - ئامالLARنى ئىشقا سېلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى
سۇلالىلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ياخشى مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ
كەلگەن.
ۋايجىرا تەڭرىخان ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ 26 يىلدىن
كېيىن، يەنى شى جىڭتاڭنىڭ كېيىنكى جىن سۇلالىسى قۇرۇل-
غىنىغا ئەمدىلا ئۈچ يىل بولغان مەزگىلدە، ئۇ مۇپەتتىش ئەمەلدا-
رى ما جىرۇڭدىن كېيىنكى جىن سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان
ئەۋەتكەن. كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋايجىرا تەڭرى-
خاننىڭ ئەلچىسىنى تەنتەنىلىك كۈتۈۋالغان ھەمدە تەمىراتچى
ئەمەلدارلىرى جاڭ كۇڭيې ۋە ھەربىي باش سوراقچى گاۋ جۇخۇي-
نى ئەلچى قىلىپ ما جىرۇڭغا قوشۇپ ئۇدۇنغا ئەۋەتىپ، ۋايجىرا
تەڭرىخانغا ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پادىشاھى، ما جى-
رۇڭغا ئەلنى تىنچىتقۇچى چوڭ سانغۇن دەپ نام بەرگەن. كې-
يىنكى جىن سۇلالىسى ئۇدۇن دۆلىتىگە ناھايىتى ئەدەپ بىلەن
مۇئامىلە قىلغان. جاڭ كۇاڭيې قاتارلىقلار ئۇدۇندا تۆت يىلدەك
تۇرۇپ، تيەنفۇنىڭ 7 - يىلى كەيفېڭگە قايتقان. جاڭ كۇاڭيې
ئۆز خاتىرىسىدە، ئۇ ئۇدۇنغا بارغاندا، ئۇدۇن دۆلىتى يەنىلا تاڭ
سۇلالىسى ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بويىچە ئون ئايماققا بۆلۈپ
باشقۇرۇلغانلىقىنى، ئۇدۇن خانى ئەنجۈن ئايمىقىدا تۇرىدىغانلىقى-
نى يازغان ھەمدە: «تەڭرىخاننىڭ كىيىنىشى جۇڭگو خانلىرىنىڭ-
كىگە ئوخشايدىكەن. ئوردىسى شەرققە قارىتىپ سېلىنغانىكەن.
جىنسېدىيەن دەيدىغان ساراي، چىقېڭلۇ دەپ ئاتىلىدىغان راۋاق
بار ئىكەن» دەپ يازغان، ۋايجىرا تەڭرىخاننىڭ ئۆزىگە قىزغىن
مۇئامىلىدە بولغانلىقىنى، كېيىنكى جىن سۇلالىسى بىلەن ھەم-
كارلىشىپ، تۈبۈتلەرگە ئورتاق قارشى تۇرۇشنى تەلەپ قىلغانلى-
قى» نى قەيت قىلغان.
سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ياندۇرقى يىلى ۋايجىرا تەڭرىخان

ئەلچى ۋە مانى دىنى ئۆلىمالىرىنى ئىككى قېتىم سۈك ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئولپان تاپشۇ-رۇشقا كەلگەن ئەلچىلەرمۇ كۆپ قېتىم ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى پادىشاھىنىڭ مەكتۇبىنى ئېلىپ كېلىپ، سۇڭ سۇلالى-سىدىن ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇشىغا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان.

مىلادىيە 960 ـ يىلى، قاراخانىيلار سۇلالىسى ھاكىمىيىتى-گە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. مۇسا ئارسلانخان تەختكە ۋارىسلىق قىل-غاندىن كېيىن، 960 ـ يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلغان. 962 ـ يىلى مۇسا ئارسلانخان بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىگە ھۇجۇم قى-لىپ، نەتىجىدە ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. ئارقىدىنلا يەنە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قوچو ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، قوچو ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىنمۇ مەغلۇپ قىلىنغان. بۇ دەل ۋايجرا تەڭرىخان ھاكىمىيەت بېشىغا ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمىگەن چاغ ئىدى. ۋايجرا تەڭرىخان قاراخا-نىيلار سۇلالىسىنىڭ سەل قاراشقا بولمايدىغان سىياسىي كۈچ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ قوچو ئۇيغۇرلىرى ۋە شاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىشنى جىددىي تەلەپ قىلغان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشىشنى تېخىمۇ ئۈمىد قىلغان. كېيىنكى تارىخ ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچى-لىرىنىڭ بۇ خىل تەدبىرىنىڭ تامامەن توغرا بولغانلىقىنى ئىسپات-لىغان. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن نەچچە ئون يىل تىركىشىپ تۇرالىشىنى ئۇنىڭ سىرتقا قاراتقان بۇنداق توغرا سىياسىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

تارىختا خاتىرىلەنگەن ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش 962 - يىلى يۈز بەرگەن①. مۇسا ئارسلانخاننىڭ نەۋرىسى يۈسۈپ قادىرخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇمۇ ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن 24 يىل جەڭ قىلغان.

مىلادىيە 1006 - يىلى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى يۈسۈپ قادىرخان ئۆزى بىۋاستە ئۇدۇنغا قوشۇن تارتىپ كەلگەن. شۇ يىلى قىش پەسلىدە ئۇدۇن سەركەردىلىرىدىن چوقتى رېشىت بىلەن نۇقتى رېشىت بىر نەچچە يۈز قالدۇق ئەسكىرىنى باشلاپ، چىرا ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونىدا جاپالىق جەڭ قىلىپ، ئاخىرىدا پۈتۈن قوشۇن گۇمران بولغان. 1006 - يىلىدىن كېيىن، ئۇدۇن ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويغان.

ئاپتورى: سۇن بىن

ئالتىنچى بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە قاراقىتان دەۋرىدىكى خوتەن

مىلادىيە 1006 - يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنى يوقاتقان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ناھايىتى قاتتىق بولغان. ئادەتتە پۇقرالارنىڭ بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى تەلەپ قىلىنغان، بۇنداق قىلمىغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنغان. ئېھتىمال، بۇددا دىنىدا چىڭ تۇرغان ئۇدۇنلۇقلار ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن، يەنە بىر تۈركۈم بۇددا دىنىدا چىڭ تۇرغان ئۇدۇنلۇقلار

---

① ليۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 147 - بەت.

چىڭخەي ۋە شىزاڭغا قېچىپ كەتكەن. «سۇڭ سۇلالىسى قاتارلىق
ئون سۇلالىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 16 ـ جىلدىدە: ۋاڭ
يەن پېشامشانغا بارغاندا، قورچاق كۈسەن مەلىكىسى چىڭ
يىجىيېمۇ بىلەن قەبىلە ئاقساقىلى لى ئاۋسىن ئۇيغۇرلارنى ۋە ئۇدۇن
قەبىلىلىرىنى باشلاپ قوۋۇقنى ئېچىپ تەسلىم بولغان، دەپ
خاتىرىلەنگەن. لى ئاۋسىن ئۇدۇن خان جەمەتى ئەزالىرىدىن بولۇشى
مۇمكىن. XI ئەسىردە چىڭخەي رايونىدا تۇبۇتلەرنىڭ ھاكىمىيىتى
ئىچىدە ئالقۇن ئىسىملىك ئۇدۇنلۇق بىر ھۆكۈمران بار ئىكەن.
ئېھتىمال، ئۇ چىڭخەيگە قېچىپ بارغان ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ
كېيىنكى ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان
«ھەسەن» خان جەمەتى ئەزاسى ئىدى. ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق
قىلغۇچىلارنىڭ كونكرېت ئىسىم ـ فامىلىسى توغرىسىدا تارىختا
خاتىرە قالدۇرۇلمىغان بولغاچقا، دەلىللەشكە ئامال يوق. ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بولغان ئالاقىدىن قارىغاندا،
ئۇدۇن گويا مۇئەييەن ھالدىكى ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا
ئىگە بولغان. ئەمما، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىدە چوقۇم «قارا-
خانىيلار سۇلالىسى» دېگەن نامنى قوللىنىشى شەرت ئىدى.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنى بويسۇندۇرغان ئەبۇ ھەسەن-
نىڭ ئۈچىنچى ئوغلى يۇسۇپ قادىرخان بولۇپ، ئۇ قاراخانىيلار
سۇلالىسىنىڭ خاقانى، شۇنداقلا ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى.

مىلادىيە 1032 ـ يىلى يۇسۇپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتكەن،
ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بۇرا سۇلايمان تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ،
ئارسلانخان دەپ ئاتالغان.

مىلادىيە 1057 ـ يىلى، سۇلايماننىڭ ئىنىسى مۇھەممەد
بۇغراخان ئاكىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلا-
لىسىنىڭ خاقانى بولغان ۋە ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغىمۇ ھۆكۈم-
رانلىق قىلغان.

مۇھەممەد بۇغراخان تەختتە 15 ئاي ئولتۇرۇپ، 1058 - يىلى تەختنى چوڭ ئوغلى ھۇسەيىنگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن.

ھۇسەيىن تەختتە ئۇزاق ئولتۇرمىغان، ئۇنىڭ كىچىك خاندىشى ئوغلى ئىبراھىمنى خانلىق تەختىگە چىقارغان.

ئىبراھىمنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتىمۇ ناھايىتى قىسقا بولغان، ئۇ ئىنارتىل تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئۈچىنچى تاغىسى ماخمۇت توغرۇل خان شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنى پەرغانە رايونىغىچە كېڭەيتكەن.

ماخمۇت توغرۇل خان مىلادىيە 1075 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى توغرۇل تىلتۇمار تەختكە چىققان.

ئۇ تەختتە ئىككى ئايلا ئولتۇرغان، ئۇنىڭ ئورنىنى بۇغراخان ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئىگىلىگەن. ئۇ 1102 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد تەختكە چىققان ۋە ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتىغان. ئەھمەد ئارسلانخان 1128 - يىلى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا ئوغلى ئىبراھىم تەختكە چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى تەدرىجىي ھالدا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغان.

شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى باشتىن - ئاخىر ئۇدۇن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى مەركەز قىلغان، بەزىدە تەسىر كۆچىنى بالاساغۇن ۋە پەرغانە قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتكەن.

ئىبراھىم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ھۆكۈمرانلىق قىلغان، مۇھەممەد ئۆلگەندىن كېيىن ئىبراھىمنىڭ نەۋرىسى يۇسۇپ ئىبنى مۇھەممەد ھۆكۈمرانلىق قىلغان. مىلادىيە 1205 - يىلى يۇسۇپ ئىبنى مۇھەممەد قەشقەردە ئۆلگەن. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قەشقەر ۋە ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىرى لەشكەر توپلاپ قاراقىتان سۇلالىسىدىكى گورخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققان. گورخان شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خا-

سۇلالىسىنىڭ خاقانىنى ئەسىر ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىغان. كۈچـ
لۈك ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىـ
سىنىڭ خاقانىنى تۈرمىدىن چىقىرىپ قويۇپ بېرىدۇ. بۇ خاقان
يۈسۈپ ئىبنى مۇھەممەد ئىدى. ئۇ قەشقەر شەھىرىگە كىرىۋاتقانـ
دا، شەھەر دەرۋازىسى يېنىدا شۇ جايدىكى ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىـ
دىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىـ
سى مۇنقەرز بولغان، تارىخچىلار بۇ ۋاقىتنى مىلادىيە 1211 ـ
يىلى دەپ بېكىتكەن.

يۈسۈپ قادىر خاندىن تارتىپ يۈسۈپ ئىبنى مۇھەممەدكىچە
شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىدا 13 خاقان 205 يىل ھۆكۈم
سۈرگەن (مىلادىيە 1006 ـ يىلدىن 1211 ـ يىلغىچە).

مىلادىيە 1134 ـ يىلى يوللىغ تاشىن قاراقىتان سۇلالىسىنى
قۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇدۇن قاراقىتانىنىڭ تەسىر كۈچى ئاسـ
تىدا بولغان. بۇ مەزگىلدە قاراخانىيلار سۇلالىسى نامدا تېخى
مەۋجۇت ئىدى. ئۇدۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ۋە قاراقىتان سۇلاـ
لىسىگە ئولپان يوللىغاندا، يەنىلا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ نامى
بىلەن يوللىغان. ئۇدۇن بىر چاغلاردا قاراقىتان سۇلالىسىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققان بولسىمۇ، لېكىن قاراقىتان سۇلاـ
لىسى ئەۋەتكەن سەردار ئارسلان خان تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

مىلادىيە 1212 ـ يىلى كۈچلۈك قاراقىتان سۇلالىسىنىڭ
پادىشاھى جى گۈلۈنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغان (جى گۈلۈ
كۈچلۈكنىڭ قېيىن ئاتىسى ئىدى). كۈچلۈك تەختكە چىققاندىن
كېيىن ئۇدۇن، قەشقەر قاتارلىق جايلار بىۋاستە قاراقىتانىنىڭ
باشقۇرۇشىدا بولغان. كۈچلۈك ئۇدۇن، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق
جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنى بۇددا دىنىغا قايتىشقا مەجبۇرلىغان.
خاتىرىلەردىن قارىغاندا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئەسكەر كىرـ
گۈزۈپ، ئۇلارنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلـ
غان، بويسۇنمىغانلارنى ئۆلتۈرگەن. ئۇدۇن، قەشقەر، يەكەن

قاتارلىق جايلار قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ، باستۇرۇۋېتىلگەن.
شىمالدا باش كۆتۈرگەن تېمۇرچىن (چىڭگىزخان) مىلادىيە 1218 - يىلى شەرق ۋە غەربكە قاراپ كېڭىيىشكە لەشكەر چىقار-غان، جەبەنويان باشچىلىق قىلغان غەربىي يول قوشۇنىنىڭ بىر تارمىقى كۈچلۈك ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇدۇن، قەشقەر ۋە يەكەن خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن غەلىبە قىلغان. جەبەنويان قوشۇنىنىڭ ئەزىمەتلىرىدىن كېسمەل سارىكۆل (تاشقورغان) دا كۈچلۈكنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن، قەشقەر، يەكەن، ئۇدۇنلارنىڭ ھەممىسى چىڭگىزخانغا بويسۇنغان.

ئاپتورى: سۇن بىن

يەتتىنچى بۆلۈم سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى خوتەن

(مىلادىيە 1218 - يىلىدىن 1644 - يىلىغىچە)

مىلادىيە 1218 - يىلى چىڭگىزخان جەبەنويان قوشۇنىنى ئەۋەتىپ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى يوقىتىپ خوتەننى ئىگىلىگەن، خوتەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە بېقىندى. جىيۈەن 8 - يىلى (مىلادىيە 1271 - يىلى) قۇبلاي خان بولۇپ، يۈەن سۇلالىسىنى قۇردى. بۇ چاغدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خوتەن-نى بويسۇندۇرغىنىغا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك بولغانىدى. مىلا-دىيە 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى يۈەن سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بوستانلىقى-

غا جايلاشقان مۇھىم شەھەر — خوتەنمۇ خېلى بۇرۇنلا موڭغۇل
ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغانىدى. مىڭ سۇلالىسى يۈەن
سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، دۆلەت كۈچى
قۇدرەتلىك بولغان بۈيۈك مىڭ سۇلالىسىنى قۇردى. مىڭ سۇلا-
لىسى 1644 - يىلى لى زىچېڭ رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغى-
لىڭى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. بۇ ۋاقىتتىكى خوتەن يەنىلا يەكەن
خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، تاكى 1678 - يىلىغا قەدەر،
يەنى يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل خاننى يېڭىدىن
گۈللەنگەن ئويرات موڭغۇللىرى جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى
غالدان ئەسىرگە ئالغانغا قەدەر يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا
بولدى. خوتەن تارىخىنىڭ مۇشۇ بىر ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇت-
قاندا، ئاخىرقى جەڭ ۋاقتىنى 1678 - يىلى دەپ بېكىتىشكە
بولىدۇ (ئەمەلىيەتتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە
داۋاملاشقان).

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەن دېگەن بۇ ئىسىم ئاھاڭ
تەرجىمىسى بويىچە كۆپ خىل ئاتالغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە
ئۆتكەن يوللىغ چۇساي يازغان «غەربكە ساياھەت خاتىرىلىرى» دە
«ۋۇدۇەن» (吾端) دەپ يېزىلغان. «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخ-
پىي تارىخى» دېگەن كىتابتا «ۋۇدەن» (无丹) دەپ، «يۈەن
سۇلالىسى تارىخى» دا «ۋودۇەن» (斡端)، «خوتەن» (忽炭)
دەپ يېزىلغان. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا دەسلەپتە «ئادۇەن»
(阿端)، «ئۇدۇن» (于阗) دەپ يېزىلغان.

1. موڭغۇل — يۈەن خاقانلىقىنىڭ بىۋاستە باشقۇ- رۇشىدىكى خوتەن

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە موڭغۇل بۆرەتېكىن
قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تۆمۈرچىن كۆپ يىل ئۇرۇش قىلىش ئار-
قىلىق، موڭغۇل يايلىقىنى بىرلىككە كەلتۈردۇ.

ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىپ، غەربىي
يۇرتتىكى ئۈچ كۈچلۈك سىياسىي كۈچنىڭ ئۆزاق مۇددەت بۆلۇ-
نۈپ تۇرۇش تارىخىغا خاتىمە بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن نىسپىي بىر-
لىككە كەلگەن سىياسىي ۋەزىيەت بارلىققا كېلىدۇ. يۈەن سۇلالى-
سىنىڭ تەيزۇ 4 - يىلى (مىلادىيە 1209 - يىلى) قوچو ئۇيغۇر-
لىرىنىڭ قورۇقچىبېگى بارچۇق ئارت تېكىن ئالدى بىلەن موڭ-
غۇل ئىمپېرىيىسىگە بەيئەت قىلىدۇ ھەمدە قوشۇن باشلاپ موڭ-
غۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە غەربكە يۈرۈش قىلىدۇ. تەيزۇنىڭ
13 - يىلى چىڭگىزخان پامىر تاغلىرىدا ئۇرۇش قىلىپ، غەربىي
لياۋ سۇلالىسىنىڭ خانى نايمان كۈچلۈكنى ئۆلتۈرىدۇ. خوتەن،
قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلار بىلەن تەڭ چىڭگىزخانغا بەيئەت
قىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ خوتەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر
قىسمىغا ئايلىنىدۇ.

خوتەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېلىنغاندىن كېيىن،
يېڭى تارىخ مەزگىلىگە قەدەم قويىدۇ. يۈەن سۇلالىسىنىڭ تەيزۇ
18 - يىلى موڭغۇل قوشۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جاي-
لارنى تىنچىتىدۇ، چىڭگىزخان دارغاچ تەسىس قىلىپ («دار-
غاچ» موڭغۇل تىلىدا ساقلىغۇچى، ھۆكۈمران، مۆھۈر باسقۇ-
چى، يەرلىك ئەمەلدار دېگەن مەنىدە)، غەربىي رايونلارنىڭ ئىش-
لىرىنى باشقۇرىدۇ ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەر مەھمۇد
يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇدنى موڭغۇل دارغاچلىرى بىلەن بىرگە
خوتەننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا دېھقانچىلىق رايونلى-
رىنى ساقلاشقا ئەۋەتىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى: نوپۇس باشقۇرۇش،
باج يىغىش ۋە چېرىك قوبۇل قىلىش پەرمانى چۈشۈرۈشتىن
ئىبارەت بولىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى چىڭگىزخاننىڭ ئوغ-
لى چاغاتاينىڭ سۇيۇرغال يېرىگە ئايلىنىدۇ. چاغاتاي خاننىڭ
ھۆكۈمرانلىرى پەقەت ئۆزىنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرىدىلا پەرمان
چۈشۈرەلەيتتى، ئوتتۇرا ئاسىيا يېزا ئىگىلىك رايونلىرىدىكى شە-

ھەرلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايتتى. خانلىق تەختى بوش قالغان ۋاقىتتا خاقان چاغاتاي خان ئەۋلادلىرى ئىچىدىكى خانلاردىن تەخت ۋارىسىنى تاللاپ بېكىتەتتى. موڭغۇل خاقانى كونا خانلارنى خالىغانچە بىكار قىلىپ، يېڭى خان تىكلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىدىكى خاقان مەمۇرىي سىستېمىسى بىلەن چاغاتاينىڭ ھەربىي ئاپپارات سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئىككى مەنبە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۈزۈلمە ئىدى. موڭغۇللار بىلەن غەربىي شىمالىي خانلار كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىشلارنىڭ تەكرار يۈز بېرىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوتەننى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەھەرلىرىگە چوڭقۇر تارىخىي تەسىر كۆرسىتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەرنىڭ تارىخىي تەقدىرىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتتى.

شيەنزۇڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 1251 - يىلى) مۆڭكۈخان ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردا ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى باشقۇرغان. خوتەن بەشبالىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا بولۇپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكىرى رايونى ھېسابلىناتتى. شيەنزۇڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 1259 - يىلى)، مۆڭكۈخاننىڭ ئۆلۈمى قۇبلاي بىلەن قۇبلاينىڭ ئىنىسى ئارىبۇغا ئوتتۇرىسىدىكى خانلىق تالىشىش كۈرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يۈەن سۇلالىسى شىزۇ جۇڭتۇڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 1260 - يىلى) قۇبلاي خانلىققا ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئىنىسى ئارىبۇغا قارا قورۇمدا ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى، قۇبلايغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئارىبۇغا چاغاتاينىڭ نەۋرىسى ئارغۇغا چاغاتاينىڭ خانلىق ئورنىنى بېرىپ، ئىلگىرىكى خاقاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەر، سەھرالىرىنىڭ ھوقۇقىنى ئارغۇغا بەردى. ئارغۇ چاغاتاي خاننىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، مەسئۇد ئۇنىڭغا

تەسلىم بولدى، بەشبالىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى يوقىلىپ، موڭغۇل خاقانىنىڭ خوتەننى بىۋاستە كونترول قىلىش ھوقۇقى ۋاقىتىنچە يوقالدى. ئارغۇ خانلىق تەختىگە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئارىبۇغاغا بويسۇنماي، ئارىبۇغا ئەۋەتكەن ھەربىي تەمىنات يىغىدىغان ئەلچىلەرنى تۇتۇپ قالدى ھەمدە يىغىلغان مال - مۈلۈك، پۇل، قورال - جابدۇقلارنىڭ ھەممىسىنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئارىبۇغا بىلەن ئارغۇ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. ئارغۇ قۇبلايغا ئەل بولدى. يۈەن سۇلالىسى جۇڭتۇڭنىڭ 2 - يىلى قۇبلاينىڭ ئەمىرلەشكىرى بۇقا تۆمۈرنى خوتەن قاتارلىق جايلارنى ساقلاشقا ئەۋەتىشى قۇبلاي بىلەن ئارىبۇغانىڭ خانلىق تەختىنى تالىشىش كۈرىشىنىڭ داۋامىغا ئايلىنىپ ئارىبۇغانى تەسلىم بولۇشقا قىستىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئارغۇ خوتەندە تۇردى. شۇڭلاشقا، تارىختا «خوتەن خانى ئارغۇ» دېگەن ئاتاشلارمۇ بار.

يۈەن سۇلالىسى شىزۇ جىيۈەن 2 - يىلى (مىلادىيە 1265 - يىلى) ئارغۇ ئۆلگەن. قۇبلاي بۇراق (چاغاتاينىڭ ئەۋرىسى) نى خانلىق ھوقۇقنى قولىغا ئېلىشقا ئەۋەتكەن. بۇراق قۇبلاينى خاقان دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئۆزىنى ۋاسسال خان دەپ ئاتىغان. قۇبلاي بۇراقنى بىر تەرەپنى ساقلايدىغان خان دەپ قاراپ، باشقا خانلار بىلەن قوشۇپ ئۇنى تارتۇقلىغان. لېكىن، بۇنداق مۇناسىۋەت مۇقىم بولمىغان، كېيىنچە بۇراق خاقان بىلەن قارشىلىشىپ، خوتەننى تارتىۋالغان. ئەمما، خوتەن تەرەپلەردىكى توقۇنۇشلار ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ پۈتۈنلەي بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارمىغان، قۇبلاي بىلەن بۇراق ئوتتۇرىسىدا يەنىلا خاقان بىلەن ۋەزىر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ساقلىنىپ تۇرغان. خوتەن يەنىلا خاقانىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان دائىرىسى ئىچىدە بولغان. جىيۈەننىڭ 3 - يىلى قۇبلاي خوتەن مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، خوتەن مەھكىمىسىگە ئەلچىدىن بىر-

نى قويۇپ 7 ـ دەرىجىلىك ئەمەل مۆھرىنى بەرگەن. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، جىيۈەنىنىڭ 5 ـ يىلى خاقان بۇراققا نۇرغۇن ئىنئام بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ بوستانلىق رايونلىرى خاقانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن.

مىلادىيە 1271 ـ يىلى قۇبلاي دۆلەت نامىنى يۈەن دەپ بېكىتىپ، ئېلىمىز تارىخىدىكى يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغان ھەمدە خېشى، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلەرنى بويسۇنۇشقا دالالەت قىلغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن خوتەننىڭ مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى جىيۈەنىنىڭ 11 ـ يىلى 1 ـ ئايدا خوتەن ۋە يەكەندە 13 ئورۇندا دەريا راباتلىرى قۇرغان ھەمدە قاشتېشى قازغۇچىلارنىڭ ھاشار ئەمگىكىنى كەچۈرۈم قىلغان. جىيۈەن 19 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، يەنە چەرچەن، چاقىلىق، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردا رابات قۇرۇپ، شاجۇ (تۇرپان)، قاشقۇۋۇق، دۇنخۇاڭ، جيۇچۈەن، جاڭيې، شەندەن قاتارلىق جايلاردىكى راباتلار بىلەن تۇتاشتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن خوتەندىن سۇ يولى ئارقىلىق كۈچا، تۇرپانلارغا، ھەتتا ئىچكى رايونلارغا بارغىلى بولىدىغان لىنىيە بارلىققا كەلگەن. قۇرۇقلۇق راباتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇملۇق، چۆللەردە بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا خوتەندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارىدىغان ئاساسىي غول لىنىيە ئىدى.

جىيۈەن 13 ـ يىلى قايدۇ (ئوگېداي خاننىڭ نەۋرىسى، قاشىنىڭ ئوغلى) دۇۋا (چاغاتاينىڭ 4 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى، بۇراقنىڭ ئوغلى) نى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، قۇبلاينىڭ خاقانلىق ئورنىنى تالىشىشقا قۇتراتقاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي رايوننىڭ قاتنىشى ئۈزۈلۈپ قالدى. قايدۇ، دۇۋا توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى ئۈزلۈكسىز قوشۇن ئەۋەتىپ، خوتەننىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. جىيۈەن 13 ـ يىلى

بوستان، قۇبلاي، باتۇر قاتارلىقلارنى 2000 نەپەر موڭغۇل ئەس-
كەر، 10 مىڭ كىشىلىك خېشى قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ خوتەن-
نى ساقلاشقا بۇيرۇدى. جىيۇەن 15 - يىلى 1 - ئايدا، ئالا -
ۋۇدۇن لەشكەر باشلاپ كېلىپ خوتەننى تۇتۇپ تۇردى. يۇەن
سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا 3000 دەن گۈرۈچ، 30 دانە يامبۇ
بەردى، ياندۇرقى يىلى 6 - ئايدا خوتەننى ساقلاۋاتقان موڭغۇل،
خەنزۇ قوشۇنلىرى ۋە يېڭى يالىلانما قوشۇنلارنىڭ ھەربىي لازىمەت-
لىرى ئۆكسۈپ قالغاچقا، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سىچۇەن،
گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن كالا، ئات، قوي، ئېشەك ۋە پۇل،
ئوقيا، ئىگەر، كىيىم - كېچەك قاتارلىقلارنى جىددىي يۆتكەپ
بەردى. جىيۇەن 15 - يىلى 9 - ئايدا يۇەن سۇلالىسىنىڭ
مەركىزىي ھۆكۈمىتى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ ھۆدەيچىسى، ياندىش
باش ئەمىر لەشكەر لىۋ ئېن بىلەن باش ئەمىر لەشكەر يېخەنتىكىن-
نى موڭغۇل، خەنزۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ قايدۇ قوشۇنى
بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا بۇيرۇدى. قايدۇمۇ باربانى خوتەنگە ھۇجۇم
قىلىشقا ئەۋەتتى. لىۋ ئېن ئاز كۈچ بىلەن كۆپ دۈشمەنگە تاقابىل
تۇرالماي، قوشۇنلىرىنى باشلاپ شەرققە چېكىندى، خوتەن قايدۇ-
نىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي،
خوتەن يەنە بىر قېتىم يۇەن سۇلالىسى تەرىپىدىن كونترول قى-
لىندى. جىيۇەننىڭ 19 - يىلى، قۇبلاي ئەمىر لەشكەر ماڭگۇنى
زور قوشۇن بىلەن خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇپ، قايدۇنى
يەنە بىر قېتىم يېڭىپ خوتەننى قايتۇرۇۋالدى. بەش يىللىق
قايتا - قايتا تالىشىش ئارقىلىق خوتەننىڭ ۋەزىيىتى مۇقىملى-
شىشقا قاراپ يۈزلەندى.

يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتى جىيۇەننىڭ 19 -
يىلى «خوتەن قاتارلىق جايلاردا يەنىلا ئايناقچى مەھكىمىسى، باش
ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان» . لىۋ ئېن
1279 - يىلى سەپەر ئۈستىدە باش ئەمىر لەشكەرلىككە تەيىنلى-

نىپ، ئايغاقچى بەگلىكنى قوشۇمچە ئۆتىگەچكە، «يېڭى يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» دا خوتەندە ئايغاقچى ۋە باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى دېيىلگەن. خوتەن ئايغاقچى مەھكىمىسى، باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى 1279 - يىلى تەسىس قىلىنىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، مىلادىيە 1282 - يىلى «يەنىلا تەسىس قىلىندى» دەپ ئاتالغان. جيۈەن 20 - يىلى 3 - ئايدا، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇتلۇق مىشنى گەنجۇلۇق يېڭى بېقىندى قوشۇنلارنى باشلاپ خوتەننى ساقلاشقا ئەۋەتكەن.

ئۇرۇشتىن كېيىن، خوتەن ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىملىشىشىغا ئەگىشىپ، سىرتقا قېچىپ كەتكەن خەلق يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. ئىگىلىك ئەسلىگە كەلدى. يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتى شىنجاڭنى ئېچىش ئۈچۈن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. ئالدى بىلەن ئۇ جايلاردا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇزاق مۇساپىلىق توشۇش سېلىقىنى يېنىكلىتىپ، بوز يەر ئېچىشنى يولغا قويدى. ئاۋۋال شىمالىي شىنجاڭدا، ئاندىن جەنۇبىي شىنجاڭدا ھەربىيلەرنىڭ، خەلقنىڭ بوز يەر ئېچىش ئىشلىرى تېز كېڭەيدى. جيۈەننىڭ 25 - يىلى 7 - ئايدا خوتەننى ساقلاۋاتقان قوشۇندىن 310 ئادەم بۇيرۇققا ئاساسەن بوز يەر ئېچىش بىلەن شۇغۇللاندى. شۇ يىلى 11 - ئايدا يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھېسامىدىننى شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق جايلارنىڭ بوز يەر ئېچىش دارغۇچى قىلىپ تەيىنلەپ، خوتەن، قەشقەردىن 1500 ئۆيلۈك ھۈنەرۋەننى ئېلىپ بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇدى. بۇ خىلدىكى بوز يەر ئېچىشقا ھۆكۈمەت تەرەپ كالا، ئۇرۇغ قاتارلىقلارنى بېرىپ، ئاچارچىلىقتا قالغان خەلقنى قۇتقۇزغان. جيۈەننىڭ 24 - يىلى 1 - ئايدا، خوتەن ئالدىنقى يىلى مول - ھوسۇل ئالالمىغانلىقى ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 10 مىڭ دانە يامبۇ ئاجرىتىپ، نامرات

خەلققە قوتقۇزۇش بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوتەندە توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق جۇجۇ-قى تەسىس قىلىپ، خوتەننىڭ ئەنئەنىۋى يىپەك، تاۋار - دۇردۇن توقۇمىچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. توقۇلغان تاۋار - دۇردۇنلىرى مەملىكەت ئىچى - سىرتىدا داڭ چىقارغان. جىيۈەن 24 - يىلى 2 - ئايدا، شاھزادە بىيىپىڭ ۋاڭى نامخان باش بوغ مەھكىمىسىنىڭ كاتىپۇشى بولۇپ، خوتەندىكى «چوڭ - كىچىك سودىگەرلەر» نى باشقۇرغان. بۇنىڭدىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ خوتەننى ئىچىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

جىيۈەننىڭ 26 - يىلى 9 - ئايدا يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوتەن ئايغاقچى باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. بۇنداق قىلىشنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا تارىختا ھەر خىل گەپلەر بولۇپ، يەكۈن چىقىرىلمىغان. يۈەنجېن 1 - يىلى (مىلادىيە 1295 - يىلى) 1 - ئايدا يۈەن سۇلالىسى بەشبالىق باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە)، كۇسەن باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى (ھازىرقى كۇچا ناھىيىسىدە) تەسىس قىلغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ دادې 5 - يىلى (مىلادىيە 1301 - يىلى)، يۈەن سۇلالىسى قايدۇ، دۇۋالار بىلەن ئالتايدا ئۇرۇش قىلىپ غەلىبىگە ئېرىشكەن. دادې 8 - يىلى، يۈەن سۇلالىسى غەربىي شىمالدىكى ۋاڭلار بىلەن يارىشىپ، چاغاتاي خانلىقىنى قوللاپ، ئوگىداي خانلىقىغا زەربە بېرىش سىياسىتىنى قوللانغان، خوتەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

2. چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى خوتەن

غەربىي شىمالدىكى خانلىقلارنىڭ 40 يىل داۋاملاشقان ئىسيانى ئاخىرىدا قايدۇنىڭ يارىلىنىپ ئۆلۈشى، دۇۋانىڭ ئوقيا

تېگىپ پالەچ بولۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى. يۈەن سۇلالىسى دادې
10 ـ يىلى قايدۇنىڭ ئوغلى چابار يۈەن سۇلالىسىگە تەسلىم
بولغاندىن كېيىن، ئوگىداي خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، يۈەن سۇلا-
لىسى مەركىزىي هۆكۈمىتىنىڭ كۈچى ماۋەرا ئۈننەهرنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان چاغاتاي تېررىتورىيىسىگىچە يېتىپ باردى.
دادې 12 ـ يىلى، چاغاتاي جەمەتىدىن كۈنجەك خان (دۇۋانىڭ
3 ـ ئوغلى) چىڭگىزخان دەۋرىدە ئىشلەنگەن سەمەرقەند، تاش-
كەنت قاتارلىق جايلارنىڭ نوپۇس تىزىملىكىنى يۈەن سۇلالىسىگە
تاپشۇرۇپ، يۈەن سۇلالىسىگە بويسۇنغانلىقىنى بىلدۈرگەن. يۈەن
سۇلالىسى خۇاڭچىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 1312 ـ يىلى) چاغاتاي
خانلىقىنىڭ خانى ئېسەن بۇقاخان ئەلچى ئەۋەتىپ يۈەن سۇلالىسى-
گە ئەلچى ئارقىلىق تۆگە، يەرلىك مەھسۇلات قاتارلىقلارنى ئەۋەت-
كەن. شۇنىڭدىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خانلى-
قىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تالاش ـ تارتىشى ئاخىرلىشىپ، ئىك-
كى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قويۇق بېرىش ـ كېلىش بولغان دەۋر
بارلىققا كەلگەن.
يۈەن سۇلالىسى ئەنيۇ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 1320 ـ يىلى)
ئېسەن بۇقاخان ۋاپات بولغان (مىلادىيە 1318 ـ يىلى ئۆلگەن
دېگۈچىلەرمۇ، مىلادىيە 1330 ـ يىلى ئۆلگەن دېگۈچىلەرمۇ
بار)، چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىق ئورنى كۆپ ئالمىشىش دەۋرى-
گە كىرىپ، خاننىڭ هوقۇقى يوقاپ، خانلىقنىڭ چوڭ هوقۇقى
هوقۇقدار ۋەزىرلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، هەر قايسى جاي-
لاردىكى ئاق سۆڭەكلەر ئۆز ئالدىغا يەر بۆلۈۋېلىشقان. XVI
ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ
جەنۇبىي رايونىغا هۆكۈمرانلىق قىلغۇچىسى ئاقسۇ رايونىدا تۇ-
رۇشلۇق دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى ئىدى. مىلادىيە
1347 — 1348 ـ يىللىرى چاغاتاي جەمەتىدىن تۇغلۇق تۆمۈر
(ئېسەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى) دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى بورا-

جىنىڭ يۆلىشى بىلەن ئاقسۇدا خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. تارىختا بۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالدى. غەربىي قىسمى سەمەرقەندنى مەركەز قىلىپ تۆمۈرىيلەر سۇلالىسى ياكى تۆمۈر ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتالدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋەزىيىتى داۋالغۇپ تۇرۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ماۋەرا ئۈننەھرگە ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلىپ، خانلىقنىڭ چېگراسىنى شەرقتە قۇمۇل، غەربتە سەمەرقەند، شىمالدا ئويراتلار، جەنۇبتا خوتەنگىچە كېڭەيتتى. دوغلات جەمەتى يېڭى خاننى خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇشقا تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى خوتەن، يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق ئالتە شەھەر رايونىنى ۋە پامىر تېغىنىڭ غەربىدىكى فەرغانە رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلار دوغلات جەمەتىنىڭ سۇيۇرغال يېرىگە ئايلىنىپ قالدى.

تۇغلۇق تۆمۈر خانلىق ئورنىغا چىققاندىن كېيىنكى مەزگىل چاغاتاي جەمەتىدىكىلەرنىڭ «ئىسلاملىشىش» جەريانىدىكى مۇھىم مەزگىل بولدى. تۇغلۇق تۆمۈر «خان» نى «سۇلتان» غا ئۆزگەرتىپ، 160 مىڭ موڭغۇلنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇرچە سۆزنى ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىشنى يولغا قويدى. بۇ تارىختا «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتالدى. بۇ جەريان يەكەن خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە (XVI ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە) ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دوغلات قەبىلىسى ئەسلىدە چاغاتايغا تەۋە بىر كىچىك قەبىلە ئىكەن، كېيىن ئۇلار چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا يەتتە خىل ياكى توققۇز خىل ئىمتىياز بەرگەن دېيىشكەن، يەنە چاغاتاي كۆز يۇمۇش ئالدىدا تارىم ئويمانلىقىنى دوغلات جەمەتىگە ھەدىيە قىلىپ بەرگەن دېيىشكەن. ئەمما، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمەلىي سۇيۇرغال يېرى تەڭرىتېغىنىڭ ئوتلاق رايونلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ تۇراتتى. تۇغلۇق تۆمۈرنى يۆلەپ خانلىق

ئورۇنغا چىقىرىشقا تۆھپە قوشقاچقا، دوغلات قەبىلىسىنىڭ تەسىر
كۆچى ئېكىنزارلىق شەھەر رايونلىرىغىچە كېڭەيگەنىدى. شۇنىڭ-
دىن باشلاپ، 185 يىل ئىچىدە خوتەن دوغلات جەمەتىنىڭ سۇيۇر-
غاللىق يېرى بولۇپ، ئىزچىل تۇردە دوغلات قەبىلىسىنىڭ ھۆ-
كۇمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ كەلگەن.

تۇغلۇق تۆمۈر مىلادىيە 1362 — 1363 - يىللىرى ئارىلى-
قىدا ئۆلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن خانلىق قالايمىقانچىلىقىقا پېتىپ
قالغان. تەخمىنەن مىلادىيە 1389 - يىلى، دوغلات قەبىلىسىنىڭ
باشلىقى ھۇدايدات (بۇراجىنىڭ ئوغلى) نىڭ قوللىشى بىلەن تۇغ-
لۇق تۆمۈر خانىنىڭ ئوغلى خىزىر خوجا خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق
قىلىپ، بەشبالىق بەگلىكىنى قۇردى. خىزىر خوجا خۇدايداتنىڭ
ئەسلىدىكى توققۇز خىل ئىمتىيازىدىن باشقا يەنە ئۈچ خىل ئىمتى-
ياز قوشۇپ بەرگەنلىكىگە رەھمەت ئېيتىش ئۈچۈن، خانلىقنىڭ
چوڭ ھوقۇقىنى قانۇنىي شەكىل بىلەن خۇدايداتقا مەنسۇپ قىلدى
ۋە بۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدۇردى. خوتەنمۇ شۇنىڭ-
دىن ئېتىبارەن دوغلات جەمەتىنىڭ تېخىمۇ بىۋاسىتە كونتروللۇ-
قىدا بولۇپ كەلدى.

بەشبالىق بەگلىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسى-
ۋەتنى ساقلاپ كەلگەن. مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇ 24 - يىلى
(مىلادىيە 1391 - يىلى) خىزىر خوجا ئەلچى ئەۋەتىپ مىڭ
سۇلالىسىگە ئات ۋە بۇركۇت سوۋغا قىلغان. شۇ يىلى 9 - ئايدا
مىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتكەن. شۇنىڭدىن
باشلاپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئوتتۇر-
سىدا ئەلچىلەر ئۈزۈلمەي بېرىپ - كېلىپ تۇرغان.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىق ئورنى گەرچە بەشبالىق خانلىقى-
نىڭ تىكلىنىشى بىلەن داۋاملاشقان بولسىمۇ، لېكىن تەڭرىتېغى-
نىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالى ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىككە كەلگەن
ۋەزىيەت بۇزۇلۇپ تاشلىنىپ، تەدرىجىي ھالدا نۇرغۇنلىغان ئۆز

ئالدىغا ئايرىۋېلىنغان، بىر تۇتاش تەۋەلىك مۇناسىۋىتى بولمىغان فېئوداللىق يەرلىك بەگلىكلەر ۋە رايونلار بارلىققا كەلدى. بۇ فېئوداللىق يەرلىك بەگلىكلەر ئىچىدە چاغاتاي جەمەتىدىن بولغان خىزىر خوجا قۇرغان بەشبالىق خانلىقى بىلەن دوغلات جەمەتى كونتروللۇقىدىكى خوتەننىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ ئىدى. چىن چېلىڭ يازغان «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» دە: «ئۇدۇن-نىڭ زېمىنى شەرقتىن غەربكە 5000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلەت-تى، جەنۇبتىن شىمالغا 1000 چاقىرىمدىن ئاز ئەمەس ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خوتەننىڭ ئەمەلىي يەر دائىرىسى دوغلات قەبىلىسىنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇگۈنكى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ كۆلىمىدىن خېلىلا زور ئىدى. يۇڭلې يىللىرى (مىلادىيە 1403 — 1424 - يىللىرى) مىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا قارىتا ئېچىش سىياسى-تىنى قوللانغاچقا، خوتەن بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئالاقىسى كۆپەيگەنىدى. مىڭ سۇلالىسى يۇڭلې 4 - يىلى (مىلادىيە 1406 - يىلى) 7 - ئايدا خوتەننىڭ ئەلچىسى موللاھىسامىدىن بىلەن جامائەت ئىشلىرى بېگى لۇنجىبا ئۇلپان تاپشۇرۇشقا مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا كەلگەن. مىڭ سۇلالىسىمۇ ئۇلارغا ئاق ئالتۇن، پۇل قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلغان. شۇ يىلى 12 - ئايدا، ئەلچى موللاھىسامىدىن ئوردا بىلەن خوشلىشىپ قايتقاندا، مىڭ سۇلالىسى شېنمۇ سەننى ئۇلارغا قوشۇپ، خوتەندىكى يۇرت بەگ-لىرىگە ئوردىغا ئەۋەتكەن تارتۇقنى تاپشۇرۇۋالغانلىق توغرىسىدا مۆھۈر باسقان مەكتۇپ ئەۋەتكەن. يۇڭلې 6 - يىلى، خوتەننىڭ ھۆكۈمرانى دارغاچ بۇراق خان مولاھىسامىدىن قاتارلىقلارنى ئەل-چى قىلىپ، مىڭ سۇلالىسىگە قاشتېشى بۇيۇملىرىنى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەن. مىڭ سۇلالىسى شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ پەنسا-دى شياڭ خېڭ قاتارلىقلارنى مۆھۈر باسقان مەكتۇپ بىلەن ئەۋە-

تىپ ھال سورىغان ھەمدە ئاق ئالتۇن، پۇل قاتارلىقلار بىلەن تارتۇقلىغان.

خۇدايدات شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە ئىستىبداتلىق ھوقۇق يۈرگۈزۈپ خىزىر خوجا، شاھمەي جاھان، ماخمۇت، شىر مۇھەممەت، نەخشىجاھان، ئۇۋەيسخان قاتارلىق ئالتە خاننى بىكار قىلغان. ئۇۋەيسخان ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە (مىلادىيە 1428 - يىلىدىن 1434 - يىلىغىچە) ئويىرات كۈچلىرى باش كۆتۈرگەچكە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمى ئىلى دەرياسى ۋادىسى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي يولىغا يۆتكەلدى، پايتەختى بەشبالىقتىن ئىلىبالىققا كۆچتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇۋەيسخاننىڭ نەۋرىلىرىنىڭ خانلىق ئورنىنى تالىشىشى بىلەن ئىچكى كۈرەش يۈز بېرىپ، دوغلات جەمەتى يەنە بىر قېتىم پارچىلاندى. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى پارچىلىنىش ۋەزىيىتىگە چۈشۈپ قالدى.

كۆپ يىللىق يېغىلىق ۋە ئۇرۇش خوتەننىڭ ئىقتىسادىغا ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلدى، شەھەر ۋەيران بولۇپ خارابىلىككە ئايلاندى. XV ئەسىرنىڭ دەسلەپكى خوتەن زېمىنىنى چىن چېڭ مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەن: «لۇكچۇن، قوچو، تۇرپان، قەشقەر، ئاسمار قاتارلىق جايلاردىلا ئاز - تولا شەھەر ئاھالىسى قالغان. ئېتىز - ئېرىق، كوچا - كويلار چۆلدەرەپ خارابىلىككە ئايلىنىپ قالغانىدى».

خوتەن گەرچە شۇ دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن. «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى» دا 1448 - يىلى ئۇدۇننىڭ يەرلىك خانى بورانلاي ئوردىغا كېلىپ، ئات - تۆگە ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن ئولپان تاپشۇرغان، دەپ خاتىرىلەن-

گەن.
دوغلات جەمەتىنىڭ چاغاتاي خانلىقى ئىچىدىكى ئىمتىيازى تەبىئىي ھالدا خاقان بىلەن خانلىق ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان كۈرەشلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولغان. «تارىخىي رەشىدى» دە خاتىرىلىنىشىچە، دوست مۇھەممەد تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرگە نەچچە قېتىم يۈرۈش قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، دوغلات جەمەتىنىڭ ئىچكى كۈرىشىمۇ ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتكەن. مىلادىيە 1480 - يىلىدىن ئىلگىرى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى ئابابەكرى قوشۇن باشلاپ كېلىپ تاغىسى ماخمۇت ھەيدەر مىرزا ئىگىلەپ تۇرغان خوتەن، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلغان. ئابابەكرى خوتەنگە 30 يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

3. يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى خوتەن

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئەھمەد خاننىڭ ئۇچىنچى ئوغلى سەئىد 1511 - يىلى ئىمپېراتور بابۇرشاھنىڭ پەرمانىغا بىنائەن لەشكەر باشلاپ فەرغانە ئويمانلىقىغا كەلدى. مىلادىيە 1514 - يىلى ئەتىيازدا يەنە ئىستراتېگىيىلىك ھالدا ئاتۇشقا يۆتكىلىپ بىر نەچچە ئاي جىددىي جەڭ قىلىش ئارقىلىق، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ھۆكۈمران ئابابەكرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى خانلىق ئورنىغا چىقىپ، يەكەننى پايتەخت قىلدى، بۇ تارىختا «يەكەن سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتالدى. خوتەن يەنىلا دوغلات جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇردى. مىلادىيە 1517 - يىلى سەئىدخان كاپىرلار بىلەن غازات قىلىشنى باھانە قىلىپ، لەشكەر تارتىپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ئۇ ساقسىز بولۇپ قېلىپ، يەكەنگە قايتىپ، ئەمىرلىرىگە خوتەننى ئىككى ئاي تالان - تاراج قىلغان.

ـدىن كېيىن قايتىشنى بۇيرۇق قىلدى. مىلادىيە 1533 ـ. يىلى
سەئىدخان كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى
ئابدۇرەشىد خانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ناھايىـ
تى تېزلىك بىلەن دوغلات جەمەتىنىڭ ھەرقايىسى تارماق كۈچلە-
رىنى يوقاتتى. جىم ياتمايدىغان بىر قىسىم ئەمىرلەر سەئىدخانـ
ـنىڭ كىچىك ئوغلىنىڭ خـوتـەنگـە قېچىپ بېرىپ، ئوچۇق -
ئاشكارا ھالدا توپىلاڭ كۆتۈرۈشىنى قوللىدى. ئابدۇرەشىدخان
ئارقىسىدىن قوغلاپ باردى، خوتەن خەلقى ئەمىرلەرنى باغلاپ،
شەھەردىن قارشى ئېلىشقا چىقتى. ئابدۇرەشىد خان بۇ بىر نەچچە
ئەمىرنى چەت ئەلگە سۈرگۈن قىلىپ، دوغلات جەمەتىنىڭ شەر-
قىي چاغاتاي خانلىقىغا بولغان كونتروللۇقىنى يوقاتتى. ئابدۇرە-
شىدخان ئارقىدىنلا ئۆزىنىڭ 7 ـ ئوغلى قۇرەيش سۇلتاننى خوتەنـ
ـنىڭ باش ۋالىيلىقىغا ئەۋەتتى.

يەكەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «دۆلەت — پۈتۈن
خان جەمەتىنىڭ مۈلكى» دەيدىغان ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە،
سەئىدخان يەكەن خانلىقىنى بىر قانچە رايونغا ئايرىپ، خان
جەمەتىدىكىلەرگە ھەدىيە قىلدى. ھەدىيىگە ئېرىشكۈچىلەر ئاساسـ
ـلىقى خاننىڭ ئوغلى، قېرىنداشلىرى ۋە نەۋرىلىرى بولۇپ، ئۇلار
باش ۋالىي دەپ ئاتالدى. باش ۋالىي ئۆزى ئىگە بولغان يەرگە
قارىتا تولۇق ھوقۇقلۇق بولسىمۇ، لېكىن ۋارىسلىق قىلدۇرۇش
ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس ئىدى. خان ئۇنى خالىغان ۋاقىتتا ئۆزگەر-
تەلەيتتى. ئابدۇرەشىد خاننىڭ يەتتىنچى ئوغلى قۇرەيش سۇلتانـ
ـنىڭ خوتەنگە باش ۋالىي بولۇشى دوغلات جەمەتىنىڭ خوتەنگە
بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بەردى.
شۇنىڭ بىلەن بىرگە، خوتەننىڭ قايتىدىن چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ھىجرىيە 967 ـ يىلى (1559 — 1560 ـ يىللىرى)
ئابدۇرەشىدخان ئۈچىنچى قېتىم خوتەنگە كەلدى. قاشتېشى قې-

زىش ئورنىغا بېرىش ئۈچۈن جامە يېزىسىغا بارغاندا كېسەل بولۇپ 52 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئابدۇكېرىم خان خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئابدۇكېرىم خان تەختكە ئولتۇرغان مەزگىلدە، ماۋەرا ئۇننەھر رايونىدىكى ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى نەقشبەندىيە سۇلۇكىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد ئىمامى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا ئىسھاق يەكەن خانلىقىغا كەلدى. خوتەنلىك موللا ئىبنى يۇسۇپ ئۆز مۇرىتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ خوجا ئىسھاققا باش ئۇرۇپ، ئۇنىڭ خەلىپىسى (ئىزباسارى) بولدى. خوجا ئىسھاق يەكەندە قارشى ئېلىنمىغانلىقتىن خوتەنگە كەلدى. خوتەننىڭ باش ۋالىيسى قۇرەيش سۇلتان ئۇنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئوغلىنى ئەۋەتتى. خوجا ئىسھاق خوتەندە ئۈچ يىل دىن تارقىتىپ، خوتەننى خوجا ئىسھاق باشچىلىقىدىكى قاراتاغلىقلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزدى. تەخمىنەن XVII ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى خوجا ئىسھاقنىڭ ئانا باشقا ئاكىسىنىڭ ئىككى ئوغلى يۇسۇپ بىلەن ئاپاق خوجا قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، تەدرىجىي ھالدا ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاق تاغلىقلارنى شەكىللەندۈردى. ئىككى گۇرۇھنىڭ ھەرقايىسىسى ئۆز كۈچىنى ئۇلغايتىش ئۈچۈن، ھەدەپ يەكەن خانلىقىدىكى ئەمەلىي كۈچى بار گۇرۇھلارغا بېقىندى ھەمدە ئۇلارنىڭ جەڭلىرىگە قاتنىشىپ مۇھىم رول ئوينىدى.

خوتەننىڭ باش ۋالىيسى قۇرەيش سۇلتان ئابدۇكېرىم خاننىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشىغا نارازى بولۇپ، لەشكەر توپلاپ قارشى تۇرۇپ، تۇرپان رايونىغا كىردى. ئابدۇكېرىم خان ئاقسۇنىڭ باش ۋالىيسى بولۇپ تۇرغان بەشىنچى ئىنىسى، قەشقەرنىڭ باش ۋالىيسى بولۇپ تۇرغان تۆتىنچى ئىنىسى سوپى ۋە ئىبراھىمنى، يېڭىدىن خوتەننىڭ باش ۋالىيلىقىغا قويۇلغان ئالتىنچى ئىنىسى ئەبۇ سەئىدنى ئۇلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. قۇرەيش سۇلتان جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ھىندىستانغا

سۈرگۈن قىلىندى. ئابدۇكېرىم خان خانلىق ئورنىنى مۇستەھ-
كەملەش ئۈچۈن، يەنە خوتەننىڭ ھاكىمى مىرزا ئەھمەد پارساق
قاتارلىقلارنىمۇ قوغلاپ چىقاردى، بەزى كىچىك قەبىلىلەرنىڭ
ئەمىرلىرىنى خانلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. شۇنداق قى-
لىپ، ۋەزىرلەرنىڭ ھوقۇق ئىگىلىۋېلىشىدىن ساقلاندى ھەم ھۆ-
كۈمران گۇرۇھلارنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتىنى تەڭشىدى.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى جۇملىدىن قۇمۇل ۋە تۇرپانلارنىڭ
مىلادىيە 1594 - يىلى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى بىلەن مىڭ
سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىن بۇيانقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇ-
بىدىكى بەگلىكلەر تەپرىقىچىلىك قىلىپ كەلگەن ۋەزىيەتكە خاتىمە
بېرىلدى، بۇ يەكەن خانلىقىنىڭ روناق تاپقانلىقىنىڭ بەلگىسى
ئىدى. ھىجرىيە 1000 - يىلى (مىلادىيە 1591 — 1592 -
يىللىرى) ئابدۇكېرىم خاننىڭ تەخت ۋارىسى بولغان مۇھەممەد
خان بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەتنىڭ ياراتقۇچىسىدۇر. مۇھەممەد
خان ئابدۇكېرىم خاننىڭ ئوغلى ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتاننى خو-
تەننىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى، مىرزا يۈسۈپ دوغلات ئۇنىڭ-
غا مەسلىھەتچى بەگ (ئۇستاز) بولۇپ، مۇھەممەد سۇلتاننىڭ
خوتەننى ئىدارە قىلىشىغا ھەمكارلاشتى. مۇھەممەدخان ۋاپات بول-
غاندىن كېيىن (تەخمىنەن مىلادىيە 1610 - يىلى)، ئەھمەدخان
خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مۇھەممەد سۇلتاننى ماۋەرا
ئۇننەھر رايونىغا سۈرگۈن قىلدى. خانلىق يەنە ھوقۇق تالىشىش
كۈرىشى قاينىمىغا كىرىپ قالدى. خوجا جەمەتى بىلەن ھوقۇقدار
ۋەزىرلەرنىڭ كۈچى تېز ئۆلغىيىپ، خانلىق ھوقۇقى كۈندىن -
كۈنگە ئاجىزلىششقا باشلىدى. ھىجرىيە 1048-يىلى (1638—
1639 - يىللىرى) ئابدۇللاخان خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ
ئۇزۇن ئۆتمەي، ئويىراتلار يەكەن خانلىقىدىكى مالىمانچىلىقتىن
پايدىلىنىپ كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ، خوتەن رايونىغا قەدەر
ئىچكىرىلەپ كىردى. خوتەن بېگى مۇھەممەد مەنسۇر لەشكەر

باشلاپ قارشى تۇرۇپ، جەڭ مەيداندا ۋاپات بولدى. خوتەننىڭ
باش ۋالىيلىق مەنسپىنى ئۆتەۋاتقان ئىبراھىم لەشكەر تارتىپ،
ئويراتلار قوشۇننى چېكىندۈردى. مىلادىيە 1655 ـ يىلى ئويراتـ
لار يەنە كېرىيە چېگرىسىنىڭ ئىچكىرىسىگىچە تاجاۋۇز قىلىپ
كىردى. ئابدۇللا خان لەشكەر ئەۋەتىپ قايتۇرما زەربە بېرىپ،
ئويراتلارنى چېكىندۈردى. شۇ يىلى ئابدۇللا خان چىڭ سۇلالىسىـ
غا ئەلچى ئەۋەتتى.

يەكەن خانلىقىدا ھوقۇقنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرگەن خانلىق
بىلەن يەرلىك فېئودال كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىزـ
چىل تۈردە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. خان تەرىقچى كۈچلەرنى
ئىسكەنجىگە ئېلىش ئۈچۈن، ھەر قايسى جايلارغا مەمۇرىي مەنـ
سەپدارلىققا باش ۋالىي ئەۋەتىش بىلەن بىرگە يەنە جايلارغا بىۋاـ
ستە مەسلىھەتچى بەگ ئەۋەتىپ، لەشكەر ھوقۇقىنى چاڭگىلىدا
تۇتتى، بۇنىڭ بىلەن باش ۋالىي يېڭىكلىك قىلىشقا جۈرئەت
قىلالمايدىغان بولدى. لېكىن، يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزـ
گىللىرىدە، تاشقى جەھەتتە ئويرات ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرى ئۈزـ
لۈكسىز كۈچىيىۋاتقان يامان نىيىتىدىن يانمىدى، ئىچكى جەھەتتە
تەرىقچى كۈچلەرنىڭ خانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشى كۈچەـ
يىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار
ئۆز كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئىچكى جەھەتتىن ھوـ
قۇقدار ئاقسۆڭەكلەرگە تايىنىپ، خانلىق تالىشىش ئۈستىدىكى
كەسكىن كۈرەشكە قوشۇلۇۋالدى، تاشقى جەھەتتىن ئويرات ئاق
سۆڭەكلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈردى، بۇنىڭ بىلەن خانلىق ناھاـ
يىتى تېزلىكتە گۇمران بولۇشقا يۈزلەندى. مىلادىيە 1678 ـ
يىلى ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپاق خوجا جۇڭغارلىق ئاق سۆـ
ڭەك غالداننى لەشكەر تارتىپ جەنۇبقا كېلىشكە تەكلىپ قىلدى.
خانلىقنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل ئىلىغا سۈرگۈن قىلىندى،
شۇنىڭ بىلەن يەكەن خانلىقى مۇنقەرز بولدى. خوتەنمۇ ئاق تاغـ

لىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ كۈرىشىنى بېشىدىن كەچۈردى، ئويراتلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى، تەپرىقچى كۈچلەرنىڭ بېغىلىق- لىرىدىن كېيىن، ئۇ يەكەن خانلىقىدىكى تارىخىي مۇساپىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، يېڭى تارىخىي دەۋر — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەم قويدى.

ئاپتورى: ياڭ جۇڭدۇڭ

سەككىزىنچى بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى يەكەن خانلىقىنىڭ (مىلادىيە 1514 ـ يىلىدىن 1680 ـ يىلىغىچە) ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى. يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئاساسلىق رايونلار «كۇنگەي تەرەپ» دەپ ئاتالغان بولۇپ، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ ۋە خوتەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خوتەننىڭ ئالتە شەھىرى خانلىقنىڭ مەركىزىي رايونى ھېسابلىناتتى؛ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى جۇڭغار خانلىقىنىڭ (تەخمىنەن مىلادىيە 1635 ـ يىلىدىن 1755 ـ يىلىغىچە) ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى. يەكەن خانلىقىنىڭ خانى سۇلتان مۇھەممەد خان تەخمىنەن مىلادىيە1609—1610ـ يىللىرى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى شىجائىددىن ئەخمەت خانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خانلىق زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى. ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تاغىسى بىلەن جىيەن، ئاكا بىلەن ئۇكىلارنىڭ خانلىق تەختىنى تالىشىپ ئېلىپ بارغان قانلىق ئۇرۇشلىرى خانلىقنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى بولدى. ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقى ئىسلام دىنىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلار مەزھىپىدىكى «خوجە-

ـلار» ۋە «ئاق تاغلىق» ، «قارا تاغلىق» دەيدىغان گۇرۇھ كۈچلەـ
ـرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا شارائىت يارىتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن
دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشى بىلەن خانلىقنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىـ
ـلىقى ئارىلىشىپ كېتىپ، كۈرەش بارغانسېرى كەسكىنلىـ
ـشەتتى ـ دە، ئاخىر خانلىقنى پارچىلىنىش، يىمىرىلىش دەۋرىگە
ئېلىپ كىردى. خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ھەر مىلـ
ـلەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشمۇ خانلىقنىڭ زاۋاللىققا
يۈزلىنىش، يىمىرىلىش سۈرئىتىنى تېزلەتتى. قىرغىز قوراللىق
گۇرۇھىمۇ تاج ـ تەخت ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق تالىـ
ـشىش كۈرىشىگە ئارىلاشتى، قىرغىز قەبىلە باشلىقلىرى جايلارـ
ـنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. مەسىلەن، خوتەندىكى ھاكىمبەگ
ئاللايار بىننى ساتىم بېك قاتارلىقلار. كېيىن ئاق تاغلىقلار
جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىشى ئاستىدا قىرغىزلار بىلەن
قارا تاغلىقلارنى قوغلاپ چىقاردى. جۇڭغار خانلىقىنىڭ تاجاۋۇز
قىلىپ كىرىشى يەكەن خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىنىڭ بىۋاستە
سەۋەبى بولدى. جۇڭغار چوڭ قوشۇنى كېرىيىگە ھۇجۇم قىلغانـ
ـدا، كېرىيە ھاكىمبېگى خۇبەيبىر يەكەن خانلىقىنىڭ ھەرقايسى
جايلىرىدىن ياردەم سورىدى. خوتەننىڭ باش ۋالىيسى ئۇ بەيلادەن
قاتارلىقلار 20 مىڭ لەشكەر بىلەن ياردەم بەردى. ئاخىرىدا ئىكـ
ـكى تەرەپ سۈلھ قىلدى، غالدان جۇڭغار خانلىقىنىڭ خانلىق
تەختىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، 1680 ـ يىلى 100 مىڭ
كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىردى.
شۇنىڭدىن باشلاپ، خوتەن قاتارلىق جايلارغا جۇڭغار ئاق سۆڭەكـ
ـلىرى 80 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭـ
ـشى، يۇڭجېڭ، چيەنلۇڭ ئۈچ ئەۋلاد پادىشاھى 70 يىلغا يېقىن
كۈرەش قىلىش ئارقىلىق جۇڭغارلارنى تىنچىتتى.

خوتەن ئەسلىدە يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسى
ئارىلىقىدىكى رايوننى كۆرسىتەتتى، كېيىن ۋىلايەت نامى بولۇپ

قالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە خوتەن ئالتە شەھىرىنى كۆرسىتەتتى، بۇنىڭدىن ئىلچى شەھىرى (بۈگۈنكى خوتەن شەھىرى) ئالدىنقى ئورۇنغا تىزىلاتتى، ئىلچى شەھىرىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 3.7 چاقىرىم بولۇپ، شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال تەرەپلىرىدە تۆت دەرۋازا بار ئىدى. شەھەرنىڭ كۈن چىقىش تەرەپتىكى كوچىسىغا ئېچىلغان دەرۋازىدا ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، قالغان ئۈچ تەرەپتە پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلار تۇراتتى. قاراقاش شەھىرىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 2.9 چاقىرىم بولۇپ، شەرق، غەرب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە ئۈچ دەرۋازا بار ئىدى، دەرياسىدىن قارا قاش تېشى كۆپ چىقىش بىلەن نام ئالغان. يۇرۇڭقاش شەھىرىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 2.5 چاقىرىم بولۇپ، شەرق ۋە غەرب تەرىپىدە ئىككى دەرۋازا بار ئىدى. كېرىيە شەھىرىنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن 2.9 چاقىرىم بولۇپ، شەرق، غەرب، جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە تۆت دەرۋازا بار ئىدى. چىرا شەھىرىنىڭ ئايلانمىسى ئىككى چاقىرىمدىن ئارتۇقراق بولۇپ، جەنۇب، شىمال تەرەپلىرىدە ئىككى دەرۋازا بار ئىدى. تاغ (نۇرى) شەھىرىنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن بىر چاقىرىمدىن ئارتۇق بولۇپ، غەربىي شىمالىي، غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە ئىككى دەرۋازا بار ئىدى. كېيىنچە نامى نۇرىغا ئۆزگەرگەن. چيەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (مىلادىيە 1761 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 31 شەھەرنى ئۈچ دەرىجىگە ئايرىغان. خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق تۆت شەھەر چوڭ شەھەر دەپ ئايرىلغان؛ ئۈچتۇرپان، كۇچا قاتارلىق تۆت شەھەر ئوتتۇرا دەرىجىلىك شەھەر دەپ ئايرىلغان؛ قاراقاش، كېرىيە، چىرا قاتارلىق 23 شەھەر كىچىك شەھەر دەپ ئايرىلغان. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە، يۇرۇڭقاش، چىرا، تاغ شەھەرلىرى بىكار قىلىنىپ، كەنتكە ئۆزگەرتىلگەن.

خوتەن ئالتە شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپى كېرىيىگە تەۋە سىرمانغىچە 2830 چاقىرىم، جەنۇبىي تەرىپى چاقماق چۈشتى قاتارلىق تاغقىچە 580 چاقىرىم كېلەتتى، شىمالىي تەرىپى تاغ سىلغىچە 600 چاقىرىم بولۇپ، ئاقسۇ بىلەن چېگرىلىناتتى. غەربىي تەرىپى باكوسقىچە 110 چاقىرىم بولۇپ، يەكەن بىلەن چېگرىلىناتتى.

خوتەننىڭ ئالتە شەھىرىدىكى پۇقرالار ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئىدى. چيەنلۇڭ 24 - يىلى (مىلادىيە 1759-يىلى) چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، مەسلىھەتچى ئامبال فۇلۇ خوتەندە قوشۇن تۇرغۇزدى. يۇقىرىغا يوللىغان مەلۇماتتا، خوتەندىكى ئالتە شەھەر ئۇيغۇرلىرى جەمئىي 13 مىڭ 143 تۈتۈن، 41 مىڭ 286 نوپۇس بولۇپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا قارىغاندا، 5457 تۈتۈن، 31 مىڭ 257 ئادەم باشقا جايلارغا قېچىپ كەتكەن، دەپ مەلۇم قىلغان. ياندۇرقى يىلى خوتەن ئالتە شەھىرىنىڭ نوپۇسىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇنداق ئىستاتىستىكا قىلغان: ئىلچى شەھىرى ۋە يېزىلىرىدا 4308 تۈتۈن، 18 مىڭ 661 نوپۇس؛ قاراقاش شەھەر - يېزىلىرىدا 4272 تۈتۈن، 12 مىڭ 967 ئادەم؛ كېرىيە شەھەر - يېزىسىدا 2229 تۈتۈن، 6224 ئادەم؛ يۇرۇڭقاش شەھەر - يېزىسىدا جەمئىي 1852 تۈتۈن، 6318 نوپۇس؛ چىرا شەھەر - يېزىسىدا 938 تۈتۈن، 2616 نوپۇس؛ تاغ شەھەر - يېزىسىدا 239 تۈتۈن، 716 ئادەم بار ئىكەن. يۇقىرىقىلارنى قوشقاندا خوتەن ئالتە شەھەردە جەمئىي 13 مىڭ 642 تۈتۈن، 44 مىڭ 603 نوپۇس بار ئىكەن. ئىلگىرى بوز يەر ئېچىشقا كۆچۈرگەن دېھقان ئائىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. 1762 - يىلى يېزىلغان «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە: «خوتەن ئالتە شەھىرىدە 13 مىڭ 642 تۈتۈن، 44 مىڭ 603 ئادەم بار ئىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۈچ يىلغا

يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، خوتەن ئالتە شەھىرىنىڭ نوپۇسىغا 3317 ئادەم قوشۇلۇپ، سەككىز پىرسەنتتىن كۆپرەك ئاشقان، بۇ نوپۇسنىڭ نورمال كۆپىيىش نىسبىتىدىن زور دەرىجىدە يۇقىرى بولۇپ، ئۇرۇش بۇزغۇنچىلىقىدىن كېيىن باشقا يۇرتلارغا چىقىپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى خوتەن ئامبىلى ئىلچى شەھىرىدە تۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ شەھەرلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىغا مەسئۇل مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا بولدى ھەمدە ئىلى جياڭجۇنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ ھوقۇقى يەنىلا ناھايىتى چوڭ بولۇپ، خانغا مەلۇمات يوللاش قاتارلىق ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامبال، زەنگى، پۇتۇكچى بەگنىڭ ھەرقايسىسىدىن بىرى، پۇتۇكچىدىن بەشى ۋە ياردەمچى پۇتۇكچىدىن تۆتى قويۇلدى. يېشىل تۇغلۇق قوشۇندا باش دىۋان تەسىس قىلىپ، مىڭبېشى، بوتۇڭدىن بىردىن قويۇلدى. چېگرا قوغدايدىغان يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكىرىدىن 223 ئادىمى بار ئىدى. مىلادىيە 1828 ـ يىلى (داۋگۇاڭ خاننىڭ 8 ـ يىلى) خان ئامبال ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 500 ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەندە ۋەزىپىدە تۇرغان خان ئامباللارنىڭ ئىسىملىكى مىلادىيە 1765 ـ يىلىدىن 1864 ـ يىلىغىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە بىر قەدەر مۇكەممەل خاتىرىلەنگەن.

«چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار. شىنجاڭدىكى خان ئامباللارنىڭ يىللىق تىزىملىك جەدۋىلى 10» دا ئېيتىلىشىچە، چيەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (مىلادىيە 1765 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى) خوتەن خان ئامبىلى چۇدا ئەسلىدە كۆلۈت (بۇگۇنكى موڭغۇلىيىنىڭ ئۇلانباتۇر شەھە-

رى) نىڭ خان ئامبىلى بولۇپ، شۇ يىلى 2 - ئايدا يەكەننىڭ خان ئامباللىقىغا يۆتكەلگەن، يەكەننىڭ ئىلگىرىكى خان ئامبىلى ئىرگىنىر يەنىلا شۇ ۋەزىپىدە بولغاچقا، شۇ يىلى چۇدا يەنە يۆتكىۋېتىلگەن. «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، خوتەننىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى خان ئامبىلى خې چېڭ بولۇپ، ئەسلىدە باش بۇغ ئىدى، كېيىن خوتەننىڭ خان ئامبىلىغا تەيىنلەنگەن. مىلادىيە 1765 - يىلى 6 - ئايدا ئىرگىنىر چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا: «خې چېڭ ئالدىنقى يىلى قىشتا خوتەننىڭ ھاكىم بېگى ئەخمەد، باش پۇتۇكچى سۇڭ كېچىن قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈش نامى بىلەن خوتەن ئالتە شەھىرىگە ئەۋەتىپ، ئالتۇن، پۇل - پۇچەك ۋە كىيىم - كېچەك قاقتى - سوقتى قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى خې چېڭ خۇپىيانە ھالدا قاراڭغۇ تاغنىڭ قاشتېشىنى ئېلىۋېلىپ يوشۇرۇپ قويىدى» دەپ مەلۇمات يوللىدى. چيەنلۇڭ خان خې چېڭنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ تەكشۈرۈش ھەمدە بارلىق گۇناھكارلارنى ئىلى جياڭجۈنى مىڭرۈينىڭ سوراق قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ئەمەلىيەتتە، خې چېڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار بىلەن ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىشىغا يول قويۇپلا قالماي، ئۆزىمۇ پۇقرالارنى ئېزىپ، باج يىغقاندا باج پۇلى ئورنىغا ئالتۇن - كۈمۈش ئېلىپ يېنىنى تومپايتقان. چيەنلۇڭ خان خې چېڭنى شۇ جاينىڭ ئۆزىدە — خوتەن ئالتە شەھىرىدە سازايى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. بۇ بىر يىلدا ئۈچتۇرپان قوزغىلىڭىدا خان ئامبال سۇ چېڭ قاتارلىق كىشىلەر ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چيەنلۇڭ خان خەلقنى ئەزگەن ئەمەلدارنى قاتتىق جازالىدى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى) ئوردىغا بىۋاسىتە قارايدىغان شۆەنخۇا بازىرىنىڭ باش بۇغى فۇلېخېنى خوتەننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلىدى، ئۇنىڭ ئانىسى ياشىنىپ قالغان بولغاچ-

قا، ئۇنى بېيجىڭدا قالدۇرۇپ، يانداش باش بۇغلۇققا تەيىنلىدى. 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى) شەنشى داتۇڭ بازىرىنىڭ باش بۇغى بايىنبۇياننى خوتەننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلىدى. چيەنلۇڭ خان چېگرا رايونغا ئەۋەتىلگەن بەزى ئەمەلدارلارنىڭ قانۇننى كۆزگە ئىلماي، زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىش، راھەت - پاراغەتكە بېرىلىش ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، بايىنبۇياننى بېيجىڭگە كېلىپ يۈز تۇرانە مەلۇمات يوللاپ، سۇ چېلىڭ، خې چېڭلاردىن ئىبرەت ئېلىش، قول ئاستىدىكىلەرنى چەكلەپ، سالماقلىق بىلەن ئىش بېجىرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. بايىنبۇياننىڭ خوتەندىكى خان ئامباللىق ۋەزىپىسىگە ئۈچ يىل توشقاندىن كېيىن، چيەنلۇڭنىڭ 33 - يىلى (مىلادىيە 1768 - يىلى) 11 - ئايدا بېيجىڭگە قايتتى. چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭدىن تارتىپ تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە خوتەننىڭ خان ئامباللىقىنى ئۆتىگەنلەر ئېنىق خاتىرىلەنگەن بولۇپ، پەقەت ئاي - كۈنىدىلا پەرق بار. بىر قېتىم خوتەن لەشكەر بېشى ئامبىلىدىن ئىككىسى باشقىدىن قويۇلغان بولۇپ، يەكەندىكى خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، خوتەن خان ئامبىلى يەنىلا ئوردا تەرەپتىن تەيىنلەنگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەسلەپكى مەزگىللەردە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى جايلاردا ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى تەسىس قىلىپ مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇردى. ئاقسۆڭەك ياكى ئەمەل نامى بولغان «بەگ» سۆزىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئۇ سۆزنىڭ مەنبەسى ۋە مەزمۇنى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدە تېخى يەكۈن چىقىرىلغىنى يوق. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا بەگلىك تۈزۈمىنى يۈرگۈزدى ھەمدە ئۇنى ئۈچ دەرىجىدىن يەتتە دەرىجىگە ئايرىدى. دەسلەپتە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە ھەر دەرىجىلىك بەگلەردىن 304 نى تەسىس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەگلىكنىڭ

مىراسخورلۇق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بەگلىك بىلەن
دىن ئوتتۇرىسىدا دىن بىلەن ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى ئايرىش سىيا-
سىتى يولغا قويۇلدى ۋە دىنىي ئىشلاردا ۋەزىپىدىكى بەگلەر ئۆزد-
نى چەتكە ئېلىش يولغا قويۇلدى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرد-
تىلىك تەزكىرىسى»، «مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكى-
رىسى»، «مۇسۇلمان يۇرتلىرى ئۈچۈن قائىدە - نىزاملار» دې-
گەن تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، خوتەن ئالتە شەھىرىدە
دەسلەپتە ھەر دەرىجىلىك بەگدىن 50 ى تەسىس قىلىنغان. چىڭ
سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ، داۋگۇاڭ دەۋرلىرىدە ئەمەلىي ئەھۋالغا
قاراپ تەڭشەپ، 49 بەگ قويغان.
تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، بەگلەرنىڭ ھوقۇق دا-
ئىرىسى ئوخشاش بولمىغان. شىنجاڭدا ھەر خىل بەگلەرنىڭ
ئاتىلىشى 35 خىلدىن كۆپرەككە يەتكەن. خوتەن ئالتە شەھىرىدە
مەيدانغا كەلگەن ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ۋە
تارقىلىش ئەھۋالىنى تۆۋەندە قىسقىچە چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز:
ھاكىمبەگ شەھەر - يېزىلارنىڭ چوڭ - كىچىك ئىشلىرىنى
ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇراتتى، ۋەزىپىسى ئېغىر، ھوقۇقى چوڭ ئى-
دى. شۇڭا، ئالدىنقى قاتارغا تىزىلاتتى. ئىسھاقبەگ ھاكىمبەگ-
نىڭ ئىشلىرىغا ياردەملىشەتتى، ئۇنىڭمۇ ۋەزىپىسى ئېغىرراق،
ھوقۇقى چوڭراق ئىدى، ئۇ ھاكىمبەگنىڭ كەينىگىلا تىزىلاتتى.
خەزىنىچىبەگ يەر - زېمىن ۋە ئاشلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.
ساڭ بېگى ئاشلىق يىغىش ۋە يۆتكەش ئىشلىرىنى ئاساسلىق
باشقۇراتتى. قازىبەگ بارلىق ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.
مىراپبەگ سۇ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. نائىپبەگ قول ھۈنەرۋەن-
چىلىك ئىشلىرىنى، پاششاپبەگ ئامانلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.
مۇتىسىپ بەگ دىنىي ئىشلارنى باشقۇراتتى، مەمۇرىي ئىشلارغا
ئارىلاشمايتتى. مۇتىۋەللىبەگ يەر ۋە ئۆي - زېمىن سېتىش

ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، ئادىل باھا چىقىرىپ، مۇشۇ جەھەت-
تىكى ئەرز - شىكايەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ، شۇ جەھەتتىكى
باجنى قوشۇمچە يىغاتتى. ئۆتەڭبېگى پۇقرالارنىڭ ھەربىي راۋات-
لارغا ھاشارغا چىقىش ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇراتتى. دورغاپ-
بەگ جايلارنىڭ ھۆكۈمەت ئالاقىلىرىنى يەتكۈزۈش، خاتىرىلەش
ۋە ھۆكۈمەت خىراجىتىنى يىغىش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. قارا
دورغا بەگ ھەربىي راۋاتلارنى قۇرۇش، ھەربىي ئەسلىھەلەرنى
رېمونت قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. دورغاپبەگ 2000 ئائى-
لىنىڭ ئاشلىق ۋەزىپىسىنى يىغىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى.
مىڭبەگنىڭ ۋەزىپىسى مىڭبېشى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇيغۇر
ئاھالىسىنىڭ باشلىقى ئىدى، بۇ مىڭ تۈتۈن باشلىقى دەپمۇ ئاتى-
لاتتى. شىرغاۋۇلبەگ راۋاتلارنىڭ ئاشلىق، يېمەك - ئىچمەك
ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. كاسىپبەگ قاشتېشى ئېلىش ئىشلىرى-
غا مەسئۇل ئىدى. كۈنتۈۋالبەگ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرات-
تى. ئالتۇنبەگ ئالتۇن چايقاش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

چيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادىيە 1759 - يىلى) 6 -
ئايدا خۇڭلى خان خوجەشنى خوتەن ئالتە شەھىرىنى باشقۇرىدىغان
بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى تۇنجى ۋەزىپىگە
تەيىنلىگەن ھاكىمبەگ ئىدى. خوجەش ھەربىي گازارمىدا خىز-
مەت قىلغان بولغاچقا، ئەسلىدىكى ئىلچى شەھىرىنىڭ بېگى ئەخ-
مەتنى خوتەن ئالتە شەھىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىن-
لەپ، تەرتىپ ساقلىغۇچى پەخرىي ۋەزىر دەپ نام بېرىپ، 3 -
دەرىجىلىك توز پەيلىك ئەمەل تاجى بەرگەن. چوڭ - كىچىك
خوجىلارنىڭ توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، خوجەشكە ئى-
نانچىخان دەرىجىلىك دولو بېسىلى مەنسىپىنى بېرىپ، چوڭ
ئوغلى مۇزەپپەر، 2 - ئوغلى خۇدابەرى، 4 - ئوغلى قادىر
قاتارلىقلارنى پايتەختتە تۇرغۇزۇپ، 3 - ئوغلى توختى سوپىنى

ئاقسۇدىكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەبرىسىگە قاراشقا قويىدى. ئەخمەت خوتەن ئالتە شەھىرىنىڭ دورغاپبەگلىكىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، نىياز، كويەسلەرنىڭ قۇترىتىشى بىلەن خەلقنى ئېغىر دەرىجىدە قاقتى - سوقتى قىلغاچقا، مىلادىيە 1766 - يىلىنىڭ باشلىرىدا پايتەختكە چاقىرتىلىپ سوراققا تارتىلغان ھەمدە ئۇنىڭ ئىلگىرى ھەربىي گازارمىدا كۆرسەتكەن خىزمىتىنى كۆزدە تۇتۇپ يۇقىرى تەبىقە ئۇنۋانى بېرىپ، پايتەختكە ئورۇنلاشتۇرغان. سېتىۋالدى خوتەننىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەنگەن.

يېقىنقى زاماندا، خوتەن پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاش يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەت ھالىتىگە كىردى. مىلادىيە 1864 - يىلى شىنجاڭ دېھقانلىرىنىڭ بۈيۈك قوزغىلىڭىنىڭ يانغۇنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تۇتاشتى. باي ناھىيىسىنىڭ ھاكىمبېگى قەزناچ (تۆمۈر خەز دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئەسلىي يۇرتى خوتەنگە قېچىپ كېلىپ، ھەجدىن يېڭىلا قايتىپ كەلگەن ھەببۇللا ھاجى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) خوتەننىڭ خان ئامبىلى چىڭ يىڭ قاتارلىق كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، خوتەننى ئىشغال قىلدى. ھەببۇللا ئۆزىنى «پادىشاھ» دەپ ئاتاپ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭدا مەۋجۇت بولغان بەش چوڭ بۆلۈنمە ھاكىمىيەتنىڭ بىرىگە ئايلاندى. قالايمىقان ئۇرۇشلار جەريانىدا ھەببۇللا ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىيە 1865 - يىلى يازدا چوڭ ئوغلى جامال خاننى قوقەن، ھىندىستانلاردىن ياردەم تىلەشكە ئەۋەتكەن بولسىمۇ ھېچ نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. مىلادىيە 1866 - يىلى قوقەنلىك تاجاۋۇزچى ياقۇپبەگ خوتەندە قانلىق قىرغىنچىلىق قىلغاندىن كېيىن، خوتەننى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستى-

دىكى ئون ئايماقنىڭ بىرى قىلىپ، 12 يىل زۇلمەتلىك ھۆكۈم-
رانلىقنى يۈرگۈزدى.

مىلادىيە 1876 - يىلى زوزۇڭتاڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش
قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، غەربىي شىمالدىكى قولدىن كەت-
كەن زېمىنلارنى قايتۇرۇۋالدى. دۇڭ فۇشياڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن
خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، گۇاڭشۇنىڭ 3 - يىلى 12 - ئاينىڭ
2 - كۈنى (مىلادىيە 1878 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى)
دىكى ئاخىرقى قېتىملىق بىرلەشمە جەڭ ئارقىلىق خوتەننى پۈتۈن-
لەي قايتۇرۇۋالدى. بۇ ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچى گۇرۇھىنى قوغلاپ
چىقىرىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي يولىنى غەلىبىلىك قايتۇرۇ-
ۋالغان ئەڭ ئاخىرقى بىر جەڭ بولۇپ قالدى. «ئۆزگىرىشچە-
تىنچ - ئامان بولۇش» نى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1884 - يىلى
شىنجاڭ ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلدى. كونا تۈزۈملەرنىڭ بىكار قى-
لىنغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى بىلەن
بەگلىك تۈزۈمى بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ئەمەلدىن قالدۇ-
رۇلۇپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. گۇاڭشۈينىڭ
8 - يىلى 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (مىلادىيە 1882 - يىلى
8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) ليۇ جىنتاڭ «يارلىققا بىنائەن جەنۇبىي
يولدا ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى مەلۇمات»
تىدا خوتەن بىۋاستە ئايمىقىنى تەسىس قىلغان ھەمدە خوتەن
بىۋاستە ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا قاراقاش شەھرىدە كېرىيە
ناھىيە مەھكىمىسى تەسىس قىلغان، خوتەن بىۋاستە ئايمىقى
قەشقەر ھەربىي ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. قاراقاش شە-
ھىرى خوتەن بىۋاستە ئايمىقىغا بىر قەدەر يېقىن بولغاچقا،
خوتەننىڭ شەرقىي چېگرىسىدىكى كەڭ رايونلارنى باشقۇرۇشقا
قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن، گۇاڭشۈينىڭ 10 - يىلى 11 - ئاينىڭ
26 - كۈنى كېرىيە ناھىيە مەھكىمىسى قاراقاش شەھرىدىن

كېرىيە شەھىرىگە يۆتكەلدى. گۇاڭشۈينىڭ 10 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى (مىلادىيە 1884 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) ليۇ جىنتاڭ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا مەلۇمات يوللاپ، ليۇ شىنەننى خوتەن بىۋاستە ئايمىقىنىڭ ئامباللىقىغا، شۇ ماۋگۇاڭنى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەشنى تەلەپ قىلدى، ئارقىدىنلا ئامبالغا ياردەملىشىش ئۈچۈن، ئايماق پۈتۈكچىسى، پاششاببەگ قاتارلىقلارنى تەسىس قىلدى. خوتەندىكى ھەرقايسى شەھەرلەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، مەيلى خەنزۇلار شەھىرى بولسۇن ياكى مۇسۇلمانلار شەھىرى بولسۇن، ئېغىر ۋەيران بولغانىدى. ئۇرۇش ئاياغلىشىش بىلەنلا، جايلار خەلق ئىشلىرى خىزمىتىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن قالدۇق ئىشلار جۇجۇقىنى قۇردى. مىلادىيە 1878 - يىلىدىن باشلاپ خوتەن شەھەر سېپىلى رېمونت قىلىنىپ، ئاشلىق ساڭلىرى كۆپەيتىپ سېلىندى. گۇاڭشۈنىڭ 9 - يىلى 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، خوتەن كونا شەھىرىنىڭ شەرقىگە ئۈچ چاقىرىم كېلىدىغان جايدا يېڭى شەھەر قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئامبال مەھكىمىسى سېلىنىپ، گۇاڭشۈنىڭ 13 - يىلى 7 - ئايدا پۈتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خىش پىشۇرۇش ياكى تاش بىلەن شەھەر سېپىلى ياساشقا پەرمان چۈشۈردى، ئەمما بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان خوتەن شەھەر سېپىلى توپا سېپىل. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شەھەر سېپىلى خىراجەت يېتىشمىگەچكە كېچىكتۈرۈلۈپ، پەقەت ناھىيە يامۇلىلا سېلىنغان.

خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا 11 مىڭلىق (بەگلىك) (يېزا) بولۇپ، ھەر بىر مىڭلىقتا شاڭيۇ، مىراپتىن بىردىن قويۇلغان. ھەر بىر مىڭنىڭ قارىمىقىدىكى كەنتلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. كەنتنىڭ

چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە يىراق ـ يېقىنلىقىغا قاراپ، شاڭيۇغا ياردەملىشىپ ئىش بېجىرىدىغان «يۈز بېشى» قويۇلغان. توساللا مىڭلىقىدا 17 كەنت بولۇپ، ئوتتۇرا رايون دەپ ئاتالغان. شەرقتىكى ئىلچى مىڭلىقى ئايماق شەھىرىگە بەش چاقىرىم بولۇپ، يەتتە كەنتى بار ئىدى. غەربىي يېزا پارساڭ مىڭلىقى ئايماق شەھىرىگە 20 چاقىرىم بولۇپ، 25 كەنتى بار ئىدى. جەنۇبىي يېزا قاراڭغۇتاغ مىڭلىقى شەھەرگە 225 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، توققۇز كەنتى بار ئىدى. شىمالىي يېزا سوپا مىڭلىقى شەھەرگە 40 چاقىرىم بولۇپ، 14 كەنتى بار ئىدى. غەربىي شىمالىي يېزا بالىماس مىڭلىقى شەھەرگە 70 چاقىرىم بولۇپ، توققۇز كەنتى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا قاياش مىڭلىقى شەھەردىن 95 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، يەتتە كەنتى بار ئىدى. ماكۇيا مىڭلىقى شەھەرگە 90 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، 12 كەنتى بار ئىدى. كۇيا مىڭلىقى شەھەرگە 70 چاقىرىم بولۇپ، 15 كەنتى بار ئىدى. بۇغا مىڭلىقى شەھەرگە 115 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، تۆت كەنتى بار ئىدى. قاراساي مىڭلىقى شەھەرگە 70 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، ئىككى كەنتى بار ئىدى. يۇقىرىقىلارنى قوشقاندا جەمئىي 97 كەنت بار ئىدى. مىلادىيە 1911 ـ يىلىغا كەلگەندە خوتەن بىۋاستە ئايمىقىدا كەنت جەمئىي 149 غا يەتكەن.

كېرىيە ناھىيىسىدە جەمئىي ئۈچ مىڭلىق بار ئىدى. كېرىيە مىڭلىقىغا ناھىيە باشقۇرىدىغان شەھەر قوۋۇقى ۋە شەرق، شىمال تەرەپلىرىدىكى ھەر قايسى يېزىلار قارايتتى، شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئارىلىقى 2400 چاقىرىم كېلەتتى، چوڭ ـ كىچىك بولۇپ جەمئىي 40 كەنتنى باشقۇراتتى. چىرا مىڭلىقى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 230 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، 12 كەنتنى باشقۇراتتى. تاغ (نۇرى) مىڭلىقى ناھىيە بازىرىغا 400

چاقىرىم بولۇپ، يەتتە كەنتنى باشقۇراتتى. 1911 ـ يىلىغا كەلـ
گەندە، ناھىيە بويىچە كەنت جەمئىي 79 غا يەتكەن.

شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مەھكىمە، نازارەت، ئايماق، ناھىـ
يىلەرنىڭ زېمىنى كەڭ بولغاچقا، نوپۇس يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيـ
دى. ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈشكە قۇلايلىق بولۇش ئۈچۈن، بەزى
مەھكىمە، نازارەت، ئايماق، ناھىيىلەرنى كۆپەيتىپ تەسىس قىـ
لىش ئېھتىياجى تۇغۇلدى. گۇاڭشۈنىڭ 28 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ
2 ـ كۈنى (مىلادىيە 1902 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى)
شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى راۋ يىڭچى بىلەن شەنشى ـ گەنسۇـ
نىڭ باش ۋالىيسى سۇڭ فەن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بىرلىكتە
مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۈچ مەھكىمىنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش،
بىۋاستە باشقۇرۇلىدىغان ئايماقتىن بىرنى ئۆزگەرتىپ تەسىس
قىلىش، بىر ئايماقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، بىر نازارەتنى كۆـ
پەيتىپ، توققۇز ناھىيە، ئىككى تارماق ناھىيىنى كۆپەيتىپ تەـ
سىس قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭ ئىچىدە «خوتەن ئايمىقىـ
دا لوپ ناھىيىسى تەسىس قىلىش» ئوتتۇرىغا قويۇلغانـ
دى. شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى (9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى)
چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى «شۇ بويىچە ئىجرا قىلىنسۇن» دەپ
ئىجازەت بەردى. بۇ لوپ ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى چۈشەندۇـ
رۇپ بېرىدۇ. «لوپ ناھىيىسىنىڭ يېزا ـ قىشلاق تەزكىرىسى»
دە ئېيتىلىشىچە، گۇاڭشۈنىڭ 29 ـ يىلى لوپ ناھىيىسى قۇرۇلـ
غان. خوتەن ئايمىقى بىلەن كېرىيە ناھىيىسى گازۇن ئۆستىڭىنى
چېگرا قىلىپ، خوتەن ئايمىقىغا ئاتلاڭ مىڭلىقىدىن 14 كەنتنى،
تەۋەككۇل مىڭلىقىدىن بىر چوڭ كەنت ۋە تۆت كىچىك كەنتنى،
كېرىيە ناھىيىسىنىڭ سامپۇل مىڭلىقىدىن 23 كەنتنى ئايرىپ
(1911 ـ يىلى ناھىيە بويىچە جەمئىي 44 كەنت بار ئىدى)،
لوپ كەنتىنى (ئىلگىرىكى نامى «بوي») ناھىيە مەھكىمىسى

تۇرۇشلۇق جاي قىلىپ، لوپ ناھىيىسىنى قۇردى. ياندۇرقى يىلى لوپ ناھىيىسىنىڭ تۇنجى ھاكىمى تاۋجېن مەھكىمىنىڭ ئالدىنى جەنۇبقا قاراپ تۇرىدىغان يامۇل قىلىپ ئۆزگەرتىپ سالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە خوتەن بىۋاستە ئايمىقى تەۋەسىدە كېرىيە ناھىيىسى بىلەن لوپ ناھىيىسى بار ئىدى.

شىنجاڭدا مىلادىيە 1864 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئون نەچچە يىللىق ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى نەتىجىسىدە، نوپۇس زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتتى. شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، 20 نەچچە يىل خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈش نەتىجىسىدە، نوپۇس تېزدىن كۆپەيدى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ خەلق ئىشلىرى تەزكىرىسىدە ئىستاتىستىكا قىلىنىشىچە، XX ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ نوپۇسى 1 مىليون 940 مىڭدىن كۆپرەك (بۈگۈنكى ئالتاي ۋىلايىتى بۇنىڭ سىرتىدا) بولۇپ، مىلادىيە 1820 ـ يىلىدىكى 350 مىڭ نوپۇسقا قارىغاندا (ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) تەخمىنەن 5.5 ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشقان. مىلادىيە 1908 ـ يىلى شىي ۋېيشىڭ يوللىغان «خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ يېزا ـ قىشلاق تەزكىرىسى» (1910 ـ يىلى يى رۇڭدىڭ تۈزەتكەن «خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ يېزا ـ قىشلاق تەزكىرىسى» مىللەت، نوپۇس، دىن قىسمى) دە: خوتەن ئايمىقى (بۈگۈنكى خوتەن شەھىرى، خوتەن ناھىيىسى، قاراقاش ناھىيىسى) دا ئۇيغۇرلاردىن 69 مىڭ 693 ئەر، 67 مىڭ 298 ئايال؛ خەنزۇلاردىن 812 ئەر، 38 ئايال بار، دەپ خاتىرىلەنگەن. «كېرىيە ناھىيىسىنىڭ يېزا ـ قىشلاق تەزكىرىسى» دە: مىلادىيە 1906 ـ يىلى كېرىيىنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىدا 41 مىڭ 585 ئەر، 44 مىڭ 852 ئايال، جەمئىي 86 مىڭ 437 ئادەم بار،

دەپ خاتىرىلەنگەن. 1907 - يىلى يېزىلغان «لوپ ناھىيىسىنىڭ يېزا - قىشلاق تەزكىرىسى» دە: ناھىيە بويىچە 33 مىڭ 567 ئەر، 29 مىڭ 771 ئايال، جەمئىي 63 مىڭ 338 ئادەم بار دەپ خاتىرىلەنگەن، مىللەت ئايرىلمىغان. يۇقىرىقىلارنى قوشقاندا خوتەن ئايمىقى، كېرىيە ناھىيىسى، لوپ ناھىيىسىدە جەمئىي 287 مىڭ 616 نوپۇس بولغان بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 1909 - يىلى) 3 - ئايدا، شىنجاڭدا نوپۇس تەكشۈرۈش مەھكىمىسى قۇرۇلدى. مىلادىيە 1911 - يىلى نەشر قىلىنغان «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى. خەلق ئىشلار 5 - جىلدى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: خوتەن ئايمىقىدا يەرلىك نوپۇستىن 41 مىڭ 570 ئائىلە، 202 مىڭ 876 ئادەم، ئۆز ئۆلكىمىزدىن بېرىپ ئولتۇراقلاشقانلار 1064 ئائىلە، 1232 ئادەم، باشقا ئۆلكىلەردىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 771 ئائىلە، 1071 ئادەم، جەمئىي 43 مىڭ 401 ئائىلە، 205 مىڭ 179 ئادەم بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئايماق شەھىرى ئىچىدە 2412 ئائىلە، 9140 ئادەم، يېزا - قىشلاقلاردا 40 مىڭ 989 ئائىلە، 196 مىڭ 39 ئادەم بار. ئۇنىڭدىن باشقا چەت ئەللىك مۇھاجىرلار 155 ئائىلە، 566 ئادەم بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرى 209 كىشى. كېرىيە ناھىيىسى (بۈگۈنكى كېرىيە، چىرا، نىيە، چەرچەن ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دە يەرلىك نوپۇس 23 مىڭ 766 ئائىلە، 98 مىڭ 172 ئادەم بولۇپ، ئۆز ئۆلكىمىزدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 201 ئائىلە، 442 نوپۇس، باشقا ئۆلكىلەردىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 151 ئائىلە، 365 ئادەم، جەمئىي 24 مىڭ 118 ئائىلە، 98 مىڭ 979 ئادەم. بۇلارنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدا ئولتۇرىدىغانلىرى 2987 ئائىلە، 4981 ئادەم، يېزا - قىشلاقلاردا ئولتۇرىدىغانلىرى 21

مىڭ 131 ئائىلە، 93 مىڭ 998 ئادەم. بۇلاردىن باشقا چەت ئەللىك مۇھاجىر 64 ئائىلە، 325 ئادەم بار بولۇپ، بۇنىڭدىن سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرى 182 ئادەم. لوپ ناھىيىسىدە يەرلىك ئاھالىدىن 11 مىڭ 684 ئائىلە، 72 مىڭ 671 ئادەم بولۇپ، ئۆز ئۆلكىمىزدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 19 ئائىلە، 47 ئادەم، باشقا ئۆلكىلەردىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 37 ئائىلە، 54 ئادەم، جەمئىي 11 مىڭ 740 ئائىلە، 72 مىڭ 27 ئادەم. بۇلارنىڭ ئىچىدە شەھەردە ئولتۇرىدىغانلىرى 314 ئائىلە، 967 ئادەم، يېزا - قىشلاقلاردا ئولتۇرىدىغانلىرى 11 مىڭ 421 ئائىلە، 71 مىڭ 796 ئادەم. خوتەن ئايمىقى بىلەن كېرىيە، لوپ ئىككى ناھىيىنىڭ نوپۇسىنى قوشقاندا 79 مىڭ 259 ئائىلە، 376 مىڭ 930 ئادەم بولىدۇ، بۇنى يۇقىرىقى ئۈچ جاينىڭ يېزا - قىشلاق تەزكىرىسىدە خاتىرىلەنگەن نوپۇس سانىغا سېلىشتۇرغاندا 89 مىڭ 314 ئادەم ساپ كۆپەيگەن. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن ئايمىقى نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ئالاھىدە تېز بولۇپ، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتىدىن ئېشىپ، تەخمىنەن ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا 64 مىڭ 338 ئادەم كۆپەيگەن، بۇنىڭ سەۋەبى ئېنىق ئەمەس. خوتەن ئايمىقىنىڭ ئومۇمىي ئائىلە سانى بىلەن ئومۇمىي نوپۇسىنى سېلىشتۇرغاندا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر ئائىلىگە 4.73 ئادەم توغرا كەلگەن بولۇپ، كېرىيە ناھىيىسىدە ھەر ئائىلىگە 4.1 دىن توغرا كەلگەن نىسبەتتىن يۇقىرى، لوپ ناھىيىسىدە ھەر بىر ئائىلىگە 6.2 دىن توغرا كەلگەن نىسبەتتىن تۆۋەن بولغان، بۇ ھال ئۇششاق يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي، نوپۇس ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئاپتورى: ۋېي چاڭخۇڭ

توققۇزىنچى بۆلۈم مىنگو دەۋرىدىكى خوتەن

مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەرلىك ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرى بىلەن ئەمەل نامىدا ئۆزگىرىش بولدى. 1913 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ۋاقىتلىق چوڭ زۇڭتۇڭ مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تەسىس قىلىنغان مەھكىمە، نازارەت، ئايماق دېگەن يەرلىك «ناملارنى بىردەك ناھىيىگە ئۆزگەرتىش» ، ئۇنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارىنى ھاكىم دەپ ئاتاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقى شۇ يىلى 4 - ئايدا بۇيرۇققا بىنائەن نامىنى خوتەن ناھىيىسىگە ئۆزگەرتتى. 1919 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ياڭ زېڭشىن خوتەن ناھىيىسىگە قاراشلىق قاراقاشتا قاراقاش ناھىيىسى تەسىس قىلىش، قاراقاش دەرياسىنى پاسىل قىلىپ، دەريانىڭ شەرقى خوتەن ناھىيىسىگە، دەريانىڭ غەربى قاراقاش ناھىيىسىگە تەۋە بولۇش تەكلىپىنى بەردى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى چىرا شۆبە ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، چىرا كەنتى بىلەن نۇرى كەنتى كېرىيە ناھىيىسىدىن ئايرىپ چىقىلدى. 1929 - يىلى 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن چىرا كەنتىنى ناھىيە دەرىجىسىگە ئۆستۈردى. 1929 - يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ سەيدۇللا مازىرى جايلاشقان يەردە سەيدۇللا شۆبە ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. بۇ جاي ھىندىستان سودا يولىغا تۇتىشىدىغان مۇھىم بازار بولۇپ، 3269 ئائىلە، 18 مىڭ 30 نوپۇسقا ئىگە ئىدى. ياندۇرقى يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى سەيدۇللا شۆبە ناھىيىسى سەيدۇللا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. مۇھەممەت ئىمىن، ماخۇسەن يېغىلىقىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، 1943 - يىلى سەيدۇللا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى كېرىيە

ناھىيىسىنىڭ 7 ـ رايونى بولغان نىيىنىڭ لەنپە كەنتىگە يۆتكە-
لىپ، نىيە مەمۇرىي ئىدارىسى قۇرۇلدى، 1944 ـ يىلى 4 ـ
ئاينىڭ 1 ـ كۇنى ناھىيە دەرىجىسىگە ئۆستۇرۇلدى. 1942 ـ
يىلى يېڭىدىن يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىدى ۋە
قاغىلىق ناھىيىسى ئايرىپ چىقىلىپ، يەكەن ۋىلايىتىگە قارايدى-
غان بولدى، مىنگونىڭ دەسلىپىدە، ناھىيىلەرنىڭ ئاساسلىق ئە-
مەلدارلىرىنىڭ نامى ئامبال، ناھىيە ئامبىلى دېگەن نامدىن ھاكىم
دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلدى.
مىنگو دەۋرىدە شىنجاڭدا دوتەي يامۇلى تەسىس قىلىش جە-
ھەتلەردىمۇ بەزى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى. ياڭ زېڭشىن مىلا-
دىيە 1919 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۇنى خوتەن دوتەي يامۇلى
بىلەن قارا شەھەر دوتەي يامۇلىنى تەسىس قىلىش تەكلىپىنى
بەرگەن. 1920 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۇنى بېيجىڭ
ھۆكۇمىتى خوتەن، قارا شەھەر دوتەي يامۇلىنى قۇرۇشنى تەس-
تىقلىغان. دوتەي بەش يىلدىن كېيىن ئاندىن ۋەزىپىگە تەيىنلەن-
گەن. 1925 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى، ماشاۋۇ خوتەننىڭ
دوتەيلىكىگە تەيىنلەندى.
شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن،
نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۇمىتى قۇرۇلۇپ، دۆلەت قۇرۇش پروگ-
راممىسىدا يەرلىك ھاكىمىيەتتە ئۆلكە، ناھىيە ئىككى دەرىجىلىك
تۈزۈلمە يولغا قويۇلىدۇ، دەپ بېكىتىلدى. جىن شۇرېن شىنجاڭ-
نىڭ زېمىنى كەڭ بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، شىنجاڭدا
دوتەي يامۇلىنى ساقلاپ قېلىش تەكلىپىنى بەردى. 1925 ـ يىلى
5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى، مەركىزىي سىياسىي يىغىنىنىڭ 181 ـ قې-
تىملىق يىغىنىدا شىنجاڭدا دوتەي يامۇلى دەرىجىلىك مەمۇرىي
ئاپپاراتنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە دوتەي يامۇلىنى مەمۇرىي رايونغا
ئۆزگەرتىش، دوتەينى مەمۇرىي ئەمەلدار دەپ ئاتاش توغرىسىدا
قارار چىقىرىلدى. خوتەن مەمۇرىي رايونى 7 ـ مەمۇرىي رايون

دەپ ئاتالدى. 1928 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ما شاۋۋۇ 1930 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قەشقەرگە يۆتكىلىپ، مەمۇرىي باشلىقلىققا قويۇلدى. ياڭ چۈنجياڭ، تەن فېڭيى قاتار-لىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ خوتەننىڭ مەمۇرىي باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى، تەن فېڭيى مۇھەممەت ئىمىن توپىلىڭىدا تەسلىم بولۇپ، كېيىن ئەسلىي يۇرتى گەنسۇغا قايتىپ كەتتى. مۇھەممەت ئىمىن مالىك ھەزرەت، مەتنىياز ئەلەم قاتارلىقلارنى خوتەننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. «12 ـ ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، جىن شۇرېن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ئار-قىدىنلا «شېڭ شىسەي — ماجۇڭيىڭ ئۇرۇشى» پارتلىدى. شېڭ شىسەي سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ ياردىمىدە ما جۇڭيىڭنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. كېلىشىم ئارقىلىق ماجۇڭيىڭ سوۋېتقا كېتىدى-غان، 36 ـ دېۋىزىيىنى توققۇز لۇي قىلىپ ئۆزگەرتىدىغان، بۇ 12 مىڭ 500 ئادەمگە ماجۇڭيىڭنىڭ يېزنىسى (ئاچىسىنىڭ ئېرى) ماخۇسەن مۇۋەققەت دېۋىزىيە باشلىقى، ماشىشۇن، ياڭ جىڭجۇڭ مۇئاۋىن دېۋىزىيە باشلىقى بولىدىغان بولىدۇ. مۇھەم-مەت ئىمىننىڭ قوشۇنى قەشقەر، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا 36 ـ دېۋىزىيە بىلەن تۇتۇشۇپ، مەغلۇپ بولۇپ خوتەنگە قېچىپ كېلىشۋالدى. 1934 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، 36 ـ دېۋىزىيىسىنىڭ ئالدىنقى قوشۇنى قاراقاشتىكى زاۋىغا يېتىپ كەل-دى. مۇھەممەت ئىمىن ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ قاراغۇ تاغقا بېرىپ، ئاخىرقى قېتىم تىركەشمەكچى بولغاندا، ماخۇسەن قو-شۇنىنىڭ قوغلىشى بىلەن چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى. 1934 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، ماخۇسەن قوشۇنى خوتەن، قاغىلىق، قاراقاش، گۇما، لوپ، چىرا، كېرىيە، چەر-چەن، چاقىلىق قاتارلىق توققۇز ناھىيىنى ئىگىلىدى ۋە بۇ جايلار-نى ئۆزىنىڭ مۇداپىئە رايونى قىلىپ، ئۈچ يىلدىن كۆپرەك داۋام

قىلغان يېرىم بۆلۈنمە شەكىلدىكى ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويدى. ماخۇسەننىڭ خوتەن خەلقى ئۈستىدىكى دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى خوتەن خەلقىنىڭ قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىشىگە سەۋەب بولدى. ما خۇسەن مەتنىياز ئەلەمنى خوتەننىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىقىغا كۆرسەتتى. مەتنىياز ئەلەم ما خۇسەننىڭ قانلىق باستۇرۇش سىياسىتىنى ئاستىرتىن قوللاپ، ئۆزىنىڭ ئەمىلىنى ساقلاپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا ما خۇسەن 36 - دىۋىزىيىنىڭ سەنمۇسى سۇ جىشەننى خوتەن رايونىنىڭ مۇئاۋىن مەمۇرىي باشلىقلىقىغا كۆرسەتتى، سۇ جىشەن ما خۇسەننىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، 36 - دىۋىزىيە ھەربىي تەمىرات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى جاڭ مېڭجيۇ بىلەن ھىندىستان، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە بېرىپ ھەرىكەت ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى يۇ جېنگو ئۆتىدى.

1935 - يىلى ما جۇڭيىڭ موسكۋادىن ۋۇ يىڭچى قاتارلىق كىشىلەرنى خوتەنگە ئەۋەتتى. ئۇلار ما جۇڭيىڭنىڭ ما شىشۇن 36 - دىۋىزىيىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى بولۇش، ما خۇسەن سوۋېتكە ئۆگىنىشكە بېرىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى. ما خۇسەن ما شىشۇن 36 - دىۋىزىيىنى كونترول قىلالمايدۇ دەپ قارىدى. ما جۇڭيىڭ ۋۇ يىڭچىنى مۇۋەققەت دىۋىزىيە باشلىقلىقىغا تەيىنلەش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. ما خۇسەن يەنىلا ئىجرا قىلمىدى. 1936 - يىلى 8 - ئايدا ما جۇڭيىڭ ماخۇسەننى شېڭ شىسەي بىلەن ئىككى تەرەپ ھەربىي جەھەتتە يەنىلا پوسكام دەرياسىنى چېگرا قىلىش، ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق، 36 - دىۋىزىيىنى تۆت لۈي قىلىپ تەرتىپكە سېلىپ تەشكىللەش، پۈتۈن دىۋىزىيىنىڭ ئادىمىنى 4000 دىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك، مۇداپىئە رايونى ئۆزگەرمەسلىك، ئاشلىق، تەمىنات قاتارلىقلارنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەمىنلەش، خوتەننىڭ مەمۇرىي باشلىقى ۋە ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ئەۋەتىش قاتارلىق مەزمۇنلاردا تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاش

توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئەمەلىيەتتە بۇنداق كېلىشىمنى ئىمزالاشتا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مۇددىئاسى بار ئىدى. ھەر ئىككىسى تىنچلىق كېلىشىمى ئارقىلىق ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيت- مەكچىدى، شۇڭا ما خۇسەن ئەسكىرىدىن بىرنىمۇ قىسقارتمىدى. 1937 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسىمنىڭ دىۋىزىيە باشلىقى مامۇت ئەنگلىيىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن شېڭ شىسەيگە قارشى چىققاندا، ما خۇسەنمۇ ئەنگلىيىنىڭ ئاستىرتىن قوللىشى ئاستىدا لوپ ناھىيىسىدە ھەربىي يىغىن ئېچىپ، شېڭ شىسەيگە قارشى نۇتۇق سۆزلىدى. ما خۇسەن يەكەندە تۇرۇپ قوماندانلىق قىلدى، ما فۇيۈەن خوتەندە ئارقا سەپ قوماندانى بولۇپ، مامۇت بىلەن بىرلىشىپ ئاقسۇغا قىستاپ كېلىپ، كۇچانى قورشىۋال- دى. شېڭ شىسەي قوشۇنى قۇمۇلدىكى يولۋاس كۈچلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن، پۈتۈن كۈچى بىلەن ما خۇسەنگە تاقابىل تۇرغان بولسىمۇ يەنىلا كۈچىنىڭ يېتىشمەيدىغانلىقىنى ھېس قى- لىپ، يەنە بىر قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلىشنى قارار قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى كونستانتىنوف باش قوماندانلىقىدىكى ماشىنىلاشقان پولك، 40 ئايروپىلان، 20 تانكىنىڭ ماسلىشىشى ئاستىدا شىنجاڭغا كىرىپ، ئۇلۇغچاتتا تۇرۇشلۇق ئىككى ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنى بىلەن بىرلەشتى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى 36 - دىۋى- زىيىنىڭ لۈيجاڭى ما شېڭگۈينى سېتىۋېلىپ، ئارقىدىنلا ما خۇ- سەن - مامۇت بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. ماخۇسەن مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە خوتەننىڭ ئالتۇنلىرىنى بۇلاپ ھىندىس- تانغا ئۆتكەندە، ئالتۇنلار تۇتۇپ قېلىندى. ئۇ دۆلەتكە قايتقاندىن كېيىن، ما بۇفاڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. يېڭى جۇڭگو قۇ- رۇلغاندىن كېيىن، قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرگەچكە ئېتىپ ئۆل- تۈرۈلدى. ما شېڭگۈي خوتەندە 36 - دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى بولدى. 1937 - يىلى 10 - ئايدا شېڭ شىسەيگە تېلېگراما

يوللاپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سوۋېت ئارمىيىسى
ئايروپىلان بىلەن خوتەنگە ھەربىي خىراجەت ئەكىلىمىز دېگەن نام
بىلەن ما شېڭگۇي، ماشىشۇن، يۈي جېنگو قاتارلىقلارنى ئايروپې-
لانغا چىقىپ ئېكىسكۇرسىيە قىلىشقا تەكلىپ قىلدى، ئۇلار چى-
قىپ بولۇشىغىلا ئايروپىلان دەرھال كۆتۈرۈلۈپ، ئايروپىلان
ئۈستىدە ماشېڭگۇي قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قولغا ئېلىنىپ ئې-
تىپ ئۆلتۈرۈلدى. ما فۇيۇەن، ياڭ جېڭجۇڭ قاتارلىقلار دۇن-
خۇاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە قېچىپ كەتتى. سوۋېت ئارمىيىسى-
نىڭ ئايروپىلانى 36 - دىۋىزىيىنىڭ قوماندانلىق شتابىنى بوم-
باردىمان قىلدى. 36 - دىۋىزىيە شۇنىڭ بىلەن پارچىلاندى.
شېڭ شىسەي سوۋېت ئارمىيىسىدىن پايدىلىنىپ ما خۇسەن قاتار-
لىق ئۈچ چوڭ دۈشمىنىنى يوقاتتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خوتەن
ۋىلايىتىنى يەنە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشقۇردى.

شېڭ شىسەي ما خۇسەن بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالى-
غاندىن كېيىن، 1936 - يىلى 8 - ئايدا مالىيە نازارىتىنىڭ
مۇئاۋىن نازىرى، سوۋېت بولشېۋىكلار پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى
جېڭ يىجۇننى ئالاھىدە ۋەكىل قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ ئايالى جاۋ
يۇنرۇڭ ۋە ئىككى نەپەر خۇيزۇ كاتىپ، مۇھاپىزەتچى ۋە تېلېگ-
راف ئاپپاراتى قاتارلىقلارنى ئېلىپ 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى
خوتەنگە يېتىپ كېلىپ، شېڭ شىسەينىڭ كەتمىنىنى چاپتى.
جېڭ يىجۇن قارشى ئېلىش يىغىنىدا ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى
تەشۋىق قىلىپ، تىنچلىقنى مۇستەھكەملەش، يېڭى شىنجاڭ قۇ-
رۇش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش
توغرىسىدا سۆز قىلدى. 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكى-
لىك ھۆكۈمەتنىڭ خوتەن ئىش بېجىرىش باشقارمىسى قۇرۇلۇپ،
جېڭ يىجۇن باشقارما باشلىقى بولدى. ما خۇسەن ئۇنىڭغا «تىنچ-
لىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ جۇڭگونى قۇتقۇزايلى» دېگەن لەۋھە-
نى تەقدىم قىلدى. جېڭ يىجۇن قاتارلىق كىشىلەر دىخۇاغا قايت-

ماقچى بولغاندا، 1937 - يىلى 3 - ئايدا ما خۇسەن جېڭ
يىجۇننى خوتەننىڭ مەمۇري ئەمەلدارلىقىغا كۆرسىتىپ، مەمۇري
ئەمەلدارنىڭ تامغىسىنىلا بەردى. مەمۇري ئەمەلدار مەھكىمىسى-
نىڭ خادىملىرى ۋە ناھىيەلەرنىڭ خادىملىرىدىن بىرسىمۇ ئۆز-
گەرتىلمىدى. ما خۇسەن تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، جېڭ
يىجۇن خوتەنگە قايتىپ كەلدى. ما خۇسەننىڭ مۇھاپىزەتچى قى-
سىم كوماندىرى قوشۇننى باشلاپ خوتەنگە كېلىپ ما خۇسەننىڭ
خوتۇننى ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا ما شېڭگۈي قوشۇنى بىلەن
تۇتۇشۇپ قالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ما شېڭگۈي قىسمى بىلەن
ما فۇيۈەن قىسمى قورال - ياراغ، ئوق - دورا تالىشىپ تۇتۇ-
شۇپ قالدى. جېڭ يىجۇن قاتارلىقلار خوتەن شەھەر ئەتراپىغا
بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالدى. 36 - دىۋىزىيە پارچىلانغاندىن كېيىن،
جېڭ يىجۇەن ئالدىراشلىق بىلەن خىزمەت تاپشۇرۇۋېلىۋاتقاندا،
ۋاڭ مىڭ تەرىپىدىن تروتسكىچى دەپ قارا چاپلىنىپ، سوۋېت
ئىتتىپاقىغا يالاپ ئېلىپ كېتىلدى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن،
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شېڭ شىسەي بىلەن ياپون باس-
قۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ تۈزدى. جۇڭگو كوممۇ-
نىستىك پارتىيىسى شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئىلگى-
رى - كېيىن بولۇپ 100 دىن كۆپرەك كادىرنى شىنجاڭغا
ئەۋەتىپ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قاتناشتۇردى. شىنجاڭنى ياپونغا
قارشى مۇستەھكەم كەڭ ئارقا سەپ ۋە خەلقئارادىن جۇڭگوغا
ياردەم قىلىنغان بۇيۇملارنى توشۇيدىغان چوڭ ئېغىز قىلىپ قۇ-
رۇپ چىقىش ئۈچۈن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئە-
زالىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا ئەۋەتىلدى. ئىل-
گىرى - كېيىن بولۇپ خوتەنگە ئەۋەتىلگەن كومپارتىيە ئەزالىرى
جەمئىي توققۇز نەپەر ئىدى. پەن بونەن (ئەسلىي ئىسمى پەن
تۇڭ) 1938 - يىلى 3 - ئايدىن 1941 - يىلى 7 - ئايغىچە

خوتەن گارنىزونىنىڭ قوماندانى، قوشۇمچە خوتەن رايونىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى بولدى. پەن بونەن خېبېينىڭ شاخې دېگەن يېرىدىن (خېنەنلىك دەيدىغانلارمۇ بار) بولۇپ، خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. ئىلگىرى فېڭ يۈيشياڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن، 1931 - يىلى 12 - ئايدا جياڭشىدىكى نىڭدۇ قوزغى- لىڭىغا قاتنىشىپ، قايتا تەشكىل قىلىنغان قىزىل ئارمىيە 5 - يۆنىلىش ئارمىيىسىگە كىرگەن. ئۇزۇن سەپەردە غەربكە يۈرۈش قىلىپ خېشى كارىدورىدىن ئۆتۈشتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، غەربىي يۆنىلىش سول تارماق قىسمى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ، «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» كادىرلار ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان. 1941 - يىلى 7 - ئايدا خوتەندىن قۇمۇل رايونىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى، قوشۇمچە گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا يۆتكەل- گەن. خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، شېڭ شى- سەي 1942 - يىلىدىكى «سۇيقەستلىك توپىلاڭ دېلوسى» نى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىن- جاڭدىكى كادىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى قولغا ئالغان. پەن بونەن دەسلەپكى سوراقلاردا جەسۇرانە ھالدا دۈشمەن- نىڭ ئەيىبلەشلىرىنى رەت قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، كېيىن گومىنداڭ جوڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە خىزمەت ئىش- لىشى نەتىجىسىدە، 1943 - يىلى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاسىيلىق قىلىپ، جياڭ جيېشى ئىشپىيونلىرىنىڭ چوماقچىسىغا ئايلانغان. ئازادلىقتىن كېيىن لەنجۇدا باستۇرۇلغان.

«يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دىن خوتەنگە كېلىپ خىزمەت قىلىشقا ئاجرىتىلغان كادىرلاردىن يەنە تەن گۈيباۋ (ئەسلىي ئىسمى تەن چىڭرۇڭ) خوتەن ئاتلىق ئەسكەر 38 - تۇەنىنىڭ شاۋشاۋ دەرىجىلىك لىيەنجاڭى بولغان. گۇ جيۇەن (ئەسلىي ئىس- مى گو شيەنەن) خوتەن گارنىزون سىلىڭبۇسى ھەربىي تەمىنات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولغان. تەن گۈيباۋ ۋەزىپە ئۆتىگەن

مەزگىلدە توسالغۇلارنى يېڭىپ كونا ئارمىيىنىڭ بەزى ناچار ئادەت-
لىرىنى ئۆزگەرتكەن. بۇ تۆۋەندىكى ئوفىتسېر - جەڭچىلەرنىڭ
كۆپىنچىسى ئەسلىدىكى شەرقىي شىمالىي پىدائىيلار قوشۇنىدىن
ئۆزگەرتىپ شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن خادىملار ئىدى، تۇەنجاڭ گېنې-
رال مايور سەي جيۇەن مەدەنىيەت سەۋىيىسى بار بىلىملىك
ھەربىي بولۇپ، سابىق پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ جۇڭشياۋ سەنمۇسى
ئىدى. ئۇ ئارمىيە ئىچىدىكى چىرىك ئىستىللارنى ئىسلاھ قىلىش-
نى قوللىغان، كېيىن شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ
تۈرمىدە ئۆلۈپ كەتكەن.

1938 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭگو كوممۇ-
نىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يەنئەندىن 2 - تۈركۈم
كادىرلارنى شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۇلار
دىخۇاغا كېلىپ بىر ئاي ئۆگىنىش قىلغاندىن كېيىن، 1939 -
يىلى 2 - ئايدا خوتەندە خىزمەت قىلىشقا ئىلگىرى - كېيىن
جەمئىي ئالتە ئادەم كەلگەن. مارۋي (ئەسلىي ئىسمى ما جاۋ-
سۇڭ) خوتەن رايونلۇق مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇپەتتىشى، كې-
يىن مۇۋەققەت ئىدارە باشلىقى بولغان، 1941 - يىلى بورتالا
ناھىيىسىنىڭ مائارىپ بۆلۈم باشلىقلىقىغا يۆتكەلگەن. چېن جيې-
شۇ (ئەسلىي ئىسمى چېن گۇاڭجۇ) خوتەن يەرلىك باج ئىدارىسى-
نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ، خوتەن، قاراقاش، لوپ ناھىيىلى-
رىنىڭ باج خىزمىتىنى باشقۇرغان، 1940 - يىلى 11 - ئاينىڭ
6 - كۈنى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ مۇۋەققەت ھاكىمى، ناھىيىلىك
مەمۇرىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، 11 - ئاينىڭ
24 - كۈنى ۋەزىپىدە ئۆلتۈرگەن. ماشۇ (ئەسلىي ئىسمى كاڭ
زۇڭچيۇ) «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى خوتەن شۆبىسىنىڭ تەھ-
رىرى، باش مۇھەررىرى، مۇۋەققەت ئىدارە باشلىقى بولغان. شۆ
خەندىڭ (ئەسلىي ئىسمى شۆ جىگاڭ) قاغىلىق باج ئىدارىسىنىڭ
مۇئاۋىن باشلىقى، كېيىن مالىيە نازارىتىنىڭ تەكشۈرگۈچىسى،

بۇگۇر ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. خۇاڭ يۇڭچىڭ كېرىيە، چىرا يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، كېيىن مالىيە نازارىتىنىڭ تەكشۈرگۈچىسى، بۇگۇر ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. خۇاڭ يۇڭچىڭ كېرىيە، چىرا يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، كېيىن مالىيە نازارىتىنىڭ تەكشۈرگۈچىسى، بۇگۇر ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. چيەن پىڭ (ئەسلىي ئىسمى چيەن چۇنشېن) 1941 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1942 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە كېرىيە، چىرا باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان، بۇنىڭدىن ئىلگىرى يەكەن يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاقسۇ يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. ئۇلار ئالاھىدە مۇھىتتا ئاجايىپ جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، ھەممە ئىشتا باشلامچى بولۇپ، پارتىيىنىڭ تەشەببۇسىنى تەشۋىق قىلىپ، كوممۇنىزم ئىدىيىسىنى تارقاتقان. ماۋ زېمىننىڭ يولىيورۇقىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، پۇل تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇپ، مالىيە ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرغان، نامرات دېھقانلارنى ئېغىر باج ـ سېلىقلاردىن ئازاد قىلىپ، دېھقان ـ چارۋىچىلىق قەرز پۇلى تارقىتىشنى ئىلتىماس قىلغان، گىلەم، يىپەك توقۇمىچىلىق قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ پەقەت خوتەن گىلەم كارخانىسىغىلا 15 مىڭ يۈەن قەرز ئىلتىماسى سۇنغان؛ سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، مەككار سودىگەرلەر ۋە ئەتكەسچىلەرگە زەربە بەرگەن. خوتەندە يېڭىچە مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خەنزۇ مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ۋە خۇيزۇ مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇپ، كوچىلارغا چىقىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، نۇتۇق سۆزلەش يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قار-

شى تەشۋىق پائالىيىتىنى داغدۇغىلىق قانات يايدۇرغان. جۇڭگو
كومپارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئىلغار زاتلارنىڭ ھەمكارلىقى
ئاستىدا خوتەندە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئارقا سەپ ياردەم
جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، بىر ناھىيە بىردىن (كىچىك ناھىيىلەر
ئىككى ناھىيە بىردىن) كۆرەشچى ئايروپىلان ئىئانە قىلىپ،
«شىنجاڭ ماركىلىق» دەپ نام بەرگەن.

1943 ـ يىلى گومىنداڭنىڭ تەسىر كۈچى شىنجاڭغا كىر-
دى، 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خوتەن مەمۇرىي ئەمەلدار مەھكىمىسى
شىنجاڭ ئۆلكىلىك 7 ـ رايون ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىل-
لىپ، ئۇنىڭغا گۇما، خوتەن، قاراقاش، لوپ، چىرا، كېرىيە
قاتارلىق ئالتە ناھىيە قارىدى ۋە نىيە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارى-
سى قۇرۇلدى. 1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، گومىنداڭ ھۆكۈمى-
تى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىنى ئالاھىدە دەرىجىلىك؛
بىرىنچى دەرىجىلىك، ئىككىنچى دەرىجىلىك، ئۈچىنچى دەرىجە-
لىك ناھىيە ۋە دەرىجىگە ئايرىلمىغان مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارى-
سى دېگەن دەرىجىلەرگە ئايرىدى. ناھىيىلەر نوپۇسى، تېرىلغۇ
يېرى، ئىقتىساد، قاتناش ۋە دۆلەت مۇداپىئەسى جەھەتتىكى ئور-
نى قاتارلىقلارغا قاراپ ئايرىم ـ ئايرىم دەرىجىگە ئايرىلدى.
خوتەن، كېرىيە ناھىيىلىرى بىرىنچى دەرىجىلىك ناھىيە، قارا-
قاش، گۇما ناھىيىلىرى ئىككىنچى دەرىجىلىك ناھىيە، لوپ،
چىرا ناھىيىلىرى ئۈچىنچى دەرىجىلىك ناھىيە قىلىندى.
1944 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، پۈتۈن شىن-
جاڭدىكى ناھىيىلەرنى تەكشۈرۈپ، يېڭى بەلگىلىمە بويىچە ناھى-
يىلەرنى بەش دەرىجىگە ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئايرى-
دى، ئالاھىدە دەرىجىلىك ناھىيىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. خوتەن
ناھىيىسى بىرىنچى دەرىجىلىك ناھىيە، كېرىيە، قاراقاش ناھىيى-
لىرى ئىككىنچى دەرىجىلىك ناھىيە؛ لوپ، چىرا ناھىيىلىرى

ئۈچىنچى دەرىجىلىك ناھىيە بولۇپ ئايرىلدى. 1946 - يىلى 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى نىيە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى نىيە ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، تۆتىنچى دەرىجىلىك ناھىيە قىلىندى.

1944 - يىلى 3 - ئايدا شىڭ شىسەي بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە 10 مىڭ تۇياق ئات يىغىش، بۇنىڭ ئىچىدىن 6300 تۇياقنى سېتىۋېلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. تەقرىتىپ چىقىلىشقان جەنۇبىدىكى قارا شەھەردىن باشقا مەمۇرىي رايونلارغا ئاتنىڭ ھېسابىغا پۇل تۆلەش ۋەزىپىسى چۈشتى. خوتەن رايونىغا 700 تۇياق ئات ۋەزىپىسى چۈشكەن بولۇپ، ھەر بىر ئات ئۈچۈن 700 يۈەن تۆلەشكە توغرا كېلەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن خوتەن رايونىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە ئات سېتىۋېلىش ھەيئىتى («ئات تەقدىم قىلىش ھەيئىتى» مۇ دېيىلگەن) قۇرۇلغان. خوتەن دېھقانچىلىق رايونى بولغاچقا، ياخشى ئاتلار ئاز تېپىلاتتى. شۇڭا، ئاتنىڭ ئورنىغا نەق پۇل يىغىۋېلىشقا توغرا كەلدى.

1943 - يىلى 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شىنجاڭ بويىچە ئايروپىلان ئىئانە قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئەسلىدە ھەر بىر ناھىيە بىردىن ئايروپىلان، ئۆلكە بويىچە 64 ئايروپىلان ئىئانە قىلىش بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 144 ئايروپىلان ئىئانە قىلىندى. خوتەن، قاراقاش، گۇما، كېرىيە ناھىيىلىرى ئىككىدىن، لوپ، چىرا ناھىيىلىرى بىردىن ئايروپىلان ئىئانە قىلدى، ھەر بىر ئايروپىلان 30 مىڭ 100 يۈەن ئىدى. 1943 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئىتتىپاقداشلار غەلىبىسى زايومىدىن 50 مىليون يۈەن تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن رايونى 3 مىليون 500 مىڭ يۈەننى ئورۇنداپ ھەر مىللەت خوتەن خەلقىنىڭ دۈشمەنگە قارشى كۈرەشنى قوللاشتىكى غايەت زور قىزغىنلىقىنى ئىپادىلىدى.

1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ۋۇ جۇڭشىن

ئۇرۇمچىگە كېلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى
ئۆتىدى. ئۇ يۇقىرى قاتلامدىكى ھەر مىللەت زاتلىرىنى ئۆزىگە
تارتىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، شىن-
جاڭدا ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسەتنى زور كۈچ بىلەن يۈرگۈ-
زۈپ، باۋ - جىيا قانۇنىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى 11 -
ئايدىن 12 - ئايغىچە ئالدى بىلەن خوتەن ناھىيىسىدە بەش بازار،
48 باۋ، 495 جىيا قۇرۇلدى، پۈتۈن ناھىيە سەككىز رايونغا
ئايرىلىپ، رايون باشلىقىدىن سەككىزى سايلاپ چىقىلدى ھەمدە
باۋ جاڭ - جىياجاڭ تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلدى. قاراقاش،
لوپ، چىرا، كېرىيە قاتارلىق ناھىيىلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ،
باۋ جاڭ - جىياجاڭ تەربىيىلەش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ، گومىن-
داڭپەرەسلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى ھەمدە ئاتالمىش پۇقرالار
قەسەمياد قىلىش يىغىنى، تۈتۈن باشلىقلىرى يىغىنى، خەلق
مۇداپىئە يىغىنى، يېزا - بازارلىق خەلق قۇرۇلتىيى قاتار-
لىقلارنى چاقىردى. 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1946 - يىلى-
نىڭ بېشىغىچە خوتەن رايونىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە ۋاقىت-
لىق كېڭەش ھەيئىتى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 1 - ئاينىڭ
بېشىدا خوتەن رايونىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە ھاكىم باشچى-
لىقىدىكى ھۆكۈمەت ۋەزىپىسىدىكىلەر نامزاتىنىڭ سالاھىيىتىنى
تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى ھەر
دەرىجىلىك مەمۇرىي خادىملارنى ئايرىپ، باۋ جاڭ - جىياجاڭلارنى
ماھارەت مەشىقى قىلدۇرۇپ، كېڭەش يىغىنى سايلىمىغا تەيى-
يارلىق قىلدى. 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى خوتەن ناھىيىلىك
كېڭەش ھەيئىتى رەسمىي قۇرۇلۇپ، كېڭەش ئەزاسى 37 كىشى-
دىن تەركىب تاپتى. كېڭەش باشلىقلىقىنى ئەمەت، مۇئاۋىن
باشلىقلىقىنى چېن شىيى ئۆتىدى. قاراقاش ناھىيىسى ناھىيىنىڭ
كېڭەش ئەزالىرىنى سايلاپ چىقىپ، 1946 - يىلى 3 - ئاينىڭ
14 - كۈنى ناھىيىلىك كېڭەش ھەيئىتى قۇرۇپ چىقتى. گوما

ناھىيىلىك ۋە چىرا ناھىيىلىك كېڭەش ھەيئىتىمۇ 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى رەسمىي قۇرۇلدى. لوپ ناھىيىلىك ۋاقىتلىق كېڭەش ھەيئىتى 1945 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، كېرىيە ناھىيىلىك ۋاقىتلىق كېڭەش ھەيئىتى 1946 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قۇرۇلدى. خوتەن رايونىدىكى باشقا تۆت ناھىيىدە كېڭەش ھەيئىتىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغان ۋاقتى خاتىرىلەنمىگەن.

1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 9 ـ قېتىملىق يىغىنىدا ھەر قايسى ناھىيىلەر ئۆلكىلىك، ناھىيىلىك كېڭەش ئەزاسى ۋە ھاكىم سايلاش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئون سايلام نازارەت گۇرۇپپىسى قۇرۇش قارار قىلىندى. خوتەن رايونىنىڭ سايلام نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسى 7 ـ گۇرۇپپا بولۇپ، لىۋ شيالى گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۆتىدى. گۇرۇپپا ئەزالىرى خاۋ دېڭباڭ (نۇربەگ)، ھوشۇرنىيازئاخۇن، ئەنۋەر، قاسىمخانلاردىن تەركىب تاپتى. 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سايلام نازارەت گۇرۇپپىلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى تەڭشەپ، مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەتنى خوتەن رايونى سايلام نازارەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى قىلدى. كېڭەش ئەزالىرىنى ۋە ھاكىملارنى سايلاش داۋامىدا گومىنداڭ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ كۈرىشى ئىنتايىن كەسكىن بولدى. خوتەن رايونى ئەسلىدە مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەت، مەسئۇدلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى. قەشقەر رايونى سايلام نازارەت گۇرۇپپىسى (ئۈچىنچى گۇرۇپپا) نىڭ باشلىقى سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن يەكەن ناھىيىلىك سايلام نازارەت گۇرۇپپىسى (10 ـ گۇرۇپپا) نىڭ باشلىقى بۇرھان شەئىدى مەمتىمىن ھەزرەت قاتارلىق كىشىلەرنىڭ خوتەندە ئېلىپ بارغان سايلىمىدىن نارازى بولۇپ، ئىختىلاپنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە خوتەنگە ئۆزلىرى كەلگەن بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى.

12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى كېرىيە ناھىيىسىدە تۈرۈشلۈق ئارمىيە سايلام مەيدانىغا ئوق ئېتىپ، تۆت ئادەمنىڭ ئۆلۈشىدەك قانلىق دېلونى پەيدا قىلدى. بۇ ئىش قاراقاش ناھىيىسىدە ھاكىمنى ۋە ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزاسىنى ۋاقتىدا سايلاپ چىقىشقا تەسىر يەتكۈزگەچكە، 1947 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن كېيىن ئاندىن تولۇقلاپ سايلاندى. خوتەن رايونىنىڭ باشقا ناھىيىلىرىدە سايلانغان ھاكىم ۋە ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرىنىڭ كۆپىنچىسى گومىنداڭغا مايىل ئىدى. كېيىن، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىپ، سايلامغا نازارەت قىلدى. خوتەن رايونىدا سايلىنىشقا تېگىشلىك 16 نەپەر ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزاسىدىن 12 سى سايلاندى. ئۆلكىلىك كېڭەش مەجلىسىگە پەقەت تۆتلا ئادەم قاتناشتى. شىنجاڭ بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى پارچىلانغاندا، خوتەن رايونىنىڭ بىر نەپەر ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزاسى ئايروپىلان بىلەن غۇلجىغا كەتتى. بىر مەھەل زىلزىلە پەيدا قىلغان شىنجاڭنىڭ ئۆلكىلىك، ناھىيىلىك كېڭەش ھەيئىتى سايلىمى مۇشۇنىڭ بىلەن بەربات بولدى.

1916 ـ يىلى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ ئىستاتىستىكا بۆلۈمى تۈزگەن شىنجاڭنىڭ نوپۇس جەدۋىلىدە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 2 مىليون 278 مىڭ 727 دەپ كۆرسىتىلگەن. شىنجاڭنىڭ نوپۇس دىئاگراممىسىدا ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتىدىكى خوتەن، كېرىيە، گۇما، لوپ تۆت ناھىيىنىڭ نوپۇسىغا ئالاقىدار ئەھۋاللارمۇ كۆرسىتىلگەن، يەنى 1916 ـ يىلى تۆت ناھىيىدە جەمئىي 99 مىڭ 69 ئائىلە، 443 مىڭ 373 نوپۇس بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 233 مىڭ 74، ئايال 210 مىڭ 209؛ تۆت ناھىيىدە يەنە ئەنگلىيە، رۇسىيە مۇھاجىرلىرىدىن 1757 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەنگلىيە مۇھاجىرى 335 (ئەر 227، ئايال 108)، رۇسىيە مۇھاجىرى 1422 (ئەر 805، ئايال 617). ئەر ـ ئاياللار سانىدىكى پەرقتىن، ئەينى ۋاقىتتىـ

كى ئەرلەرنى ئەزىزلەپ ئاياللارنى كەمسىتىدىغان ئەھۋاللارنى كۆ-
رۈۋېلىشقا بولىدۇ.

1916 - يىلىدىكى تۆت ناھىيىنىڭ نوپۇس ئىستاتىستىكا جەدۋىلى

ناھىيە	ئائىلە سانى (ئائىلە)	ئەر (ئادەم)	ئايال (ئادەم)	ئەر-ئايال ئومۇمىي سانى (ئادەم)
گۇما	12870	32451	26477	58928
خوتەن	41197	100977	91636	192616
لوپ	20884	45516	43213	88729
كېرىيە	24118	54120	48980	103100

شىنجاڭنىڭ نوپۇس دىئاگراممىسىدا يەنە بىر ئالاھىدە ئىستا-
تىستىكا جەدۋىلى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا خولىرا، كېزىك، چېچەك،
ئەسۋە قىزىتما كېسىلى، سكارلاتىنا، چۇما، بوغما، زەھەرلىك
تولغاق قاتارلىق سەككىز خىل كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەنلەر-
نىڭ سانى كۆرسىتىلگەن. ئىستاتىستىكا دىئاگراممىسىدىن كۆ-
رۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى 42
ناھىيىدە بۇ سەككىز خىل كېسەل تارقالغان بولۇپ، خوتەن،
لوپ ناھىيىلىرىدە مۇشۇ كېسەللەر بىلەن ئۆلۈپ كەتكەنلەر ئەڭ
كۆپ بولغان. 1916 - يىلى خوتەن ناھىيىسىدە 24190 ئادەم
يۇقىرىقى سەككىز خىل كېسەل بىلەن يۇقۇملىنىپ ئۆلۈپ كەت-
كەن، 2011 ئادەم ئېنىق بولمىغان كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەت-
كەن، 3328 ئادەم باشقا كېسەللەر بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن، قۇرا-
مىغا يەتمەي تۇرۇپلا ئۆلۈپ كەتكەنلەر 2065 نەپەر، قېرىپ
ئۆلگەنلەر 1373 نەپەر بولۇپ، باشقا ناھىيىلەردىكى مۇشۇنداق
كېسەللەر بىلەن ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ سانىدىن ئېشىپ كەتكەن.

شۇ يىلى خوتەننىڭ پۈتۈن ناھىيىلىرىدە جەمئىي 32 مىڭ 969 ئادەم ئۆلگەن بولۇپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايىسى ناھىيىلەر بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان. ئۇنىڭدىن قالسا، لوپ ناھىيىسىدە 12 مىڭ 848 ئادەم مۇشۇ سەككىز خىل كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن، 107 ئادەم ئېنىق بولمىغان كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن، 17 ئادەمنىڭ ئۆلۈش سەۋەبى ئېنىق بولمىغان، 243 ئادەم قېرىلىقتىن ئۆلگەن، قۇرامىغا يەتمەي تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ سانى ئىستاتىستىكا قىلىنمىغان، شۇ يىلى ناھىيە بويىچە جەمئىي 13 مىڭ 215 ئادەم ئۆلگەن. 1936 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى مىنگو ھۆكۈمىتىگە شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 904 مىڭ 64 ئائىلە، 4 مىليون 360 مىڭ 20 نوپۇس بارلىقىنى يوللىغان ھەمدە بۇ نوپۇسنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ 1931 - يىلى، 1933 - يىلى ئىككى يىلدا تەكشۈرگەن سان ئىكەنلىكى، ئائىلە سانىنىڭ 1928 - يىلدىكى تەكشۈرۈش ئاساسىدا مۆلچەرلەنگەنلىكى توغرىسىدا ئىزاھات بېرىلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، نوپۇس ۋە ئائىلىنىڭ ئىستاتىستىكا قىلىنىشى يۈزە بولۇپ قالغان. خوتەن ناھىيىسىدە 33 مىڭ 62 ئائىلە، 158 مىڭ 205 نوپۇس؛ كېرىيە ناھىيىسىدە 36 مىڭ 389 ئائىلە، 144 مىڭ 66 نوپۇس؛ لوپ ناھىيىسىدە 26 مىڭ 514 ئائىلە، 107 مىڭ 491 نوپۇس؛ قاراقاش ناھىيىسىدە 25 مىڭ 139 ئائىلە، 104 مىڭ 152 نوپۇس؛ گۇما ناھىيىسىدە 19 مىڭ 695 ئائىلە، 80 مىڭ 495 نوپۇس؛ چىرا ناھىيىسىدە 13 مىڭ 333 ئائىلە، 63 مىڭ 562 نوپۇس؛ قاغىلىق ناھىيىسىدە 24 مىڭ 540 ئائىلە، 180 مىڭ 275 نوپۇس؛ سەيدۇللا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەۋەسىدە 3269 ئائىلە، 18 مىڭ 30 نوپۇس بار ئىدى. خوتەن مەمۇرىي رايونىدا جەمئىي 211 مىڭ 941 ئائىلە، 856 مىڭ 546 نوپۇس بار ئىدى. ئەگەر ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيىلەر بويىچە قاغىلىق ناھىيىسى-

676 ئائىلە، 401 مىڭ 187 ھېسابلىغاندىمۇ
نى چىقىرىۋېتىپ ھېسابلىغاندىمۇ 187 مىڭ 401 ئائىلە،
مىڭ 271 نوپۇس بولاتتى. بۇ نوپۇس سانى توغرا بولمىغاچقا،
ئون يىلدىن كېيىنكى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نوپۇس ئىستاتىستىكى-
سىدىكى ساندىن نەچچە 10 مىڭ نوپۇس ئېشىپ كەتكەن.
1943 - يىلى ئېلان قىلىنغان خوتەن مەمۇرىي رايونىنىڭ
نوپۇس ساندىمۇ ئوخشىماسلىقلار كۆرۈلگەن، «مىنگو ھۆكۈمى-
تى يىلنامىسى» دە 523 مىڭ 661 نوپۇس بار دېيىلگەن. شىنجاڭ
گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئورنىنىڭ باشلىقى ۋاڭ خېڭشېڭ
يازغان «شىنجاڭنىڭ دېھقان - چارۋىچىلىق ئەھۋالى» دىكى
«شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىدىكى نوپۇس، بوستانلىق، تې-
رىلغۇ يەر كۆلىمى جەدۋىلى» دە خوتەن ۋىلايىتىدە 606 مىڭ 252
نوپۇس بار دېيىلگەن بولۇپ، بۇ ئىككى سان ئوتتۇرىسىدا 70
مىڭدىن ئارتۇق نوپۇس پەرقى بار. 1944 - يىلى ئىچكى مەمۇرىي
مىنىستىرلىق نوپۇس ئىدارىسى شىنجاڭدا 4 مىليون 11 مىڭ
330 نوپۇس بارلىقىنى تەكشۈرۈپ ئىستاتىستىكا قىلىپ چىققان.
بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن ناھىيىسىدە 117 مىڭ 948 نوپۇس، قارا-
قاش ناھىيىسىدە 143 مىڭ 802 نوپۇس، لوپ ناھىيىسىدە 113
مىڭ 53 نوپۇس، گۇما ناھىيىسىدە 90 مىڭ 553 نوپۇس،
كېرىيە ناھىيىسىدە 87 مىڭ 7 نوپۇس، چىرا ناھىيىسىدە 61
مىڭ 800 نوپۇس بولۇپ، نىيە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى
تەۋەسىدىكى نوپۇس خاتىرىلەنمىگەن، خوتەن ۋىلايىتى بويىچە
جەمئىي 614 مىڭ 169 نوپۇس بار دېيىلگەن. خوتەننىڭ ھەرقاي-
سى ناھىيىلىرىدە ئاساسلىقى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ،
ئۇنىڭدىن باشقا خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، تاجىك، تاتار،
موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرمۇ بار ئىدى.
1946 - يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرى-
دە ئۆلكىلىك، ناھىيىلىك كېڭەش ئەزاسى ۋە ھاكىم سايلاش
مۇناسىۋىتى بىلەن شىنجاڭ بويىچە ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ نوپۇ-

سى تەكشۈرۈلۈپ، شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 4 مىليون 102 مىڭ 441 نوپۇس بارلىقى، خوتەن رايونى بويىچە جەمئىي 640 مىڭ 200 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاپ چىقىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن ناھىيىسىدە 128 مىڭ 967، قاراقاش ناھىيىسىدە 146 مىڭ 543، لوپ ناھىيىسىدە 118 مىڭ 324، گۇما ناھىيىسىدە 96 مىڭ 216، چىرا ناھىيىسىدە 68 مىڭ 258، كېرىيە ناھىيىسىدە 72 مىڭ 821، نىيە ناھىيىسىدە 9071 نوپۇس بارلىقى تەكشۈ-رۈپ چىقىلغان. خوتەن رايونىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىكى شەھەر - يېزا نوپۇسى ئاساسەن دېھقان - چارۋىچىلىق نوپۇسى ئىدى. خوتەن ناھىيە بازىرىدا 14 مىڭدىن ئارتۇقراق شەھەر بازار نوپۇسى بار بولۇپ، باشقا ناھىيىلەردە شەھەر نوپۇسى مىڭدىن ئارتۇق ياكى نەچچە مىڭ ئىدى.

ئاپتورى: ۋېي چاڭخۇڭ

ئونىنچى بۆلۈم جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن

1. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىنىشى ۋە ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ باشلىنىش مەزگىلى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 -، 26 - كۈنلىرى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئورگانلىرى گومىنداڭ دائىرىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقى جاكارلاندى. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 1 - دالا ئارمىيىسى شىنجاڭغا

ھەربىي يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقى چىقاردى. 1 - بىڭتۈەن 2 - جۈن 5 - دىۋىزىيە 15 - تۈەن بۇيرۇققا بىنائەن خوتەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. 1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، تۈەن باشلىقى جياڭ يۇخې، سىياسىي باشقارمىنىڭ مۇدىرى ليۇ يۆ باشچىلىقىدىكى 80 نەچچە كىشىدىن تەشكىل تاپقان ئالدىن يۈرگۈچى قىسىم ئاقسۇدىن ماشىنا بىلەن يولغا چىقىپ، 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى خوتەنگە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 15 - تۈەننىڭ ئاساسىي كۈچ قىسمى سىياسىي كومىسسار خۇاڭ چېڭ، مۇئاۋىن تۈەنجاڭ گۇڭ زىيۈەن، شتاب باشلىقى بەي چۈنشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋات ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى پىيادە كېسىپ ئۆتۈپ، 790 كىلومېتىردىن ئارتۇق مۇساپىنى بېسىپ، 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى خوتەنگە يېتىپ كەلدى. داغدۇغىلىق هالدا شەهەرگە كىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، 40 مىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرۇپ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ ئۈچۈن، 1 - دالا ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى پېڭ دېخۇەي، سىياسىي كومىسسارى شى جۇڭشۈن ئالاھىدە مۇكاپاتلاش بۇيرۇقى ئەۋەتىپ: «سىلەر خوتەنگە كىرىشتە، قەھرىتان سوغۇققا قارىماي، چۆل - جەزىرىلەرنى كېزىپ، تالا - تۈزدە يېتىپ - قوپۇپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن ھەربىي يۈرۈش تارىخىنى ياراتتىڭلار. جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىپ، غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈش قىلغان شەرەپلىك جەڭچىلەرگە ئالاھىدە ئېھتىرام بىلدۈرىمىز» دېدى. 15 - تۈەننىڭ ھەر قايسى يىڭلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، گۇما، قاراقاش، خوتەن، لوپ، كېرىيە، نىيە قاتارلىق ناھىيىلەرگە كىرىپ ئورۇنلاشتى ھەمدە قارا قۇرۇم تېغى ئېغىزىدىكى چېگرا چارىسىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. 1950 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ۋىلايەت بويىچە ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى

خوتەن يەرلىك كومىتېتى 1 ـ ئايدا قۇرۇلدى. كاڭ جۇاڭ شۇجىلىققا تەيىنلەندى، قەشقەر رايونلۇق كومىتېتىگە قارىدى. 6 ـ ئايدا ۋىلايەتلىك پارتكوم نۇرىيوف ئەنۋەر قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر كادىرلىرىنى پارتىيىگە قوبۇل قىلدى، بۇلار خوتەندىكى تۇنجى تۈركۈم ئۇيغۇر پارتىيە ئەزالىرى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خوتەن ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، نەبىجان تۇنجى ۋالىي بولدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ ھەرقايسى ناھىيىلەردە ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىمۇ قۇرۇلدى. 1955 ـ يىلىدىن باشلاپ خۇاڭ چېڭ خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىنى، نۇرىيوف ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ تەشكىلات تارىخي ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتى 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى 2 ـ قېتىم تەشكىللەنگەن. خۇاڭ چېڭ 1955 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ 1 ـ شۇجىسى بولغان.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتى، خوتەن ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكى خەلق ۋەكىللىرىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك يىغىنى چاقىرىلىپ، ئىجارە كېمەيتىپ، ئۆسۈمنى تۆۋەنلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، باندىت ۋە ئىشپىيونلارنى تازىلاپ، كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىش، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلارنى قۇرۇش، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىپ، شىنجاڭنى ئازاد قىلىش قاتارلىق تۆت تۈرلۈك قارار ماقۇللاندى. خوتەننىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى مەسلىھەت كېڭىشى كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلۈپ، كاڭ جۇاڭ مۇدىر ھەيئەتلىككە سايلاندى. 1952 ـ يىلى ئىلگىرى ـ كېيىن

بولۇپ ئىجارە كېمەيتىپ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە
«ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. بىر يىلغا
يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە ۋالىي مەھكىمىسى
1945 نەپەر كادىرنى 45 يېزا ئىگىلىك رايونى، 307 يېزىغا
چۈشۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنى كەڭ كۆلەمدە سەپەرۋەر قى-
لىپ، ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە «ئۈچكە
قارشى تۇرۇش» خىزمىتىنى ئورۇنداشقا سەپەرۋەر قىلدى.

خوتەن ۋىلايىتىدە 1952 - يىلى 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى
يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى باشلاندى. پومېشچىك، باي دېھقانلاردىن
534 مىڭ 300 مو يەر، 9310 تۇياق مال - چارۋا، 104 چوڭ
ھارۋا، 75 مىڭ دانە ئائىلە جابدۇقى، 66 مىڭ ئېغىز ئۆي،
858 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق مۇسادىرە قىلىنىدى. بۇ يەر ۋە
مال - مۈلۈكلەر 102 مىڭ 405 ئائىلىلىك نامرات، يالانما
دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلدى. 1953 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرى
ۋىلايەت بويىچە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى ئاخىرلاشتى.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەش-
تۈرۈش توغرىسىدىكى قارارى»نى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن،
1956 - يىلى خوتەن يېزىلىرىدا كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكى-
تى باشلىنىپ، تۆۋەن دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدىن
2450 ى قۇرۇلۇپ، كېيىن 250 نەچچە يۇقىرى دەرىجىلىك
كوپېراتىپقا ئۆزگەرتىلدى. چارۋىچىلىق رايون كوپېراتىپىدىن
68 ى قۇرۇلدى. 1958 - يىلىدىن باشلاپ خەلق گۇڭشېسى
قۇرۇش يۇقىرى دولقۇنى قوزغالدى. 10 - ئايلاردا بارلىق يۇقى-
رى دەرىجىلىك كوپېراتىپلارنىڭ ھەممىسى ئاساسىي جەھەتتىن
خەلق گۇڭشېسىغا ئايلىنىپ بولدى. ۋىلايەت بويىچە 56 خەلق
گۇڭشېسى، ئالتە دېھقان - چارۋىچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. شۇ-
نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەھەر - بازارلاردا خۇسۇسىي سودا -

سانائەتنى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، 350 نەچچە ئائىلىلىك خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىرىكچىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى. 255 ئائىلە ھەمكارلىق ماگىزىنى (گۇرۇپپىسى) ياكى ۋاكالىتەن سېتىش نۇقتىسىغا ئۆزگەرتىلدى. يەككە ئەمگەكچىلەر 41 قول سانائەت ھەمكارلىق كوپىراتىپى بولۇپ ئۇيۇشتى. لېكىن، بۇ مەزگىلدە، «سولچىل» لۇشيەننىڭ كاشىلىسى تۇپەيلىدىن، ئەمەلىيەتكە مۇخالىپ ھالدا ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ، بەزى ياخشى كادىرلار خاتا ھالدا كۈرەش ۋە پىپەن قىلىندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، خوتەندىكى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ۋەتەننى پارچىلاش ھەرىكىتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. 1954 ـ يىلى، ئۇلار شارائىت پىشىپ يېتىلدى دەپ قاراپ، قاراقاش ناھىيىسىدىكى ئىشانلارنىڭ كاتتىۋېشى ئابلىمىت داموللا باشچىلىقىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار يوشۇرۇن تىل بىرىكتۈرۈپ، يەر ئاستى «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرۇپ، «ھۆكۈمەت» ھەيئەتلىرىنى سايلاپ چىقىپ، تەشكىلىي پروگراممىسى، ھەرىكەت پىلانى، ھاكىمىيەتنى يولغا قويۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. 1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1957 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قاراقاش، لوپ، خوتەندىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىدە نەچچە يۈز، ھەتتا نەچچە مىڭ توپىلاڭچى يىغىلىپ، تۆت قېتىم بىر قەدەر چوڭ كۆلەمدە ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ كومپارتىيە ئەزالىرى، جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر ـ ساقچىلىرىدىن 16 ئادەمنى ئۆلتۈردى. توپىلاڭنى تىنچىتىش داۋامىدا، ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭنىڭ تايانچىلىرىدىن 21ى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، 356 سى قولغا چۈشۈرۈلدى. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ كاتتىۋېشى ئابلىمىت داموللا ئېتىپ تاشلاندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، خوتەندە ھېچقانداق سانائەت يوق ئىدى، پەقەت بەزى كىچىك تىپتىكى كەتمەن سوقىدىغان، يىپەك تارتىدىغان، گىلەم توقۇيدىغان ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرىلا بار ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خوتەن يىپەك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، خوتەن ئېلېكتر ئىستانسىسى، خوتەن گىلەم كارخانىسى، خوتەن قۇرۇلۇش بىناكارلىق شىركىتى، دۆۋا كۆمۈر كېنى، دۆۋا سېمونت زاۋۇتى، خوتەن ھۈنەر - سەنئەت شىركىتى قاتارلىق غوللۇق كارخانىلار قۇرۇلدى. ناھىيىلەردىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئېلېكتر قۇۋۋىتى، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، چىگىت ئايرىش، ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرى قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى. سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 12 مىڭغا يەتتى. 50 - يىللىرى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا 24.3 پىرسەنتلىك سۈرئەت بىلەن ئىزچىل تۈردە ئېشىپ باردى. مەھسۇلات قىممىتى 1949 - يىلىدىكى 261 مىڭ 900 يۈەندىن 1966 - يىلىغا بارغاندا 26 مىليون 880 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 17 يىلدا 100 ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى. چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش يىللىرى ئۇ چېكىدىن ئاشقان سولچىل ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن خوتەننىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. 1958 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 120 مىڭ كىشىلىك «زور قوشۇن» پولات تاۋلاشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا كېرىيىنىڭ پولو، گۇمىنىڭ دۆۋا، خوتەننىڭ قاشتاش دېگەن جايلىرىدا ئىككى پولات تاۋلاش دىۋىزىيىسى، بىر مۇستەقىل تۇەن تەشكىل قىلىنغانىدى. تەدبىر بەلگىلەشتە قارىغۇلارچە ئىش كۆرۈلگەنلىكتىن، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بەزى كان - كارخانىلارنى قۇرىمىز دەپ، بايلىقنى ئىسراپ قىلىۋېتىش ئەھۋالى كېلىپ چىقتى. سانائەت

ئىشلەپچىقىرىشى بىر مەھەل بىر ئىزدا توختاپ قېلىپ، 1965 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن نورمال تەرەققىيات سۈرئىتى ئەسلىگە كەلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئىپتىدائىي ھالەتتىكى يېرىك ئىشلەپچىقىرىش ئىدى. يېڭى جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى. ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى، خوتەندىكى ھازىرقى 58 سۇ ئامبىرى ئاساسەن دېگۈدەك 50 - يىللارنىڭ ئاخىرى، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ياسالغان، بۇ ئامبارلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 300 مىليون كۇب مېتىردىن ئاشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئالتە سۇ باشلاش ئۆستىڭى قۇرۇلۇپ، 1000 كىلومېتىر تاش ئۆستەڭ ياسالدى. يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى دەسلەپكى قەدەمدە كېڭەيتىلىپ، تراكتور قاتارلىق يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى ئىشلىتىلىشكە باشلىندى. ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ تەدرىجىي ياخشىلىنىشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1949 - يىلى پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 92 مىليون 603 مىڭ يۈەن ئىدى، XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 190 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئون يىلدا بىردىن ئارتۇق قاتلاندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، خوتەندىكى سودا تور نۇقتىلىرى كىچىكلىكتىن زورىيىپ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ۋىلايەتتىن ناھىيىلەرگىچە تەمىنات - سودا، ئاشلىق، تۈرلۈك ماللار، يېمەكلىكنى ئاساس قىلغان شەھەر - يېزىلارغا تارقالغان سودا تورى نۇقتىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن بەرپا قىلىنىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئاساسەن قاندۇرۇلدى. خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى، جۇڭگو ئىستراخوۋانىيە

شىركىتىنىڭ خوتەندىكى ئالاھىدە ئىش بېجىرىش ئورنى ۋە يېزا
ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى.
1966 ـ يىلى خەلق پۇلىنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى 1 مىليون
358 مىڭ يۈەنگە، ئامانەت قويغان پۇل سوممىسى 5 مىليون 700
مىڭ يۈەنگە يەتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، پەقەت
خوتەن، كېرىيىدىلا پوچتا ئىدارىسى، تېلېگراف ئىدارىسى قۇ-
رۇلغان بولۇپ، باشقا ناھىيىلەردە ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش
ئورنى تەسىس قىلىنغان، پوچتا، تېلېگراف كەسپىنىڭ بىر يىل-
لىق يوللانمىسى 2000 پارچە ئەتراپىدا بولغان، 1966 ـ يىلىغا
كەلگەندە، خوتەننىڭ شەھەر، يېزىلىرىدا 55 ئورۇندا پوچتا ئىدا-
رىسى، پوچتا پونكىتى قۇرۇلدى، تۈرلۈك خەۋەرلىشىش ئۈسكۈ-
نىلىرى، خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بو-
لۇپ، تېلېفوننى كەنتلەرگىچە ئۇرغىلى بولىدىغان بولدى.
يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، خوتەننىڭ مەدەنىيەت،
مائارىپ، سەھىيە، تەنتەربىيە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى.
يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى خوتەندە 145 باشلانغۇچ
مەكتەپ بولۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى 25 مىڭ ئىدى.
1953 ـ يىلى خوتەندە تۇنجى ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى، ئارقى-
دىنلا يەنە دارىلمۇئەللىمىن، يېزا ئىگىلىك مەكتىپى، تېببىي
مەكتەپ قۇرۇلدى، 1966 ـ يىلىغا كەلگەندە ھەر خىل مەكتەپ-
لەرنىڭ سانى 1267 گە، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى 115 مىڭ
200 گە يەتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن خوتەندە مەدە-
نىيەت ئاپپاراتى يوق ئىدى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن
ئارقا ـ ئارقىدىن 91 مەدەنىيەت پونكىتى، 153 كىنو قويۇش
ئورنى قۇرۇلدى ھەمدە ئالتە كۇتۇپخانا، بىر مەدەنىيەت يادىكار-
لىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى. سەھىيە ئىشلىرىمۇ تەرەق-
قىي قىلدى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا بىر دوخ-
تۇرخانا بولغان بولسا، XX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇر-

لىرىدا دوختۇرخانا ۋە شىپاخانىلار 136 گە يەتتى.

بۇ مەزگىلدە، خوتەننىڭ نوپۇسى 640 نەچچە مىڭدىن 800 مىڭغا كۆپەيدى. نوپۇس قىۇرۇلمىسىدىمىۇ ئىۆزگىرىش بولدى، 15 - تۇەننىڭ كوماندىر - جەڭچىلىرى خوتەندە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، ئۈزلۈكسىز تۈردە شەندۇڭ، خۇەن، خۇبېي، شاڭخەي، جياڭسۇ، تيەنجىن قاتارلىق جايلاردىن زور بىر تۈركۈم كەسپىي تېخنىك خادىملار ۋە چېگرا رايونغا ياردەم بېرىدىغان ياشلار كېلىپ، خوتەننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشتى.

2. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى

1966 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئارقا - ئارقىدىن «16 - ماي» ئۇقتۇرۇشى ۋە «پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى توغرىسىدىكى قارار» نى تارقاتتى. خوتەننىڭ «پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» پۈتۈن مەملىكەتنىڭ قەدىمىگە ئەگىشىپ باشلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى ئون يىلدا، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئاساسەن پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يەنە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى روشەن تۆۋەنلەپ كەتتى. «16 - ماي» ئۇقتۇرۇشى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى خۇاڭ چيڭ گورۇپپا باشلىقى بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» رەھبەرلىك گورۇپپىسىنى قۇردى ھەمدە «پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى قەسەمىيات يىغىنى» ئۆتكۈزۈپ، دىڭ تو، ۋۇ خەن، لياۋ موشالاردىن ئىبارەت ئاتالمىش «ئۈچ كىشىلىك مەزھەپ» نى پىپەن قىلدى، ھەر قايسى پارتىيە، ھۆكۈمەت تارماقلىرى، مەدەنىيەت، مائارىپ تارماقلىرىغا ھەرىكەتكە يېتەكچىلىك قىلىندى.

غان خىزمەت گۇرۇپپىلىرىنى ئەۋەتتى. 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 260 تىن ئارتۇق قىزىل قوغدىغۇچى ھەمدە ئۈچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى كوچىلارغا چىقىپ، كوللېكتىپ نۇتۇق سۆزلەپ، چوڭ خەتلىك گېزىت يېزىپ، «تۆت كونىنى بۇزۇپ تاشلاپ، تۆت يېڭىنى تىكلەش» پائالىيىتىنى قانات ياي- دۇردى، شۇنداقلا «جىن - ئالۋاستىلار» ، «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار»نى پېپەن، كۈرەش قىلىش باشلاندى. 1967 - يىلى 1 - ئايدا شاڭخەيدىكى «يانۋار بورانى»نىڭ تەسىرى- دە، قىزىل قوغدىغۇچىلار بىرلىشىپ جىم ئولتۇرۇۋېلىپ كۈچ كۆرسىتىپ، چوڭ خەتلىك گېزىت يېزىپ «ۋىلايەتلىك پارتكومىنى توپقا تۇتتى» ، ۋىلايەتتىن تارتىپ ناھىيە ۋە ھەرقايسى ئورۇنلار- غىچە كادىرلار ۋە ئاممىا بەس - بەستە ھەر خىل كۆرەشچى ئەترەت - گۇرۇپپىلارنى قۇرۇپ، ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىنى قانات يايدۇردى.

نورمال خىزمەت تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، خوتەن شۆبە ھەربىي رايونى، خوتەندە تۇرۇشلۇق ئارمىيە، ئىككى تەرەپنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتلىرى 1967 - يىلى «خوتەن ۋىلايەت- لىك ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى»نى قۇردى، كېيىن ئۇنىڭ نامىنى «خو- تەن ۋىلايەتلىك ئىنقىلابنى تۇتۇپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈ- رۈش بىرىنچى سەپ قوماندانلىق شتابى»غا ئۆزگەرتتى، ئارقىدىن يەنە «خوتەن شۆبە ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى» غا ئۆزگەرتىپ، ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ خىز- مەت ھوقۇقىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى، بۇنىڭغا شۆبە ھەربىي رايونى پارتكومى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى. ھەرقايسى ناھىيە- لەردىمۇ «قوراللىق قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى» قۇرۇل- دى. مەركىزىي ھەربىي كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، شۆبە ھەربىي رايونى گېزىتخانا، رادىئو ئىستانسىسى، جامائەت خەۋپ-

سىزلىكى ۋە پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىلىرى، ترانسپورت ئىدارى-
سى قاتارلىق تارماقلارغا قارىتا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا
قويدى. بۇ مەزگىلدە، خوتەندە مەخسۇس دېلو گۇرۇپپىسى قۇرۇ-
لۇپ، سابىق ۋالىي نۇرىيوفنى قولغا ئېلىپ، «نۇرىيوف ۋەتەنگە
ئاسىيلىق قىلىش گۇرۇھى» دېگەن ناھەق دېلو ياساپ چىقىلدى
ھەمدە زور بىر تۈركۈم كادىر تارتىپ چىقىرىلدى.

خوتەندىكى ئاممىۋى تەشكىلات «سەنسۇ» (ئۈچىنى ئىلگىرى
سۈرۈش) ، «سەنشىن» (ئۈچىنى يېڭىلاش) دەپ ئىككى چوڭ گۇ-
رۇھقا بۆلۈندى. «قەلەم بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئەلەم بىلەن
قوغدىنىش» شۇئارىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن 1967 ـ يىلى 9 ـ
ئايدا ئىككى گۇرۇھ ئۆز ئالدىغا ئورۇن ئىگىلەپ، ئۆزلىرىنىڭ
تەشكىلاتىنى «پرولېتارىيات ئىنقىلابىي لۇشيەنى» نىڭ ۋەكىلى
دەپ ئاتاشتى. ئۇلار ھوقۇق تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا
قىسمىنىڭ قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىلىرىنى بۇلىدى، ئەلەم
كۈرىشى توختىمىدى، ئەلەم كۈرىشى داۋامىدا 400 گە يېقىن
ئادەم ئۆلدى.

1969 ـ يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇ-
رۇلۇپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ھوقۇقىنى يۈر-
گۈزدى. شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى بو زىيىڭ ئىنقىلابىي
كومىتېتنىڭ مۇدىرى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئازاد
قىلىنغان رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ۋەكىللىرى ۋە ئىككى گۇرۇھ
ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ ۋەكىللىرى ئىنقىلابىي كومىتېتقا قاتناش-
تۇرۇلۇپ، ئاساسەن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ھو-
قۇقىنى يۈرگۈزدى. 1973 ـ يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتى-
يىسى خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، شياڭ
مىڭخۇا خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇۋەققەت شۇجىسى بول-
دى. 1974 ـ يىلى لى شۇۋشەن ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى
بولدى.

3 . سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى مەزگىلى

1976 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نى تارمار قىلىشى بىلەن ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق ئاخىرلاشتى. خوتەن پۈتۈن مەملىكەت بىلەن ئوخشاش، ئىدىيە، سىياسىي، تەشكىلىي جەھەتتىن قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاپ، كادىرلار سىياسىتى، زىيالىيلار سىياسىتى ۋە پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، تارىختىن قېپقالغان نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنى روھىنىڭ ئىلھامىدا، خوتەن خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ تىنچ ـ ئىتتىپاق بولۇشتەك سىياسىي ۋەزىيىتىنى يارىتىپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپلا قالماستىن، يەنە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز يېڭى سەۋىيىگە يۈكسەلدۈردى.

80 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تەشكىلنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتى ۋە مۇستەھكەملەندى. 1976 ـ يىلدىن 2000 ـ يىلغىچە، لى شۇسەن، ۋاڭ بىن، شۆيى، زو شۇشېن، سۇن شيۇلەي، ياڭ جيەنجاڭ، ۋۇ دۇنفۇ، لى جيەنجۇڭ، ياڭ جاۋجى، ۋاڭ جىڭچيەن قاتارلىق يولداشلار ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولدى. 1978 ـ يىلى ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مەمۇرىي مەھكىمە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1978 ـ يىلدىن 2000 ـ يىلغىچە، ئابدۇللا توختى، نۇرمەمەت خۇدابەردى، غوپۇر ئابدۇللا، جۇرئەت مەمتىمىن، ئۆ-

مەر ئابدۇللا قاتارلىق يولداشلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىنقى-
لابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى
بولدى.

خوتەن XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى-
دە، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خاتا پىپەن ۋە كۆ-
رەش قىلىشقا ئۇچرىغان زور ناھەق، خاتا دېلولارنى تۈزەتتى.
سابىق ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى خۇاڭ چېڭ، مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى نۇرىيوفنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش
ئۈچۈن، خاتا بىر تەرەپ قىلىنغان «خۇاڭ چېڭ پارتىيىگە قارشى
گۇرۇھى»، «نۇرىيوف ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىش گۇرۇھى»نى
ئاقلاپ، ئەمەلىيەتكە مۇخالىپ سۆزلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.
شۇنىڭ بىلەن بىرگە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن ئىلگىرى
خاتا ئايرىلغان، خاتا بېكىتىلگەن «ئوڭچى ئۇنسۇر»، «يەرلىك
مىللەتچى ئۇنسۇر»لارنى قايتا تەكشۈرۈپ، ئىلگىرىكى چارىنى
ئەمەلدىن قالدۇرۇپ تۈزەتتى. «پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش،
تەكشۈرۈش» ئارقىلىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا يۈز بەرگەن
22 قېتىملىق چوڭ ۋەقەدىكى 62 نەپەر ئاساسىي جاۋابكار ئېنىق-
لاپ تەكشۈرۈلدى ۋە بىر تەرەپ قىلىندى. 1983 - يىلى 9 -
ئايدا گوۋۇيۈەنىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن خوتەن شەھەر رايونىنى ۋە
شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا - بازارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خوتەن
شەھىرى قۇرۇلدى. خوتەنگە قاراشلىق يەتتە ناھىيە يەتتە ناھىيە
بىر شەھەر قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى ھەرقايسى ناھى-
يە، شەھەرلەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ پارتىيە قۇرۇلتىيى
ئېچىلدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا ھەرقايسى ناھىيە - شەھەرلەر يەنە خەلق
قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلى-
رى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ
باش تەپتىشىنى سايلاپ چىقتى. 1984 - يىلى 12 - ئايدا پۈتۈن
ۋىلايەتتىكى 58 خەلق گۇڭشېسى 86 يېزا - بازارغا ئۆزگەرتىل-

دى. ئىلگىرىكى دادۈي كەنتكە، شياۋدۈي كەنت مەھەللە گۇرۇپ-
پىسىغا ئۆزگەرتىلدى. خوتەن شەھىرىدە تۆت كوچا ئىش بېجى-
رىش ئورنى كۆپەيتىلدى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» نىڭ روھىغا ئاساسەن، پۈتۈن ۋىلايەت يې-
زىلىرىدا 1982 - يىلىدىن باشلاپ مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. كارخانىلاردا زاۋۇت باشلىقى (دىرېكتور) مەسئۇل بولۇش تۈزۈ-
مى يولغا قويۇلۇپ، كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى كېڭەيتىلدى. دۆلەت كارخانىلىرىنى ئىستراتېگىيىلىك ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش يولغا قويۇلدى.

خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە ئىچكى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگە-
شىپ، چېگرا ئىچىدىكى ئاز ساندىكى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇر-
لار ۋە قانۇنسىز دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر چېگرا سىرتىدىكى دۈش-
مەن كۈچلەر بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق سالىدىغان بىر قاتار ۋەقەلەرنى تۇغدۇردى. XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا خوتەن، قاراقاش قاتارلىق جايلاردىكى ئېتىقادچى ئاما ئارىسىدا ۋاھابى مەزھىپى دەيدىغان «يېڭى مەزھەپ» ئوتتۇرىغا چىقىپ، يەرلىك ئەنئەنىۋى دىنىي مەزھەپ بىلەن مەسچىت ۋە ئىماملىق ھوقۇقىنى تالىشىپ، بەزى توقۇنۇشلار يۈز بەردى ھەمدە تەدرىجىي ھالدا باشقا جايلارغا كېڭەيدى. 1985 - يىلى 12 - ئايدا خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىڭ 200 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئوقۇ-
غۇچىسى كوچىغا چىقىپ نامايىش ئۆتكۈزۈپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى-
نى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزىدىغان خاتا شوئارلارنى توۋلى-
دى. 1989 - يىلى قاراقاشتا خەنزۇ يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ

دۇكىنىغا ئوت قويۇش ۋە بىگۇناھ خەنزۇلار ئاممىسىنى ئۇرۇش ۋەقەسى يۈز بەردى. 1990 - يىلى قاراقاش ناھىيەلىك پىلانلىق تۇغۇت يېتەكچىلىك كومىتېتىغا ئوت قويۇش ۋەقەسى يۈز بەردى. 1993 - يىلى زوراۋان، تېررورچى ئۇنسۇر ئالىم قانۇن بويىچە ئېتىپ تاشلانغاندىن كېيىن، بىر نەچچە يۈز يامان غەرەزلىك كىشىلەر جەسەتنى كۆتۈرۈپ نامايىش قىلدى. 1995 - يىلى ئىنتايىن ئاز ساندىكى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار سىدى تۇۋى مەسچىتىدە 600 دىن ئارتۇق ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئاممىنى قۇترىتىپ، ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىغا بۆسۈپ كىرىپ، خىزمەت بىناسىنى چېقىش، بۇلاش، ئۇرۇشتىن ئىبارەت «7 - ئىيۇل» ۋەقەسىنى تۇغدۇردى. XX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ئۈزلۈكسىز جىددىيلەشتى. ئۇلار قانۇنسىز يەر ئاستى تەشكىلات قۇردى؛ خۇسۇسىي دىنىي مەكتەپ ئاچتى، ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ۋارىقى، شوئار تارقاتتى ۋە چاپلىدى، قول بومبىسى، قورال - ياراغ، ئوق - دورا ياسىدى، قانۇنسىز چامباشچىلىق نۇقتىسى تەشكىللىدى، بىر قاتار زوراۋان تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى تۇغدۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن كادىر ۋە بىگۇناھ ئاممىنى ئېچىنىشلىق ئۆلتۈردى. ھەر مىللەت ئاممىسى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە زوراۋان، تېررورچى ئۇنسۇرلار ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ۋەكىللىرىنىڭ جىنايىتىگە قارىتا بىردەك غەزەپ - نەپرەت ياغدۇردى ۋە ئۇلارنى ئەيىبلىدى. 1998 - يىلىدىن باشلاپ، خوتەندە «ئۈچ خىل كىشى»گە زەربە بېرىش مەقسەت قىلىنغان مەركەزلىك تۈزەش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلدى. ئاممىغا تەشۋىق قىلىش، ئاممىنى قوزغاش ئۈچۈن، خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم باش شۇجى جىياڭ زېمىنىنىڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان مۇھىم سۆزىگە

ئاساسەن، ئاددىيلىقتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ ماڭغان ئامىباب، چۈشىنىشلىك بولغان «ئامما ئۈچۈن زۆرۈر ئوقۇشلۇق» نى نەشر قىلىپ، خوتەندىكى ھەر بىر ئائىلىلەرگە تارقىتىپ بەردى. شۇ- نىڭ بىلەن بىرگە، زوراۋان - تېررورچى ئۇنسۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى، كۆرگەزمىسى ئاچتى. ھەر مىللەت خەلقى كۈرەش داۋامىدا تونۇشنى ئۆستۈرۈپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئاڭلىق قوغدىدى. 1993 - يىلىدىن XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە خوتەندە كەينى - كەينىدىن 18 قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتى قانات يايدۇ- رۇلدى، ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئۈچ قېتىم مىل- لەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مىللەتلەر تەرەققىيات ئىشلىرى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى چاقىردى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە زور بىر تۈركۈم ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر مەيدانغا كەلدى. ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە يەنە 1991 - يىلى ۋاڭ ۋېيدىن ئۆگىنىش توغرىسىدا قارار چىقاردى، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاق- لىقىنى قوغداش ئاڭلىقلىقى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، خوتەن- نىڭ تىنچ - ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيىتى قوغدالدى.

جەمئىيەتنىڭ مۇقىم بولۇشى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ تەدرىجىي چوڭقۇرلىشىشى خوتەننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى- نى تېزلەتتى. 1981 - يىلىدىن 2000 - يىلىغىچە خوتەندە ئارقا - ئارقىدىن «6 - بەش يىللىق»، «7-بەش يىللىق»، «8 - بەش يىللىق»، «9 - بەش يىللىق» پىلانلار تۈزۈلۈپ ئورۇندالدى. 1999 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممى- تى 400 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1969 - يىلىدىكى مەھسۇلات قىممىتىدىن 100 ھەسسە ئاشتى. ئوتتۇرىچە يىللىق ئېشىش سۈرئىتى 10 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتتى. 1999 - يىلى مۇقىم مۈلۈكنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 470 مىليون يۈەنگە يەتتى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش داۋامىدا، خوتەننىڭ يېزا ـ بازار كارخا-
نىلىرى بىردىنلا جانلىنىپ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 701
مىليون يۈەنگە، خىزمەتچى خادىم 61 مىڭغا يەتتى.
خوتەن يېزا ئىگىلىك ۋىلايىتى، يېزا نوپۇسى ئومۇمىي نو-
پۇسنىڭ 86.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. يېزا ئىگىلىكى
ئۇنۇمىنىڭ ياخشى بولۇش ـ بولماسلىقى ئومۇمىيلىققا مۇناسىۋەت-
لىك. ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە يېزا ئىگىلىك
ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىزچىل تۇردە گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇپ تۇ-
تۇپ كەلدى. ئالدى بىلەن ئېتىز ـ ئېرىق، سۇ ئىنشائاتى ئاسا-
سىي قۇرۇلۇشىنى تۇتۇپ، «ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئۆستەڭ،
ياخشى ئورمان بەلۋىغى، ياخشى يول، ياخشى ئاھالىلەر ئولتۇراق
نۇقتىسى» دىن ئىبارەت يېزىلاردىكى بەش ياخشى قۇرۇلۇشنى ئې-
لىپ باردى. سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى دېھقانچى-
لىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى. قارا-
قاش، يۇرۇڭقاش قاتارلىق دەريالاردىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭ قۇرۇ-
لۇشلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن پۈتكۈزۈلدى. ئۇلۇغئاتا سۇ ئىنشائاتى
تۈگۈنى قۇرۇلۇشى دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قۇرۇلۇش قاتارى-
غا كىرگۈزۈلگەنىدى، بۇ قۇرۇلۇشقا سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ
1 مىليارد 300 مىليون يۈەن بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى
پۈتۈپ، ئۇنۇم بېرىشكە باشلىدى. ياسالغان تاش ئۆستەڭ 9245
كىلومېتىر بولۇپ، بۇنىڭدىن غول ۋە ئوق ئۆستەڭلەرنىڭ سۇ
سىڭمەس نىسبىتى 80 پىرسەنتتىن ئارتۇقراقنى ئىگىلىدى.
1999 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 3
مىليارد 60 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1979 ـ يىلىدىكى بىلەن
سېلىشتۇرغاندا، 20 ھەسسە ئاشتى؛ ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھ-
سۇلاتى 781 مىڭ 300 تونىنغا يېتىپ، ئۈچ ھەسسە ئاشتى؛
پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 48 مىڭ 300 تونىنا
بولۇپ، سەككىز ھەسسە ئاشتى، چىرا ناھىيە چىرا بازىرىنىڭ

كىچىك كۆلەمدىكى پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 256.5 كى-
لوگرامغا يېتىپ، تارىختا يېڭى سەۋىيە يارىتىلدى. ۋىلايەت بويى-
چە چارۋىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قوتاندىكى سانى 3 مىليون 908
تۇياق بولۇپ، بىر قاتلاندى. ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا
دۇنيا كۆز تىككۈدەك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. XX ئەسىرنىڭ
50 ـ، 60 ـ يىللىرى بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچرىغان تەبىئىي توغراق-
لىق تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 90 ـ يىللارغا كەلگەندە
تەبىئىي توغراقلىق 60 ـ يىللاردىكى 270 مىڭ مودىن 1 مىليون
400 مىڭ موغا يەتكۈزۈلدى. يۇلغۇنلۇق 290 مىڭ مودىن ئەس-
لىگە كەلتۈرۈپ، 640 مىڭ موغا يەتكۈزۈلدى. «ئۈچ شىمالىي»
ئىھاتە ئورمانلىق قۇرۇلۇشىدا، خوتەن يىلىغا 100 مىڭ مودىن
ئورمان بىنا قىلدى، ناھىيە، شەھەرلەر ئىلگىرى ـ كېيىن
بولۇپ ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى ئىشقا
ئاشۇرۇپ، مەملىكەتلىك كۆكەرتىش كومىتېتى تەرىپىدىن مەملى-
كەت بويىچە بەش ئىلغار تىپنىڭ بىرى قىلىپ تۇرغۇزۇلدى.
دۆلەت ئورمانچىلىق مىنىستىرلىقى 1984 ـ يىلى خوتەندە مەملى-
كەتلىك ئېتىز ئېرىق ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشى نەق مەيدان يىغى-
نى چاقىردى، خوتەن ناھىيىسىگە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى
مۇھىت ـ پىلان مەھكىمىسى «دۇنيا بويىچە 500 ياخشى رايوننىڭ
بىرى» دەپ نام بەردى. XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ۋىلايەت
بويىچە ئورمانلىق كۆلىمى 2 مىليون مودىن ئېشىپ كەتتى.

خوتەن — شىنجاڭنىڭ ئەڭ چېتىگە جايلاشقان ۋىلايەت،
ئۇنىڭ مەركىزىي شەھەر ئۈرۈمچى بىلەن بولغان ئارىلىقى 2000
كىلومېتىر بولۇپ، ماشىنىدا ئولتۇرۇپ ئۈرۈمچىگە بېرىشقا
سەككىز كۈن ۋاقىت كېتەتتى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»
ئاخىرلىشىشتىن بۇرۇن خوتەن شەھەر رايونىدا بىر نەچچە كىلو-
مېتىرلا ئاسفالىت يول بولغاندىن باشقا، ھەممىسى تاشيول ئىدى،
XX ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن، خوتەننىڭ قاتناش ئىش-

لىرى ئۆچقاندەك تەرەققىي قىلدى. شەرقتىكى نىيىدىن غەربتىكى گۇمىغىچە بولغان 315 دۆلەت يولىنىڭ ھەممىسىگە ماي ياتقۇزۇلدى، كوئىنلۇن تېغىدىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ناھىيە، شەھەرلەرگە بارىدىغان ئاسفالىت يوللار ياسالدى. بەزى يېزا ـ بازارلار ئارىلىقىدىكى يوللارمۇ ئاسفالىتلاشتى. ۋىلايەت بويىچە ئاسفالىت يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2600 كىلومېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن يېزىغا بارىدىغان يول 1750 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1364 كەنتكە ماشىنا قاتنىدى. بولۇپمۇ قۇملۇق تاشيولىدا قاتناش باشلىنىش بىلەن خوتەندىن ئۈرۈمچىگە بارىدىغان ئارىلىق قىسقىراپ، تېز سۈرئەتلىك ماشىنىدا 24 سائەت ئىچىدىلا ئۈرۈمچىگە بارغىلى بولىدىغان بولدى. پوچتا ـ تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، تۇراقلىق تېلېفون ئورناتقانلار 38 مىڭ 300 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردا تېلېفون ئورناتقان ئائىلە 16 مىڭ 700 گە يەتتى.

مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتە رول ئوينىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن خوتەندە خوتەن پېداگوگىكا تېخنىكومى، خوتەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تېخنىكومىدىن ئىبارەت ئىككى ئالىي مەكتەپ، خوتەن تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە خوتەن ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش ئىنستىتۇتىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭلار ئالىي تېخنىكومى قۇرۇلدى. ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىن 131ى قۇرۇلۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى 90 مىڭ 800 گە يەتتى؛ باشلانغۇچ مەكتەپتىن 894ى قۇرۇلۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى 255 مىڭغا يەتتى، ئوتتۇرا تېخنىكومدىن بەشى قۇرۇلۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى 2969 غا يەتتى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 96 پىرسەنتكە، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى 100 پىرسەنتكە يەتتى. مەدەنىيەت ئىشلىرى مۇقىم تەرەق-

قىي قىلىپ، سەنئەت ئۆمىكىدىن يەتتىسى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدىن بىرى، مەدەنىيەت سارىيىدىن توققۇزى، كۇتۇپخانىدىن يەتتىسى قۇرۇلدى. رادىئو نومۇرلىرىنى كۈچەيتىپ تارقىتىش ۋە ئۇلاپ تارقىتىش ئىستانسىسىدىن 79 ى قۇرۇلۇپ، نوپۇسقا قاپلىنىش دائىرىسى 96.02% بولدى، تېلېۋىزىيە نومۇرلىرىنى تارقىتىش ئىستانسىسى، ئۇلاپ تارقىتىش ئىستانسىسى، سىملىق تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى 272 بولۇپ، نوپۇسقا قاپلىنىش دائىرىسى 94.51% بولدى. تۈرلۈك سەھىيە ئاپپاراتى 145، كېسەل كارىۋىتى 4681 گە يەتتى.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن خوتەن خەلقىگە ئىنتايىن غەمخورلۇق قىلدى. خۇ ياۋباڭ، جياڭ زېمىن، جۇ رۇڭجى، لى رۇيخۇەن، لى لەنچىڭ، سۇڭ پىڭ، ۋاڭ جېن، تيەن جىيۈن، ۋېن جياباۋ، تۆمۈر داۋامەت، ئىسمايىل ئەھمەت، ۋاڭ ئېنماۋ قاتارلىق پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەرلىرى ئىلگىرى - كېيىن خوتەنگە كېلىپ، خوتەن خەلقىگە زور مەدەت بەردى ۋە غەمخورلۇق قىلدى. 1992 - يىلى ئىش باشلانغان خوتەن ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى 1 مىليون 130 مىڭ يېزا نوپۇسىنى تۇرۇبا سۈيى ئىچىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد كۆل سۈيى ئىچىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. خوتەننى تېزدىن نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئەمەلىي كۈچى بار 28 نازارەت، ئىدارىنى ئۆز سىستېمىسى بويىچە خوتەنگە ياردەم بېرىشكە بېكىتتى. 1995 - يىلىدىن باشلاپ خوتەنگە سېلىنغان مەبلەغ جەمئىي 282 مىليون 988 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ غەمخورلۇقىدا، يەنە بېيجىڭ شەھىرى، جېجياڭ ئۆلكىسى ئۆز سىستېمىلىرى بويىچە خوتەنگە ياردەم بېرىشكە بېكىتىلدى.

1998 - يىلىدىن باشلاپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتى ئۇدا ئۈچ يىل ۋىلايەتلىك پارتكوم-

نىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنى چاقىرىپ، خوتەننىڭ ئەمەلىيىتىگە
ئاساسەن، خوتەننىڭ تەرەققىيات پىلانى ۋە «10 - بەش يىللىق»
پىلاننى تۈزۈپ چىقىپ، خوتەننىڭ تەرەققىيات پىكىر يولىنى
ئايدىڭلاشتۇردى. «نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىپ، ھاللىق سەۋى-
يىگە يۈرۈش قىلىش»نى نىشان قىلىپ، «تۆت 1 مىليون مو»
دىن ئىبارەت يېزا ئىگىلىك كەسپىنى ئىستراتېگىيىلىك تەڭشەش-
نى يەنى: 1 مىليون مو بۇغداي تېرىش، 1 مىليون مو كېۋەز
تېرىش، 1 مىليون مو ئوت - چۆپ تېرىش، 1 مىليون مو
ئىقتىسادىي ئورمان تىكىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن
بىرگە، بەش چوڭ كەسىپنى يەنى بىرىنچىدىن، ئانار
بازىسى قۇرۇلۇشىنى ئاساس قىلغان ئانار ھارىقى كەسپىنى ئېچ-
چىش؛ ئىككىنچىدىن، خوتەن قويى بازىسى قۇرۇلۇشىنى ئاساس
قىلغان خوتەن قويى يۇڭىدىن توقۇلغان گىلەم مەھسۇلاتلىرى
كەسپىنى ئېچىش؛ ئۈچىنچىدىن، پىلە - ئۈجمىچىلىك بازىسى
قۇرۇلۇشىنى ئاساس قىلغان يىپەك مەھسۇلاتلىرى كەسپىنى ئېچ-
چىش؛ تۆتىنچىدىن، خوتەن تېبابەتچىلىك ساغلاملىق دورىلىرىنى
ئاساس قىلغان دورا مەھسۇلاتلىرى كەسپىنى ئېچىش؛ بەشىنچى-
دىن، خوتەن قەدىمىي يىپەك يولى قۇملۇق مەنزىرىسى، خوتەن-
لىكلەرنىڭ ئۆزگىچە ئۆرپ-ئادەت سىرىنى ئېچىشنى ئاساس
قىلغان ساياھەتچىلىك كەسپىنى ئېچىشنى بېكىتتى.

ئاپتورى: ليۇ جىڭخۇا

ئىككىنچى باب

خوتەننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تارىخى ۋە ئۆزگىچە ئىگىلىكى

بىرىنچى بۆلۈم يىراق قەدىمكى دەۋردىكى خوتەن

خوتەن قەدىمدە ئۇدۇن دەپ ئاتالغان. ئۇدۇننىڭ چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى مەزگىلى ئۇدۇن تارىخىدىكى تارىختىن بۇرۇنقى مەزگىل ئىدى. بۇ مەزگىلدىكى ئىقتىسادىي ئەھۋالى توغرىسىدا بىرەر يېزىقچە ماتېرىيال يوق، بۇنى پەقەت ئىنتايىن ئاز ساندىكى قېزىلما ھۆججەتلەر ئارقىلىق دەلىللىگىلى بولىدۇ. خوتەن ۋىلايىتى لوپ ناھىيىسى قارايانتاق كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن ياپىلاق تاشتىن سۈركەپ ياسالغان كېسىش سايمىنى تېپىلغان، بۇنىڭ تاشقى شەكلى پالتىغا ئوخشايدۇ، ياپىلاق تاشنىڭ تۆۋەن قىسمى سايماننىڭ سېپى بولۇپ، چۆرىسىگە ھەرە چىشى شەكلىدە بىس چىقىرىلغان، بۇ ئېھتىمال كونا تاش قورال دەۋرىدىن قالغان بۇيۇم بولۇشى مۇمكىن. نىيە ناھىيە ئەندىر دەرياسى بويىدىن تېپىلغان تاش ياپىلاق كونۇس شەكلىدە بولۇپ، قارا رەڭلىك كرېمنىي جىنسلىرىدىن سۈركەش ئارقىلىق ياسالغان. بۇ تەخمىنەن ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىدىن قالغان بۇيۇم بولۇشى مۇمكىن. كېرىيە ناھىيە-

سىنىڭ جەنۇبىدىن 77 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى كېرىيە دەرياسىنىڭ بويىدىكى باش كەڭ سۇلۇقنىڭ 3 - پەلەمپەيسىمان يېرىدىن بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى سىپتا تاش قورال خارابىسى تېپىلغان. بۇ جايدىن ھەرخىل تاش ياپراق، تاشقا ئايلانغان جانلىقلار، قىرىش سايمىنى، تاش ئوقيا بېشى قاتارلىق 100 نەچچە خىل بۇيۇم قېزىۋېلىنغان. گۇما ناھىيىسىدىكى ساغاندىن كېسىش سايمىنى، بىلەي تاش، داشقال، كوزا پارچىلىرى قاتارلىقلار تېپىلغان. ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى قىزىل، كۇل رەڭ بولۇپ، كۆپ قىسمىدا بېزەك سىزىقچىلىرى يوق، ئاز ساندىكىلىرىدە دولقۇنسىمان سىزىق، تورسىمان سىزىق، چېكىتسىمان سىزىق ۋە پېتىنقى، كۆپۈنكى سىزىقچىلار بار. گۇما ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قىزىل تام خارابىسىدىن تاش ئورغاق تېپىلغان، ئۇ تاغ جىنسلىرىدىن ياسالغان بولۇپ، ھىلال ئاي شەكلىدە، تۆۋەن قىسمى كەم، يۈزى پارقىراق، بۇ مىس قوراللار بىلەن تاش قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋردىكى بۇيۇمدىن ئىبارەت. قاراقاشنىڭ غەربىدىكى زاۋادىن بىر قىسىم تاش قوراللار ۋە ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. لوپ ناھىيە يۇرۇڭقاش بازىرىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتىن دەۋرى ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن تاش يارغۇنچاق تېپىلغان. بۇ ئېھتىمال دەسلەپكى مەزگىلدىكى بۇيۇم بولۇشى مۇمكىن. نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى نىيە خارابىلىكىدىن سۇركەپ ياسالغان ئالتە قىرلىق تاش توپچىلارنى دائىم ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بۇلار ئوۋ ئوۋلاشقا ئىشلىتىلگەن. بۇ جايدىن يەنە بىر - بىرىگە سۇركەپ ئوت چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن كىچىك ياغاچ تاختاي تېپىلغان، بۇ دەسلەپكى مەزگىلدىن قالغان بۇيۇم بولۇشى مۇمكىن.

قېزىلغان ۋە تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى ئارقىلىق بىز خوتەننىڭ تارىختىن ئىلگىرىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى توغرىسىدا ئاساسىي چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز. چىن، خەن

سۇلالىسىدىن ئىلگىرى، خوتەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىنسانلار
پائالىيەت ئېلىپ بارغان، ئۇلار كۆپ ھالللاردا سۇ، ئوت -
چۆپلىرى ئەلۋەك دەريا بويلىرىدا ياكى سۇغا يېقىن بوستانلىقلاردا
ئولتۇراقلاشقان، بۇ مەزگىلدە ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق ۋە چارۋى-
چىلىق مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇلار يارغۇنچاق بىلەن بۇغداي،
قوناقلارنى يۇمشىتىپ ئىستېمال قىلغان، ساپال بۇيۇملارنى خۇم-
داندا پىشۇرۇپ، قاچا - قۇچا ئورنىدا ئىشلەتكەن، شۇنىڭ بىلەن
بىللە، يەنە ئىپتىدائىي يۇڭ توقۇمىچىلىق، كۇلالچىلىق، تاش
قورال ۋە ياغاچ جابدۇق - سايمان ھۈنەرۋەنچىلىكى بارلىققا كەل-
گەن. كۆندۈرۈلگەن ئۆي ھايۋانلىرىدىن ئات، قوي، ئىت بار
ئىدى. كىشىلەر ياغاچنى سۈركەپ ئوت چىقىرىپ، ئوزۇقلۇقلار-
نى پىشۇرۇپ ئىستېمال قىلغان، تاش توپچە، ياغاچ ئارا قاتارلىق
سايمانلار بىلەن ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ تۇرمۇشىنى قامدىغان،
بۇنىڭدىن باشقا يەنە تاغ بويلىرىدا بىر قىسىم كىشىلەر كۆچمەن
چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇشىنى قامدىغان.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

ئىككىنچى بۆلۇم چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى خوتەن

1. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە سۇ ئىشلىرى

«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەن-
گەن: «چەرچەننىڭ ئەتراپىدا بەش خىل زىرائەت تېرىلىدۇ،
يەرلىرىدە ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخ ئۆستۇرۇلىدۇ، چارۋىچى-
لىق مەھسۇلاتلىرى ۋە زىرائەتلەر خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشاپ كې-
تىدۇ» . ئۇدۇن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا، كوئىنلۇن تاغلى-

رىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، بۇ يەرنىڭ كىلىماتى قۇر-
غاق، يەرلىك خەلقى تاغدىكى قار ئېرىپ ھاسىل بولغان سۇدىن
پايدىلىنىپ يەر سۇغۇرۇپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ
جايدا بۇغداي (ئارپا)، تېرىق، قوناق، ماش - پۇرچاق تېرىش
ئاساس قىلىنىدۇ، لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇلا قەدىمىي قەبرىس-
تانلىقى (يېغىلىق دەۋرىدىن ئۈچ دۆلەت دەۋرىگىچە) دىن بۇغداي،
ئۈن يېمەكلىكى ۋە شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالۇچا ئۇرۇقچىسى ھەمدە
قوي ئۇستىخىنى ۋە قوشۇپ دەپنە قىلىنغان ئات قاتارلىقلار قېزىۋ-
ۋېلىنغان. نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە خارابىسىدىن بۇغداي، ئارپا،
تېرىق، چۈجگۈن قوناق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى، شاپتۇل،
ئۆرۈك، ئۈزۈم، ئامۇت، چىلان قاتارلىق مېۋىلەر ۋە چامغۇر،
كاۋا - قاپاق قاتارلىقلار تېپىلغان. قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرى-
ياللاردا: نىيە بەگلىكىدىن ئانار چىقىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن.
بۇ خاتىرە پۈتۈكلەر ۋە قېزىلما بۇيۇملار ئىسپاتلاپ تۇرۇپتىكى،
ئۇدۇن بوستانلىقى سۇغىرىش تېپىدىكى يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس
قىلغان بولۇپ، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىنتايىن تەرەققىي
قىلغان، چارۋىچىلىقمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن.

نىيە خارابىلىكىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ «تېرىقچى-
لىق ئىشلىرى مەھكىمىسى مۆھۈرى» دېگەن مۆھۈر نۇسخىسى
بايقالدى. بۇ خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ جايدا بوز يەر
ئېچىپ، تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن،
يەنە بۇنىڭغا مۇناسىپ تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورگان-
لىرىنى قۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇدۇندا دېھقانچىلىق سايمانلىرى
بىر قەدەر ئاددىي ئىدى، نىيە خارابىلىكىدىن ياغاچتىن ياسالغان
توپا كولاش، توپا ئۇسۇش سايمىنى ۋە تۆمۈر پالتا، تۆمۈر ئورغاق
قاتارلىقلار تېپىلدى ۋە قېزىۋېلىندى. تۆمۈر ئورغاق شەكىل
جەھەتتىن ھازىرقى ئورغاققا ئوخشاش بولۇپ، بۇ ئىشلەپچىقىرىش

سايمانلىرى، روشەنكى ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ تەسىرى-
گە ئۇچرىغان.
سۇغىرىش تىپىدىكى يېزا ئىگىلىكى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇ-
شىدىن ئايرىلالمايدۇ، تارىخىي ۋەسىقىلەردىن گەرچە بۇ ھەقتە
بىرەر خاتىرە ئۇچراتقىلى بولمىسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى خوتەننىڭ
ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەن دەۋرىگە خاس خارابىلەردىن ئې-
رىق - ئۆستەڭ ئىزنالىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. نىيە قەدىمىي
خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردىن
شۇ جايدىكى ھۆكۈمەت ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ سۇ
بايلىقىدىن پايدىلىنىشقا بىر قەدەر ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆ-
رۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، 72 - نومۇرلۇق ماتېرىيالدا
«... بۇغداي ئىككى - ئۈچ قېتىم سۇغىرىلىدۇ، ھەر بىر ئېرىقتى-
كى سۇ بويىچە خاتىرە قالدۇرۇلىدۇ (تىزىملاش جەدۋىلى قىسقار-
تىلدى)» دەپ يېزىلغان.
502 - نومۇرلۇق ۋەسىقىدە مۇنداق ئىبارىلەر بار: «خان
ئالىيلىرى قاتارلىقلارغا ... راھىب موجبول، چۇشياگېۇ قاتارلىق-
لارنىڭ دوكلات قىلىشىچە، سۇنى ئابىنىيە باشلاپ كەلگەن، ئۇ
سۇنى باشلاپ كەلگەندىن كېيىن باشقىلارغا بەرگەن دېگەن گەپلەر
بار. بۇ ئالاقىنى ۋە مۆھۈر بېسىلغان مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالغاندىن
كېيىن، تەپسىلىي تەكشۈرۈپ كۆرگەيسىز، سۇنى ئابىنىيە باشلاپ
كەلگەنمۇ - يوق، سۇنى باشقىلارغا بەرگەنمۇ - يوق، دېگەنلەر
ئايدىڭ بولغاي. يەنە بىر جەھەتتىن، ئەگەر ئازما (apanya)
تەييارلاپ قويۇلمىغان بولسا، ئابىنىيەدىن زىياننى تۆلىتىش ھاجەت-
سىز...» .
160 - نومۇرلۇق ۋەسىقىدە مۇنداق بايان قىلىن-
غان: «... ئۇ كارىۋۋانى بۇ جايدا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن-
كەن، سۇ ۋە ئۇرۇقلۇق مەسىلىسى ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋا-
تىدۇ... خان ئالىيلىرىدىن ئۇققان ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ

زېمىن ئۇنىڭغا قاراشلىق ئىكەن. ئۇنىڭ يېنىدا سۇ ۋە ئورۇقلۇق تۇغرىسىدا بىرەر ئالاقە ياكى تەپسىلىي پەرمان بولۇشى مۇمكىن، ئۇنى ئىزدەپ تېپىپ بۇ جايغا يەتكۈزۈپ بەرگەي، ئەگەر بۇنداق ئالاقە بولمىسا، سۇ ھەققى ۋە ئورۇقلۇقنى ئۇ يەتكۈزۈپ بەرسە، مۇشۇ جايدا تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا بولىدۇ…».

يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن بىلىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، ھۆل - يېغىن ئاز، قۇرغاق بولغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا سۇ ئىنتايىن ئەتىۋارلىق بولۇپ، سۇنى تېجەپ ئىشلىتىش ئۈچۈن، سۇ ئىشلىتىش تۇغرىسىدا بىر يۈرۈش قاتتىق باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىلغان. دېھقانلار سۇ ئىشلىتىشتە سۇ ھەققى تاپشۇرغان، خاننىڭ تەستىقى بولمىسا، ھەر قانداق ئادەمنىڭ سۇ ھەققىنى تاپشۇرماسلىقىغا يول قويۇلمىغان. ھەر قېتىملىق سۇ تۇتۇشتا خاتىرە قالدۇرۇپ مېڭىلغان ھەمدە بۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا سۇ نۆۋىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلىنغان.

دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن تەڭ، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىكمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلغان، تارىخىي ماتېرىياللار ۋە قېزىۋېلىنغان بۇيۇملاردىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ جايدا ئات، كالا، قوي، ئېشەك، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار بېقىلغان. لوپ ناھىيىسى سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان زور مىقداردىكى قوي يۇڭى توقۇلما بۇيۇملىرى شۇ چاغدا قوي باقمىچىلىقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. نىيە خارابىلىكىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ چاغدا ھەربىر ئائىلىنىڭ ئېغىلى ۋە مېۋىلىك بېغى بولغان، بۇ ھال كۆپ خىل ئىگىلىكنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئۇدۇن يېزا ئىگىلىكىدىكى بىر ئۆزگىچىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2. قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

1. تۆمۈر تاۋلاش: چىن، خەن دەۋرىدىكى ئۇدۇننىڭ تۆمۈر

تاۋلاش ئەھۋالى توغرىسىدا تارىخنامىلەردە بىرەر خاتىرە بولمىسى-
مۇ، لېكىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مىلادىيە-
نىڭ ئالدى - كېيىندە ئۇدۇن رايونىدا كان قېزىش، تۆمۈر
تاۋلاش كەسپىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى ھەمدە مۇئەييەن سەۋ-
يىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئارخېئولوگلار ھازىر-
قى لوپ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاچچىق تاغلىق رايونىدىن
قەدىمكى زاماندا تۆمۈر تاۋلىغان چاغدا قالغان نۇرغۇن داشقال ۋە
ساپالدىن ياسالغان كۆرەكلەرنى بايقىغان، شۇنىڭغا يېقىن بىر
جايدىن ئېغىزى ئېتىۋېتىلگىنىگە ئۇزۇن بولغان كىچىك ئۆچكۈر
ئىچىدىن ئۇچىدا تۆمۈر يۇقۇندىلىرى بار بىر دۆۋە تاش ئىسكىنە
ۋە تاش بولقا تېپىلغان. تاش قورالدىن پايدىلىنىپ تۆمۈر رۇدىسى
قېزىش جەھەتتە، مىلادىيىنىڭ ئالدى - كېيىندىكى خارابىلەردىن
نىيە ناھىيىسىنىڭ نىيە خارابىسىدىن تۆمۈر تاۋلاش ئوچىقى،
كىچىك تېگىلچە، ئېرىتىپ تۇتاشتۇرۇلغان تۆمۈر، رۇدا ۋە داش-
قال، ساپال ۋا (كورەك تۇرۇبىسى) قاتارلىقلار تېپىلغان، بۇ
ھال شۇ چاغدا تۆمۈر تاۋلاشتا شامالدۇرغۇچ (كورەك) ئىشلىتىل-
گەنلىكى ھەمدە مەخسۇس تۆمۈرچىلەرنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۇ-
رۇپ بېرىدۇ.

2. توقۇمىچىلىق: توقۇمىچىلىق ئۇدۇندا ئۇزاق تارىخقا ئە-
گە. نىيە خارابىلىكى ۋە لوپ سامپۇل قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن
تېپىلغان بۇيۇملاردىن قارىغاندا، بۇ كەسىپ شۇ چاغدا خېلى
يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. قەبرىستانلىقتىن ئەڭ كۆپ تېپىلغىنى
يۇڭ، يىپەك، پاختا خام ئەشيا قىلىنغان توقۇلما بۇيۇملاردىن
ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە ئاق شايى، تاۋاردىن باشقا يەنە رەڭدار
گۈللۈك تاۋار، ئۆز رەڭلىك گۈللۈك دارايى، تۈز تەگلىك شايى
ھەمدە ناھايىتى سىپتە توقۇلغان، يۇقىرى سۈپەتلىك يىپەك تو-
قۇلما بۇيۇملىرى بار. بۇلار ئېھتىمال، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن
كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇ چاغلاردا بۇ جايدا يۇڭ توقۇلما

بۇيۇملىرىنى ئىشلەش ئاساس قىلىنغان بولۇپ، سۇيپىتى يۇقىرى يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارمۇ شۇ مەزگىلدە بارلىققا كەلگەنىدى. نىيە-دىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان كىلەم، لوپنىڭ سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن يۇقىرى توقۇلغان تېپىلغان ئىگەر ياپقۇچىدىن بىرى قېزىۋېلىنغان. يۇقىرىقى خارابىلەردىن توقۇلۇشى مۇرەك-كەپ چەكمەن، كەشتە چىقىرىلغان يۇڭ توقۇلما بۇيۇم (بەزىلىرى قىسمەن ئويۇپ تىكىپ گۈل چىقىرىپ توقۇلغان) لار بولۇپ، قىزىل، سېرىق، يېشىل، كۆك، قوڭۇر، قارا قاتارلىق ھەر خىل رەڭدىكىسى بار، گۈل سىزىقچىلىرى جەھەتتە كاتەكچە سى-زىق، تىك سىزىق، رومبا شەكىللىك سىزىقلاردىن تەشكىل تاپقان، سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن كەشتە چۈشۈرۈلگەن يۇڭ تام-بال تېپىلغان، تامبالغا گرېك ئەپسانىلىرىدىكى ئات باشلىق ئادەم (يېرىمى ئادەم، يېرىمى ئات) ۋە ئادەم بېشى رەسىمى كەشتىلەن-گەن، رەڭگىنىڭ قېنىق، سۇسلۇقى ئوخشاش ئەمەس. بۇ قەدىم-دە تارقالغان پېتىنقى، كۆپىنكى رەسىم ئۇسلۇبىغا ئوخشاش بولۇپ، ئوچۇقلۇق، غۇۋالىق دەرىجىسى بويىچە سىپلىشتۇرغاندا كۈچلۈك ستېرېئولۇق ۋە ئەينەنلىك تۇيغۇسىنى بېرىدۇ. نىيە خارابىلىكىدىن يەنە ئىككى پارچە گۈل بېسىلغان پاختا رەخت تېپىلغان (مومىلاشتۇرۇپ گۈل بېسىلغان بولۇپ، جۇڭگودا قە-دىمدە «موم باسما» دەپ ئاتالغان). مۇتەخەسسىلەرنىڭ مۇھا-كىمە قىلىشىچە، بۇ رەخت ۋە بىر قىسىم سۇيپىتى يۇقىرى يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار ئېھتىمال ھىندىستان ياكى ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيادىكى باشقا جايلاردىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئۇدۇندا توقۇلغان كىلەم شۇ چاغدا جۇڭگو ۋە چەت ئەلدە مەشھۇر بولۇپ، قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردا بۇ ھەقتە كۆپلەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان. بۇلار تاۋار ئوبوروتى داۋامىدا پۇل رولىنى ئوينىغان.

3. ياغاچ جابدۇقچىلىق: ياغاچ جابدۇق ھۈنەرۋەنچىلىكى

ئۇدۇننىڭ ئەنئەنىۋى قول سانائىتى. ياغاچ جابدۇقلار يەڭگىل، چىداملىق، ياسىلىشى ئاددىي بولۇپ، پىچاق بولسىلا قول بىلەن ياسىغىلى بولىدۇ. خوتەن ۋىلايىتىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن ئاياق، چۆچەك، تارغاق، مۇكا، ھاسا، ئوقيا قاتارلىق ياغاچ جابدۇقلار قېزىۋېلىنغان. ئىككى خەن دەۋردە خوتەن ۋىلايىتىدە ياغاچ جابدۇق ياساشتا تۆمۈر سايمان ئىشلىتىلگەن، قېزىۋېلىنغان ياغاچ جابدۇقلاردىن قارىغاندا، قىرغۇدا قىرىش ئارقىلىق تاماق سايمانلىرى ۋە باشقا كۈندىلىك بۇيۇملارنى ياساش بارلىققا كەلگەن. قىرغۇدا قىرىش سايمىنى «قىرغۇ» دەپ ئاتالغان. تۆمۈر سايمان ئارقىلىق ياغاچ جابدۇقلارنى ياساشنىڭ بارلىققا كېلىشى، شۇ چاغدا ئاددىي «قىرىش ئىستانوكى» نىڭ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئاددىي قىرىش ئىستانوكىنى يېقىنقى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى شەھەر، بازارلىرىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ياغاچ جابدۇقلارنى قىرغۇدا قىرىپ ياسىغاندا، شەكلى ئۆلچەملىك، سىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ۋاقىت، كۈچ تېجىگىلى بولغاچقا ئىش ئۈنۈمى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. ئۇدۇننىڭ خەن دەۋرىدىكى ياغاچ جابدۇقلىرىنىڭ روشەن بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، يۇقىرى ھۈنەر سەنئەت تۈسىنى ئالغان ياغاچ ئويما بارلىققا كەلگەن. نىيە خارابىلىكىدىن بايقالغان ياغاچ نەقىش چىقىرىلغان ئورۇندۇقتىن قارىغاندا «نەقىش ئويۇلغان تۆت تال ياغاچنى تۈرۈم بىلەن ئورۇندۇق پۇتىغا چېتىش ئارقىلىق ئورۇندۇق بىر پۈتۈن ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن... تار تەرىپىدىكى تۈرۈم ياغاچ مىخ بىلەن چىڭىتىلغان. بۇ ئورۇندۇقنىڭ پۇتىغا ئۆرە ھالەتتىكى بىر شىر نەقىش قىلىپ چىقىرىلغان. ئېنىقكى، بۇنىڭدا ھىندىستاننىڭ شىر شەكىللىك ئورۇندۇقلىرى تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، ئەسلىدىكى بىر قىسىم قىزىل، قارا رەڭلىرى ساقلىنىپ قالغان. ئورۇندۇقنىڭ قول يۆلەنچۈكىگە بىر جۈپ ئەركەك، چىشى غەلىتە مەخلۇق نەقىش قىلىپ ئويۇلغان بولۇپ،

باش ۋە كۆكرەك قىسمى ئادەمگە، بەلنىڭ تۆۋەن قىسمى ئۇچار قۇشقا ئوخشايدۇ، پاچىقى ئات تۇيىقى شەكلىدە بولۇپ، كىشىگە كۈچلۈك، ھەيۋەتلىك تۇيغۇ بېرىدۇ» (ستەين قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىسى») ، ياسىغان ھۈنەرنىڭ سەۋىيىسى شۇ زاماندىكى ياغاچ جابدۇق ھۈنىرىنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4 . كۇلالچىلىق: كۇلالچىلىق بىرخىل قەدىمىي قول سانائەت ھۈنىرى بولۇپ، ئالدىنقى چىن دەۋرىدە ئۇدۇندا كۇلالچىلىق تامامەن قول بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. ناگان ـ ناگاندا چاق بىلەن ئايلاندۇرۇپ ياسايدىغانلارمۇ بولۇپ، پەقەت ئېغىز قىسمىنىلا شۇنداق ياساش بىلەن چەكلەنگەن.

قېزىۋېلىنغان ساپال بۇيۇملاردىن قارىغاندا، گەرچە قولدا ياسالغانلىرى كۆپ بولسىمۇ، پۈتۈنلەي چاق بىلەن ئايلاندۇرۇپ ياسالغان ساپال بۇيۇملارمۇ بار ئىدى. چاق بىلەن ياساش دېگىنىمىز ئوق ئۈستىگە ئىش تەخسىسى ئورۇنلاشتۇرۇپ، چاقنى ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق ياساشنى كۆرسىتىدۇ. تەكشۈرۈپ كۆزىتىشتىن قارىغاندا، كىچىكرەك ساپال بۇيۇملار بىر قېتىمدىلا پۈتكۈزۈلگەن، چوڭراقلىرى بۆلەكلەرگە ئايرىپ (تۆۋەندىن ـ يۇقىرىغا قارىتىپ) ياسىلىپ، كېيىن تۇتاشتۇرۇلغان، ساپال بۇيۇمنى چاق بىلەن تەخسىنى ئايلاندۇرۇپ ياسىغاندا، سۈرئەت تېز بولۇپلا قالماستىن، ساپالنىڭ شەكلى ئۆلچەملىك، ئوخشاش بىر بۆلەك ئۇچۇن ئالغاندا قېلىن ـ نېپىزلىكى تەكشى بولۇپ، قول بىلەن ياسىغانغا قارىغاندا زور ئىلگىرىلەش بولغان. ئىككى خەن دەۋرىدە ئۇدۇن رايونىدا كۇلالچىلىق تەرەققىي قىلغان. چاق بىلەن ئايلاندۇرۇپ ياساش بارلىققا كەلگەندىن باشقا، يەنە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ياساشتىن بىناكارلىق ماتېرىياللىرى بىلەن بەزى ئۇسكۇنىلەرنى ياساشقا تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش ۋە تۆمۈر تاۋلاش

ئوچىقىنىڭ يەل بېرىش تۈرۈبىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

3 . سودا

ئۈدۈن يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھۇنلار شىمالىي يولىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەسىر يەتكۈزگەنلىكتىن، جەنۇبىي يول ئاۋاتلى-شىپ، سودا گۈللەنگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «سو-دىگەرلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي، تاڭ سەھەردىن كەچكىچە ئۆتەڭ-لەرگە ئادەملەر تولۇپ كېتەتتى» كەن. بۇ جاي غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى بولۇپ، نۇرغۇن تاۋارلار ئۈدۈن بازارلىرىغا كىرگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكتە توقۇلغان يىپەك توقۇلما بۇيۇملاردىن ئاساسلىقى رەڭگى ھەر خىل، سىپتە توقۇلغان كۆركەم تاۋار - دۇردۇنلار، پار - پۇر قاچىلار، تۇرلۇك مېتال بۇيۇملار بار ئىدى، يەنە پارس، توخرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلار-دىن كەلتۈرۈلگەن يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار، ئۈنچە - مەرۋايىت، خۇش پۇراق ماتېرىياللار، ئەينەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرىمۇ بار ئىدى.

يىپەك يولى سودىسى گۈللىنىپ، سودىگەر ساياھەتچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەچكە، مۇھىم ئالماشتۇرۇش مەركىزى بولغان ئۈدۈن شەھىرىدە نوپۇس تېز كۆپەيگەن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۈدۈندا 3300 تۈتۈن، 19 مىڭ 300 نوپۇس بار ئىدى. ئارىدىن 100 يىل ئۆتمەي، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئۈدۈندا تۈتۈن سانى 32 مىڭغا، نوپۇس 83 مىڭغا يېتىپ، تۈتۈن ئون ھەسسىگە يېقىن، نوپۇس تۆت ھەسسىدىن ئارتۇق كۆپەيگەن. شەھەر، بازارلار تەرەققىياتى تېز بولغاچقا، بازار سودىسىنى باشقۇرىدىغان مەمۇرىي ئەمەلدارلار، شەھەر ئاق-ساقاللىرىنى خەن سۇلالىسى يارلىق بىلەن ۋەزىپىگە تەيىنلىگەنىدى.

سودىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن ئۇدۇن تەۋەسىدە كۆپ خىل پۇل بارلىققا كەلگەن: ھازىر خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى خارابىلەردىن خەن دەۋرىگە خاس بەش جۇلۇق پۇل، ۋاڭ ماڭ مەزگىلىدىكى «خوچۇەن پۇلى» قاتارلىقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مىلادىيە II ئەسىردىن كېيىن، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى قارۇشتى يېزىقىنىڭ ئۇدۇندا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇدۇن بەگلىكىدە خەنزۇچە - قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن پۇل ئىشلەنگەن ۋە تارقىتىلغان. بۇ ھازىرغىچە شىنجاڭدا مەلۇم بولغان، خەن دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى قەلئە دۆلەتلىرىدە ئەڭ بالدۇر قۇيۇپ تارقىتىلغان پۇللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

خەنزۇچە - قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن پۇل بىر خىل قىزىل مىستىن ياسالغان، تۆشۈكسىز پۇل بولۇپ، غەربنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ سوقۇپ ياسالغان. پۇلنىڭ بىر يۈزىدە ئات (تۆگە) سۈرىتى بولغاچقا، «ئات سۈرەتلىك خوتەن يارمىقى» دەپ ئاتالغان. ئات سۈرەتلىك خوتەن يارمىقى چوڭ، كىچىك ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ، چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 2.4 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى 14.9 گرام كېلىدۇ. ئۇنىڭ يۈزىگە ئايلاندۇرۇپ چەمبەر شەكلىدە جۇەنشۇ خەت شەكلىدىكى يېزىق چۈشۈرۈلگەن، بۇ «ئېغىرلىقى 24 جۇلۇق يارماق» دېگەن مەنىدە، ئوتتۇرىسىدا گۈللۈك سىزىقچىلار بار؛ ئارقا يۈزىگە ئات (تۆگە) سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، ئەتراپىدا قارۇشتى يېزىقى بار. بۇ جەمئىي 20 خەت بولۇپ، ئاساسى مەنىسى: «بۈيۈك خان، خانلارنىڭ خانى، ئۇلۇغ زات، جۇيجىيالومۇ يېپو» دېگەنلەردىن ئىبارەت. دەلىللەشتىن قارىغاندا، «جۇيجىيالو» دېگىنى خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى ئىكەن. كىچىك ئات سۈرەتلىك يارمىقىمۇ ئىككى خىل ياسالغان بولۇپ، ئېغىرلىقى چوڭ پۇلنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ يۈزىگە جۇەنشۇ خەت شەكلىدە

«ئالتە جۇلۇق پۇل» دېگەن خەنزۇچە خەتلەر چۈشۈرۈلگەن؛ ئارقا يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئات ياكى تۆگە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. تۆگە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنلىرىنىڭ چۆرىسىدە قارۇشتى يېزىقى بار. خان ئىسىملىرىدىن: «جۇيجيالوموتو» ۋە «جۇيجيالوتومو» دېگەنلەر بار. ئات سۈرەتلىك خوتەن يارمىقىنىڭ ئىشلىتىلگەن ۋاقتىنى، ئاۋرىل ستەين مىلادىيە 170 - يىلدىن 200 - يىلغىچە دەپ قارىغان. ئېلىمىزدىن ئارخېئولوگ شيانەي ئەپەندى مىلادىيە 73 - يىلى بەنچاۋ ئۇدۇنغا كەلگەندىن تارتىپ مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە دەپ قارىغان. يەنە ئىنتايىن ئاز ساندىكى مۇتەخەسسىسلەر، ئات سۈرەتلىك خوتەن يارمىقى ئاز تارقىتىلغان ياكى ئوبوروتقا سېلىنماي، قائىدە - يوسۇن جەھەتتە ھەدىيە بۇيۇمى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن دەپ ھېسابلىغان.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

ئۇچىنچى بۆلۈم ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خوتەن

ئۇدۇننىڭ ئىقلىمى مۆتىدىل بولۇپ، ھەر خىل ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشقا باب كەلگەچكە دېھقانچىلىق خەلق ئىگىلىكىدە ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن. بۇغداي، تېرىق تېرىش، ئۈزۈم تېلى ئۆستۈرۈش ئومۇميۈزلۈك بولغان. ئۈجمە ئۆستۈرۈپ پىلە قۇرۇتى بېقىش بۇ جايدىكى يەنە بىر ئۆزگىچە كەسىپ ئىدى. ئۇدۇنلۇقلار سۇچىلىق ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، ھازىرمۇ بەزى خارابىلەردىن سۇ ئىنشائاتى ئىزنالىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. دېھقانچىلىقتىكى سايمانلار خەن دەۋرىدىكىگە ئوخشاش بولۇپ، بىر قەدەر ئاددىي ۋە ئىپتىدائىي ئىدى، كۆپ قىسمى

ياغاچتىن ياسالغانىدى. تۆمۈر ئورغاق، تۆمۈر پالتىمۇ ئۇچراپ
قالاتتى.

«ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: ئۇدۇندا «يارام
ئات، يارام تۆگە، يارام قېچىر بار» دەپ قەيت قىلىنغان، بۇنىڭـ
دىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، چارۋىچىلىق ئۇدۇنلۇقلارـ
نىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن بولۇپ، چارۋىچىلىق
بۇ رايوننىڭ تۈۋرۈك كەسپى بولۇپ كەلگەن.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، ئۇـ
دۇن بەگلىكىدە يۇڭ توقۇمىچىلىق بىر قەدەر مەشھۇر بولغاندىن
باشقا، پاختا توقۇمىچىلىق ۋە يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشلىرىمۇ
مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قارادۆڭ خاراـ
بىلىكىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە خاس قەبرىدىن قېزىۋېـ
لىنغان «خورجۇن» ۋە كۆك، ئاق رەڭلىك گۈل بېسىلغان بوز
رەخت شۇ جاينىڭ مەھسۇلاتى دەپ قارىلىپ كەلگەن، بۇ بىر
تەرەپتىن شۇ چاغدا كېرىيىدە كېۋەز تېرىلغانلىقىنى كۆرسەتسە،
يەنە بىر تەرەپتىن پاختا توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق ئىشلىرىنىڭ
تەرەققىي قىلىپ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈـ
رۈپ بېرىدۇ. بۇ خارابىدىن تېپىلغان شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە
خاس يىپەك توقۇلما بۇيۇم — قىزىل تەگلىك ئاق گۈللۈك شايى
يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنىڭمۇ گۈللەنگەنلىكىنى ئەكس ئەتـ
تۈرۈپ بېرىدۇ. قېزىلما مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىدىن
قارىغاندا بۇ مەزگىلدىكى يۇڭ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنىڭ كۆپ
قىسمى يۇڭ پالاستىن ئىبارەت ئىدى. ئۇدۇن گىلىمىنىڭ بۇ
مەزگىلدە تېخىمۇ داڭقى چىققان بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيا رايونى
ھەمدە ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا قارشى ئېلىنىشقا
ئېرىشكەن.

قول سانائىتى جەھەتتە ئۇدۇننىڭ مىسكەرچىلىكى خېلى تەـ
رەققىي قىلغان، پۇل قۇيمىچىلىقىدىن باشقا يەنە ھەر خىل سايمانـ

لار قوْيوْپ ياسالغان. بۇ سايمانلار سىپتە، چىرايلىق بولۇپ، «لياڭنامە» دە «ئۇدۇنلۇقلار مىس جابدۇقلارنى ياساشقا ماھىر» دەپ خاتىرىلەنگەن. خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنى يەغىپ ساقلاۋاتقان ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرگە خاس بىر مىس چۆگۈننىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 40.5 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، بوينى ئىنچىكە، قورساق قىسمى ئۇزۇن، جۇغى قىسقا، تۇتقۇسى بار، بويۇن قىسمىغا جۇپ قۇش، جۇپ هايۋاننىڭ رەسمى نېپىز قىلىپ ئويۇپ چىقىلغان، قورساق قىسمىدا قارۇشتى يېزىقى بار، بۇ چۆگۈننىڭ ياسىلىشى ئۆزگىچە، هۇنەر - سەنئىتى سەرخىل بولۇپ، شۇ چاغدىكى قويمىچىلىق هۇنەر - سەنئىتىدىكى يۇقىرى ماهارەتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يىپەك يولى سودىسى ئەسلىگە كېلىپ راۋانلاشقاندىن كېيىن، ئۇدۇن ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان سودا كۆپەيگەن. «لوياڭدىكى ساڭراملار هەققىدە زىيارەت خاتىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شېنگۇينىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 519 - يىلى) سۇڭ يۈن، خۇيشېڭ قاتارلىق كىشىلەر ئۇزۇنتات شەهىرى (هازىرقى خوتەن ۋىلايىتى چىرا ناهىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ) گە كەلگەندە، «شەهەرنىڭ جەنۇبىدىن 15 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بىر چوڭ ئىبادەتخانا بار، يەنە 300 دىن ئارتۇق راهىب، زەر يالىتىلغان بىر دانە بۇت... نۇرغۇن بۇددا مۇنارلىرى بولۇپ، سان - ساناقسىز تۇغ - ئەلەملەر ئېسىلغان، ۋېي سۇلالىسىنىڭ تۇغ - ئەلەملىرى يېرىمىدىن ئاشىدۇ. تۇغ - ئەلەم، لەۋهەلەرگە: تەيخېنىڭ 19 - يىلى (495 - يىلى)، جىڭمىڭنىڭ 2 - يىلى (510 - يىلى)، يەنچاڭنىڭ 2 - يىلى (513 - يىلى) دېگەن يىلنامىلەر يېزىلغان، پەقەت بىر لەۋهەگە يېزىلغان يىلنا-

مىدىن قارىغاندا، ياۋچىن دەۋرىگە خاس لەۋھەدەك قىلىدۇ» غانلى-
قىنى كۆرگەن. بۇ مەزگىلدە يىپەك يولى سودىسى ئەسلىگە
كېلىۋاتقان بولۇپ، ئۇدۇننىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرىنى كۈچ-
لۈك ئىلگىرى سۈرگەن.

سودىنىڭ روناق تېپىشى شەھەر تەرەققىياتىنى مۇقەررەر
ئىلگىرى سۈرگەن. تارىخنامىلەردە قەيت قىلىنىشىچە، ئۇدۇن
تەۋەسىدە بەش چوڭ شەھەر، نەچچە ئون كىچىك شەھەر بار
ئىكەن؛ ئۇدۇن خانى تۇرۇشلۇق شەھەردە «ئاۋام شالاڭ ئولتۇراق-
لاشقان»، «شەھەر ئىچىدە ئۆي - ئىمارەت ۋە رەستىلەر بار
ئىكەن»، راھىب فاشيەن V ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۇدۇندىن ئۆتكەن-
دە، بۇ جايدا «دۆلەت باياشات، ئاۋام شاد - خۇرام ئىكەن» دەپ
تەرىپلىگەن. دېمەك، بۇ جاينى گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى قاپلى-
غان.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

تۆتىنچى بۆلۈم سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن

مىلادىيە 618 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن،
يىپەك يولى ئاۋاتلىشىپ، جەمئىيەت ئەمىن تېپىپ، ئۇدۇننىڭ
ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ يېڭى باسقۇچقا
قەدەم قويغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا شۈەنزاڭ نوم ئېلىپ
قايتىش سەپىرىدە ئۇدۇندىن ئۆتكەندە «ئاۋام باياشات، خۇشال -
خۇرام كەيپىياتقا چۈمگەن»، بۇ دەل ئۇدۇن ئىقتىسادىنىڭ گۈل-
لەنگەن مەزگىلى ئىدى.

1. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق

سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇدۇننىڭ دېھقانچىلىقىدا بۇغداي، تېرىق ئاساس قىلىنغان. «سۇينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «بۇ زېمىندا كەندىر، بۇغداي، تېرىق، شال كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ... مېۋىلىك دەرەخ، ئورمان كۆپ» دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇەنزاڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىمۇ ئۇدۇندا «ئاشلىق زىرائىتى ئۆستۈرۈلىدۇ، مېۋە تۈرلىرى كۆپ» دەپ يازغان. بۇ مەزگىلدە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىلا تەرەققىي قىلىپ قالماستىن، ئۈزۈم، مېۋە - چېۋىلەرمۇ ناھايىتى مول ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۇدۇندا كېۋەز تېرىش بىر قەدەر ئومۇملاشقان. شۇڭلاشقا، كىشىلەر «قوپال، يۇڭ تېرە كىيىملەرنى ئاز كىيىپ، كۆپ ھاللاردا سىپتا توقۇلغان ئاق ماتا كىيىملەرنى كىيگەن». يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە پىلە - ئۈجمىچىلىك ئىشلىرى مۇشۇ مەزگىلدە جۇڭگو ۋە چەت ئەلدە شۆھرەت قازانغان.

تېرىقچىلىق ئومۇملاشقانلىقتىن، دېھقانچىلىق بېجى ئۇدۇن ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسلىق مالىيە كىرىمىگە ئايلانغان. باج ئەمەلىي بۇيۇم بويىچە ھېسابلىنىپ، كىشى بېشىغا قاراپ ئېلىنغان. ئۇدۇن توغرىسىدىكى 3 - نومۇرلۇق ۋەسىقىدە مۇنداق مەزمۇن بار: خاننىڭ پەرمانى يېتىپ كەلدى، بۇنىڭدا كۆرسىتىلىشىچە شەخسلەر تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك 108kmea ئاشلىق، بۇنىڭدىن 1kmea ئاشلىق ئىچكى قاراۋۇلخانىلارغا بېرىلىدۇ. شەخسلەر تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئاشلىقنى بىز قىيىن ئەھۋالدا تولۇق يىغىۋالدۇق، بۇ ئاشلىق ھەقىقەتەن دېھقانلاردىن ئېلىنىشقا تېگىشلىك ئىدى» («ئۇدۇن خەت - چەكلەر توپلىمى» دىن ئېلىندى).

2. سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى

ئۇدۇن بوستانلىقىدىكى سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان دېھقانچى-

لىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ۋە سۇغىرىش ئىشلىرىنى باشقۇ-
رۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. قېزىۋېلىنغان خەت - چەكلەر-
دىن قارىغاندا، بۇ جايدا بىر يۈرۈش مۇكەممەل سۇغىرىشنى
باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىلغان ھەمدە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى
داۋاملىق ئېلىپ بېرىلغان، يەنە بىر يىللىق سۇغا كاپالەتلىك
قىلىش ئۈچۈن دېھقانلار ئادەتتە قىش پەسلىدە ئېرىق - ئۆستەڭ،
ئازمىلارنى ياسىغان ۋە رېمونت قىلغان. 1908 - يىلى ستەين
مازار تاغدىن «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇدۇننىڭ ئەۋلىيا تاغدىكى مەلۇم
ئىبادەتخانىنىڭ چىقىم ھېساباتى» نى ئۇچراتقان، ئۇنىڭدا ئۇدۇندى-
كى مەلۇم ئىبادەتخانىنىڭ پۇل چىقىرىپ مەي سېتىۋېلىپ ئۆس-
تەڭ قازغان ئاۋامنى كۈتۈۋالغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق خاتىرە
بار: «...100 يارماق چىقىرىپ چىن جۇاڭدىن ئۆستەڭ قېزىشقا
ئادەم تەكلىپ قىلىندى، مەي سېتىۋېلىپ ئىشلەمچىلەر كۈتۈۋې-
لىندى. شۇ جاينىڭ ئىشلىرىغا قارايدىغان راھىبلارغىمۇ گېلىنى
نەمدىۋالغۇدەك مەي بېرىلدى...»، «180 يارماق چىقىرىپ ئادەم
تەكلىپ قىلىپ ئىككى ئورۇندا ئۆستەڭ قېزىلدى. ئىشلەمچىلەر
مەي بىلەن كۈتۈۋېلىندى. مەيدىن شۇ جايدىكى راھىبلارغىمۇ
ئاز- تولا بېرىلدى».

ستەين «قەدىمكى خوتەن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان:
دەندەن ئۆيلۈك خارابىلىكىدە يەر شەكلىنى ئۆلچەۋاتقاندا، قۇم
ئاستىدىكى كۆمۈلۈپ قالغان ئۇزۇنتاتتىن دەندەن ئۆيلۈككە سۇ
كېلىدىغان بىر ئۆستەڭ ئىزناسى بايقالدى. «ئورنى ئېگىزلىكتە
بولۇپ، ئۇ يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن كېرىيە دەرياسىنىڭ ئوتتۇ-
رىسىدا سۇ ئايرىش لىنىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن... بۇ سۇ باش-
قۇرغۇچىلارنىڭ ئېرىق - ئۆستەڭ ئورنىنى ئەڭ مۇۋاپىق جايدىن
تاللىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ... ئورنى يۇقىرى بولغاندا، بىر
ئۆستەڭ بىلەن بىر مۇنچە يەرنى سۇغارغىلى بولۇپلا قالماستىن،
يەنە تەبىئىي چۈشۈرگە ئۆستەڭلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىشى-

دىن ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان كاشىلىدىن ئوڭاي ساقلان-
غىلى بولىدۇ» . ئورنى يۇقىرى جايدىن ئۆستەڭ ئېلىش ئەھۋال-
نى بىز بۇگەي ئۆيلۈكتىمۇ ئۇچراتقان، بۇ ئۆستەڭ قازغۇچىلار-
نىڭ ناھايىتى مول تەجرىبىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ
بېرىدۇ.

ئۇدۇن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان
بولۇپ، قۇرغاق، ھۆل - يېغىن ئاز بولغاچقا، سۇنى قاتتىق
تىزگىنلەپ ئىشلىتىشكە توغرا كەلگەن. دېھقانلار يەر سۇغۇرماق-
چى بولغاندا ئەمەلدارلار تەستىقلىغان، ئۇدۇن توغرىسىدىكى
11 - نومۇرلۇق ھۆججەتتە مۇنداق ئەھۋال ئەكس ئەتتۈرۈلگەن:
«غوجام، دورغاب، sndarrjam جانابلىرىغا شۇل توغرۇلۇق ئىل-
تىماس قىلىمەنكى: مېنىڭ ئىسمىم mulaki، ماڭا رەھىم قىلىپ
ئېرىقىمغا سۇ باشلاشقا ئىجازەت بېرىشكەيلا، ئەھۋال يەنىلا بۇرۇن-
قىدەك، مەن ئاشخانىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايمەن، يېرىم سۇغى-
رىلمىسا ئاشلىق ئالالمايمەن، ھازىر سۇ بولغان بىلەن ئازما
ئېتىكلىك، ئەتراپتا ھېچكىم يېرىگە سۇ باشلىيالمايۋاتىدۇ، ھازىر
مېنىڭ ئېرىقىمغا سۇ بېرىش - بەرمەسلىك مەسىلىسىنى ئويلى-
شىپ كۆرگەيلا.

ئەمەلدار sudarrjam (تۆۋەن دەرىجىلىك) ئەمەلدار visa غا
مۇنداق پەرمان قىلغان: mulakiنىڭ ئېرىقى ئاشخانىغا قاراشلىق،
بۇ پەرماننى ئاڭلىغاندىن كېيىن بۇ ئادەمنى باشلاپ بېرىپ ئېرىق
ۋە سۇ ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى تەكشۈرگەيسىز.
«skarihvara ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇشبۇ پەرمان چىقىرىلغان-
دىن كېيىن ئېرىقنىڭ ئازمىسى ئېتىلمىگەي» («ئۇدۇن
خەت - چەكلىرى» توپلىمى) دىن ئېلىندى.

3 . قول سانائىتى

شۇەنزاڭ: ئۇدۇنلۇقلار «ھۈنەرگە ھېرىسمەن، ماھارىتى

كامالەتكە يەتكەن» . «بۇ جايدىن زىلچا، يۇڭ پالاس چىقىدۇ، دۇكانلىرىدا يىرىك تاۋار توقۇلۇپ تۇپلاپ قويۇلغان» دېگەن. بۇ قول سانائىتىنىڭ، بولۇپمۇ يىپەك توقۇمىچىلىقىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ چاغدا يىپەك توقۇمىچى- لىق بۇيۇملىرىنىڭ سۈپىتى ۋە سانى ئالدىنقى دەۋرلەردىن ئېشىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا، VII ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ كۆپ قىسمى يىپەك كىيىملەرنى كىيگەن، باھاسىمۇ ئانچە يۇقىرى بولمىغان. بۇ ئۇدۇندا پىلە - ئۈجمىچىلىكنىڭ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانلىقىدىن بولغان. ۋەسىقىلەردىن مەلۇم بولىدىكى، تاڭ سۇلا- لىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرىدا، ئۇدۇندا ھەر بىر توپ يىپەك مال- نىڭ باھاسى 170 يارماق بولۇپ، قوچو (ھازىرقى تۇرپان) ئايمىقىدىكى باھانىڭ يېرىمىغا يەتمەيتتى. «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە ئۇدۇنلۇقلار «كۆپ ھاللاردا سىپتە توقۇلغان ماتا كىيىملەرنى كىيگەن» دېيىلگەن. كېۋەز تېرىش بىر قەدەر ئومۇملاشقانلىقتىن، پاختا توقۇمىچىلىق ئىشلىرىمۇ راۋاج تاپقان. «شىنجاڭ رەسىملىك تەزكىرىسى» دە: تاڭ دەۋرى- دىن بۇيان، ئۇدۇننىڭ پاختا رەختلىرىنىڭ سۈپىتى ئالاھىدە يۇقىرى ئىدى، «رەختىنىڭ رەڭگى ئاپئاق، سىپتا، ئەن كەڭلىكى مۇۋاپىق ئىدى» دەپ يېزىلىشىنىڭ تارىخىي ئاساسى بار. ئۇدۇندا توقۇمىچىلىق كەسىپىدىن باشقا، كىگىزچىلىك، ئېچىتىش كەس- پىمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان. شۇڭلاشقا، خەت - چەكلەردە مەي، ئاچچىقسۇ دېگەن سۆزلەر دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. زاڭزۇ يېزىقىدىكى «ئۇدۇن تارىخى» دا تونۇشتۇرۇلۇشىچە، بۇ جايدا مى- مارچىلىقمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. مىلادى 779 - يىلى شىزاڭدا تۇنجى ياسالغان بۇددا ئىبادەتخانىسى ساڭ يې (bsamyas) ئىبادەتخانىسىنى ياساشتا ئۇدۇنلۇق ئۇستىلار لايىھىلەش ۋە قۇرۇ- لۇش قىلىشقا قاتناشقان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللى- رىدە، ئۇدۇندا جىنسىي سارىيى، چىنفېڭلۇ راۋىقى قاتارلىق ھەي-

ۋەتلىك ئىمارەتلەر بار ئىدى، بۇ ئۇدۇندا مىمارچىلىق ھۈنىرىنىڭ ئالاھىدە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4 . سودا

سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدىكى ئۇدۇندا جەمئىيەت مۇقىم بولغانلىقتىن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول سانائەت مەلۇم تەرەققىياتقا ئېرىشكەن، مەھسۇلات تۈرلىرىمۇ كۆپىيىپ، تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدۇن «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي يولىدا بولغاچقا، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ماللارنى ئالماشتۇرىدىغان، توپلايدىغان، تارقىتىدىغان يەرگە ئايلانغان، قاتنىشىمۇ قۇلايلىق بولغان. تاڭ سۇلالىسى جايلاردىكى قاتناش نۇقتىلىرىدا نۇرغۇن ساراي، ئۆتەڭ-لەرنى قۇرغان. مەسىلەن، قەشقەردىن ئۇدۇنغىچە بولغان يول ئۈستىدە ساراي، ئاشپۇزۇللارنى قۇرۇپ، لەشكەرلەر، ئەمەلدار-لار ۋە پۇقرالارغا قۇلايلىق يارىتىپ بېرىلگەن. يىپەك يولىنىڭ گۈللىنىشى ئۇدۇندا سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا زور دەرىجى-دە تۈرتكە بولغان. مۇشۇ مەزگىلدىكى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەق-قىيات دەرىجىسىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا تارىخنامىلەردە ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بىز تاڭ شۆەنزۇڭ لى لۇڭجىنىڭ يارلىق چۈشۈرۈپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەردىن سودا بېجى ئېلىپ لەشكەرلەرنىڭ ۋە ھا-كىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ خىراجىتىدىكى كەم تەرەپلەرنى تولۇقلى-غانلىقى، تاڭ سۇلالىسى پۇلى، كۇسەن پۇلى قاتارلىق ھۆكۈمەت پۇلىنىڭ غەربىي يۇرتتا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلگەنلىكىدىن بۇ مەزگىلدىكى سودا پايدىسىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئۇدۇندا، ھەتتا «ئايال دۇكاندارلار قويۇلۇپ پۇل يىغىلغان» دېگەن خاتىرىلەردىن قارىغاندا، ئېلىنغان باج پۇلى مەركەزگە تاپشۇرۇلماي، يەرلىك ھاكىمىيەتنىڭ تەسەررۇپ قىلى-شىغا بېرىلگەن.

تاڭ دەۋرىدە ئۇدۇن يەنىلا يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇ-
ھىم سودا شەھىرى ئىدى. مىلادىيە 644 - يىلى شۈەنزاڭ
ھەزرەت ئۆز يۇرتىغا قايتىش سەپىرىدە، ئۇدۇندا قىسقا مۇددەت
تۇرۇپ، سودىگەرلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغانلىقىنى كۆرگەن
ھەمدە «قوچولۇق ماشۇەنجى دېگەن كىشىنى سودىگەرلەر بىلەن
ھەمسەپەر قىلىپ قولىغا مەلۇماتنامە تۇتقۇزۇپ چاڭئەنگە ئەۋە-
تىپ، بۇ جاينىڭ ئەھۋالىدىن ئوردىغا مەلۇمات بەرگەن» . ئۇدۇن
بازارلىرىدىكى تۈرلۈك سودا - سېتىق ئىشلىرىدا پۇل ئىشلىتىل-
گەن بولۇپ، «يارماق» بويىچە ھېسابلانغان. بۇ ھال بازارنىڭ
جانلىنىپ، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ مۇئەييەن سەۋىيىگە يەتكەنلىكى-
نى، پۇل ئوبوروت دائىرىسىنىڭ خېلى كەڭ بولغانلىقىنى چۈ-
شەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«تاڭ دەۋرىدىكى ئۇدۇننىڭ ئەۋلىياتاغ ئىبادەتخانىسىنىڭ
چىقىم ئەۋالى» دا خاتىرىلىنىشىچە: ئۇدۇن شەھىرىنىڭ شىمالىي
رايونىغا جايلاشقان بىر ئىبادەتخانىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش چىقى-
مى تامامەن دېگۈدەك پۇل بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇ جەھەتتە مۇن-
داق خاتىرە قالدۇرۇلغان:

11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 2160 يارماق سەرپ قىلىپ ماي
كەندىرى سېتىۋېلىندى:

ئىككى دەن تۆت كۇرەنىڭ ھەر كۇرەسى 90 يارماقتىن
ھېسابلىنىپ، 520 يارماققا چىلان سېتىۋېلىندى:

بىردەن ئىككى كۇرەنىڭ ھەر بىر كۇرەسى 30 يارماقتىن
بولۇپ، ئاۋامغا ئىشلىتىلدى.

13 - كۈنى 3910 يارماق چىقىرىپ گۈللۈك كىمخابتىن
23 توپ سېتىۋېلىندى، ھەر بىر توپى 170 يارماقتىن بولدى.

ئەمەلدارلارنىڭ ئاتلىرى ئۈچۈن يەم - بوغوز سېتىۋېلىنىپ
ئەۋەتىپ بېرىلدى...60 يارماققا بىر توپ قەغەز سېتىۋېلىنىپ،
ئالاقە پۈتۈك ئىشلىرى ئۈچۈن تەسەررۇپ قىلىندى.

ستەين قاتارلىقلار دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىدىن تاپقان خەنزۇ يېزىقىدىكى ماتېرىياللار ۋە دامىكودىن تېپىلغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردىمۇ مىس پۇل ئىشلىتىلگەنلىكى توغرىسىدا مەزمۇنلار بار.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

بەشىنچى بۆلۈم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى خوتەن

مىلادىيە VIII ئەسىردىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئىشلىرى گۈللىنىش دەۋرىدە تۇردى. ۋەتىنىمىز غەربىي چېگراسىغا جايلاشقان ئۇدۇن بوستانلىقىدا جەمئىيەت ئەمىن تېپىپ ئىگىلىك گۈللىنىپ، دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلىپ، خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن؛ ئېرىق - ئۆستەڭلەر بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن، بۇغداي، تېرىق قاتارلىق زىرائەتلەر كەڭ تېرىلغاندىن باشقا، شال، ئۈجمە، كېۋەز ئېتىز - دالىلاردا باراقسان ئۆسۈشكە باشلىغان. قول سانائىتى جەھەتتە، تۆمۈر تاۋلاش، توقۇمىچىلىق، ئېچىتما نەرسىلەرنى ياساش، بولۇپمۇ يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە تاۋار - دۇردۇن، زىلچا توقۇش، كىگىز بېسىش ھەمدە قاشتېشى قېزىش، ئويمىچىلىق قاتارلىقلار جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەربىي ئاسىيادىكى ھەر قايسى جايلارنىڭ دىققىتىنى تارتقان ھەمدە مەركەز ئوردىسىغا سۇنۇلىدىغان ئولپان بۇيۇملىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن. دېھقانچىلىق، قول سانائەت تەرەققىي قىلغانلىقتىن تاۋار ئالماشتۇرۇشمۇ ئىنتايىن جانلانغان.

1. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئۇدۇننىڭ تۇبۇتلەر ئىگىلىۋالغاندىن كېيىنكى ئىقتىسادىي ئەھۋالى

مىلادىيە 755 ـ يىلى ئۆكتەبىر ـ سۈيگىن توپىلىڭى يۈز بېرىدۇ. جىدىنىڭ بېشىدا (756 ـ يىلى) ئۇدۇن خانى ۋايجىراۋاڭ سامپاۋا ئۆزى شەخسەن 5000 نەپەر لەشكەرنى باشلاپ توپىلاڭنى تىنچىتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئاتلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىنىسى ۋايجىراياۋ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ، بۇ مەزگىلدە دۆلەت ئەھۋالى ناچار، قوغدىنىش كۈچلىرى ئاجىز بولۇپ، شەرق تەرەپتىكى كەنجۇ (خوتەن ۋىلايىتىنىڭ چىرا ناھىيىسى ئەتراپىدىكى جايلار) دائىم تۇبۇتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا، ۋەزىيەت تۇراقسىز بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى 3-يىلى (768-يىلى) 3 ـ ئايدىكى تارىخىي خاتىرىلەر» دىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ چاغدا بۇ رايوندىكى پۇقرالار غەم ـ ئەندىشىدە قالغان بولۇپ، «دائىم ئوغرى ـ قاراقچىلارنىڭ زىيىنىغا ئۇچراش» تەك قىيىن ئەھۋالدا ئىدى. لېكىن، ۋايجىراياۋ قاتارلىقلارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنىلغاچقا، بەگلىك ئەمىن تاپتى، ئىقتىسادىي ئىشلار ئەسلىگە كېلىپ نورماللاشتى. بۇ ئەھۋال يېقىنقى زاماندا بايقالغان ئۇدۇن خەت ـ چەكلىرىدە ئوخشاش بولمىغان تەرتىپ بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن:

26(Hedin) ھېدىن

(ئۇدۇن خانى ۋايجىراياۋ) تەختكە ئولتۇرۇپ، 7 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى دالى 8-يىلى، يەنى مىلادىيە 773 ـ يىلى) كۈزنىڭ 2 ـ ئېيىنىڭ 14 ـ كۈنى ssau ئەمەل تۇتقان مەزگىلدە، بۇ ھۆججەت شۇ سەۋەبتىن چىقىرىلدىكى،

مەزكۇر مەھەللىنىڭ پۇتۇكچىسى Daduei ۋە باشقا Gayaata كەنتلىك hyacai si'sina دېگەن كىشى كىيىم - كېچەككە كېرەكلىك پۇلنى تاپشۇرۇۋالدى. 150 قۇر كىيىم - كېچەك ماتېرىيالى ئومۇمىي سانى ئىچىدە ئومۇمىي كىيىم - كېچەك 7500 قۇر. قىش پەسلىنىڭ 2 - ئېيىدا ئۇ 50 تۇركۇمنى بەردى، ئۇنىڭدىن كېيىن 10 كۇرە كۇنجۇتنى بىردەن بويىچە ھېسابلاپ، ئۇلار 2500 مورا پۇلغا ئېرىشتى. قىش پەسلىنىڭ 1 - ئېيىدا ئۇلار كۇنجۇتنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، بۇ پۇلنى تاپشۇرۇۋالدى، بۇ ئاش - ئوزۇق قاتارىغا ھېسابلاندى، ئۇلار بۇ پۇلغا ئىسپات يېزىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئىمزا قويۇلغاندىن كېيىن دەرھال كۈچكە ئىگە.

بارماق ئىزى……

ھېدىن (Hedin)4

(ئۇدۇن خانى ۋايجىراياۋ) تەختكە ئولتۇرۇپ 21 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جيەنجۇڭ 8 - يىلى يەنى مىلادىيە 787 - يىلى)

Raruya ئېيىنىڭ 18 - كۈنى، يەنى ساڭ ساۋ ssacu ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن يىلى، ئۇشبۇ تىلخەت بىر قېتىملىق قەرزدارلىق ئىشلىرى ئۈچۈن يېزىلدى … Budasamga قايتۇرۇلغان قەرزدىن 14dramma (؟) نى تاپشۇرۇۋالدى … ئايدا مەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ دەن ئۇلچەم بىرلىكى بويىچە بۇغداي ۋە ئارپا تاپشۇرىدىغان بولدۇم، ئاز ياكى كۆپ بولسۇن، پۇلغا سۇندۇرۇپ باھاسى ھېسابلىنىدىغان بولدى. (بۇغداي ۋە) ئارپىنىڭ باھاسى ناھايىتى يۇقىرى.

گۇۋاھچى……بارماق ئىزى…

ھېدىن (Hedin)1

(ئۇدۇن خانى ۋايجراياۋ) تەختكە چىقىپ 35 - يىلى
(تاڭ سۇلالىسى جېنيۈەن 17-يىلى، يەنى مىلادىيە 801-
يىلى) 44 نەپەر مۇلكىي ئەمەلدارغا بىر كىيىملىكتىن يۇڭ
رەخت بېرىلدى، ھەر بىرى 23 چىدىن بولدى، ئادەم سانى
بويىچە جەمئىي 25 توپ 12 چى (ھەر توپى 40 چى) بېرىش
پىلانلاندى. پۇتۇكچىلەر ۋە سودىگەرلەرنىڭ كىيىم - كې-
چىكى ئۈچۈن جەمئىي يەتتە توپ 30 چى رەخت بېرىلىد-
غان بولدى. بېرىشكە تېگىشلىك جەمئىي يۇڭ رەخت 33
توپ ئىككى چى، ھازىر تىلخەتكە ئاساسەن 23 توپ 11
چى بېرىلدى. دورغاب ۋە چىپەرچى ئەمەلدارSudarryam
لارغا بېرىشكە تېگىشلىكى ئۈچ توپ، چىپەرچى ئەمەلدار
yamaniri غا 40 چى، ئەدلىيە ئەمەلدارى samadini غا 20
چى. Sanirkiغا 20 چى، Budarmn غا 23 چى، Hvivti ۋە
visariyam غا ئالتە چى ھەم ئىككى توپ رەخت بېرىلدى.
پۇتۇكچى رەختنى تاپشۇرۇۋالدى. ئىسكىلاتتىكى thinittiki
نى چىپەرچى semaki ئومۇمىي سان بويىچە تاپشۇرۇۋالدى.
تىلخەت ھازىرغىچە ئېلىنمىدى، پۇتۇكچىنىڭ يېنىدىن
مورا (پۇل) ئېلىپ قېلىندى. yaadanaلارنىڭ بۇ بىر ئۇلۇ-
شى 1640، 2250 ئۆلۈشى نىڭ Suradatti، Pasuda'ttiنىڭ
ئۇلۇشى 1640 بولدىلەر.

يۇقىرىقى ئۇدۇن خەت - چەكلىرىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ
ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئۇدۇننىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھ-
ۋالىنى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىلاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
مۇشۇ مەزگىلدە دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئاساسلىق
زىرائەتلەردىن بۇغداي، ئارپا، كۇنجۇت (زىغىر) قاتارلىقلار تې-
رىلاتتى. ھوسۇلمۇ ياخشى ئىدى. كىشىلەر ئۆزلىرى ئىستېمال
قىلغاندىن باشقا، كۆپ قىسمى بازارغا سېلىنىپ ئالماشتۇرۇلات-

تى. خەن سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئىغىرلىق ئۆلچەملى-
رى ئاساس قىلىنغانىدى. توقۇمىچىلىقنىڭ تەرەققىيات سەۋىيە-
سى خېلى يۇقىرى بولۇپ، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى كىشىلەرنىڭ
ئاساسلىق كىيىم - كېچەكلىرى قىلىنغانىدى؛ تاۋار ئالماشتۇرۇشتا
پۇل (مورا) ۋاستە قىلىنغانىدى. پۇل كەڭ قوللىنىلغانىدى.
بۇ هال شۇ چاغلاردا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ جانلانغانلىقىنى ئەكس
ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن 18 - يىلى (مىلادىيە
802 - يىلى) تۈبۈتلەر ئۇدۇننى ۋە ئۇنىڭ قوشنا رايونلىرىنى
تامامەن كونترول قىلغاندىن كېيىن، جايلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىق-
تىسادىي ئەهۋالىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئۆزگىرىش يۈز
بەردى. شۇ چاغدا تۈبۈتلەرنىڭ نۇرغۇن لەشكەرلىرى جەنۇب بىلەن
شىمال ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنىڭ مۇهىم تۈگۈنى بولغان مازار
تاغدا تۇرۇۋاتقان بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار-
نى تىزگىنلىگەنىدى. نۇرغۇنلىغان لەشكەر چېگراغا بېسىپ كەل-
گەن، كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشنى باشتىن كەچۈرمىگەن ئەهۋالدا
ئۇدۇن تەسلىم بولۇپ، تۈبۈتلەرنىڭ هەربىي هۆكۈمرانلىقىنى
قوبۇل قىلدى. هالبۇكى، تۈبۈت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇدۇننى
تىزگىنلەش ئۇسۇلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆزىگە بېقىندۇرۇش تۈ-
زۈمىگە ئوخشاش ئىدى. ۋايجرا خان جەمەتىنىڭ خانلىق ئورنى
ئاساسىي جەهەتتىن ساقلاپ قېلىنغان بولۇپ، ئۇدۇن بەگلىكى-
نىڭ بۇرۇنقى هۆكۈمرانلىق تەرتىپى داۋاملاشتۇرۇلغان، دەۋا -
دەستۇر، خەلق ئىشلىرى خىزمىتىمۇ ئاساسىي جەهەتتىن ئەسلى-
دىكى قائىدە - بەلگىلىمىلەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغانىدى،
ۋايجراخان جەمەتى يەنىلا بوستانلىقلاردىكى ئىشلارنى ئۈنۈملۈك
باشقۇرۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇدۇن تۈبۈت ئەمەلدارلىرىغا ئولپان
تاپشۇراتتى. تۈبۈت لەشكەرلىرى جايلاردىكى مۇهىم نۇقتىلارغا
كىرىپ ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇدۇن خانى نۇرغۇنلىغان چوڭ -

چوڭ مەسىلىلەردە تۇبۇتلەرگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر ئىدى. ئىجتى-
مائىي ئىقتىسادىي جەھەتتە، يۇرۇڭقاش، قاراقاش دەرياسىنى
مەركەز قىلغان بوستانلىقلاردا ئۆزگىرىش چوڭ ئەمەس ئىدى،
ئۇدۇننىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەندىزىسى
ۋە باشقۇرۇش شەكلى يەنىلا داۋاملاشتۇرۇلغانىدى. لېكىن، خەلق
ئاممىسى تۇبۇت ئىستىبداتچىلىرىنىڭ ئېغىر ھاشار ئەمگەكلىرى
ۋە ئالۋان - ياساقلىرىنى ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. بۇ
چاغدا تارىم ئويمانلىقىدا يەر ئىجارە تۈزۈمى كەڭ يولغا قويۇلغان،
ھەدەپ بوز يەر ئېچىپ، تېرىلغۇ كۆلىمىنى كېڭەيتىۋاتقان ئەھۋال-
دا، ھەربىي ئىستىبداتچى بولغان تۇبۇت ئاقسۆڭەكلىرى بىر تە-
رەپتىن، ھەر دەرىجىلىك ئاپپاراتلاردا يەر باشقۇرۇش ئەمەلدارلى-
رىنى قويۇپ، يەر ئىشلىرىنى ئاساسلىق باشقۇردى؛ يەنە بىر
تەرەپتىن، بۇ يەرلەرنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ھەر دەرىجىلىك
ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلارغا مائاش يېرى سۈپىتىدە تەقسىم
قىلىپ بەردى ياكى خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدار، جانبازلارغا
مۇكاپات سۈپىتىدە ھەدىيە قىلىپ بەردى. يەر ئىگىلىرى ئىجارىگە
ئوخشاپراق كېتىدىغان ئۇسۇل بىلەن ئۆز يەرلىرىنى ئىجارىكەش
قۇللارنىڭ تېرىشىغا بەردى. ئۇلار بىلەن ئىگىدارلىق ئوتتۇرىسىدا
مەلۇم دەرىجىدە باشقۇرۇش - بويسۇنۇش مۇناسىۋىتى بولۇپ،
باشقا ھاشارلارنى ئۈستىگە ئالغانىدى.

يەر ئىجارىگە بېرىلگەندىن باشقا، ھۆكۈمەت يەنە يەر بېجى
ئالغان، «ئاۋام پۇقرالارنىڭ يەردىن ئالىدىغان ھوسۇلى ناچار
ئىدى، يۇقىرى مەرتىۋىلىك دېھقانلار بىر (تۇ) يەر ئۇچۇن ئاران
بەش شېڭ ئارپا، بەش شېڭ بۇغداي تاپشۇراتتى، نوپۇس بېجى
ئۇچۇن «ھەر ئائىلىدىن بەش شېڭ (ئارپا) ئېلىناتتى». بۇ باج
ئۆلچىمى ئۇدۇندا يولغا قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. تۇبۇت ھۆ-
كۈمرانلىرىغا كېتەرلىك بىر قەدەر ئالىي تۇرمۇش لازىمەتلىكلى-
رى، زىبۇ زىننەت، كىيىم - كېچەكلەر خەنزۇلار رايونىدىن

ياكى ئۇدۇندىن سېتىۋېلىناتتى. «تاپشۇرۇلغان سىدام كىيىملەر
تىزىملىكى: خەنزۇلار رايوندا تەييارلانغان پىلاش بىر دانە، ئاق
ئۆچكە تېرىسىدىن تەييارلانغان پىلاش بىر دانە، بۆكەن تېرىسىدىن
تەييارلانغان قىسقا پىنجەك ئىككى دانە، تاۋار يەكتەك بىر دانە،
بۆكەن تېرىسىدىن تىكىلگەن كالتە جۇۋا بىر دانە، دۇردۇن كۆڭ-
لەك بىر دانە، يېڭى، كونا رومال ئىككى دانە، يىپەك بەلۋاغ،
قاشتېشى... قاتارلىقلار» . يۇقىرىقى بۇيۇملارنىڭ بەزىلىرى ئال-
ماشتۇرۇلغان، بەزىلىرى زورلاپ تارتىۋېلىش يولى بىلەن ئېرد-
شىلگەن. يەنە تىبەت يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە: «شايى 1000
توپ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئۇدۇننىڭ ھەرقايىسى جايلىرىدىن
ئولپان ئېلىنغان نەرسىلەر بولۇپ، تۇبۇت بەگزادە - ئاقسۆڭەك-
لىرىگە ھەدىيە قىلىنغان «تاڭ سۇلالىسى ماللىرى» بولۇشى
مۇمكىن. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇدۇننىڭ ئەتىۋار تەبىئىي بايلىقى —
قاشتېشى تۇبۇت خانى زانبۇ ھەمدە بەگزادە، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ
ياقتۇرۇشىغا ئېرىشكەن بولۇپ، ئېگىز تاغدىكى قارلىق شەھەرگە
تۈركۈملەپ توشۇلغان. «تۇبۇت خانى لاڭ رىلو زانبۇ خەنزۇلار
ۋە تۈركلەرنى بويسۇندۇردىلەر... ئاتلاشلارغا قارىغاندا، 18 خې-
چىرغا يۈكلەنگەن قاشتېشى تۇبۇتكە توشۇلدىلەر» ، تۇبۇت لەش-
كەرلىرى تارىم ئويمانلىقىدا ھەرىكەت ئېلىپ بارغان، بوستانلىق-
تىكى ھەرقايىسى بەگلىكلەر بۇ لەشكەرلەرگە ئاشلىق، گەزمال،
ھەتتا مېۋە - چېۋىلەرنى يەتكۈزۈپ بەرگەن، ئۇدۇنلۇقلار لەشكە-
رىي مەجبۇرىيەت ئۆتەپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارغا پايلاقچى،
چىبەرچى بولۇش، ئاشلىق توشۇش قاتارلىقلارنى ئۈستىگە ئېلىش-
قا، ۋەزىپىنى بەلگىلىك مۇددەت ئىچىدە ئادا قىلىشقا مەجبۇر
بولغان، بۇنداق قىلالمىغانلار قاتتىق جازاغا تارتىلغان. تۇبۇتلەر-
نىڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقى ئۇدۇن خەلقىنىڭ ئۈزلۈكسىز
قارشىلىقىغا ئۇچرىغان، ئاخىر IX ئەسىرنىڭ 50 - يىل-
لىرىدا تۇبۇتلەرنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆ-

كومىرانلىقىغا خاتىمە بېرىلگەن.

2. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى گۈللەنگەندىن كېيىنكى جەنۇبىي يولدىكى قاشتېشى سودىسى

مىلادىيە IX ئەسىردىن كېيىن، تۇبۇتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ پەيدا بولۇپ، كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلاشتى. تاڭ سۇلالىسى شۈەنزۇڭ خاننىڭ داجۇڭ 2 - يىلى (848 - يىلى) شاجۇ ئايمىقىدىن جاڭ يىچاۋ لەشكەر باشلاپ كېلىپ تۇبۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى ھەمدە ئۇيغۇرغول ئايمىقىنى قايتۇرۇۋالدى، مۇشۇنداق پايدىلىق ۋەزىيەتنىڭ تۈرتكىسىدە، ئۇدۇن ۋايجرا ھاكىمىيىتى كەڭ لەشكەرلەر ۋە خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، تۇبۇت لەشكىرىي ۋە مۇلكىي كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئاساسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە كۈچەيتىپ، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىدىن ئىبارەت شانلىق دەۋرگە قەدەم قويدى. ئۆز تەۋەسىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇرت قۇرۇلمىسى بويىچە يەنىلا «10 - ئايماق قۇرۇلدى». ھازىرقى كېرىيە، چىرا قاتارلىق جايلار كانجۇ ئايمىقى دەپ ئاتالدى، غەرب تەرىپى ئەنجۈن ئايمىقى، يەنى ھازىرقى خوتەن ناھىيىسى بولۇپ، ئۇدۇننىڭ ئاستانىسى مۇشۇ جايدا ئىدى. شەرقىي جەنۇبىي تەرىپى يىنجۇ ئايمىقى دەپ ئاتالدى. جەنۇبتىن 300 چاقىرىم كېلىدىغان جاي يۈجۈ ئايمىقى دەپ ئاتالدى. X ئەسىردىكى مەشھۇر پارس جۇغراپىيە ئەسىرى «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابتا مۇنداق يېزىلغان: «ئۇدۇن ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان... خەلقلىرى ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مەشۇتتىن ئىبارەت. ئۇدۇن خانى ئەيش - ئىشرەتتە ياشايتتى، ئۆزىنى تۈركلەر ۋە تۇبۇتلەرنىڭ خوجىسى دەپ ئاتىۋالغانىدى... بۇ مەملىكەتتە 70 مىڭ سەرخىل لەشكەر بار، ئۇدۇندىكى دەريالاردىن قاشتېشى چىقىدۇ.» يۇقىرىقىلاردا ئېھتىمال ئۇدۇن خانى

ۋىسارا تەڭرىخان (مىلادىيە 912 ـ يىلىدىن 966 ـ يىلىغىچە خان بولغان) دەۋرىدىكى ئىشلار بولۇشى مۇمكىن. خاننىڭ ئىسمى ۋايجرا سامپاۋا (VisaSambhava) ئىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان 50 نەچچە يىل داۋامىدا ئۇدۇن گۈللىنىش مەزگىلىدە تۇرغانىدى، سىرتتا ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالغۇدەك كۈچلۈك قوشنىسى يوق ئىدى، مەملىكەت ئىچىدە جەمئىيەت مۇقىم بولۇپ، دۆلەت كۈچى زور، ئاش ـ ئوزۇقلىرى كەڭتاشا بولغانىدى، يىپەك، يۇڭ، پاختا توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلاتتى. شۇ مەزگىلدە كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالى ئېتىكىدىن ئۆتكەن لەسىر ئىسمىلىك ئەرەب تونۇشتۇرغاندەك: ئۇدۇننىڭ «تۇزۇمى ياخشى» ئىدى. خەلق خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلاتتى، ئۇدۇننىڭ شاجۇ ئايمىقىدىكى ھەرقايسى جايلار ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بولغان قويۇق سودا ئالاقىسىدىكى «غەربىي چېگرانى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان» بوستانلىقتىكى قەدىمىي بەگلىكنىڭ روناق تاپقان ھالىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداقلا، X ئەسىردىن كېيىنكى يىپەك يولى سودىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزگىرىشلىرىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. ئالاھىدە بايان قىلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ مەزگىلدە ئۇدۇندىن قېزىۋېلىنغان قاشتېشى كۆپلەپ بازارغا سېلىنىپ، يىپەك يولى سودىسىدىكى ئالاھىدە تاۋارغا ئايلىنىپ، مۇشۇ بىر مەزگىللىك تارىختا شان ـ شەرەپ كەلتۈرگەن.

ئۇدۇندىن ئېسىل قاشتېشى چىقىدىغانلىقى قەدىمدىن تارتىپ جاھانغا مەشھۇر ئىدى. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇبۇتلەر ئۇدۇندىن چېكىنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ شەرقىدە تاش قەلئەنى مەركەز قىلغان كىرورەن تەرەپلەردە نۇرغۇن قەبىلىلەر تارقاق جايلاشقان بولۇپ، بۇلار ئارىسىدا باتۇر، ئۇرۇشخۇمار توخرىلار، تۇيغۇنلار، تۇبۇتلەر، تۇركلەردىن تەشكىل تاپقان سەنۋېي، جۇڭيۈن ھاكىمىيىتى بار ئىدى. ئۇلار بەزىدە توپلىشىپ، بەزىدە

تارقاق ياشايتتى، بەزىدە بۇ يەردىن ئۆتكەن سودىگەرلەرنى بۇلاپ، سودىگەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايتتى. ئۇدۇنلۇقلار بىلەنمۇ پات ـ پات توقۇنۇشۇپ قالاتتى. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جاڭ يىچاۋ بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلى بولۇش سۈپىتى بىلەن شاجۇ ئايمىقىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىك بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۈگۈنىگە جاي-لاشقانلىق ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، زورىيىپ ـ كۈچىيىپ، ئۈزلۈكسىز سىرتقا كېڭەيگەن. داجۇڭ 10 ـ يىلى (856 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە، لوپنۇر رايونىغا يۈرۈش قىلىپ، تۈيغۇنلارنى چېكىندۈرۈپ، تاش قەلئە ئەتراپىدىكى سەنۋېيلار بە-لەن ئۇچراشقان. گۇاڭ مىڭنىڭ 2 ـ يىلى (881 ـ يىلى) دىن كېيىن، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى تەدرىجىي كۈچەيگەن. گەن، لياڭ رايونى تەدرىجىي ھالدا بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ تەسىر كۈچى دائىرىسىدىن ئايرىلغان. كۈچلۈك قوشنىلار تەھدىت سېلىۋاتقان، تەدرىجىي يېتىم قىلىۋاتقان ئەھۋالدىمۇ شاجۇ ئايماق ھاكىمىيىتى غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇدۇن بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى كۈچەيتكەن. بەيئەتچىلەر قوشۇنە-نىڭ ئەلچىسى جاڭ لياڭجېننىڭ پىشـامشـاندا سەنۋېيلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقى يۇقىرىقى ۋەزىيەتنى ئادا قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. گۇاڭخۇانىڭ 4 ـ يىلى (901 ـ يىلى) ئۇدۇن ئەلچىسى لياڭ مىڭنىڭ قاتارلىقلارشاجۇ ئايمىقىغا بارىدۇ. بەيئەتچىلەر قوشۇنىدىن جاڭ لياڭجېن ئۇدۇنغا ئەلچى بولۇپ بارغان. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئۈزۈلمىگەن. بۇ ھال مۇناسىۋەتنىڭ يېقىنلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چيەننىڭنىڭ 3 ـ يىلى (896 ـ يىلى) دىن باشلاپ جاڭ چېڭىڭ بەيئەتچىلەر قوشۇ-نىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇدۇن بىلەن بولغان ئالاقىلىشىش قەدىمىنى تېزلەتكەن. قاتناش جەھەتتىكى توسالغۇلارنى تۈگىتىش ئۈچۈن، 906 ـ يىلى ئەتراپىدا جاڭ

چېكىنىش بەگلىك ۋەزىرى لوتۇڭدانى سەرخىل لەشكەرلەرنى باشلاپ پىشامشاننى ئىگىلەپ تۇرغان سەنۇبېي قەبىلىسىگە قارىتا جازا يۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇغان. ئۇدۇنغا نەچچە قېتىم ئەلچى بولۇپ كەلگەن جاڭ لياڭجېنمۇ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشقان ھەمدە لوتۇڭدا تاش قەلئەنى ھۇجۇم بىلەن ئالغاندىن كېيىن، داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ، ساپى قەلئەسىنى (ھازىرقى چەرچەن ئەتراپىدا) ئىگىلەپ، شاجۇ ئايمىقى بىلەن ئۇدۇن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرغان. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن شاجۇ ئايمىقى بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ قويۇقلىشىپ ياخشى ئىتتىپاقداشلاردىن بولۇپ قېلىشى سىياسىي جەھەتتىلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماستىن، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ مەنپەئەت جەھەتتە بىر - بىرىنى تولۇقلاپ ھەر ئىككى تەرەپ نەپكە ئېرىشكەن. ئۇدۇننىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولغان قاشتېشى، يىپەكلىرى، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى شاجۇ ئايمىقى ھەمدە غەربىي شىمالدىكى كەڭ جايلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇدۇننىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارىدىغان يولنى ئېچىپ، خەنزۇلار رايونىنىڭ تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىغا ئېرىشىش ئارزۇسىمۇ شاجۇ ئايمىقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن.

شاجۇ ئايمىقىدا كەندىر كۆپ بولسىمۇ يىپەك ئاز ئىدى. ئۇدۇننىڭ يىپەك مەنبەسى مول بولۇپ، توقۇمىچى ئائىلىلىرىدە دەستىگاھلار توختىمايتتى، شايى - ئەتلەس مەھسۇلاتى كۆپ ئىدى. غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئۇلپان قىلىپ تاپشۇرۇلىدىغان ھەيۋەتلىك ئارغىماقلار، پارقىراپ تۇرىدىغان قاشتېشىدىن ياسالغان قاچا - قۇچىلاردىن شاجۇ قەبىلىسىدىكىلەر تازا ھۇزۇرلىناتتى ۋە بۇلارنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختايتتى. بۇ مەزگىلدە شاجۇ قەبىلىسىدىكى بەيئەتچى قوشۇن ھاكىمىيىتى ئۇدۇن بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىشكە ئىنتايىن

قىزغىن پوزىتسىيە تۇتقانىدى. ئۇدۇن ئەلچىلىرى شاجۇ ئايمىقىغا
بارغاندا، ئۇلار يول بويى كاتتا زىياپەت بىلەن كۈتۈۋېلىنغان
ھەمدە بۇ ئەلچىلەرنى كۈتۈۋېلىشقا مەخسۇس ئادەم تەيىنلەنگەن.
يول راۋان، بىخەتەر بولغاچقا ئۇدۇننىڭ قاشتېشى سودىسى تېز
تەرەققىي قىلغان، مەيلى ھۆكۈمەت تەشكىللىگەن ياكى پۇقرالار
ئۆزى يولغا قويغان سودا بولسۇن، ئۇدۇننىڭ سەرخىل قاشتېشى
شاجۇ ئايمىقى، گەنجۇ ئايمىقى ھەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئۇزۇل-
دۇرمەي توشۇلۇپ تۇرغان. بىز ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغان مال
تىزىملىكىدىن، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە — ئوردىغا يەت-
كۈزۈلگەن ئولپان ماللاردىن بۇ ئەھۋاللارنى ھېس قىلدۇق.
جيەندېنىڭ 8 - يىلى (970 - يىلى) ئۇدۇن خانى ۋايجرا
سورانىڭ دۇنخۇاڭ شاھى ساۋيۈەنجۇڭغا يوللىغان مەكتۇبىدا مۇن-
داق بىر ئابزاس سۆز بار: «ئۆزلىرىنىڭ قەلبىدىكى بەزى كۆ-
ڭۈلسىزلىكلەر مۇۋاپىق سوۋغاتقا ئېرىشەلمىگەنلىكتىن بولغانمۇ
قانداق... بىز ئۆزلىرىگە تۆۋەندىكىچە سوۋغاتلارنى يوللىدۇق: بى-
رىنچى دەرىجىلىك ئوتتۇرا تىپتىكى قاشتېشى بىر دانە، 42
جىڭ، ئىككىنچى دەرىجىلىك ساپ قاشتېشى بىر دانە، 10 جىڭ،
ئۈچىنچى دەرىجىلىك قاشېتشى بىر دانە، سەككىز يېرىم جىڭ،
ئۈچ خىل قاشتېشى جەمئىي 60 يېرىم جىڭ...».

دۇنخۇاڭ خانى ساۋيۈەنجۇڭغا بۇنچە كۆپ ئۇدۇن قاشتېشى-
نىڭ زۆرۈر بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەب، ئاساسەن يىپەك يولى
سودىسىدىكى ئەتىۋارلىق بويۇمنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى پادىشاھ
ئوردىسىغا ئولپان سۈپىتىدە تاپشۇرۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خان
ئوردىسىدىن تېخىمۇ كۆپ ئىنئام ۋە ئەمەلگە ئېرىشمەكچى بولغا-
نىدى. تۇرلۇك خەت - چەكلەردە، تارىخىي كىتابلاردا شاجۇ
ئايمىقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قاشتېشى ئولپان
تاپشۇرغان مىساللار كۆپ ئۇچرايدۇ. يالغۇزلا ساۋ يىجىننىڭ
كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا قاشتېشىدىن ئولپان تاپشۇر-

غانلىقىنى ئالساق، تۇڭگۇاڭ 2 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۈچ پارچە قاشتېشى ئولپان تاپشۇرۇلغان، تۇڭگۇاڭ 4 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يەنە خانىشقا ئاق قاشتېشى تۇمار، شىر شەكىللىك قاشتېشى ئۈزۈك ھەدىيە قىلىنغان، چاڭشىڭ 3 ـ يىلى شۈبھىسىزكى، شاجۇ ئايمىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خان ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرغان قاشتېشىنىڭ ھەممىسى ئۇدۇندىن يۆتكەپ كېلىنگەن.

كېيىنكى جىن سۇلالىسى تيەنفۇ 3 ـ يىلى مەشھۇر ئۇدۇن شاھى ۋىجراسامپاۋا (visasambhava) يەنى ۋىسارا تەڭرىخان مۇپەتتىش لەشكەر بېگى ما جىرۇڭنى غەربىي يۇرتنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولغان قاشتېشى، قىزىل تۇز، كۆركۈم، قوتاز قۇيرۇقى، يۇڭ رەخت ئېلىپ ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ كەيفېڭگا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتكەن؛ بۇ كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ يۈكسەك دىققىتىنى قوزغىغان ۋە ما جىرۇڭغا كاتتا ئىنئام بەرگەندىن باشقا، ئۇنى باسقاق چوڭ سانغۇنلۇققا تەيىنلىگەن ھەمدە ئوردا كەسىپ بېگى جاڭ كۇاڭيې قاتارلىقلارنى ئۇدۇنغا ئەۋەتىپ، ئۇدۇن خانى ۋىسارا تەڭرىخانغا بۈيۈك ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ خانى دەپ ئۇنۋان بەرگەن. بۇ قېتىمقى بىۋاسىتە ئالاقە ئارقىلىق ئۇدۇن خانى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پادىشاھىنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولغان ئۇدۇن قاشتېشىغا ئەڭ قىزىقىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭغا تەشنا ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، جاڭ كۇاڭيې قاتارلىقلار قايتقاندىن كېيىن، «تەڭرىخان يەنە تۇتۇق بېگى ليۇزەيشېڭدىن 5000 جىڭ قاشتېشى، مۆھۈر ۋە جىن - شاياتۇنلارنى بەند قىلىش توقمىقى ئەۋەتكەن».

چيەنلۇڭ 2 ـ يىلى (961 ـ يىلى) ۋىسارا تەڭرىخان ئەلچى ئەۋەتىپ، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا قاشتېشى باستۇرغۇچ، ياستۇقسىمان قاشتېشى قاتارلىق قىممەت باھالىق قاشتېشى بۇيۇملىرىنى ھەمدە ئۇدۇندا توقۇلغان غۇزتاۋىرىنى سوۋغا قىلغان. بۇ قېتىم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئولپان تاپشۇرۇش ئۈچۈن

ئەلچى ئەۋەتىش، بىر تەرەپتىن، تەۋەلىك يۈزىسىدىن قىلىنغان ھۆرمەت بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىيا-سىي ۋەزىيىتىنى ئۇقۇشۇپ كۆرۈش ئىدى. ئەمما، ھەقىقىي كەڭ كۆلەمدىكى سودا ـ سېتىق مۇناسىۋىتى چيەندېنىڭ 3 ـ يىلى (965 ـ يىلى) دىكى ئـولپان تاپشۇرۇش بىلـەن باشلانغان. «5 ـ يىلى گەنجۇ ئايمىقى ئۇيغۇر خاقانى، ئۇدۇن خانى قاتارلىق-لار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، 1000 تۇياق ئات، 500 تۇياق نارتۆگە، 500 دانە قاشتېشى، 50 مىڭ جىڭ كـەھرىۋا ئـولپان تاپشۇرغان» . ئولپان بۇيۇملىرىنىڭ كۆپلۈكى تارىختا ئاز كۆرۈل-گەن، ئولپان تاپشۇرغانلار ئۇدۇن، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بولسىمۇ، «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە قەيت قىلىنىشى-چە، ئۇلار ئارىسىدا شاجۇ ئايمىقى، گۇاجۇ ئايمىقى قاتارلىقلار-نىڭمۇ بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىكەن. لېكىن، 500 پارچە قاشتېشىنىڭ ئۇدۇندىن ئەۋەتىلگەنلىكى ئېنىق، بۇ كىشىنى ھەي-ران قالدۇرارلىق كۆپ سان بولۇپ، ئېغىرلىقى تۈمەن جىڭدىن ئېشىشى مۇمكىن. ئەمما، شۇنىڭدىن كېيىن بۇيۈك ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بۇنداق چوڭ كۆلەمدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قايتا ئەۋەتمىگەن. چۈنكى، بۇ چاغدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئۇ-رۇش تۇمانلىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىنى قاپلىغانىدى.

3 . قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى ئولپان، سودا ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى

تەخمىنەن مىلادىيە 961 ـ يىلدىن 1006 ـ يىلغىچە بۇددا ئېلى ئۇدۇن بىلەن ئىسلام دىنى يولغا قويۇلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ئارقا ـ ئارقىدىن نەچچە ئون يىل ئۇرۇش بولدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتىپ، سودا مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇردى.

«داجۇڭنىڭ شياڭفۇ 2 ـ يىلى (1009 ـ يىلى) بۇ بەگلىك-نىڭ خانى بويلاساغۇن ئىسىملىك ئۇيغۇر كىشىسى قاتارلىقلاردىن ئوردىغا ئولپان ئۇچۇن يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئەۋەتتىلەر، بوي-لاساغۇن ئوردىغا كېلىپ مۇنداق بايان قىلدىلەر: «پېقىر تۇمەن چاقىرىم مەنزىلنى بېسىپ ئوردىغا كېلىپ، ئالىيلىرى بىلەن دىدارلىشىپ قۇياشنى كۆرگەندەك بولدۇم، ئالىيلىرىغا ئۇزۇن ئۇمۇر تىلەيمەن، ياقا يۇرت خەلقىگە ئاتىدارچىلىق قىلغايلا». نەچچە كۈن سەپەر قىلغانلىقى، ئارىلىقنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى سورالغاندا، بويلاساغۇن مۇنداق جاۋاب بەردىلەر: «بىر يىلدەك يول ئۈستىدە بولدۇق، كۈندۈزى يول يۈرۈپ ئاخشىمى هاردۇق ئالدۇق، مەنزىلنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلەلمىدۇق، ئىلگە-رى يوللاردا بۇلاڭچىلار كۆپ ئىدى، هالا بۇگۈنكى كۈندە، گۇاڭ-جۇ، شاجۇ ئايمىقى ئارقىلىق ئۇدۇنغا بارغىلى بولىدۇ، يوللار راۋان، سەپەر بىخەتەر، يۇرتىمىزغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلغايلا، بۇنى ئاڭلاپ پادىشاھ ئالىيلىرى مۇنداق دېيدى-لەر: «مۇساپە ئۇزۇن، ئەلچى ئەۋەتسەم سىلەرنى ئاۋارە قىلىپ قويىمەن، هازىر قولىڭىزغا يارلىق بېرەي، شۇنى ئېلىپ قايتقاي-سىز، بۇمۇ ئەلچى ئەۋەتكەنگە ئوخشاش بولۇر».

ياۋلار ئىتتىپاق تۇزۇپ، سۇڭ سۇلالىسىنى پاراكەندە قىلىپ تۇرغاچقا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەندى، بۇ مەزگىلدە «يوللار راۋان، سەپەر بىخەتەر» بو-لۇپ، ئۇدۇن ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرى-شىش ئۈچۈن «خەلقنى خاتىرجەم قىلىش» قا ئەلچى ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئىشقا ئاشمىدى. لېكىن، ئولپان تاپشۇ-رۇش ۋە ئىنئام قىلىش ئارقىلىق بۇ ئىككى جاينىڭ سودىسى ئەسلىگە كەلدى ۋە راۋاجلاندى. تۆۋەندە ئات ۋە قاشتېشى سودىسى ئارقىلىق بۇ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز.

1) ئات

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرى سىرتتىن كېلىدىغان ئاپەت كۆپ بولغان، جەڭ ـ يېغىلىقلار توختىمىغان دەۋر بولدى. 1032 ـ يىلى تاڭغۇتلاردىن جاۋ يۈەنخاۋ تەختكە چىققاندىن كېيىن تېزدىن كېڭىيىپ خېشى كارىدورىنى ئىگىلەپ، سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئۈزلۈكسىز توقۇنۇشۇپ تۇردى. مۇشۇ ۋەجىدىن سۇڭ سۇلالىسى تۇبۇتلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئېلىدىن ئات سېتىۋېلىپ، ئۆزىنى قوراللاندۇرۇشقا تولىمۇ ئېھتىياجلىق بولۇپ قالدى. ئۇدۇن قۇملۇق بويىدىكى دېھقانچىلىق رايونى بولغاچقا، كەڭ كەتكەن يايلاقلىرى يوق ئىدى، كۆپلەپ ئات بېقىشقا شارائىتمۇ يوق ئىدى. لېكىن، بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى ئۆزىنىڭ يارام ئاتلىرى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇدۇن باشقا جايدىن ئات سېتىۋېلىپ ئولپان تاپشۇراتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دائىم مېڭىشى تېز، ئۆستىخىنى ياخشى ئاتلارنى دېگۈدەك ئولپان قىلىپ تاپشۇراتتى. «شۈەنخې رەسىملىرى دەستۇرى» دا «تۇلپار، چاپقۇر ئاتلار بېقىلىدىغان ئاتخانىدىكى مىنىدىغان ئاتلارنىڭ ياخشىلىرى ئۇدۇندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۆزى تامدەك چوڭ، تۈكلىرى مەخمەلدەك پارقىراپ تۇرىدۇ» دەپ يېزىلغانىدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر رەسسام لى گۇڭلىن يۈەنيۇنىڭ 1 ـ يىلى (1086 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئۇدۇندىن كەلتۈرۈلگەن تۇگۇنەك باش (5 چى 10 سۇڭ، 8 ياش)، يەلتاپان (4 چى 6 سۇڭ 8 ياش) ھەمدە قىزىل قاشقا، ئاق چولپان، ئالا چىپار تۆت ئاتنىڭ رەسىمىنى سىزىپ باشقىلارنىڭ كۆرۈپ ھۇزۇرلىنىشىغا بەرگەن. ئۇدۇندىن مىنىك ئات كىرگۈزۈش بىر قېتىم بىلەنلا توختاپ قالمىغان. يۈەنيۇنىڭ 4 ـ يىلى (1089 ـ يىلى) ۋە جېڭخې يىللىرىدا بۇ جەھەتتە خاتىرە قالدۇرۇلغان. كېيىنكى قېتىمدا ئولپان تاپشۇرۇلغان تۆت تۇلپارنىڭ بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 6 چى 5 سۇڭ، يەنە بىرىنىڭ 6 چى 2 سۇڭ ئىدى.

قالغان ئىككىسىنىڭ 5 چى 9 سۇڭ كېلەتتى. شۇ چاغدىكى جەڭ
ئاتلىرىنىڭ باھاسىغا كەلسەك: «دەرىجىسىگە قاراپ باھا قويۇلات-
تى.» 4 چى 7 سۇڭدىن 5 چى 2 سۇڭغىچە كېلىدىغان ئات ئالتە
دەرىجىگە بۆلۈنەتتى؛ ئۇدۇندىن كىرگۈزۈلگەن ئاتلار ئادەتتىكى
ئاتلاردىن خېلىلا ئېگىز ئىدى.
ئۇدۇننىڭ ئات ئولپان تاپشۇرۇشى ھۆكۈمەت سودىسى خا-
راكتېرىنى ئالغان بولۇپ، سودىگەرلەرنىڭ ئات سودىسىغا ئوخشى-
مايتتى. ئۇدۇن ئولپان ئات تاپشۇرسا نۇرغۇن ھەق بېرىلەتتى.
ئادەتتىكى بازار باھاسىدىن كۆپ ئېشىپ كېتەتتى. بۇ يەردە
چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئاتنىڭ باھاسى يارماق
بويىچە ھېسابلىناتتى. ئەمەلىي سودىدا شايى، چاي پۇل ئورنىدا
بېرىلەتتى، نەق پۇل بېرىشكە توغرا كەلگەندىمۇ ئېھتىياجلىق
ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ ئېلىپ كېتىش تەلەپ قىلىناتتى.
پۇلنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشى بىلەن ئۇنى ئېرىتىپ باشقا نەر-
سىلەرنى قۇيۇپ ياساش تۈپەيلىدىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇللىرى-
نىڭ ئازىيىپ كېتىپ، نورمال ئوبوروتقا تەسىر يېتىشىنىڭ ئالدى-
نى ئېلىش ئۈچۈن، پۇلنى ئېلىپ كېتىشكە يول قويۇلمايتتى.
يۈەنيۇ 3 - يىلى (1088 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى
سۇڭ سۇلالىسى پادىشاھى: خۇاڭخې، مىنجياڭ دەريا ساھىللى-
رى، لەنجۇ ئەتراپىدا بۇنىڭدىن كېيىن ۋاسساللار خەنزۇلار رايو-
نىغا كېلىپ سودا - سېتىق قىلسا، قايتىشتىن ئىلگىرى تۇرۇش-
لۇق بازار، ئۆتەڭلەردە تەكشۈرۈلسۇن، ۋاسسالغا پۇل ئېلىپ
كېتىشكە يول قويۇلمىسۇن، خەنزۇلار رايونىنىڭ چېگرىسىدا
بولسا ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈر-
گەن.

2) قاشتېشى

سۇڭ سۇلالىسى كېيىنكى جۇ سۇلالىسىنىڭ ئۇسۇلىغا ۋا-
رىسلىق قىلىپ، قاشتېشى توغرىسىدىكى چەكلىمىلەرنى كەڭ

قويۇۋەتتى، بۇ خان ئوردىسىغا قاشتېشى ئېھتىياجلىق بولۇپ قالغانلىقتىن ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ لى شيەنگە قاشتېشى ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان خەنزۇ، ۋاسسال سودىگەرلىرىنى ئىزدەپ كۆرۈشۈپ، چېگرىدا ياشايدىغان، ئەھۋالنى پىششىق بىلىدىغان خەلق ئارقىلىق يۇقىرى باھادا قاشتېشى سېتىۋېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن. سۇڭ سۇلالىسى خانى ۋېيزۇڭ قاشتېشىدا مۆھۈر ياسىتىش ئۈچۈن ئۇدۇنغا ياخشى قاشتېشى ئەۋەتىش توغرىسىدا مەكتۇپ يازغان.

ئۇدۇن ياخشى قاشتېشىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، پادىشاھ ئوردىسىغا ئەۋەتكەن ھەم مۇنداق مەكتۇپ يوللىغان: «ئۆزلىرى ئۆتكەندە تاپىلىغان قاشتېشىغا مۇھىم ئىش قاتارىدا قارىدۇق، ئۆز خەزىنىمىزدە ئۆزلىرىنىڭ دېگىنىدەك قاشتېشى بولمىغاچقا، ئىككى دەريادىن ئىزدەشتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە لايىق كېلىدىغىنىنى يوللىدۇق».

قارا خانىيلار سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۇدۇننىڭ سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا قاشتېشى ئولپان تاپشۇرغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن خاتىرە قالدۇرۇلغان. «سۇڭنامە. تەمرات مۇلازىمەت تەزكىرىسى»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: جېڭخېنىڭ 7 - يىلى ئۇدۇندىن چوڭ قاشتېشى كەلتۈرۈلدى، ئىككى چىدەك كېلىدۇ، رەڭگى قوي يېغىدەك ئىدى، خۇيزۇڭ خان يەنە بىرنى كەلتۈرگەن، رەڭگى قىزىل... بۇ 9 سۇڭ... بۇنىڭغا جان قۇتقۇزغۇچ ئەنگۈشتەر دەپ نام بېرىلدى. ئالدىنقى سەككىز ئەڭگۈشتەر بىلەن قوشقاندا جەمئىي توققۇز بولۇپ، توققۇز ئەڭگۈشتەر دەپ ئاتالدى ھەمدە جان قۇتقازغۇچ ئەڭگۈشتەرلەرنىڭ سەرخىلى قىلىندى».

يۇقىرىقىلاردىن شۇ چاغلاردا ئۇدۇن قاشتېشىنىڭ تولىمۇ ئەتىۋار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كۆڭۈلدىكىدەك ياخشى قاشتېشىغا ئېرىشكەن سۇڭ سۇلالىسى پادىشاھى خۇيزۇڭ زىيادە خۇشاللىقتا چۆمۈپ، نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەرگەنلىكى تۇر-

غانلا گەپ، ئۇدۇن خانى ۋە خان ئولپان ئەۋەتىشكە تەيىنلىگەن
ئەلچىلەر چوقۇم كاتتا ئىنئامغا ئىگە بولغان بولۇشى مۇمكىن.
تۆۋەندىكى ماتېرىياللارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە قاشتېشى ئېلىپ
بارغانلارنىڭ چوڭ پايدىغا ئېرىشكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا
ياردىمى بار. XVII ئەسىردە پورتۇگالىيىلىك مىسسىئونېر نېنو-
ئىت دېگويس ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە قاشتېشى ئېلىپ بېرىپ تىجا-
رەت قىلغان. ئۇ مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: «كىدانلار (خەنزۇ-
لار) زۇمرەتنى ئەڭ ياخشى كۆرىدىكەن، قاشتېشى دېگەن مەرمەر-
گە ئوخشاش جۇلالىق پارقىراپ تۇرىدۇ، ئۇ كىدان بازارلىرىغا
ئېلىپ بېرىلسا ھەسسىلەپ پايدا چىقىدۇ. قاشتېشىنىڭ سەرخىل-
لىرى پادىشاھقا سوۋغات قىلىنىدىكەن، بۇنىڭغا بېرىلىدىغان ھەق
ئەسلىي باھاسىدىن 100 ھەسسە يۇقىرى بولىدىكەن، شۇڭلاشقا
سودىگەرلەر قاشتېشى سودىسىغا قىزىقىدىكەن. پادىشاھقا ئەرزى-
مىگەنلىرى بازارغا سېلىنسا، بۇنىڭ پايدىسى تېخىمۇ كۆپ بولى-
دىكەن، مۇساپە ئۇزۇن، مۇشكۇلاتلار كۆپ، چىقىم تولا بولسى-
مۇ، لېكىن ئۇنى ئېلىپ كەلگەنلەر ھەسسىلەپ پايدا ئالىدىغان
بولغاچقا، سودىگەرلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى». بېنوئىت دېگو-
يىسنىڭ دېگەنلىرى گەرچە كېيىنكى ۋاقىتتىكى ئىشلار بولسىمۇ،
لېكىن ئاساسىي ئەھۋالى ئوخشاش ئىدى. بۇ ئۇدۇننىڭ قىممەت-
لىك تەبىئىي بايلىقى — قاشتېشىنى قېزىش ئىشلىرىنىڭ بوستان-
لىقتىكى قەلئە بەگلىكىگە غايەت زور ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئېلىپ
كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، شۇ چاغلاردا ئۇدۇندا قاشتې-
شى ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگزادە، ئاقسۆڭەكلەر ۋە قاشتېشى
سودىگەرلىرى ئېرىشىدىغان پايدىنىڭ كۆپلۈكى ئادەمنى ھەيران
قالدۇراتتى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئوتتۇرا
تۇزلەڭلىككە كېلىپ تىجارەت قىلغان ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئۆز يۇرتىغا
پۇل ئېلىپ كېتىشى چەكلەنگەن بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن

ئۆزلىرىگە كېرەكلىك بۇيۇملارنى ئېلىپ كېتىشى كېرەك ئىدى.
سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇدۇنلۇق سودىگەرلەرنى غەربىي يۇرتقا چاي ئېلىپ كېتىشكە رىغبەتلەندۇرگەن ياكى ساتقان مېلىنىڭ پۇلىغا ئۇدۇللاشتۇرۇپ چاي بەرگەنىدى ھەمدە چاي سودىسىدا باج كەچۈرۈم قىلىنىپ، ئۇدۇنلۇق سودىگەرلەرگە ئېتىبار قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەنىدى:

يۈەنفېڭ 1 ـ يىلى (1078 ـ يىلى) 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى: «چاي بازىرىدا ئۇدۇندىن سوۋغات ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەر چاي سېتىۋالسا باج كەچۈرۈم قىلىنسۇن، بۇ يىللىق ياساق پۇلى ئىچىدىن كۆتۈرۈۋېتىلسۇن».

سۇڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى چاينى مەخسۇس سېتىش چارىسىنى يولغا قويۇپ، مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتكەن، غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى جايلار، بولۇپمۇ چارۋىچىلىق رايونلىرى چاي سېتىلىدىغان نۇقتىلىق جايلار ئىدى. «چاينىڭ پايدىسى ئازلا بولسىمۇ، غەربىي شىمالغا ئېلىپ بېرىپ سېتىلسا، پايدىسى يۇقىرى بولاتتى». ئۇدۇن بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ھۆكۈمەت سودىسىدا، ئەمەلىيەتتە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كۆزلىگەن پايدىسى بار ئىدى.

3) مەستىكى رۇمى

سۇڭ سۇلالىسى پۇراقلىق دورىلارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇپ سېتىش تۈزۈمىنى يولغا قويغانىدى. جاھان ئەمىن تېپىپ دۆلەت گۈللەنگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، ئاستانىدا بۇ ئىشنى باشقۇرىدىغان سودا مونوپول مەھكىمىسى قۇرۇلغانىدى، بۇ مال مونوپول قىلىش ئىشلىرى دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ قارمىقىدا پۇراقلىق دورىلار ئامبىرى قۇرۇلغانىدى. دۆلەت ئامبىرىدىن چىقىرىلمىغان ماللارنى خۇسۇسىلارنىڭ ئېلىپ ـ سېتىشىغا يول قويۇلمايتتى. مونوپول قىلىپ باشقۇرۇلغان ئەتىۋارلىق ماللاردىن ئۈنچە ـ

مەرۋايىت، كارتېچكا، كەركىدان مۈڭگۈزى، پىل چىشى، قۇ-يۇچ، مارجان، تاشپاقا قېپى، ھېقىق، مەستىكى رۇمى قاتارلىق-لار بار ئىدى. غەربىي يۇرتتىن ئولپان تاپشۇرۇلغان پۇراقلىق ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى مونوپول قىلىپ باشقۇرۇش قاتارىغا كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇنىڭ ئىچىدە مەستىكى رومىنىڭ مىقدارى كۆپ ئىدى. ئۇ سەندەل ئائىلىسىدىكى چاتقال ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئاساسلىقى ئافرىقىنىڭ قىزىل دېڭىز بويلىرىدىكى جايلاردىن ھەم-دە ئىران، ئەرەب قاتارلىق جايلاردىن چىقاتتى. ئۇنىڭ غول قوۋزىقىدىن يىلىمسىمان سۇيۇقلۇق ئېقىپ چىقىدۇ. قاتقاندىن كېيىن ئاق رەڭلىك يىلىم شەكلىگە كېلىدۇ، بۇ مەستىكى رۇمى ياكى شۇنلۇشاڭ دەپ ئاتىلاتتى. بۇنى بەگزادە، ئاقسۆڭەكلەر خۇش پۇراق ماتېرىيال سۈپىتىدە ئىشلەتكەندىن سىرت، يەنە دو-را، تېتىتقۇ ياساشقا ئىشلىتەتتى.

شىنىڭ 5 - يىلى (1072 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى مېھمان ئەلچىلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتتا «ئۇدۇن دۆ-لىتىنىڭ تارتۇقچى ئەلچىسى رۇئاسنا سۇن قاتارلىقلار ئېلىپ كەلگەن مەستىكى رۇمى 31 مىڭ جىڭدىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ پۇلى 44 مىڭ تىزىقتىن ئارتۇق بولىدۇ. بۇنىڭدىن ھۆكۈمەت ئامبىرىغا سېتىۋېلىنغىنى ئۇچۇن 3000 تىزىق تۇتۇپ قېلىنىدى، مەلۇم بولغاي» دېيىلگەن.

يۇەنفېڭ 1 - يىلى (1078 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى «شىخې يولىدىكى باسقاق مەھكىمىسىگە يارلىق: ئۇدۇندىن كەلگەن ئولپان تاپشۇرغۇچىلار ۋە ئېلىپ كەلگەن بۇيۇملىرى پادىشاھ ئالىيلىرىغا مەلۇم قىلىنىدۇ، ئادەم سانى 50 تىن ئېشىپ كەتمىگەي، ئات - ئۇلاغلىرىمۇ شۇنچىلىك بولغاي، ئارتۇق ئادەم ۋە نەرسىلەر شۇ جايدا قالدۇرۇلسۇن، شىجۇ، چىجۇ ئايمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ئادەم ئاجرىتىلىپ سودا سېتىقىقا ياردەم

بېرىلسۇن، نەرخ ـ باھاسى يارماق بويىچە ھېسابلانسۇن. مەستكى رۇمىدىن باشقا تازا زۆرۈرىيىتى يوق نەرسىلەر ئاستانىگە ئېلىپ كېلىنمەي، جايلاردا بىر ياقلىق قىلىنسۇن، قالغان نەرسىلەر ئولپان ھېسابىدا سېتىۋېلىنسۇن».

يۈەنفېڭ 3 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى «يارلىق: ئۇدۇن ئەلچىلىرى ئېلىپ كەلگەن مەستىكى رۇمىغا نەق پۇل بېرىلسۇن، تەكشۇرۇشتە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكنى تەكشۈرگۈچ ئەمەلدارلار ئۈستىگە ئالسۇن».

يۈەنفېڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 1080 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى «شىجۇدىن مەلۇمات: ئۇدۇندىن نەنچۇەنجۇەيگە مەستىكى رۇمى قاتارلىق 100 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق نەرسە ـ كېرەك كەلتۈرۈلگەنىكەن، ئوردىنىڭ نىزامىغا خىلاپ دەپ قارىلىپ تۇتۇپ قېلىندى. يارلىق: مەستىكى رۇمى قايتۇرۇپ بېرىلسۇن» يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ئۇدۇن ئارقىلىق يۆتكەلگەن مەستىكى رۇمىنىڭ سانى غايەت زور بولۇپ، نەچچە ئون مىڭ جىڭ، ھەتتا 100 نەچچە مىڭ جىڭلاپ توشۇلغان، «مۇساپە ئارىلىقى نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم بولۇپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ يىراق يەرگە يۆتكەش ئوڭاي ئەمەس ئىدى، بۇ ئىشقا نۇرغۇن سودىگەر قاتناشمىسا بولمايتتى، بۇ ئىشنىڭ پايدىسى كۆپ بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ قىزغىنلىقى يۇقىرى ئىدى. يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي بۆلەكىدىكى خەلقئارالىق سودا بىر مەھەل تازا گۈللەنگەندە ئەلۋەتتە، نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم يولنى بېسىپ ئاستانىگە مەستىكى رۇمى يۆتكىگەندە، باھاسى بەكمۇ يۇقىرى بولۇپ، ھەر بىر جىڭنىڭ باھاسى 1400 نەچچە يارماققا توختايتتى، بۇ بىر توپ تاۋارنىڭ باھاسىغا توغرا كېلەتتى.

ئۇدۇندىن مەستىكى رۇمى چىقمايتتى، غەرب ئەللىرىدىن يۆتكەپ كېلىنەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمە-

تى بۇ ئالاھىدە تاۋارنى مەخسۇس سېتىش سودىسى بىلەن شۇغۇل-
لانغان، بۇ سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتىشتە
غايەت زور رول ئوينىغاندى. «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت
خىراجىتى چاي، تۇز، زەمچىدىن كېلەتتى. مەستىكى رۇمىدىن
قالىدىغان پايدا ئاز بولغاچقا، بۇ سودىنى ھۆكۈمەت مونوپول
قىلغانىدى» . شۇنىڭدىن كېيىن كۆپلەپ كىرگۈزۈلگەچكە، پۇ-
راقلىق دورا ماتېرىياللىرى كۆپلەپ بېسىلىپ قېلىپ، سېتىش
قىيىنغا چۈشكەنىدى. يۈەنفېڭ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە كىرگۈ-
زۈشنى چەكلەش توغرىسىدا پەرمان چۈشكەنىدى، لېكىن خەلق
ئېچىدىكى سودىنى پەرمانغا تايىنىپ توختاتقىلى بولمايتتى. يۈەن-
فېڭ 3 - يىلى ئۇدۇن ئەلچىلىرى ئوردىغا مەستىكى رۇمى سوۋغا
قىلغاندا، ئوردا بىر تەرەپتىن، ئۇدۇن سودىگەرلىرىنى زىيانغا
ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن مالغا نەق پۇل بەرگەن، يەنە بىر تەرەپتىن
«تەكشۈرۈشتە سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن ئەمەلدار» نىڭ جاۋابكارلىقى-
نى سۈرۈشتە قىلغان. ئومۇمەن ئالغاندا، شۇ چاغدا سۇڭ سۇلالى-
سى ئوردىسى غەربىي شىمالدىكى چېگرا خەلقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭ-
لىككە بېرىپ سودا - سېتىق قىلىشىغا ئىلھام بەرگەن، ئۇدۇن
قاتارلىق بەگلىكلەردىن ئەلچى نامى بىلەن بارغان سودىگەرلەرگە
ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن، بېرىدىغان ھەدىيىمۇ ناھايىتى كاتتا
بولغان. مەستىكى رۇمى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى زور مىقدار-
لىق ئىستېمال بۇيۇمى ئىدى، ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدىكى بازىرىمۇ
ئىنتايىن ئىتتىك ئىدى.

ئاپتورى: يىن خۇڭمېي

ئالتىنچى بۆلۈم سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى دەۋرى ۋە يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋردىكى خوتەن

مىلادىيە 1212 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى غەربىي لياۋ (كىدان) نىڭ ھۇجۇمى بىلەن مۇنقەرز بولدى. ئۇدۇن غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. مىلادىيە 1218 ـ يىلى چىڭگىزخان جەبەنويان قەبىلىسىنىڭ ئەزىمەتلىرىدىن كېس-مەلگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، غەربىي لياۋ پادشاھى كۈچلۈكنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلار چىڭگىزخاننىڭ باشقۇرۇ-شىغا تەۋە بولدى. مىلادىيە 1217 ـ يىلى قۇبلەيخان يۈەن سۇلالى-سىنى قۇردى. 1279 ـ يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقات-تى. بۇ مەزگىلدە ئۇدۇن چىڭگىزخاننىڭ 2 ـ ئوغلى چاغاتاينىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

بۇ ۋاقىتتا ئۇدۇننىڭ ئىقتىسادىدا چېكىنىش يۈز بەردى. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى مۇنداق:

1. پۈتكۈل بوستانلىق يىپەك يولى سۇڭ سۇلالىسىدىن كې-يىن خارابلىششقە باشلىدى. بوستانلىق يىپەك يولىنىڭ مۇھىم مەركىزىگە جايلاشقان ئۇدۇن بۇنداق چېكىنىشنىڭ ئارقا كۆرۈنۈ-شى ۋە ئومۇمىي يۈزلىنىشىدىن خالىي بولالمىدى. بوستانلىق يىپەك يولىنىڭ خارابلىششىدا تاسادىپىي سەۋەبمۇ، مۇقەررەر سەۋەبمۇ بار ئىدى. تاسادىپىي سەۋەبكە كەلسەك، چىڭگىزخان ئىنسانىيەت تارىخىدا زېمىنى ئەڭ چوڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئۇنىڭ نەچچە يۈز مىڭ، ھەتتا 1 مىليوندىن ئارتۇق موڭغۇل ئاتلىق لەشكەرلىرى موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن سىرتقا يۈ-رۈش قىلدى، ئۇنىڭ ئاساسىي كۈچ قىسمى يايلاق يىپەك يولى ئارقىلىق غەربكە يۈرۈش قىلىپ، غەربىي شىمالدا نۇرغۇن بەگ-

لىك دۆلەتلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، تەسىر دائىرىسىنى
بالتىق دېڭىزى بويلىرىغىچە كېڭەيتتى؛ غەربىي جەنۇبىي تەرەپتە
قارا دېڭىز، ئوتتۇرا دېڭىز ئەتراپلىرىغىچە باردى. ھەيۋەتلىك زور
قوشۇن ۋە بۇنىڭغا خىزمەت قىلىدىغان بىھېساپ ئارقا سەپ خادىم-
لىرى خارابلاشقان يايلاق يىپەك يولىنىڭ بىر مەھەل گۈللىنىشى-
گە سەۋەب بولدى. مۇقەررەر سەۋەبكە كەلسەك، ئىنسانىيەت
تارىخى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇ، دېڭىز قاتنىشى تېخنىكى-
سىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، بىخەتەرلىك كاپالەتلىك نىسبىتىنىڭ
يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋ-
رىگە كەلگەندە دېڭىز يىپەك يولى خېلىلا تەرەققىي قىلدى. دېڭىز
قاتنىشى قۇلايلىق بولغانلىقتىن، دېڭىز بويىغا جايلاشقان دۆلەت
ۋە رايونلار دېڭىز قاتنىشىنى يولغا قويدى. مۇشۇ سەۋەبتىن سەپەر
مۇشكۇل، توشۇلىدىغان مال مىقدارى ئاز بولغان بوستانلىق يى-
پەك يولى مۇقەررەر ھالدا خارابلاشتى.

2. موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنى ئات ئۈستىدىكى
دۆلەت دەپ ئاتىۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرى
قەيەرگە بېسىپ بارسا شۇ جايلارنى ئۆز دۆلىتىنىڭ زېمىنى دەپ
ھېسابلىدى. چىڭگىزخان دەۋرىدە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ
ئىقتىسادى كۆچمەن چارۋىچىلىق مەزگىلىدە ئىدى. موڭغۇل ھۆ-
كۈمرانلىرى گۇرۇھى بۇنداق ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھالەتنى
ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ئىلغار ئىدىيىگە ئىگە بولغان قۇبلەينىڭ
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىلغار تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆگى-
نىش، ئاستانىنى بېيجىڭغا يۆتكىشىگە بىردەك قارشى چىقتى.
ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تەرەققىي تاپقان تېرىقچىلىق ئىگىلى-
كى ۋە چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدا بارلىققا كەلگەن تاۋار بازار ئىگىلى-
كى، شەھەر ئىگىلىكىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ نابۇت
قىلدى، شۇنداقلا مۇقەررەر ھالدا ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنىڭ بىر
قەدەر تەرەققىي تاپقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىمۇ بۇزغۇنچىلىققا

ئۇچراتتى. قالاق ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئىگىلىك ھالىتى ئارقىلىق ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئىگىلىك ھالىتىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشنىڭ باش ئارقا كۆرۈنۈشى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇدۇن ئىگىلىكىنىڭ مۇقەررەر خارابلىشىدىغانلىقىنى تارىخىي يوسۇندا بەلگىلىگەن.

3. ئۇرۇش ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىشى ۋە سىرتقا چىقىپ كېتىشىگە سەۋەب بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى ئەڭ پائالىيەتچان، ئەڭ مۇھىم ئامىلغا زىيان سالدى. بۇ ئۇدۇن ئىگىلىكىنىڭ خارابلىشىپ كېتىشىدىكى ئەڭ ئاساسى، ئەڭ بىۋاسىتە سەۋەب ھېسابلىنىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن بۈيۈك ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن 40 نەچچە يىللىق ئۇرۇش مەزگىلىدە قەدىمدىن تارتىپ گۈللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇن ئىگىلىكى چېكىنىدى، كېيىنكى قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە ۋەزىيەت 200 يىل نىسپىي تۇراقلىق بولۇپ، ئۇدۇن ئىگىلىكى گۈللىنىپ، ئوتتۇراھال دەرىجىگە يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىدەك گۈللىنىش سەۋىيىسىگە يېتەلمىدى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، خوتەن بەش قالايمىقانچىلىق دەۋرىنى، شۇنداقلا بىر قەدەر تىنچ بولغان بەش ھاكىمىيەت دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى، خوتەن ئىقتىسادىدا روشەن ھالدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش، ئەسلىگە كېلىش، يەنە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش، يەنە ئەسلىگە كېلىشتەك قانۇنىيەت بارلىققا كەلدى.

1) مىلادىيە 1212 ـ يىلىدىن 1218 ـ يىلىغىچە غەربىي لياۋ خاراقانىيلار سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ جەبەنويان قەبىلىسى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى يوقاتتى. يەتتە ـ سەككىز يىلدەك داۋام قىلغان ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى بىلەن

ئۇدۇننىڭ ئىقتىسادى ئېغىر دەرىجىدە چېكىنىپ كەتتى. لېكىن، 1220 - يىلىدىن كېيىن، چىڭگىزخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى تۇراقلىنىشىپ، يېرىم ئەسىردەك مۇقىم ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى، ئۇدۇننىڭ ئىقتىسادىمۇ مۇئەييەن ئەسلىگە كەلدى.

2) مىلادىيە 1271 - يىلى قۇبلەي يۈەن سۇلالىسىنى قۇردى. بۇنىڭ ئالدىدا، يەنى 1268 - يىلى موڭغۇل جەمەتىدىكى پادىشاھلارنىڭ قۇبلەيگە قارشى ئۇرۇشى پارتلىدى. بۇ ئۇرۇش ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 40 نەچچە يىل داۋام قىلدى، ئالدىنقى 15 يىلدا خوتەن، كۇسەن (كۇچا) نى مەركەز قىلغان ھالدا تارتىشما جەڭ ئېلىپ بېرىلدى، ئۇرۇش قىلىشۋاتقان ئىككى تەرەپ نەچچە تۈمەندىن لەشكەرنى ئىشقا سالدى. بۇ خوتەن ئىگىلىكىنى ئېغىر دەرىجىدە نابۇت قىلدى. 1272 - يىلىدىن 1273 - يىلىغىچە ماركوپولو ۋە كاتولىك دىن مىسسىئونېرى ئىبراھىم رابو خوتەنگە كەلگەن مەزگىلدە مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: بۇ يەردە «نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپتۇ»، «قاتناش توسۇلۇپ قاپتۇ»، «تېرىلغۇ يەرلەر تاشلىنىپ قاپتۇ»، «نۇرغۇن كىشىلەر ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كېتىپتۇ». بۇلاردىن ئىقتىسادنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش دەرىجىسىنىڭ ئادەتتىكىچە ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

1283 - يىلىدىن كېيىن، موڭغۇل جەمەتىدىكى پادىشاھلاردىن چاغاتاي، ئوگىدايلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى قۇبلەي بىلەن ئۇرۇش قىلدى، جەڭ مەيدانى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىغا يۆتكەلدى. ئۇدۇندا 80 يىلدىن كۆپرەك نىسپىي مۇقىملىق مەزگىلى بارلىققا كەلدى. يۈەن سۇلالىسى خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن «ئاھالە كۆچۈرۈپ، چېگرانى كۈچەيتىش» ۋە «بوز يەر ئېچىش» تەدبىرىنى يولغا قويدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ «بوز يەر ئېچىش» تىكى مەقسىتى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق نۇرغۇن لەشكەرلەرنىڭ ئاش - ئوزۇ-

قىنى ھەل قىلىش ئىدى. بۇ ئوبيېكتىپ جەھەتتىن نۇرغۇن خەنزۇ لەشكەر ۋە ئاھالىلەرنىڭ ئىچكىرىدىن چېگرا رايونغا كې-لىپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىغا تۈرتكە بولدى. بۇ مەزگىلدە يۈەن سۇلالىسى تارىخىدا كۆپ قېتىم خاتىرە قالدۇرۇلغان. خەنزۇ لەشكەرلىرى، خېشى لەشكەرلىرى، شىنفۇ لەشكەرلىرى ۋە سىچۈەن لەشكەرلىرى خوتەنگە كېلىپ ئورۇنلاش-قان ھەمدە بىر قىسىم لەشكەرلەر بۇيرۇققا بىنائەن «بوز يەر ئاچقان» . گەنجۇ ئايمىقىدىكى دېھقانلار خوتەن قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈلۈپ، «بوز يەر ئېچىش» بىلەن شۇغۇللانغان. بۇنىڭدىن باشقا، خوتەن، قەشقەردىكى ھۈنەرۋەنلەرمۇ بوز يەر ئاچقان. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇرۇق، ئۆكوز، نەق پۇل، قوتقۇزۇش ئاشلىقى ئەۋەتىپ، ئۇزۇن يىل ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىنىڭ دەردى-نى تارتقان خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ تېرىقچىلىق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن. خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ قول سانائىتىگە قارىتا يۆلەش تەدبىرىنى قول-لانغان. مەسىلەن، توقۇمىچىلىق جۇجۇقى قۇرغان، قاشتېشى قازغۇچىلارنىڭ ھاشار ئەمگىكىنى كۆتۈرۈۋەتكەن ۋەھاكازالار. بۇنىڭدىن باشقا ئۆتەڭ قۇرۇلغان، خوتەندىن يەكەنگىچە بولغان ئارىلىقتا 13 ئورۇندا سۇ يولى ئۆتەڭ ـ لەڭگەرلىرى بار ئىدى. ئۆتەڭلەر قاتناش ئاپپاراتى رولىنى ئوينايتتى، ئۇ ھەم لەشكىري ئاخباراتلار تېز يوللىنىدىغان، ھەم بىر خىل تەۋەلىكنى باشقۇ-رۇش ئاپپاراتى ئىدى. يۇقىرىقىدەك بىر قاتار تەدبىرلەر ئارقىلىق يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە خوتەننىڭ ئىگىلىكى بىر قەدەر ياخشى ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى.

3) مىلادىيە 1363 ـ يىلى، يەنى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئا-خىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى (مىلادىيە 1368 ـ يىلى جۇيۈەنجاڭ مىڭ سۇلالىسىنى قۇرغان) دە، چاغاتاي-نىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن 20 يىللىق

قالايمقان ئۇرۇشنى باشتىن ئۆتكۈزگەن، خوتەن ئىگىلىكى يەنە
بىر قېتىم ئېچىنىشلىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. XV ئەسىرنىڭ
بېشىدا مىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا كەلگەن ئەلچىسى چېن
چېڭ مۇنداق دەپ خاتىرە قالدۇرغان: «خوتەننىڭ شارائىتى نا-
چار» ، «دۆلەت كۈچى ئاجىز» بولۇپ، «قوشنا ئەللەر ھۇجۇم
قىلىپ تۇرغان» لىقى ئۈچۈن، «خەلق قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ،
تاغ ئارىلىرىغا يوشۇرۇنۇۋېلىشقا مەجبۇر بولغان» ، «شەھەر سې-
پىللىرى يېقىلىپ خارابىلىككە ئايلىنىپ قالغان» . دېمەك، خو-
تەن 4 - قېتىملىق يىغىلىق مەزگىلگە قەدەم قويغان.

4) مىلادىيە 1408 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە شەرقىي
چاغاتاي خانلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا يەنە ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەردى.
خوتەن بىلەن قەشقەر يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىسىدا كۆپ
يىل داۋام قىلغان قالايمىقان ئۇرۇش دەستىدىن تېخى ئەسلىگە كېلىپ
بولالمىغان خوتەن ئىگىلىكى يەنە بىر نۆۋەت ئۇرۇش بوزغۇنچىلىقىغا
ئۇچراپ، ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپكەندەك ئىش بولدى.

مىلادىيە 1410 - يىلىدىن كېيىن، خوتەن رايونىدا 60
نەچچە يىل نىسپىي مۇقىملىق ھالىتى شەكىللەندى. مىڭ سۇلالى-
سىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە خوتەن ئىگىلىكى يەنە
بىرنۆۋەت بىر قەدەر ياخشى ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى.
خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا خوتەندە «ئۈجمە ھەممە يەرنى
قاپلىغان، زىرائەتلەر بولۇق ئۆسكەن» ، «خەلق خاتىرجەم ياشى-
غان» ئىدى، ھەممە يەردە «ئۈزۈمزارلىق» ، «گۈللۈك» كۆزگە
چېلىقاتتى. ئېرىق - ئۆستەڭلەر ياخشى ئېلىنغانىدى.

5) مىلادىيە 1477 - يىلى ئابابەكرى خوتەنگە ھۇجۇم قىلى-
غان بىر مەيدان ئۇرۇش پارتلىدى، ئۇرۇش بىر يىلدىن كۆپرەك
داۋام قىلدى. 1478 - يىلى ئابابەكرى خوتەن ھۆكۈمرانى خان
نەزەرمىرزا ئاكا - ئۇكىنى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ، خوتەننى
ئىگىلىۋالدى ھەمدە خوتەنگە 30 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق

قىلدى. ئابابەكرى خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل گەرچە نىسپىي مۇقىم بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئىنتايىن دەھشەتلىك بولغانلىقتىن، ئىگىلىكنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ئاستا بولدى. 1514 ـ يىلدىن كېيىن، خوتەن يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقىنى يەنىلا دوغلاتلار جەمەتى ئىدى، سەئىدىيەلەر بىلەن ئابدۇرەشىت خان ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئۈزۈلمىدى. 1533 ـ يىلى ئابدۇرەشىت خان دوغلاتلار جەمەتىنى يوقىتىپ، 7 ـ ئوغلى قۇرەيش سۇلتاننى خوتەننىڭ باش ۋالىيسى قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇرۇش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. 20 يىلغا يېقىن داۋام قىلغان ئۇرۇش خوتەن ئىگىلىكىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەن يەنىلا يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغانىدى. ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، بۇ ئارىلىقتىكى 430 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت خوتەندە ئۇرۇش ئۈزۈلمەي داۋام قىلغان، ۋەزىيەت تۇراقسىز بولغان، ئىگىلىك ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، خەلق ئېغىر زۇلۇم چەككەن بولۇپ، خوتەن تارىختا ئېغىر خارابلاشقان مەزگىل بولدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرى بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرى مۇشۇ 430 نەچچە يىل ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى مەزگىل بولۇپ، ئىگىلىك بىر قەدەر ياخشى ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى.

بۇ مەزگىلدە خوتەننىڭ قول سانائىتى بىر قەدەر تەرەققىي قىلدى. «يەرلىك ئاھالىلەر ھۈنەردە كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ناخشا ـ ئۇسسۇل، توقۇمىچىلىق ئىشلىرىغا ماھىر ئىدى». خوتەننىڭ تۆمۈرچىلىك كەسپى ۋە ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەغەز، سىماب ئىشلەپچىقىرىش مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلى-

غان. مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىمۇ خېلى تەرەققىي تاپقانىدى. غۇز
تاۋىرى، گۈللۈك رەختلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بېرىپ
سېتىلاتتى. بۇ هال خوتەننىڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ خېلى
تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، يۈەن سۇلالىسى
هۆكۈمىتى خوتەندە توقۇمىچىلىق جوجۇقى قۇرۇپ، ئوردىدىكى
بەگزادە، ئاقسۆڭەكلەر ئۈچۈن يىپەك رەخت توقۇيتتى. يەنە خو-
تەن هۈنەرۋەنلىرىنى ئاستانىگە بېرىپ توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق
هۈنىرىنى ئۆگىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. شۇ چاغدا
خوتەندە قاشتېشى قېزىش ئىشلىرى تازا گۈللەنگەنىدى. «ئوتتۇرا
ئاسىيا موغۇل تارىخى» دا: «ئۇدۇندا ئىككى دەريا بار. بۇ دەريالار
قاراقاش دەرياسى ۋە يۇرۇڭقاش دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ ئىككى
دەريادىن دۇنياغا مەشهۇر قاشتېشى چىقىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.
«مىڭ سۇلالىسى تارىخى، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىمۇ قاشتې-
شى قېزىش ئەهۋالى مۇنداق بايان قىلىنغان: «يەرلىك كىشىلەر
كېچىدە ئاي شولىسى ئوبدان پارلىغان جاينى تاللاپ سۇغا كىرىپ
قاشتېشى ئىزدەيدۇ، بۇنداق جايدىن جەزمەن ياخشى قاشتېشى
تاپالايدۇ». يۈەن سۇلالىسى هۆكۈمىتى بىر مەهەل قاشتېشى
قازىدىغانلارنىڭ هاشار - سېلىقلىرىنى كەچۈرۈم قىلغان.

بۇ مەزگىلدە خوتەندە سودا ئىشلىرىمۇ بىر قەدەر تەرەققىي
قىلغانىدى. ئۇدۇن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە مۇهىم قاتناش تۈگۈ-
نى ئىدى. خوتەندە غەربكە، شەرققە بويلاپ ئۆتەڭلەر قۇرۇلغان،
يەكەنگە بېرىشتا 13 ئورۇندا سۇ يولى ئۆتەڭ - لەڭگەرلىرى بار
ئىدى. بۇلار خوتەننىڭ سودا تەرەققىياتىنى پايدىلىق شارائىت
بىلەن تەمىنلىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەن مىڭ
سۇلالىسى ئوردىسى بىلەن بولغان ئولپان مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە
كەلتۈردى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت قويۇقلاشتى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئال-
دىنقى مەزگىلىگىچە خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئاهالىلەر تۆت دەرى-

جىگە ئايرىلغان. بىرىنچى دەرىجىلىكلەر، قازى ـ ئەلەملەر ھەم-
ـدە مەسچىتلەردە ناماز سورۇنلىرىنى باشقۇرغۇچىلار بولۇپ،
ئۇلار فېئوداللىق دۆلەتنىڭ مۇشۇ جايلاردىكى ۋەكىللىرى ئىدى.
ئەڭ چوڭ ھۆكۈمران دوغلات جەمەتىنىڭ ئاقساقىلى «خاقانلار»
ئىدى. ئىككىنچى دەرىجىلىكلەر، «ئايماق» دەپ ئاتىلىپ، پۇق-
ـرالارنى بىۋاسىتە باشقۇرىدىغان تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار
ئىدى. ئۇلار چوقۇم دوغلات جەمەتىگە بويسۇنۇشى زۆرۈر بولۇپ،
بۇنىڭ بەدىلىگە مەلۇم ساندا ئاشلىق، پۇل ـ پۇچەك ۋە
كىيىم ـ كېچەككە ئىگە بولاتتى. ئۈچىنچى دەرىجىلىكلەر، «قو-
شۇن»، يەنى لەشكەرلەر ئىدى. تۆتىنچى دەرىجىلىكلەر، «تۈ-
مەن» بولۇپ، دېھقان دېگەن مەنىدە ئىدى. ئۇلار جەمئىيەتنىڭ
ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشاپ، دەھشەتلىك زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتات-
ـسىيىگە ئۇچرايتتى، فېئوداللىق دۆلەتكە، يەر ئىگىلىرىگە، دى-
ـنىي ئاقساقاللارغا تۈرلۈك باج، ئالۋان ـ ياساقلارنى تاپشۇراتتى،
ھاشار ئەمگىكىگە ئىشلەيتتى.

بۇ دەرىجە تۈزۈمدە دېھقانلار ئېغىر دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتسى-
ـيە قىلىندى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش
ئاكتىپلىقى ئېغىر چەكلىمىگە ئۇچرىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، نىس-
ـپىي مۇقىم مەزگىلدىمۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە
تەرەققىي قىلىشى ئىنتايىن ئاستا بولدى.

ئاپتورى: سۇن بىن

يەتتىنچى بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، خوتەن ئىگىلىكى سۇڭ سۇلالىسى-
ـنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى چېكىنىش، تۆۋەنلەپ كېتىش ھالى-

تىدىن تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىپ، ئۆرلەش ۋە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. بۇنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى، ئوتتۇرا مەزگىلى، ئاخىرقى مەزگىلى دەپ ئۈچ مەزگىلگە ئايرىشقا بولىدۇ.

مىلادىيە 1644 - يىلى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى شىزۇ بېيجىڭنى ئىگىلەپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ 267 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭ يەنىلا تۆرلۈك تەپرىقچى كۈچلەرنىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى. خوتەن يەنىلا يەكەن خانلىقىغا قارام ئىدى (مىلادىيە 1514 - يىلدىن 1680 - يىلغىچە). يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھۆكۈمران گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا خانلىقنى تالىشىپ ئېلىپ بېرىلغان قانلىق ئۇرۇشلار توختىمىدى، ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپ كۈرىشىمۇ بارغانسېرى كەسكىنلەشتى. مىلادىيە 1680 - يىلى غالدان 100 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇننى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋالدى، خوتەن جۇڭغارلارنىڭ 80 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى، يوڭجېڭ، چيەنلۇڭدىن ئىبارەت ئۈچ ئەۋلاد پادىشاھ لەشكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھەربىي كۈچگە تايىنىپ، بۆلۈنمە بولۇۋالغان تەپرىقچى كۈچلەر ئۈستىدىن جازا يۈرۈشى ئېلىپ باردى. چيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) غا كەلگەندە جۇڭغارلار تۈپىلىگى تىنچىتىلىپ، شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئاپپاراتلار قۇرۇلدى. مىلادىيە 1759 - يىلى خوتەندە خوتەن خان ئامباللىقى تەسىس قىلىنىپ، يەكەن خان ئامباللىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مىلادىيە 1644 - يىلدىن 1760 - يىلغىچە بولغان 116 يىل چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلى بولۇپ، بۇ خوتەن ئىگىلىكى ئاستا - ئاستا ئەسلىگە كەلگەن باسقۇچ بولدى. بۇ باسقۇچتا

جەمئىيەت نىسپىي مۇقىم بولغاندا، ئىگىلىك ئەسلىگە كەلدى. جەمئىيەت قالايمىقان بولغان مەزگىلدە ئىگىلىك بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 80 يىلدا، گەرچە تىزگىنلەش قاتتىق، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئېغىر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ۋەزىيەت نىسپىي مۇقىم بولغانلىقتىن ئىگىلىك ئاز - تولا ئەسلىگە كەلدى.

مىلادىيە 1720 - يىلىدىن شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغان 1884 - يىلغىچە بولغان ۋاقىت ئىككىنچى باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. بۇ 124 يىلدا چىڭ سۇلالىسى قوقەن توپىلىڭى، جاھانگىر خوجا توپىلىڭى، ۋەلىخان توپىلىڭى، ياقۇپبەگ توپىلىڭى قاتارلىقلارنى تىنچىتتى. بۇ تۆت قېتىملىق توپىلاڭ ئىچىدە جاھانگىر خوجا توپىلىڭى بىلەن ياقۇپبەگ توپىلىڭىنىڭ خوتەن ئىگىلىكىگە بولغان ۋەيرانچىلىقى ئەڭ ئېغىر بولدى. جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنىڭ خوتەنگە ئاپەت كەلتۈرگەن ۋاقتى بىر يىلدىن ئارتۇق بولۇپ، 10 مىڭغا يېقىن خوتەنلىك قىرىپ تاشلاندى؛ ياقۇپبەگ توپىلىڭى خوتەنگە 12 يىل بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى، 50 مىڭدىن ئارتۇق خوتەن خەلقى قىرغىن قىلىندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە خوتەندە گەرچە تۆت قېتىم ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن نىسپىي مۇقىم بولغان ۋاقىت بىر قەدەر ئۇزۇن بولدى. ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان 12 يىلنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسىي جەھەتتىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. چىڭ سۇلالىسى «بوز يەر ئېچىش»، «سېلىقنى ئازايتىش»، «چېگرانى كۆچەيتىش» قاتارلىق يېزا ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەدبىرلىرىنى قوللاندى، خوتەن ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىپ تەرەققىي قىلدى.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسى يوقالغۇچە، يەنى 1884 - يىلدىن 1911 - يىلغىچە بولغان 27 يىل چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى بولۇپ، بۇ خوتەن ئىگى-

لىكى تېز تەرەققىي قىلغان دەۋر بولدى.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، خوتەندىمۇ نىسپىي
مۇقىم ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى، خەلق دەسلەپكى قەدەمدە ئەمىن-
لىككە ئېرىشىپ، ئىگىلىك تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەق-
قىي قىلدى. چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى
قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جاي-
لاردا پىلە - ئۈجمىچىلىك جۇجۇقى قۇردى. جياڭسۇ، جېجياڭ-
لىق ئۇستىلارنى پىلە - ئۈجمىچىلىك تېخنىكىسىنى ئۆگىتىشكە
تەكلىپ قىلدى.

گۇاڭشۈي يىللىرىغا كەلگەندە خوتەندە پىلە - ئۈجمىچىلىك،
يىپەكچىلىك ئىشلىرى زور تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، «بېشىدا رەڭ-
دار رومال قول - قولدا سېۋەت، ئۈزىدۇ يوپۇرماق دەريا بويىدا.
دەستىگاھ ئالدىدا ئالدىراش ئۇستا، سەرشايى توقۇلار چېۋەر قو-
لىدا» دېگەندەك گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن. بۇ مەز-
گىلدە خوتەن، لوپ، كېرىيە، گۇما قاتارلىق جايلاردا شايى -
ئەتلەس توقۇيدىغان ئۇستىكارلارلا 1200 ئائىلىدىن ئاشاتتى،
توقۇلما شايى - تاۋارلار «يۇمشاق، سىلىق بولۇپ، جياڭسۇ،
جېجياڭنىڭ ماللىرىدىن قېلىشمايتتى.» گۇمىنىڭ سانجۇ، مۇجى
قاتارلىق جايلىرىدا: «ھەممە ئائىلىدە بەس - بەس بىلەن پىلە
بېقىلاتتى، ھەممە جاي بۈك - باراقسان ئۈجمە دەرەخلىرى بىلەن
قاپلانغانىدى.» 1845 - يىلى لىن زېشۈي خوتەنگە بوزيەر ئەھۋا-
لىنى تەكشۈرۈشكە كەلگەندە خاتىرىسىگە مۇنداق يازغان: «يول
بويىدا دەل - دەرەخ ناھايىتى كۆپ، ئۈجمە يوپۇرماقلىرى باراق-
سان ئىكەن، بۇ جايدىكى مۇسۇلمانلار پىلە بېقىشقا ماھىر ئىكەن،
شۇڭلاشقا ئۇدۇن يىپىكى بارلىققا كەلگەن».

گۇاڭشۈينىڭ 33 - يىلى (مىلادىيە 1907 - يىلى) شىن-
جاڭنىڭ پەرمان بېگى ۋاڭ سۇيىنەن شىنجاڭغا ئەمەلىي تۆۋەنلىتىپ
ئەۋەتىلگەن ئەمەلدار جاۋ گۈيخۇانى پىلە - ئۈجمىچىلىك ئىشلىرى-

نى تەكشۈرۈپ يېتەكچىلىك قىلىشقا خوتەنگە ئەۋەتكەن. ئۇ ئىچكىرىدىن ئېلىپ كەلگەن تۆت نەپەر ئۇستا، يەرلىك كامالەتكە يەتكەن تۆت نەپەر ئۇيغۇر ئۇستا بىلەن كۆرۈشۈپ، پىلە - ئۈجمىچىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش تايانچىلىرىنى تەشكىل قىلغان ھەمدە قول بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان بىر تۈركۈم سايمانلارنى تەقلىد قىلىپ ياساپ، خوتەننىڭ پىلە - ئۈجمىچىلىك ئىشلىرىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرگەن. «شىنجاڭ رەسىملىك تەزكىرىسى»دە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: «خوتەن، لوپ، كېرىيە، گۇما قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار ئارىسىدا دەستىگاھ بىلەن رەخت توقۇيدىغان 1200 ئائىلىدىن ئاشىدۇ». 1910 - يىلدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقى تەۋەسىدە 5 مىليون تۈپ ئۈجمە دەرىخى بار ئىدى. ئەنگلىيە ۋە رۇسىيىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتكە 135 مىڭ كىلوگرام پىلە سېتىلغان. شۇ چاغدا شىنجاڭ بويىچە يىللىق مەشۇت مەھسۇلاتى 250 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، خوتەندىن چىقىدىغان مەشۇت شىنجاڭ بويىچە ئومۇمىي مەشۇتنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلغان. سۈپەتلىك خوتەن مەشۇتىنى ئەنگلىيە، رۇسىيە قاتارلىق چەت دۆلەتلەر تالىشىپ سېتىۋالغان. خوتەندە يىلىغا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان يىپەك رەخت 30 مىڭ توپتىن ئاشاتتى، بولۇپمۇ خوتەندە توقۇلغان ئەتلەسنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە چەت ئەللەرنىڭ سودىگەرلىرى تالىشىپ سېتىۋالغان. خوتەننىڭ پاختا رەخت ئىشلەپچىقىرىشىمۇ يېڭى تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. يىلىغا 150 مىڭ توپتىن 200 مىڭ توپقىچە ئىشلەپ چىقىرىلاتتى. ماتالىرى شىمالىي شىنجاڭغا سېتىلغاندىن باشقا، يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا تۈركۈملەپ سېتىلاتتى. «شىنجاڭ رەسىملىك تەزكىرىسى»دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كېۋەز تېرىلىدىغان رايونلاردا خەلق رەخت توقۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بولۇپمۇ خوتەن، لوپ، كېرىيە قاتارلىق جايلاردا توقۇلغان رەختلەرنىڭ رەڭگى

ئاپئاق، سپته، ئىنى مۇۋاپىق بولۇپ، ئىچكىرى رايونلار ۋە رۇسىيىگە قاراشلىق ئەنجانغا سېتىلىپ، بىھېساپ پايدا قولغا كېلەتتى» . لىن زېشۈي خوتەن ئۇيغۇرلىرى «رەخت توقۇشقا ماھىر، ئەمەلدارلارغا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئىلىدىكى ئامبارلاردا ساقلىنىۋاتقان رەختلەر خوتەندىن ئېلىپ بېرىلگان» دەپ ماختىغان.
سودا - تىجارەت بىر قەدەر زور تەرەققىي قىلغان. زو زۇڭتاڭ، ليۇ جىنتاڭ باشلاپ بارغان خۇنەن قوشۇنلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە جايلاشقان، ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى كېيىن سودىگەر بولۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، بالا - چاقىلىرى خوتەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. شيې بىننىڭ «شىنجاڭدىكى ساياھەت خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە: يۇرۇڭقاشتىن ئىبارەت بۇ كىچىك بازاردا 18 ئائىلىلىك خۇنەنلىك بار، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سودىگەرچىلىك قىلىدۇ دەپ يېزىلغان. «شىنجاڭنىڭ رەسىملىك تەزكىرىسى» دە: «ئىچكىرىنىڭ تاۋار - دۇردۇن، چاي، قەغەز، فارفۇر، سىر، بامبۇك سايمان» قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى «تۇرپان ئارقىلىق قەشقەر ۋە خوتەنگە ئېلىپ كېلىنەتتى» دەپ يېزىلغان.
يىپەك، قاشتېشى ۋە گىلەم خوتەننىڭ ئۈچ تۈرلۈك ئەنئەنىۋى ئالاھىدە مەھسۇلاتى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە ئىچكىرىگە يۆتكەپ سېتىلغان قاشتېشى يىلدىن - يىلغا كۆپەيگەن، قاشتېشى قازمىچىلىقى زور دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ، جياچىڭ يىللىرىدا خوتەندە قاشتېشىنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇپ قېزىش يولغا قويۇلغان. ھەر يىلى نەچچە مىڭ دانە قاشتېشى ئولپان تاپشۇرۇلاتتى. ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى نەچچە 10 جىڭ كېلەتتى. چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن ئېغىرلىقى 47 كىلوگرام كېلىدىغان بىر پارچە ئاق قاشتېشى تېپىلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە لوپ ناھىيىسىدە تۇرغان پۈتۈكچى ياڭ پىجۈن ئۆزد-

نىڭ «لوپ ناھىيىسىنىڭ سەھرا تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە لوپلۇق ئاممىنىڭ كىچىك قۇماتتا قاشتېشى قېزىش ئەھۋالىنى ئوبرازلىق، ھەقىقىي خاتىرىلىگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كېرىيە ناھىيە بازىرىغا 80 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان كوئېنلۇن تاغلىق رايونىدىن قاشتېشى كېنى تېپىلغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىللىرىدە خوتەندە توقۇلغان گىلەم مەھسۇلاتىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان. سىرتقا سېتىلىدىغان خوتەن گىلەملىرى ھەر يىلىغا نەچچە ئون مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتكەن، ھۈنەر تېخنىكىسىمۇ يېڭى يۈكسەلىشكە ئىگە بولغان. «شىنجاڭ رەسىملىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەن گىلەملىرى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا يوللىنىدىغان ئاساسلىق ئولپان بۇيۇمى بولۇپ قالغان. ھازىرقى خان سارىيى مۇزېيىغا شۇ چاغدا ئولپان تاپشۇرۇلغان «ئانار گۈل»، «چاچما» نۇسخىلىق خوتەن گىلەملىرى قويۇقلۇق.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يېزا ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن سىياسەت، تۈزۈلمە جەھەتتىن ئىسلاھات ئېلىپ باردى، شىنجاڭدا بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا نەچچە يۈز يىل داۋام قىلغان بەگلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. گۇاڭشۈينىڭ 11 - يىلى (مىلادىيە 1885 - يىلى) 12 - ئايدا ليۇ جىنتاڭ مۇنداق دەپ يازغان: «شىنجاڭدىكى ئاۋامنىڭ ئىشىنى باشقۇرۇش ئىلگىرى ھاكىمبەگلەرگە تاپشۇرۇلغان، ئەسلىدە ئاممىنى تىزگىنلەپ تۇرۇش مەقسەت قىلىنغانىدى. ئەمما، بۇ مۇسۇلمان كاتتىۋاشلار ھوقۇقىغا تايىنىپ خەلقنى ئەزدى، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى، قىلچىمۇ تەپتارتمىدى»، يەنە «تىل - يېزىق جەھەتتىكى توسالغۇ تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ دەردى يۇقىرىغا

يەتكۈزۈلمىدى» . بەگلەرنىڭ زۇلۇم - سىتەملىرىنى تۈگىتىش توغرىسىدا بىر قانچە قېتىم ھۆججەتنامىلەر چۈشۈرۈلدى، 1888 - يىلىغا كەلگەندە ھاكىم بەگلىك تۈزۈمى بىكار قىلىندى، پەقەت تۇرپان، قۇمۇل، كۇچادىن ئىبارەت ئۈچ جايدىلا ساقلاپ قېلىندى. ھاكىمبەگدىن تۆۋەن ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئايماق، ناھىيە، يېزىلارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا يول قويماي، ۋەزىپىسىدىن ۋاقىتىنچە قالدۇرماي، ئورنىغا يېڭىلارنى تەيىنلىمەي، ئۇلارنىڭ تەبىئىي يوسۇندا تۈگىتىلىشى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بېقىش يولىغا قويۇلغان. بۇنىڭدا ئاستا - ئاستا ئىش كۆرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ھوقۇقى بىكار قىلىنغان، تىڭ، ئايماق، ناھىيە، يېزىلارغا يېڭى ئەمەلدار تەيىنلىنىپ، چىرىك بەگلىك تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلگەن. بۇ ئىسلاھات دېھقانلارنىڭ سېلىقىنى مۇناسىپ يەڭگىللىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە يېزا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ھاكىمىيەت تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تىڭ، ئايماق، ناھىيىلەرنى تۆۋەنگە بېرىپ بوز يەر ئېچىش، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، ئازما ياساش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. خاتىرىلەردىن قارىغاندا، خوتەن بىۋاسىتە ئايىمىقى ۋە كېرىيە، لوپ قاتارلىق جايلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە نەچچە يۈز مىڭ مو بوز يەر ئېچىلغان، 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېرىق - ئۆستەڭ قېزىلغان. مىلادىيە 1853 - يىلى لىن زېشۈي خوتەنگە كېلىپ 15 كۈن تۇرۇپ، تەۋەككۇل قاتارلىق جايلاردا بوز يەر، دەريا، سۇ باشلاش ئېغىزى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ، 10 مىڭ مو بوز يەر ئېچىشنى پىلانلىغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە يەنە شىمالىي شىن-
جاڭدا «لەشكەرلەرنىڭ بوز يەر ئېچىشى» ۋە «جىنايەتچىلەرنى بوز
يەر ئېچىشى» يولغا قويۇلغان. خوتەندە بۇ ئىش توغرۇلۇق خاتىرە
يوق. خوتەن ياقۇپبەگنىڭ دەھشەتلىك قىرغىن قىلىشىغا ئۇچرى-
غانلىقى، 12 يىل ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن،
خوتەندىن سىرتقا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەنلەر ناھايىتى
كۆپ بولغان. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئايماق،
ناھىيە ئەمەلدارلىرى سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەنلەرنىڭ
يۇرتىغا قايتىپ تېرىقچىلىق قىلىشى توغرىسىدا كۆپ قېتىم ئېنىق
بۇيرۇق چۈشۈرگەن. يېڭىدىن بوز يەر ئاچقۇچىلارغا قارىتا باجنى
كەچۈرۈم قىلىش، باجنى كېمەيتىش تەدبىرىنى قوللانغان. چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە جايلاردىكى ئەمەلدارلاردىن سورتلۇق
ئۇرۇقلۇق، تېرىلغۇ ھايۋىنى كىرگۈزۈپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپ-
چىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا يار-
دەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان. بۇ تەدبىرلەرنىڭ خوتەنگە پايدىسى
زور بولدى. ياقۇپبەگنىڭ نابۇت قىلىشىغا ئۇچرىغان خوتەن ئىق-
تىسادى تېز ئەسلىگە كەلدى ھەمدە تېز تەرەققىي قىلدى. ئاش-
لىق، پاختا، پىلە - ئۈجمىچىلىك، چارۋىچىلىق قاتارلىق ھەر
قايسى كەسپلەر كۈندىن - كۈنگە گۈللەپ ياشنىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە خوتەندە نوپۇس تېز
كۆپەيگەن. بۇ خوتەن ئىقتىسادىنىڭ تېز ئەسلىگە كەلگەنلىكى ۋە
تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما، نوپۇس سا-
نى توغرىسىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا، دەسلەپكى مەزگىللى-
رى ھەتتا يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئىشەنچلىك ستاتىس-
تىكا مەلۇماتى قالدۇرۇلمىغاچقا، سېلىشتۇرما قىلغۇدەك ماتېرى-
يال يوق. مىلادىيە 1759 - يىلى خوتەندىكى ئالتە شەھەرنىڭ
ئاھالە سانى 13143 تۈتۈن، 41286 ئادەم ئىدى. بۇ سانغا
ئىلچى، قاراقاش، يۇرۇڭقاش، چىرا، تاغ، كېرىيە قاتارلىق

ئالتە بازار تۇتۇن نوپۇس سانى ئېنىق يېزىلغان. بۇنىڭ خوتەندىكى
بارلىق ئائىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان - ئالمايدىغانلىقى نامەلۇم.
خوتەن ئايمىقى ۋە ناھىيىلەرنىڭ مىلادىيە 1908 - يىلىدىكى
ئومۇمىي نوپۇسى 287 مىڭ 616 نەپەر، مىلادىيە 1910 -
يىلىدىكىسى 376 مىڭ 930 نەپەر بولۇپ، ئىككى يىلدا 89314
ئادەم كۆپەيگەن، نوپۇسنىڭ بۇنداق تېز كۆپىيىشى ئادەتتىكى
قائىدىدىن چىقىپ كەتكەن. بۇ يەردە چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە تې-
گىشلىكى 1908 - يىلىدىكى نوپۇس سانى بولۇپ، بۇ «خوتەن
بىۋاستە ئايمىقى سەھرا تەزكىرىسى» ، «كېرىيە سەھرا تەزكىرى-
سى» ، «لوپ سەھرا تەزكىرىسى» دىن ئېلىنغان. ھازىرقى تەز-
كىرە تۈزۈش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، نوپۇس سانى تەزكىرە كىتابى
پۈتكۈزۈلۈشتىن بۇرۇنقى مەلۇم بىر يىلنى ئۆلچەم قىلىدۇ.
«لوپ سەھرا تەزكىرىسى» نى ئالساق، ئۇ 1906 - يىلى پۈتكۈ-
زۈلگەن، بۇنىڭدا ستاتىستىكا قىلىنغان نوپۇس ناھىيە قۇرۇلۇپ
ياندۇرقى يىلدىكى، يەنى 1904 - يىلىدىكى سان ئاساس قىلىن-
غان. بۇ ئۈچ تەزكىرىدىكى نوپۇس سانى ئېھتىمال، 1904 -
يىلى ئەتراپىدىكى سان بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا كىتاب پۈتكۈزۈل-
گەن چاغدىكى ساننى ئۆلچەم قىلىشقا بولمايدۇ. مۇشۇ بويىچە
قارىغاندا، بەش - ئالتە يىل ئىچىدە 80 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم
كۆپەيگەن بولۇپ، ئادەتتە قائىدىدىكىدىن تېز كۆپەيگەن. بۇ خو-
تەن ئىگىلىكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئەنگلىيە، ھىن-
دىستان سودىگەرلىرى شەيدۇللا ئارقىلىق خوتەنگە كىرىپ سودى-
گەرچىلىك قىلىپ، ئەنگلىيە، ھىندىستان ماللىرىنى كۆپلەپ
ئېلىپ كەلگەن، خوتەن «پەرەڭ ماللىرى» بىر قەدەر كۆپ جايغا
ئايلانغان. مانا بۇ خوتەن سودىسىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك.

ئاپتورى: سۇن بىن

سەككىزىنچى بۆلۈم مىنگو دەۋرىدىكى خوتەن

مىنگو دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، خوتەندە بىر قېتىم ئېغىر تارقىلىشچان كېسەللىك تارقالدى، كېسەللىك ئاخىرىدا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالدى. خوتەندە ئۆلۈپ كەتكەن ئادەم ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ئىگىلىك تېز خارابلاشتى.

بۇ يۇقۇملۇق كېسەل مىلادىيە 1912 - يىلى 5 - ئايدا كېرىيە ناھىيىسىنىڭ بوغازلەڭگەر كەنتىدە يۈز بېرىپ، ناھايىتى تېزلا كېرىيە، لوپ، خوتەن ناھىيىلىرىگە كېڭەيدى. كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا، ھەتتا دىخۋا (ئۈرۈمچى)، ئىلى قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيدى. 1917 - يىلى شىيې بىن «شىنجاڭدىكى ساياھەت خاتىرىسى» دە مۇنداق بايان قىلغان: ئۇ چاغدا ۋابا كېسىلى ئالتە - يەتتە يىل داۋام قىلغان بولسىمۇ يەنىلا توختىمىغان، يۇقىرىقى ئۈچ ناھىيىدە 100 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن. لوپ ناھىيىسىدىلا 30 مىڭ ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن، كېرىيە ناھىيىسىدە 30 — 40 مىڭ ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن. خوتەن ناھىيىسىدە ئۆلۈپ كەتكەن ئادەم سانى بەك كۆپ بولغاچقا، ئون ئائىلىنىڭ توققۇزى ئادەمسىز قالغان. تېرىغىلى ئادەم يوق، يەرلەر ئاق قالغان، يەر يېرىم باھاغا چۈشكەن بولسىمۇ سېتىۋالىدىغان ئادەم چىقمىغان.

بۇ قېتىملىق ۋابا كېسىلى 1917 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن پەيدىنپەي ئاخىرلاشقان. ياڭ زېڭشىنىڭ «گۇناھىغا توۋا قىلىش ئەسلىمىلىرى» دە خاتىرىلەنگەن ئۆلگەن ئادەم سانى شىيې بىننىڭ «شىنجاڭدىكى ساياھەت خاتىرىسى» دىكىگە قارىغاندا مۇجمەل بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈن خوتەن تەۋەسىدە 100 مىڭ ئادەم ئۆلگەن دېگەن ساندىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. مىلادىيە 1910 - يىلى خوتەن

بويىچە بار نوپۇس 376 مىڭ 930 نەپەر ئىدى، مۇشۇ سان بويىچە قارىغاندا، بۇ قېتىمقى ۋابا كېسىلىدە %27 گە يېقىن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن.

مىنگو دەۋرىدە 1933 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىن 1934 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىگىچە مۇھەممەد ئىمىنىنىڭ خوتەندە توپىلاڭچىلار ھاكىمىيىتىنى قۇرۇشى بىلەن قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. ماخۇسەن 1934 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 1937 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگىچە خوتەندە بۆلۈنمە ھاكىمىيەت قۇرۇپ، قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلدى. بۇلار خوتەن ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى.

مىنگو دەۋرىدە خوتەندە ئىجتىمائىي ۋەزىيەت بىر قەدەر نىسپىي مۇقىم بولغان ئەھۋال ئىككى قېتىم كۆرۈلدى. بىرىنچى قېتىمقىسى، ۋابا كېسىلى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يەنى 1918 ـ يىلدىن 1932 ـ يىلغىچە بولدى؛ ئىككىنچى قېتىمقىسى، 1938 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە بولغان 12 يىل بولدى. بۇ مەزگىللەردە خوتەن ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىر قەدەر تېز بولدى.

ياڭ زېڭشىن ۋە شېڭ شىسەيلەر گەرچە ئەكسىيەتچى سىياسەتۋازلار بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى خېلى چىڭ تۇتقانىدى، بولۇپمۇ شېڭ شىسەينىڭ ئىلغار نىقابقا ئورۇنۇۋېلىش ئۈچۈن «ئالتە بۈيۈك سىياسەت»نى يولغا قويۇشى ئوبيېكتىپ جەھەتتە تەرەققىياتقا پايدىلىق بولدى. ئۇلار شىنجاڭ بويىچە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان تۆۋەندىكىدەك سىياسەتلەرنى يولغا قويدى:

1. مالىيىنى، باج ـ سېلىقنى تەرتىپكە سېلىپ، يەرنى ئېنىقلاپ، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى جازالىدى. ياڭ زېڭشىن ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغان مەزگىلدىلا خوتەندە بەش نەپەر خىيانەتچى ئەمەلدار جازاغا تارتىلغان. شېڭ شىسەي ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغان

مەزگىلدە 1938 - يىلدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا يولداش ماۋ زېمىن مەسئۇل بولغان بولۇپ، بۇ مەزگىلدە پۇل تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇپ، سەر بىرلىكىنى يۈەنگە ئۆزگەرتكەن، مالىيىنى تەرتىپكە سېلىپ، مال باھاسىنى تۇراقلاشتۇرۇپ، نامرات دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ گەدىنىدىكى باج - سېلىقلارنى كۆتۈرۈۋەتكەن، باج ئېلىش داۋامىدا ئۆز چۆنتىكىنى تومىلىغان پومېشچىك، ئەمەلدارلارغا قاتتىق زەربە بەرگەن.

ئىشنى ئىككىنى تەرتىپكە سېلىش، بىرنى ئېنىقلاش، بىرگە زەربە بېرىشتىن باشلاپ، مالىيە كىرىمنى پەيدىنپەي كۆپەيتىپ، مالىيە كىرىم - چىقىمدا تەڭپۇڭ بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرغان، دۆلەت خەزىنىسىنى تولۇقلاپ، ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچىنى ئاشۇرغان، بۇ ئارقىلىق يەرلىكنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىنى مۇئەييەن كۈچ ئاجرىتىپ قوللىغان. بۇ مەزگىلدە خوتەندە قۇرۇلغان بىر تۈركۈم كىچىك زاۋۇت، كانلار ئۆلكە مالىيىسىنىڭ مۇئەييەن دەرىجىدە قوللىشىغا ئېرىشكەن.

2. سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىپ، يېڭىدىن ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، بوز يەر ئاچقان. ياڭ زېڭشىن ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغان مەزگىلدە (1912 - يىلدىن 1928 - يىلغىچە) شىنجاڭ سۇ ئىشلىرى كومىتېتى قۇرۇلۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى پىلانلاپ يېتەكچىلىك قىلغان. 1916 - يىلى خوتەن ناھىيىسىدىكى قاراساي، ئىسلامئاۋاتتىن ئىبارەت ئىككى جايدىلا 6000 مودىن ئارتۇق بوز يەر ئېچىلغان. خوتەن قاتارلىق ئۈچ ناھىيىدە بۇ مەزگىلدە 20 دىن ئارتۇق ئۆستەڭ قېزىلغان (غول ئۆستەڭ بولۇشى مۇمكىن)، 80 مىڭ مودىن ئارتۇق بوز يەر ئېچىلغان. شېڭ شىسەي ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغان مەزگىل (1933 - يىلى 4 - اينىڭ 12 - كۈنىدىن 1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگىچە) نىڭ ئالدىنقى دەۋردە (1937 - يىلدىن ئىلگىرى) خوتەن مۇھەممەدئىمىن،

ماخوسەنلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. 1938 ـ يىلىدىن كې-
يىن شىڭ شىسەينىڭ تەسىر كۈچى ئاندىن خوتەنگە يېتىپ كەل-
دى. 1942 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى شىڭ شىسەي روشەن ھالدا ئوڭغا
بورالدى. 1938 ـ يىلىدىن 1942 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە
خوتەن ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىپ تەرەققىي قىلىشى تېز بول-
دى. بەش يىل ئىچىدە جەمئىي 400 كىلومېتىردىن ئارتۇق
ئېرىق ـ ئۆستەڭ ياسالدى؛ خوتەندىكى بەش چوڭ دەريانىڭ قېشى
ئوڭشاپ ياسالدى؛ 1939 ـ يىلى خوتەننىڭ ھەرقايسى ناھىيىلە-
رىدە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 30 مىڭ يۈەن قەرز پۇل
تارقىتىلدى. بۇ مەزگىلدە خوتەن تەۋەسىدە يەنە يېڭىدىن 80 مىڭ
مودىن ئارتۇق بوز يەر ئېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئورمان بىنا
قىلىندى. گېزىت خەۋەرلىرىگە قارىغاندا «نەتىجە زور» بولسى-
مۇ، لېكىن ستاتىستىكا سانى تولۇق بولمىغان. ھۆكۈمەت يەنە
«يېزىلارغا قۇتقۇزۇش بېرىش» ، «ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا ئومۇ-
مىي سەپەرۋەر قىلىش» ، «مەبلەغ، ئۇرۇقلۇق، ئۆكۈز، ئات
سېتىۋېلىش ئۈچۈن قەرز بېرىش» قاتارلىقلارنى يولغا قويغان.
قالاق تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، تۆمۈر ساپان
بىلەن يەر ئاغدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان، دېھقانچىلىق تەجرىبە
مەيدانلىرىنى قۇرغان، بۇنىڭ بىلەن خوتەن ئىگىلىكى تېز ئەسلى-
گە كېلىپ تەرەققىي قىلغان.
3. خوتەن شىنجاڭ بويىچە ئاساسلىق پىلە ئىشلەپچىقىرىدى-
غان رايون ئىدى. 1941 ـ يىلىنىڭ ئالدى كەينىدە ئەنخۇي يېزا
ئىگىلىك ئىنستىتوتىنىڭ ئاتاقلىق پروفېسسورى جاڭ خۇڭجى
ئىككى قېتىم خوتەنگە كېلىپ، پىلە ئۇجمىچىلىككە يېتەكچىلىك
قىلدى. لوپ ناھىيىسىدە ئىككى ئورۇندا پىلە ئۇرۇقچىلىق مەيدا-
نى قۇرۇلدى، قاراقاش ۋە خوتەن ناھىيىلىرىدە ئىككى ئورۇندا
پىلە ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، قاراقاش ۋە خوتەن ناھىيە-
لىرىدە بىردىن پىلە ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. شۇنىڭ

بىلەن قالاق پىلە ئۇرۇق سورتى ئىلاجىنىڭ بارىچە شاللىۋېتىلدى. كۆپرەك خۇجۇ سورتى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى سورتى كىرگۈزۈلدى. ئاق ئۈجمە كۆپرەك سېلىندى. خۇساڭ ئۈجمىسى كىرگۈزۈلۈشكە باشلىدى (كىرگۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە بار، ئەمما ئۆستۈرۈپ ئۈنۈم قازانغانلىق توغرىسىدا خاتىرە يوق). 1942 ـ يىلى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئۈجمە دەرىخى 9 مىليون تۈپكە يەتكەن. پىلە ھوسۇلى 1600 تونىنا بولۇپ، تارىخىي يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلغان.

4. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى چىڭ تۇتتى. خوتەندە 1938 ـ يىلى چارۋامال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش، چارۋا ماللاردا بولىدىغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ۋە ئىلمىي ئۇسۇلدا بېقىش قاتارلىق ئۈچ خىزمەت ئاساسلىق تۇتۇلدى. 1942 ـ يىلى خوتەن ۋىلايىتىدە يىل ئاخىرىدا قوتاندا قالىدىغان چارۋا 2 مىليون 200 مىڭ تۇياقتىن ئېشىپ، بۇنىڭدىمۇ تارىخىي يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى.

5. كىچىك زاۋۇت، كان، شىركەتلەرنى قۇرۇپ، يەرلىك ئىگىلىك تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1938 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئۆلكىلىك مالىيىسى خوتەننىڭ سانائىتىنى مۇئەييەن دەرىجىدە قوللىدى. 1938 ـ يىلى خوتەن گىلەم كارخانىسىغا 15 مىڭ يۈەن قەرز بېرىپ، خوتەننىڭ گىلەمچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى قوللىدى. 1938 ـ يىلى ئۆلكىلىك بانكىنىڭ خوتەن شۆبىسى قۇرۇلۇپ، ئاساسەن تۈرلۈك قەرز پۇل تارقىتىش ۋە يىغىۋېلىشقا مەسئۇل بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاھالىلەرنىڭ پۇل ئامانەت كەسپىنى باشقۇردى. 1938 ـ يىلى يەنە خوتەن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنى قۇرۇپ، ئاساسەن خوتەننىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلار سودىسىغا مەسئۇل بولدى. بۇ مەزگىلدە

خوتەننىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدە تۆت پاختا رەخت توقۇش كار-
خانىسى، سەككىز يىپەك توقۇمىچىلىق كارخانىسى قۇرۇلدى،
بۇنىڭدىن باشقا قوغۇشۇن زاۋۇتى، قەغەز زاۋۇتى قۇردى، بىر
قانچە جايدا كىچىك كۆمۈر كانلىرىنى ئاچتى.

6. ماخوسەن خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە خو-
تەندىن گۇمىغا ئاددىي تاشيول ياسىدى. شۇڭا، سوۋېت ئىتتىپاقى
ماخوسەنگە ياردەم بەرگەن ئاپتوموبىللار ۋە كېيىن ماخوسەنگە
جازا يۈرۈش قىلىنغاندا ئىشلىتىلگەن بىرونېۋىك، ئاپتوموبىل،
تانكىلار قەشقەردىن خوتەنگە بىمالال يېتىپ كېلەلىگەن.
1939 - يىلى خوتەندىن قاراقاشنىڭ زاۋىغىچە تاشيول ياسىدى
(ئاددىي تاشيولدىن سەل ياخشى) ؛ 1940 - يىلى زاۋىدىن گۇمى-
غا بارىدىغان تاشيول تۇتاشتۇرۇلدى؛ 1941 - يىلى خوتەندىن
چىرىغا تاشيول ياسىدى؛ 1942 - يىلى چىرىدىن كېرىيىگە
بارىدىغان تاشيولنى ياسىدى. خوتەننىڭ دوتىيى پەن بونەن، جېڭ
يىجۇن (بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى كوممۇنىست بولۇپ، پەن
بونەن 1945 - يىلى ئاسىيلىق قىلغان) لارنىڭ بۇيرۇق قىلىشى
بىلەن دېھقانلار ئەمگەك كۈچى چىقىرىپ، بايلار پۇل چىقىرىپ
يېزا - كەنت يوللىرىنى ياسىدى. بۇ مەزگىلدە خوتەننىڭ
قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرى بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلدى.

7. 1938 - يىلى خوتەن ھاۋارايى ئىستانسىسى، ھاۋارايى
ئىدارىسى، خوتەن سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، يەرلىك
مەھسۇلاتلىرى شىركىتى، خوتەن دوختۇرخانىسى، خوتەن باج
ئىدارىسى، خوتەن گېزىتخانىسى، خوتەن پوچتىخانىسى قاتارلىق
ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئاپپاراتلار قۇرۇلدى. ئې-
گىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، باشقا ئىشلارمۇ تەدرى-
جىي يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ تەرەققىي قىلدى.

8. ياڭ زېڭشىن، شېڭ شىسەي ھوقۇق تۇتقان مەزگىللەردە
دىنىي كۈچ ۋە دىنىي ئېكسپىلاتاتسىيىگە مەلۇم چەك قويۇلدى.

ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ياخشى ئىجتىمائىي شارا-
ئىت يارىتىلدى. ئۇلار قايتا - قايتا مۇھاكىمە قىلىپ تۈزۈپ
چىققان بىر قانچە بەلگىلىمە تۆۋەندىكىچە: (1) ئېتىقادچىلارنىڭ
مەسچىتنىڭ سىرتىدا دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا يول قويى-
ماسلىق، «خۇسۇسىي دىنىي مەكتەپ ئېچىش»قا يول قويماس-
لىق، «ئائىلىگە ئېتىقادچىلارنى توپلاپ زىكرى - سۆھبەت قى-
لىش»قا يول قويماسلىق؛ (2) ئېتىقادچىلارنىڭ «قۇرئان»،
«ھەدىس» نىلا ئوقۇشىغا يول قويۇلۇش، باشقا كىتابلارنى ئوقۇ-
شىغا يول قويماسلىق؛ (3) ئاخۇن، موللىلارنىڭ رايون ئاتلاپ
دىن تارقىتىپ ۋەزخانلىق قىلىشىغا يول قويماسلىق، چەت ئەل-
لىك ۋە ئىچكىرى رايونلاردىن كەلگەن ئاخۇن، موللىلارنىڭ دىن
تارقىتىپ، ۋەزخانلىق قىلىشىغا تېخىمۇ يول قويماسلىق؛ (4)
«ئايرىم مەزھەپ تىكلەپ»، مەزھەپ ماجىرالىرىنى پەيدا قىلىشقا
يول قويماسلىق؛ (5) مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىدىغان ئادەم
سانىنى قاتتىق تىزگىنلەش؛ (6) خالىغانچە ئۆشرە پۇلى ۋە
ئاشلىق يىغىپ، ئاممىنىڭ سېلىقىنى ئېغىرلىتىۋېتىشكە يول
قويماسلىق. بۇ بەلگىلىمىلەر جەمئىيەت مۇقىملىقىنى قوغداش،
ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈشتە خېلى ياخشى
رول ئوينىغان.

مىنگو دەۋرىدە خوتەندىن ئىبارەت بۇ ياقا يۇرتتا «پەرەڭ
ماللىرى» بىر قەدەر كۆپ ئىدى. ئاساسلىقى ئەنگلىيە، ھىندىس-
تان، چاررۇسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ماللىرى ئىدى. «پە-
رەڭ ماللىرى» سودىسى قىلىدىغانلاردىن يەرلىك باي سودىگەرلەر-
مۇ، ئىلى، چۆچەك تەرەپتىن كەلگەن باي سودىگەرلەرمۇ بار
ئىدى، كۆپرەكى ئەنگلىيە، ھىندىستاندىن كېلىپ ئولتۇراقلى-
شىپ قالغان سودىگەرلەر ئىدى. خوتەن ۋىلايىتىدە ئەنگلىيە،
ھىندىستاندىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان داڭلىق مۇھاجىر
سودىگەردىن 12 ئائىلە بار ئىدى.

مىنگو مەزگىلىدە خوتەن گەرچە بىر قېتىملىق يۇقۇملۇق كېسەل، ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئىگىلىكنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى يەنىلا بىر قەدەر تېز بولدى، ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىمۇ بىر قەدەر تېز بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا يەنى 1910 - يىلى خوتەننىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 376 مىڭ 930 نەپەر ئىدى؛ مىنگونىڭ ئاخىرىغا، يەنى 1949 - يىلىغا كەلگەندە خوتەندە ئومۇمىي نوپۇسى 661 مىڭ 928 نەپەرگە يېتىپ، 39 يىلدا 285 مىڭ 8 ئادەم كۆپىيىپ، 75.6% ئاشقان.

ئاپتورى: سۇن بىن

توققۇزىنچى بۆلۈم جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى خوتەن

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 50 يىللىق ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى چوڭ جەھەتتىن مۇنداق ئۈچ مەزگىلگە ئايرىشقا بولىدۇ: (1) پۇختا قەدەم بىلەن ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش مەزگىلى (1949 - يىلى 10 - ئايدىن 1957 - يىلى 12 - ئايغىچە)؛ (2) ئاستا تەرەققىي قىلىش مەزگىلى (1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە)؛ (3) ئىگىلىك ئۇدا، تېز تەرەققىي قىلغان مەزگىل (1978 - يىلى 12 - ئايدىن باشلاپ).

1. ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش مەزگىلى (1949 - يىلى 10 - ئايدىن 1957 - يىلى 12 - ئايغىچە)

1) يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادىي تەرەققىيات باسقۇچى

1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى 2 - جۇڭ 5 - دۈيزىيىنىڭ 15 - پولكى خوتەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. 1950 - يىلى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى گومىنداڭنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلەردىكى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى، 1950 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھەر قايسى ناھىيىلەردىكى يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى تاماملاندى. 4 - ئايدا 15 - پولك لوپ، كېرىيە، گۇما، قاراقاش ناھىيىلىرىگە قىسىمدىكىلەرنى ئەۋەتىپ بوز يەر ئېچىپ، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىپ، ھەم ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى قوللىدى، ھەم ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلدى. 5 - ئايدا رايون، يېزا دەرىجىلىك ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى تاماملاندى.

1949 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 661 مىڭ 900 نەپەر، تېرىلغۇ يەر 1 مىليون 890 مىڭ مو بولۇپ، كىشى بېشىغا 2.86 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كەلگەن، ئومۇمىي ئاشلىق 117 مىڭ 870 توننا بولۇپ، كىشى بېشىدا 78 كىلوگرامدىن توغرا كەلگەن. كېۋەز قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ناھايىتى ئاز ئىدى. ئاساسلىق تېرىلغۇ سايمانلىرى كەتمەن ۋە بۇقۇسا بولۇپ، كۆپ تېرىلىپ ئاز ھوسۇل ئېلىناتتى. سانائەت جەھەتتە قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىسىدىن بىر قانچىسى بار ئىدى. قاتناش - ترانسپورت جەھەتتە، شەرقتە كېرىيىگىچە، غەربتە گۇمىغىچە تۇتۇشىدىغان بىرلا ئاددىي تاشيول بار ئىدى. 1949 - يىلى 187 باشلانغۇچ مەكتەپ، 570 نەپەر ئوقۇتقۇچى بار ئىدى؛ ۋىلايەت بويىچە داۋالاش ئاپپاراتىدىن ئاران ئۈچى

بولۇپ، 21 نەپەر تېببىي خادىم بار ئىدى. ئىقتىسادىي ئىشلار ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا مۇناسىۋەتلىك باشقا ئىشلار ئىنتايىن قالاق ئىدى.

1951 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 1952 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە ۋىلايەت بويىچە 45 رايون، 307 يېزىدا ئىجارە كېمەيتىش — زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، 343 نەپەر زومىگەر كۈرەش قىلىندى، ھەرىكەت داۋامىدا 9451 نەپەر دېھقان يېزا، كەنت كادىرلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. ھەر دەرىجىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى 117 مىڭغا يەتتى. فېئودال ـ زومىگەر كۈچلەرگە زەربە بېرىلىپ، دېھقانلارنىڭ كۈچى زورايتىپ، يېزا ئىقتىسادىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

1952 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1953 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ۋىلايەت بويىچە 285 يېزا، 1333 كەنتتە يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. ۋىلايەت بويىچە 182 مىڭ 217 ئائىلە، 653 مىڭ 931 نەپەر دېھقان ئىچىدىن يىرى يوق ۋە يىرى ئاز 125 مىڭ 12 ئائىلە، 386 مىڭ 298 نەپەر دېھقانغا يەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇ ئومۇمىي ئائىلە ۋە نوپۇسنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 69% ى ۋە 58.8% ىنى تەشكىل قىلدى. يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلىپ، يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى.

1953 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1949 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 40.18% ئاشتى؛ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1949 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 13.7 ھەسسە ئاشتى؛ ئاشلىق 1949 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 49 مىڭ 400 توننا كۆپىيىپ، 41.9% ئاشتى؛ پاختا 1949 ـ يىلدىكىدىن 983.5 توننا كۆپىيىپ، 1.5 ھەسسە ئاشتى؛ پىلە

1949ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 274 توننا كۆپىيىپ، ئالتە ھەسسە ئاشتى؛ چارۋا 1949 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 370 مىڭ تۇياق كۆپىيىپ، 27.7% ئاشتى.

بۇ مەزگىلدە سودا سانائەتمۇ بىر ئاز تەرەققىي قىلدى. 1953 ـ يىلىنى 1952 ـ يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تىجارەت سوممىسى سالمىقى 41.55% دىن 26.79% گە تۆۋەنلەپ، 14.79% ئازىيىپ كەتتى، ھەمكارلىق كوپىراتىپلىرىنىڭ 12.58% تىن 17.12% گە ئۆرلەپ، 4.54% ئاشتى، خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ 46.24% تىن 54.9% كە ئۆرلەپ، 7.85% ئاشتى. بۇ بازار ئىگىلىكى قانۇنىيىتىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. مۇشۇنداق بولغاچقا، 1953 ـ يىلى سودا ـ سانائەت بېجىنىڭ ئەمەلىي كىرىمى پىلاندىكىنىڭ 144.6% نى تەشكىل قىلدى.

2) سوتسىيالىستىك تۈزۈم قۇرۇلۇشى باسقۇچى

1951 ـ يىلدىن 1955 ـ يىلغىچە يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيەلەشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، يەر ئىسلاھاتى ئاساسىدا دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ۋە دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قاتنىشىشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى. 1953 ـ يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا قاتناشقان دېھقان ئائىلىسى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 41% نى تەشكىل قىلدى. 1955 ـ يىلى دېھقانلار يەرنى پاي قىلىپ قوشۇش شەكلىدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى (باشلانغۇچ كوپىراتىپ) غا قاتنىشىشقا پائال يېتەكلەندى، 194 باشلانغۇچ كوپىراتىپ سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، ئاشلىق ھوسۇلى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىكىگە قارىغاندا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا 10%، يەككە ئىشلىگەندىكىگە قارىغاندا 25%

ئاشتى.

1956 - يىلى باشلانغۇچ كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %90 نى تەشكىل قىلدى. باشلانغۇچ كوپېراتىپ سانى 2620 گە يەتتى، يېزا ئىگىلىكىدە باشلانغۇچ كوپېراتىپ قۇرۇش يېرىم يىل ئىچىدە ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشتى. ئارقىدىنلا ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇش قىزغىنلىقى قوزغالدى. 1956 - يىلى سىناق تەرىقىسىدە 420 ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇش ئاساسىدا، 1957 - يىلىغا كەلگەندە ئالىي كوپېراتىپ سانى شىددەت بىلەن كۆپىيىپ 1072 گە يېتىپ، باشلانغۇچ كوپېراتىپقا قاتناشقان دېھقانلارنىڭ %90 ى بىراقلا ئالىي كوپېراتىپقا كىردى. يەر ھەققى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئەمما، شۇ چاغدىكى ستاتىستىكا ماتېرىيالىغا قارىغاندا، ئالىي كوپېراتىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بىر قەدەر ياخشى ئىلگىرى سۈرگەن.

1953 - يىلدىن باشلاپ قول سانائەتچىلەر كوپېراتىپ قۇرۇشقا پائال تەشكىللەندى. 1954 - يىلى ۋىلايەت بويىچە موزدۇز، سەيپۇڭ، تۆمۈرچى، خارەت، كۆنچى قاتارلىقلاردىن 17 مىڭ 467 ئائىلە بولۇپ، 23 مىڭ 521 ئادەم قول سانائەت كوپېراتىپىغا قاتناشتى. ۋىلايەت بويىچە 362 كوپېراتىپ قۇرۇلدى. ناھىيىلەردە قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1956 - يىلى ياز پەسلىگە كەلگەندە قول سانائەتچىلەرنىڭ ھەممىسى كوپېراتىپقا كىردى، ۋىلايەت بويىچە قول سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئەمەلگە ئاشتى.

ۋىلايەت بويىچە 3934 ئائىلە سودىگەرلەرگە قارىتا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدە 42 سودا دۇكىنى، 1684 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. خوتەندە كاپىتالىستىك سانائەت ئۇنچە تەرەققىي قىلمىغانىدى، ئىنتايىن ئاز ساندىكى بىر قانچە

زاۋۇت، كان سېتىۋېلىنىپ، ھۆكۈمەت ئىختىيارلىقىغا ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاندىن كېيىن ئۇلارغا ھۆكۈمەت ئېھتىياجى بويىچە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ھاۋالە قىلىندى. 1956 ـ يىلى كۈز پەسلىگە كەلگەندە خوتەن ۋىلايىتى بويىچە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشتى.

يېزا ئىگىلىكى، قول سانائىتى ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئارقىلىق، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئىگىلىكىدە ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك (خۇسۇسلار بىلەن ھۆكۈمەت شېرىكچىلىكىدىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ تەركىبى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، ئەسلىدىكى %16.5 تىن تېز سۈرئەتتە ئېشىپ %95.5 كە يەتتى، يەككە ئىگىلىك ۋە كاپىتالىستىك ئىگىلىك %83.5 تىن تۆۋەنلەپ %45 كە چۈشتى.

1 ـ بەش يىللىق پىلان (1953 ـ يىلدىن 1957 ـ يىلغىچە) مەزگىلدە، پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، 1952 ـ يىلدىكى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 675 مىڭ يۈەن بولۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنىڭ 120 مىليون 933 مىڭ يۈەن بولغان ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە ئاران %0.5 نى ئىگىلىگەنىدى، 1957 ـ يىلغا كەلگەندە بولسا، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 14 مىليون 458 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بولغان 157 مىليون 831 مىڭ يۈەن ئىچىدە %9.23 نى ئىگىلەپ، 20 ھەسسە كۆپەيدى. ھالبۇكى، 1952 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 120 مىليون 258 مىڭ يۈەن بولۇپ شۇ يىلقى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە %99.44 نى تەشكىل قىلغانىدى. 1957 ـ يىلغا كەلگەن-

ده، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 143 مىليون 273 مىڭ يۈەن بولۇپ، شۇ يىلقى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە 99.77% نى ئىگىلىگەن، ئۇدا 19.1% ئېشىش ئاساسىدا سالمىقى 9.33% ئازايغان.

1 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە خوتەندە ۋىلايەتلىك يىپەك زاۋۇتى، ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى، دۇۋا كۆمۈر كانى، باسما زاۋۇتى، هاراق زاۋۇتى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، سەپلەش زاۋۇتى، يېمەكلىك پىششىقلاش زاۋۇتى، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك 17 زاۋۇت، كان قۇرۇلدى. ئەنئەنىۋى سانائەت دەسلەپكى تەرەققىياتقا ئىگە بولدى.

يېزا ئىگىلىكى ماس قەدەم بىلەن يۇقىرى سۈرئەتتە ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى، 1952 ـ يىلى ئومۇمىي ئاشلىق 153 مىڭ 837 توننا، بىرلىك مەھسۇلاتى 77 كىلوگرام بولغانىدى، 1957 ـ يىلىغا كەلگەندە ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 160 مىڭ 963.5 توننا، بىرلىك مەھسۇلاتى 75 كىلوگرام بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم هالدا 4.6% ۋە 2.67% ئاشتى، چارۋىچىلىقمۇ بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلدى، 1952 ـ يىلى ئاران 1 مىليون 548 مىڭ تۇياق چارۋا بارئىدى، 1957 ـ يىل ئاخىرىدا قوتاندا قالغان چارۋا 1 مىليون 739 مىڭ تۇياققا يېتىپ، 181 مىڭ تۇياق كۆپىيىپ 12.34% ئاشقان.

بەش يىل ئىچىدە سانائەت هەر يىلى ئوتتۇرا هېساب بىلەن 84.8%، يېزا ئىگىلىكى 2.17% ئاشتى، سودا، يېمەك ـ ئىچمەك، مۇلازىمەت كەسپىدىمۇ بىر قەدەر زور ئۆسۈش بولدى. بەش يىل ئىچىدە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سومىسى 1952 ـ يىلىدىكى 3 مىليون 930 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ، 1957 ـ يىلىغا كەلگەندە 39 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 9 هەسسە كۆپەيدى. بەش يىل ئىچىدە غول لىنىيىلىك تاشيولدىن 398 كىلومېتىر، ئاددىي تاشيولدىن 2368 كىلومېتىر،

چوڭ - كىچىك كۆۋرۈكتىن 107 سى ياسالدى. 1957 - يىلىدى-
كى يىللىق يۈك توشۇش مىقدارى 129 مىڭ توننا بولۇپ،
1952 - يىلدىكىگە قارىغاندا 10 ھەسسە كۆپەيدى.
ھەر قايسى ناھىيىلەردە ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى، باشلان-
غۇچ مەكتەپ كۆپەيتىلدى، ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپ-
كە كىرىش نىسبىتى 49% كە يېتىپ، 1952 - يىلدىكىگە
قارىغاندا 30% كۆپەيدى. ھەرقايسى ناھىيىلەردە قۇرۇلغان دوخ-
تۇرخانا بار ئىدى، داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش ئاپپاراتى 47 گە
يېتىپ، 1952 - يىلدىكىگە قارىغاندا تۆت ھەسسە كۆپەيدى.

2. ئىقتىسادنىڭ ئاستا تەرەققىي قىلىش مەزگىلى (1958 - يىلىدىن 1978 - يىلىغىچە)

بۇ 20 يىلنى يەنە تۆت مەزگىلگە بۆلۈشكە بولىدۇ: (1)
چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش مەزگىلى (1958 - يىلىدىن
1960 - يىلىغىچە)؛ (2) تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلا-
ش، يۇقىرى كۆتۈرۈش مەزگىلى (1961 - يىلىدىن 1965 -
يىلىغىچە)؛ (3) «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى
(1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە)؛ (4) دەسلەپكى قەدەمدە
قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش مەزگىلى (1977 - يىلىدىن
1978 - يىلىغىچە).

1) چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش مەزگىلى (1958 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە)

1958 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە بولغان ئۈچ يىل چوڭ
سەكرەپ ئىلگىرىلەش بولغان ئۈچ يىل. بۇ خوتەن ئىگىلىكىنىڭ
ئېغىر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ.
1958 - يىلى 8 - ئايدا خوتەندىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈ-
مەتلەر «يېزىلاردا خەلق كوممۇنىسى قۇرۇش مەسىلىسى توغرى-
سىدىكى قارار» نى يەتكۈزۈپ ئىزچىللاشتۇردى. پەقەت بىر ئاي

ۋاقىت ئىچىدىلا ۋىلايەت بويىچە كوممۇنىلاشتۇرۇش ئاساسەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى، 1152 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى بىرلەشتۇرۇلۇپ، دەرىجىسى ئۆستۇرۇلۇپ، 120 خەلق كوممۇنىسى بولۇپ قۇرۇلدى، كېيىن تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق 45 كە ئازايتىلدى (1983 ـ يىلى يەنە 60 قىلىپ ئايرىلدى) «ھۆكۇمەت بىلەن كوممۇنانى بىرلەشتۇرۇش»، «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي بولۇش» ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. خەلق كوممۇناسى قۇرۇش جەريانىدا ھەدەپ «مۈلۈكنى ئومۇمىلىك قىلىش شامىلى» چىقىرىلدى، «تەشكىلدە ھەربىيلىشىش، ھەرىكەتتە جەڭگىۋارلىشىش، تۇرمۇشتا كوللېكتىپلىشىش» يولغا قويۇلۇپ، «جامائەت ئاشخانىسى» زور كۈچ بىلەن قۇرۇلۇپ، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» كەڭ يولغا قويۇلدى.

1958 ـ يىلى 9 ـ ئايدا «پولات ـ تۆمۈر تاۋلاش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش» باشلىنىپ، ۋىلايەت بويىچە 560 مىڭ ئەمگەك كۈچى پولات تاۋلاشقا سېلىندى، بۇ ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي ئەمگەك كۈچىنىڭ 80% تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلدى، 500 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق چوڭ چارۋا بۇ ئىشقا يۆتكەپ ئىشلىتىلدى، نەتىجىدە 100 مىڭ تۈياقتىن كۆپرەكى ئۆلۈپ تۈگىدى. خوتەن چوڭ بوستانلىقىدىكى نەچچە مىليون تۈپ چوڭ دەرەخ كېسىۋېتىلىپ، بوستانلىق يېپىنچىسى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. نەتىجىدە، ۋىلايەت بويىچە ئاران 19 توننا تۆمۈر ئېرىتىلدى، يەنە كېلىپ بۇ «تۆمۈر» لەرنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلەتكىلى بولمىدى. «پولات ـ تۆمۈر تاۋلاش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش» نىڭ مۇقەررەر ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئېغىر نابۇت قىلىندى، بوستانلىق ئېكولوگىيىسى ناھايىتى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

1959 ـ يىلىنىڭ بېشىدىن باشلاپ «قاقاسلىقتىن ئاشلىق

ئېلىش» ، «قۇملۇقتىن ئاشلىق ئېلىش» تىن ئىبارەت ئاممىۋى خاراكتېرلىك بوز يەر ئېچىش ھەرىكىتى قوزغالدى. ۋىلايەت بويىچە 1 مىليون 800 مىڭ مو بوز يەر ئېچىلدى. بوز يەر ئېچىلىپ بولغاندىن كېيىن، يېڭى ئېچىلغان بوز يەرنىڭ 70% نگە زىرائەت تېرىلمىدى. نەتىجىدە، خوتەننىڭ ئېكولوگىيىسى تېخىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، «قۇم بېسىپ كىرىپ، ئادەم چېكىنىدىغان» ۋەزىيەت شەكىللەندى.

«مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىش شامىلى» ۋە «قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش» يېزىلاردىكى ئەمگەك كۈچىنى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپلەپ ئىگىلىۋالغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىك غايەت زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. 1957 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 23.43% ئاشتى، ئەمما يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 4.35 كەملەپ كەتتى، 1960 - يىلى ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 1959 - يىلدىكىگە قارىغاندا 20%، بىرلىك مەھسۇلاتى 40% تۆۋەنلەپ كەتتى. 1960 - يىلى كېۋەز مەھسۇلاتى 1956 - يىلدىكى سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. قوتاندا قالغان چارۋا سانى تۆۋەنلەپ، بىراقلا 1952 - يىلدىكى سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. چوڭ چارۋا 1957 - يىلدىكىگە قارىغاندا 120 مىڭ تۇياق چۈشۈپ كەتتى. ئېشەك 43.3% ئازىيىپ كەتتى. سېتىۋېلىنغان ئاشلىق نىسبىتى يۇقىرى بولغاچقا، دېھقانلارنىڭ ئۆزۈقلۇق ئاشلىقى ئېغىر دەرىجىدە ئۆكسۈپ قالدى، تۇرمۇش ئەھۋالى قىيىنلىشىپ كەتتى. دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى زەربىگە ئۇچراپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا تەسىر يەتتى.

1958 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە بولغان ئۈچ يىللىق «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى 16 مىليون 522 مىڭ يۈەن بولۇپ، 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئومۇمىي مەبلىغىدىن

بۇ كۆلەم يېزا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بۇ
73.37% كۆپ بولدى.
ئاساستىن ئايرىلىپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن، يەنە سانائەتنىڭ
ئەمەلىي ئىقتىدارىدىنمۇ ئېشىپ كەتكەنىدى. 1960 - يىلى مۇ-
قىم ئىشچى - خىزمەتچى 1957 - يىلدىكىگە قارىغاندا 2.2
ھەسسە كۆپەيدى. ئۈچ يىللىق چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش مەزگىلى-
دىكى مالىيە قىزىل رەقەمى 11 مىليون 804 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنداق
ئەھۋال يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان.
2) «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، يۇقىرى كۆتۈ-
رۈش» مەزگىلى (1961 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە)
تۆت سۆزلۈك فاڭجېننى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن خوتەن
ۋىلايەتلىك پارتكوم تۆۋەندىكى كونكرېت تەدبىرلەرنى قوللاندى:
(1) «يېزا خەلق كوممۇناسىنىڭ خىزمەت نىزامى» نى
ئىزچىللاشتۇرۇپ، «ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىكتىكى ئەترەتنى
ئاساس قىلىش» پرىنسىپىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، يېزىلاردىكى جا-
مائەت ئاشخانىسى تەمىنلەش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئە-
زالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت
قىلىندى. كوممۇنالاشتۇرۇلغاندىن بىرى تەڭشەپ، يۆتكەپ ئىش-
لىتىۋېلىنغان ئۆي، ئائىلە سايمانلىرى، يەر، دېھقانچىلىق ساي-
مانلىرى، ھارۋا، ئۆي چارۋىلىرى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە
كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى قاتارلىقلار
بىردەك ئېنىقلاپ قايتۇرۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن تەڭ، ئەمەلىيەت
ئاساس قىلىنىپ، سېتىۋېلىنغان ئاشلىق ئازايتىلدى؛ يېزا ئىگى-
لىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسى ئۆس-
تۈرۈلدى.
(2) بازار تەمىناتىدىكى جىددىي ۋەزىيەت تىرىشىپ پەسەي-
تىلدى، ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى زور كۈچ
بىلەن تىزگىنلەندى؛ بىر قىسىم ئىستېمال بۇيۇملىرىغا يۇقىرى
باھا سىياسىتى يولغا قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالنىڭ

ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۇچۇن، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرى-
لەش» تىن بۇيان ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ۋە بىرلەشتۇرۇلگەن
تەمىنات سودا كوپىراتىپى، ھەمكارلىق سودا دۇكانلىرى تېزدىن
ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى، يېزا بازارلىرى ئېچىۋېتىلدى.

(3) ئاساسىي قۇرۇلۇش زور كۈچ بىلەن قىسقارتىلىپ،
تاقاش، توختىتىش، بىرلەشتۇرۇش، ئۆزگەرتىش يولىغا قويۇل-
دى. ھەرقايسى كەسىپ، ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە
ياردەم بېرىپ، ھەممە كۈچنى يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىپ، يېزا
ئىگىلىكىنىڭ ئۇللۇق ئورنىنى كۈچەيتىشى تەلەپ قىلىندى.

(4) تەڭشەشكە ماسلىشىش ئۇچۇن، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى
جەھەتتە بەزى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى.

تەڭشەش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش 1957 -
يىلىدىكى سەۋىيىگە يەتكۈزۈلدى ۋە ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇۋېتىلدى.
1965 - يىلىدىكى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات
قىممىتى (1960 - يىلىدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلى-
غاندا) 206 مىليون 981 مىڭ يۈەن بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا
ئىگىلىكى 177 مىليون 360 مىڭ يۈەن بولۇپ، سانائەت ۋە
يېزا ئىگىلىكى 1957 - يىلىغا قارىغاندا ئايرىم - ئايرىم
ھالدا 34.72% ۋە 28.14% ئاشتى؛ ئاشلىق 223 مىڭ 975
توننىغا يەتكۈزۈلۈپ، 1957 - يىلىدىكىگە قارىغاندا 5.36%
ئاشتى؛ پاختا 5993 توننىغا يەتكۈزۈلۈپ، 1957 - يىلدىكىگە
قارىغاندا 2.76 ھەسسە ئاشتى؛ 1965 - يىلى ۋىلايەت بويىچە
تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 2 مىليون 912 مىڭ 900 مو بولۇپ،
1957 - يىلدىكىگە قارىغاندا 30 مىڭ 600 مو كۆپەيدى.

1965 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئومۇمىي ئې-
نېرگىيە كۈچى 1957 - يىلدىكىگە قارىغاندا 7218 ئات كۈچى
كۆپىيىپ، يەتتە ھەسسە ئاشتى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدى-
غان چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورلار 1957 - يىلدىكىگە

قارىغاندا 156 سى كۆپىيىپ، ئالتە ھەسسىگە يېقىن ئاشتى.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىر قەدەر زور تەرەققىي قىلدى، 1965 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان كارخانا 44 كە يېتىپ، 1957 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 30ى كۆپىيىپ، 2.1 ھەسسە ئاشتى. 1965 ـ يىلى ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن پاختا يىپ 155 مىڭ 300 مېتىرغا، خىش 5 مىليون 925 مىڭ 700 دانىگە، كۆمۈر 40 مىڭ 300 تونىنغا، تارقىتىلغان توك 2 مىليون 613 مىڭ 900 كىلوۋاتقا يېتىپ، 1957 ـ يىلىغا قارىغاندا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 100%، 118.2%، 11 ھەسسە، 5.5 ھەسسە ئاشتى، مەشۇتلار كېمىيىپ كەتتى، ئۇنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 72.58 تونىنا بولۇپ، 1957 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 81.8% كېمىيىپ كەتتى.

1965 ـ يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سانائەتنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 6651 يۈەن (ئادەم) بولۇپ، 1957 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 43 ھەسسە ئۆستى. بەش يىل تەڭشەش ئارقىلىق، مالىيە ئەھۋالى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، 1965 ـ يىلى مالىيە كىرىمى 10 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە، مالىيىدە ئۆزىنى قامداش نىسبىتى 56.41% گە يېتىپ، 1961 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 26.87% ۋە 4.7% ئۆستى.

خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى گەرچە 1957 ـ يىلدىكى سەۋىيىگە كەلتۈرۈلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۈچ يىللىق قىيىنچىلىق مەزگىلىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. 1965 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 40% ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ مائاشى ئۆستى، دېھقانلارنىڭ يىللىق ساپ كىرىمى 42.2 يۈەنگە يەتكۈزۈلدى.

3) «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى (1966 ـ يىلدىن 1976 ـ يىلغىچە)

ئون يىللىق ئىچكى مالىمانچىلىق ھەر مىللەت خەلقىگە ئې-

غىر بالايىئاپەت كەلتۈردى، ئىگىلىك ئىنتايىن زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، تۈگىشىپ كېتىش گىرداۋىغا بېرىپ يەت-تى. خەلق تۇرمۇشى ئىنتايىن نامرات ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1976 - يىلىدىكى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 32 مىليون 250 مىڭ يۈەن بولۇپ، 1966 - يىلىدىكىگە قارىغاندا 17.66% كېمەيدى. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 163 مىليون 255 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، 19.3% كېمەيدى؛ ئاشلىق 38 مىڭ 282.5 توننا ئازىيىپ، 16.78% كېمەيدى، پاختا 1820 توننا ئازىيىپ، 49.8% كېمەيدى. 1966 - يىلىدى-كىگە سېلىشتۇرغاندا كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق 105 كىلوگرام ئازىيىپ، 40% تىن كۆپرەك كېمەيدى؛ كىشى بېشى-غا توغرا كېلىدىغان پاختا ئۈچ كىلوگرام ئازىيىپ، 65% كېمەيدى؛ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان چارۋا 0.97 تۇياق ئازىيىپ، 70% تىن كۆپرەك كېمەيدى؛ دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى ئون يىلنىڭ ئالدىدىكىگە قارىغاندا 29.7% ئازىيىپ كەتتى. ئون يىل ئىچىدە ۋىلايەت بويىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 225 مىليون كىلوگرام ئەتراپىدا ئايلاندى. 75 مىليون كىلوگرام زاپاس ئاش-لىق يەپ تۈگىتىلگەندىن سىرت، ئۇدا بەش يىل ئىچىدە سىرتتىن 35 مىليون كىلوگرام ئاشلىق يۆتكەپ ئىستېمال قىلىندى.

4) دەسلەپكى قەدەمدە قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش مەزگىلى (1977 - يىلىدىن 1978 - يىلىغىچە)

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، خو-تەن ۋىلايىتىنىڭ ئىگىلىكىدە ياخشىلىنىش بولۇپ، بىر ئىزدا توختاپ قېلىش، تۆۋەنلەپ كېتىش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىلدى. 1977 - يىلى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىم-مىتى 218 مىليون 593 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلغا قارىغاندا 12.3% ئاشتى. ئاشلىق 45 مىڭ 638 تونىغا يېتىپ،

ئالدىنقى يىلىغا قارىغاندا %20 ئاشتى؛ پاختا توقۇمىچىلىق، سېمونت، مەشۇت، كۆمۈر قاتارلىقلاردا بىر قەدەر زور ئېشىش بولدى.

مالىيە كىرىمى زور ھەجىمدە ئاشتى، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارى ئالدىنقى يىلدىكىگە قارىغاندا %18.18 ئاشتى، تەمىنلەش ئۇدا جىددىي بولۇپ كەلگەن گۆش، تۇخۇم، قەنت - شېكەر قاتارلىق يېمەكلىكلەرنىڭ سېتىلىش مىقدارى ئالدىنقى يىلدىكىگە قارىغاندا %10 — %20 ئاشتى، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلاندى. دېھقانلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى %10 كۆپەيدى.

3. ئىگىلىك ئۇدا، تېز تەرەققىي قىلغان مەزگىل (1978 - يىلى 12 - ئايدىن باشلاپ)

20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا خوتەن ۋىلايىتىدە «تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىندى. 1985 - يىلى كۈز پەسلىگە كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە 75 يېزا، 11 بازار، 1273 كەنت كومىتېت قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن خەلق گۇڭشېسى تۈزۈلمىسى تارىخقا خاتىمە بېرىلدى.

1985 - يىلىدىن باشلاپ 30 نەچچە يىل يولغا قويۇلغان بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش سىياسىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرتىلىپ، يېزا ئىقتىسادى پەيدىنپەي تاۋار ئىگىلىكى نىشانىنى بويلاپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى.

1999 - يىلى خوتەن ۋىلايىتىدىكى يېزا - بازار كارخانىسى 21 مىڭ 421 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يەككە، خۇسۇسىي كارخانا %92.3 تىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇنىڭدا ئىشلەۋاتقان ئادەم سانى 61 مىڭ 115 نەپەر بولۇپ، يەككە ئىگىلىكتىكى كارخانىدا ئىشلەۋاتقانلار %70.86 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئومۇمىي مەھ-

سۇلات قىممىتى 701 مىڭ 730 يۈەن بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە
خەلق ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 28.3% تىنى
تەشكىل قىلىپ، 1984 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 18 ھەسسە ئې-
شىپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ئاساسىي
كۈچكە ئايلاندى.

1990 ـ يىلنى 1980 ـ يىلغا سېلىشتۇرساق،
(1980 ـ يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا)،
مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 214 مىليون 260
مىڭ يۈەندىن 588 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1.7
ھەسسە ئاشتى؛ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 213
مىليون 30 مىڭ يۈەندىن كۆپىيىپ، 547 مىليون 627 مىڭ
يۈەنگە يېتىپ، 1.5 ھەسسە ئاشتى؛ 1990 ـ يىلى ئومۇمىي
ئاشلىق مەھسۇلات مىقدارى 575 مىڭ 718 توننىغا يېتىپ،
1980 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا 281 مىڭ 838 توننا كۆپىيىپ
95.9% ئاشتى؛ پاختا بەش ھەسسە، چارۋا 47.2% ئاشتى؛
ياغلىق دان، پىلە، گۆش قاتارلىق يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھ-
سۇلاتلىرى زور ھەجىمدە ئاشتى؛ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات
قىممىتى 54 مىليون 880 مىڭ يۈەندىن 180 مىليون 80 مىڭ
يۈەنگە يېتىپ، 2.3 ھەسسە ئاشتى؛ ئاساسلىق سانائەت مەھسۇ-
لاتلىرى زور ھەجىمدە كۆپەيدى، 1990 ـ يىلى سېمونت 1980
ـ يىلدىكى 30 مىڭ توننىدىن كۆپىيىپ 73 مىڭ توننىغا يېتىپ،
1.5 ھەسسە ئاشتى؛ توك تارقىتىش مىقدارى 29 مىليون 470
مىڭ كىلوۋاتتىن 104 مىليون 460 مىڭ كىلوۋاتقا يېتىپ، 5.
2 ھەسسە كۆپەيدى؛ مەشۇت 59.7 توننىدىن 138.8 توننىغا
يېتىپ، 1.3 ھەسسە ئاشتى؛ پاختا رەخت 2 مىليون 880 مىڭ
مېتىردىن 27 مىليون 940 مىڭ مېتىرغا يېتىپ، 8.7 ھەسسە
كۆپەيدى؛ مالىيە كىرىمى 1980 ـ يىلدىكى 12 مىليون 625
مىڭ يۈەندىن كۆپىيىپ، 1990 ـ يىلى 47 مىليون 800 مىڭ

يۇەنگە يېتىپ، 2.8 ھەسسە ئاشتى؛ ۋىلايەتنىڭ مالىيەدە ئۆزىنى قامداش نىسبىتى 1980 ـ يىلدىكى 15.8% تىن، 1990 ـ يىلى 20.8% كە يېتىپ، 31.6% ئاشتى.

ئون يىل ئىچىدە 211 تۈردە زور پەن ـ تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى قولغا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەتنىڭ مىنىستىرلىق، كومىتېت دەرىجىدىكى ئۈچ تۈرلۈك، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك توققۇز تۈرلۈك، ۋىلايەت دەرىجىدىكى 127 تۈرلۈك، ناھىيە دەرىجىلىكى 72 تۈرلۈك، 1985 ـ يىلدىكى تۈرلۈك كەسپىي خادىم 14 مىڭ 62 نەپەر بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 46.9% نى تەشكىل قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت 11 مىڭ 184 نەپەر، خەنزۇلار 2879 نەپەر، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغانلار 1806 نەپەر، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر 11 مىڭ 373 نەپەر، ئۇنۋانى بارلار 2872 نەپەر. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋانى بارلار يەتتە نەپەر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 321 نەپەر، ياردەمچى ئۇنۋانى بارلار 2454 نەپەر.

1990 ـ يىلدىكى شەھەر، بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە تۇرمۇش خىراجىتى كىرىمى 791.6 يۈەن، دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 385.5 يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 2.8 ھەسسە ۋە 5.3 ھەسسە كۆپەيدى.

1995 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 5 ـ قېتىملىق دائىمىي كومىتېت ئىش بېجىرىش يىغىنى چاقىرىپ، خوتەن ۋىلايىتىنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش مەسىلىسىنى مەخسۇس مۇھاكىمە قىلىپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش خىزمىتىنى شىنجاڭنىڭ نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىنىڭ مۇھىممىنىڭ مۇھىمى قىلىپ تۇتتى. ئاپتونوم رايوندىكى ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچى زور

بولغان سەككىز ئورۇننىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىكى ناھىيە، شەھەرلەرگە ئۆز سىستېمىسى بويىچە ياردەم بېرىشنى قارار قىلىپ، خوتەن ۋىلايىتىگە كېلىپ ئۆز سىستېمىسى بويىچە ياردەم بېرىدىغان ئورۇننى ئەسلىدىكى 16دىن 24 كە كۆپەيتتى، بىر بېكىتكەنچە ئالتە يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك، نامراتلىقتىن قوتۇلدۇرمىسا مۇناسىۋىتىنى ئۈزمەسلىكنى قارار قىلدى. 1995 - يىلى 11 - ئاينىڭ 13 -، 14 - كۈنلىرى ئاپتونوم رايوننىڭ خوتەننىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشىغا ئۆز سىستېمىسى بويىچە ياردەم بېرىش - تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى خوتەندە ئېچىلدى. 1996 - يىلى 11 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش ئىشلىرىغا ئۆز سىستېمىسى بويىچە ياردەم بېرىش خىزمەت يىغىنى خوتەندە چاقىرىلدى. 1997 - يىلى 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئاپتونوم رايوننىڭ 5 - قېتىملىق خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش ئىشلىرىغا ئۆز سىستېمىسى بويىچە ياردەم بېرىش خىزمەت يىغىنى خوتەندە چاقىرىلدى. 1999 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 23 - كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق تەرەققىيات ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش خىزمەت يىغىنى يەنە خوتەندە ئېچىلدى.

نامراتلارنى يۆلەش قىيىن ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىش باشلانغاندىن بۇيان، دۆلەت چىقارغان مالىيىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى، ئىش تېپىپ بېرىش يولى بىلەن ياردەم بېرىش مەبلىغى قاتارلىقلار ھەر يىلى 300 مىليون يۈەندىن ئارتۇق بولدى. 1995 - يىلىدىن ھازىرغىچە سېلىنما ئومۇمىي سوممىسى 2 مىليارد يۈەنگە يېقىنلىشىپ، نامراتلارنى يۆلەش تۈرىدىكى 904 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. خوتەن ۋىلايىتىنى نامراتلىقتىن تېز قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت خوتەننىڭ ئۇلۇغئاتا سۇ ئىنشائاتى تۇگۈن قۇرۇلۇشىنى «9 - بەش يىللىق» پىلان مەزگىلىدىكى نۇقتىلىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى قىلىپ بېكىتتى، سېلىنما

ئومۇمىي مەبلەغ 1 مىليارد 400 مىليون يۈەنگە، گېنېراتور سىغىمچانلىقى 4×1.5 كىلوۋاتقا يەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون خوتەن ۋىلايىتىگە بولغان نامراتلارنى يۆلەش ۋە ياردەم بېرىش سالمىقىنى تېخىمۇ ئاشۇردى. مەركەز بېيجىڭ شەھىرى ۋە جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ خوتەنگە ياردەم بېرىشىنى بەلگىلىدى. ئاپتونوم رايون ئەمەلىي كۈچى بار 28 نازارەت، ئىدارىنى ئۆز سىستېمىسى بويىچە خوتەنگە ياردەم بېرىشكە بەلگىلەپ، خوتەن خەلقىنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش قەدىمىنى تېزلەتتى. 1999 - يىلدىكى نامرات نوپۇس 350 مىڭ نەپەر بولۇپ، 1995 - يىلدىكى 677 مىڭ ئادەمگە قارىغاندا 19% تۆۋەنلىدى؛ 1999 - يىلى يېزىلاردىكى نامرات نوپۇس يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 21.5% نى تەشكىل قىلدى، 1995 - يىلى بۇ نىسبەت 53.1% ئىدى.

4. 50 يىللىق ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي نەتىجىلىرى

1949 - يىلى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 171 مىليون يۈەن، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 220 مىليون يۈەن ئىدى. 1999 - يىلى بۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا 247 مىليون 500 مىڭ يۈەن ۋە 362 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1949 - يىلدىكىدەك 14.47 ھەسسە ۋە 16.48 ھەسسە ئاشتى. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدىن قارىغاندا، 1949 - يىلى 258.5 يۈەن ئىدى. 1999 - يىلى 1533.8 يۈەن بولۇپ، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىدىن 5.9 ھەسسە ئاشتى.

1949 - يىلى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس 661 مىڭ 900 نەپەر، تېرىلغۇ يېرى 1 مىليون 890 مىڭ مو،

ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 117 مىڭ 800 توننا، كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر 2.86 مو، كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان ئاشلىق 78 كىلوگرام ئىدى. 1999 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 1 مىليون 618 مىڭ نەپەر، تېرىلغۇ يەر 2 مىليون 620 مىڭ مو، ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 781 مىڭ 300 توننا بولدى. كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر 1.24 مو كېمىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان ئاشلىق 482 كىلوگرامغا يەتتى.

ۋىلايەت بويىچە دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى توغرىسىدا 50 - يىللارنىڭ بېشىدا ئېنىق مەلۇمات يوق ئىدى، 1956 - يىلىدىكى كىرىم 36.32 يۈەن ئىدى. 1980 - يىلى 61.4 يۈەنگە يېتىپ، 68.25% كۆپەيدى. 1999 - يىلى 723.4 يۈەنگە يەتتى، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 20 يىلدا، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە يىللىق ساپ كىرىم 12.51 ھەسسە ئاشتى.

1949 - يىلدىكى پاختا ۋە پىلە مەھسۇلاتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 700 توننا ۋە 45.6 توننا ئىدى. 1999 - يىلى بۇ ئىككىلىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 46379 توننا 2877 تونىنغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىگە قارىغاندا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 64.26 ھەسسە ۋە 63.1 ھەسسە ئاشتى. 1949 - يىلى خوتەننىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 370 مىڭ يۈەن، 3 - كەسىپنىڭ 3 مىليون 728 مىڭ 100 يۈەن ئىدى. 1999 - يىلى بۇ ئىككىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 564 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە ۋە 656 مىليون 140 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1949 - يىلدىكىگە قارىغاندا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1525 ھەسسە ۋە 176 ھەسسە ئاشتى.

ۋىلايەت بويىچە كۆمۈر، ئېلېكتر، بىناكارلىق ماتېرىيالى،

ماشىنىسازلىق، پاختا توقۇمىچىلىق، يىپەك توقۇمىچىلىق، يې-مەكلىك، كۆن - خۇرۇم، قاشتېشى ئويمىچىلىقى قاتارلىق كۆپ خىل كەسىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 371 سانائەت كارخانىسى قۇرۇلدى. تارقىتىلغان توك مىقدارى 1954 - يىلدىكىگە قارىغان-دا 40 مىڭ 217 ھەسسە كۆپەيدى. كۆمۈر 1954 - يىلدىكىگە قارىغاندا 480 ھەسسە، سېمونت 1967 - يىلدىكىگە قارىغاندا يەتتە ھەسسە كۆپەيدى. ۋىلايەت بويىچە دۆلەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى 604 نەپەردىن كۆپىيىپ، 16 مىڭدىن كۆپرەككە يەتتى.

قاتناش ئىشلىرى: 1949 - يىلى خوتەندە ئاسفالت يول يوق ئىدى. 1999 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە 2600 كىلومېتىر ئاسفالت يول ياسىلىپ، ھەممە يېزىدا تاشيول بولۇش، ھەممە كەنتكە ئاپتوموبىل قاتناشتەك قاتناش تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. 1995 - يىلى دۆلەت نېفىت، تەبىئىي گاز باش شىركىتىنىڭ پۇل چىقىرىشى بىلەن، يېرىمىدىن كۆپرەكى مەخسۇس خوتەننى كۆزدە تۇتقان ئوتتۇرا تارىم قۇملۇق تاشيولى پۈتۈپ ئاپتوموبىل قاتناپ، خوتەن بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ ئارىلىقى 500 كىلومېتىر قىسقاردى، 50 - يىللاردا ئون نەچچە كۈندە يېتىپ بارغىلى بولىدىغان نىشانغا ھازىر 20 سائەتتىلا يېتىپ بارغىلى بولىدىغان بولدى.

1949 - يىلى خوتەندە ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى يوق ئىدى، ئالىي مائارىپتىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى. ۋىلايەت بويىچە يەتتە ناھىيىدە 145 باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولۇپ، ئوقۇغۇچى سانى 25 مىڭ 600 نەپەر ئىدى. بىرلا ئوتتۇرا سىفەن مەكتىپى بولۇپ، 180 نەپەر ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. 1999 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 894كە، ئوقۇغۇچى سانى 247 مىڭ نەپەرگە يەتتى، ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ

131 گە، ئوقۇغۇچىسى 75 مىڭ نەپەرگە يەتتى؛ ئوتتۇرا تېخنى-
كوم مەكتىپى بەشكە، ئوقۇغۇچىسى 2678 نەپەرگە يەتتى؛ ئالىي
تېخنىكوم مەكتىپى تۆتكە، ئوقۇغۇچىسى 2167 نەپەرگە يەتتى.
1998 ـ يىلى چوڭلار مائارىپى بويىچە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان
ئوقۇغۇچى 3000 نەپەرگە يەتتى. يۇقىرىقىلارنى قوشقاندا، ھەر
دەرىجىلىك ھەر خىل مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى
جەمئىي 340 مىڭ نەپەرگە يېتىپ، ۋىلايەت ئومۇمىي نوپۇ-
سىنىڭ %21.25 نى تەشكىل قىلدى. 1949 ـ يىلى خوتەن-
دە پەن ـ تېخنىكا يوق دېيەرلىك ئىدى. 1999 ـ يىلىغا كەلگەندە
زىيالىيلار 28 مىڭ 930 نەپەرگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇنۋانى
بارلار 22 مىڭ 942 نەپەر بولۇپ، 1985 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا
يەتتە ھەسسە كۆپەيدى، ئالىي ئۇنۋانى بارلار 515 نەپەر، ئوتتۇرا
دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 5388 نەپەر، ياردەمچى ئۇنۋانى بارلار
11 مىڭ 399 نەپەر، ئۆگەنچى ئۇنۋانى بارلار 5640 نەپەرگە
يەتتى. ۋىلايەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئىختىساس ئىگىسى 99 نەپەر،
ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس بەش نەپەر،
كەسپىي تېخنىك خادىملار ئارىسىدا ئوقۇتقۇچىلار %63.4 نى،
قورۇلۇش تېخنىك خادىملىرى %8.6 نى، يېزا ئىگىلىك
تېخنىك خادىملىرى %6 نى تەشكىل قىلىدۇ. 1984 ـ يىلى-
دىن 1993 ـ يىلىغىچە كېڭەيتىلگەن ئاپتونوم رايوننىڭ ئىلغار
ئەمەلىي تېخنىكىسى نەتىجىلىرى 42 تۈرلۈك، ۋىلايەت بويىچە
ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا كەنت تۆت دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا
تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. سانائەت پەن ـ تېخ-
نىكىسىنىڭ تۆھپە نىسبىتى 1980 ـ يىلدىكى %31.25 تىن
1999 ـ يىلدىكى %37.46 كە ئۆستى، يېزا ئىگىلىك پەن ـ
تېخنىكىسىنىڭ تۆھپە نىسبىتى 1980 ـ يىلدىكى %32.83 تىن
1999 ـ يىلدىكى %38.15 كە ئۆستى.

1949 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە ئاران ئۈچ داۋالاش ئورنى،

21 تېببىي خادىم، 70 كېسەل كارىۋىتى بار ئىدى. 1999 ـ
يىلىغا كەلگەندە تۈرلۈك سەھىيە ئاپپاراتىدىن 45 ى بارلىققا
كەلدى. تېببىي ۋە تېخنىك خادىم 4414 نەپەرگە، كېسەل كارى-
ۋىتى 4678 گە يېتىپ، 50 يىلنىڭ ئالدىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا
ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 48 ھەسسە، 210 ھەسسە ۋە 66 ھەسسە
كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇتلەق كۆپ ساندىكى يېزا،
كەنتلەردە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى. كەنت سە-
ھىيە ئىشلىرىنىڭ قاپلاش نىسبىتى 85% كە يەتتى. ئۇيغۇر
تېبابەت ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى. ئاپتونوم رايون
1985 ـ يىلى خوتەندە ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىي تېخنىكومى قۇردى،
ۋىلايەتتە ۋە ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخا-
نىسى قۇرۇلدى. 1994 ـ يىلى ۋىلايەت يەنە مەخسۇس ئۇيغۇر
تېبابىتى تەجرىبە دورا زاۋۇتى قۇرۇلدى. 50 يىلدىن بۇيان،
خوتەن ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى،
ناھىيىلەردە مەدەنىيەت يۇرتى، يېزىلاردا مەدەنىيەت پونكىتى،
كەنتلەردە مەدەنىيەت ئۆيى، قىرائەتخانا، رادىئو ئاڭلىتىش ئۆيى
قۇرۇلدى. ۋىلايەت بويىچە رادىئو، تېلېۋىزىيە قاپلىغان نوپۇس
ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 87.5% ى ۋە 81%
ىگە يەتتى. تەنھەرىكەت جەھەتتە توپ تۈرلىرى، يېنىك ئاتلېتىكا
پائالىيەت مۇسابىقە سورۇنلىرىدىن 552 سى قۇرۇلدى. ۋىلايەت
كەينى ـ كەينىدىن مەملىكەت بويىچە ئاممىۋى تەنھەرىكەت پائالى-
يىتىدىكى ئىلغار ئورۇن دېگەن نامغا ئېرىشتى. بىرلەشكەن دۆ-
لەتلەر تەشكىلاتى مۇھىت پىلان مەھكىمىسى 1989 ـ يىلى خوتەن
ناھىيىسىگە «يەر شارى بويىچە 500 ياخشى» ئورۇننىڭ بىرى
دېگەن گۇۋاھنامە، ئالتۇن ئوردىن بەردى، 1995 ـ يىلى خوتەن
ۋىلايىتىگە يەنە دۇنيا بويىچە يەرلەرنىڭ چېكىنىپ كېتىشى ۋە
قۇملىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى مۇۋەپپەقىيەت نەتى-
جىسى مۇكاپاتى — ئالتۇن لەۋھە تاختىسى بەردى. خوتەنلىكلەر-

نىڭ قۇرۇلۇش مۇۋەپپەقىيىتى ۋە روھىي قىياپىتى دۇنيانىڭ
ماختىشى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. پارتىيە مەركىزىي كو-
مىتېتى ۋە گوۋۇيۈەننىڭ غەمخورلۇقى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى-
نىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، خوتەننىڭ سۇ ياخشىلاش ئىشلىرىدا
420 مىليون يۈەنلىك قۇرۇلۇش تاماملىنىپ، 1 مىليون 62
مىڭ 400 ئادەم، 1 مىليون 891 مىڭ 900 تۇياق چارۋىنىڭ
پاكىز سۇ ئىچىش مەسىلىسى ھەل بولدى. يېزىلاردا پاكىز سۇ-
نىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى 80% كە يەتتى. پىلانلىق تۇغۇتتىن
ئىبارەت تۈپ دۆلەت سىياسىتى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ،
ۋىلايەت بويىچە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نوپۇس ساپاسى ۋە تۇرمۇش
سۈپىتى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

ئاپتورى: شېن جىڭئەن

ئونىنچى بۆلۈم خوتەننىڭ قاشتېشى قېزىش ۋە قاشتېشى ئويمىچىلىقى كەسپى

قەدىمدە ئۇدۇن دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋىلايىتى
قەدىمدىن بۇيان ئۆزىدىن چىقىدىغان قاشتېشى بىلەن دۇنياغا مەش-
ھۇر بولۇپ كەلگەن. تارىخىي كىتابلاردىكى ئىشەنچلىك ماتېرى-
ياللاردىن قارىغاندا، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا كىشىلەر-
نىڭ كۇئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە تۆت ئورۇندىن قاش-
تېشى چىقىدىغانلىقىنى، يەنى «پىشامشان بەگلىكىدىن ...
قاشتېشى چىقىدۇ»، «ئۇدۇن بەگلىكىدە قاشتېشى كۆپ»،
«يولئېرىق بەگلىكىنىڭ... يېرىدىن قاشتېشى چىقىدۇ»، «يەكەن
بەگلىكىدىن... يېشىل قاشتېشى چىقىدۇ»، («خەننامە. غەربىي
يۇرت تەزكىرىسى») دەپ بىلگەن. قەدىمكى ئۇدۇندىن چىقىدىغان

قاشتېشى سۇپەتلىك ھەم كۆپ بولغاچقا، يېقىن ئەتراپتىكى
جايلاردىن چىقىدىغان قاشتېشىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. خەنزۇ
يېزىقىدىكى كلاسسىك ئەسەرلەردە ئۇدۇن توغرىسىدىكى ئەڭ بال-
دۇرقى بايانلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىردە گۇەنجۇڭ يازغان
«گۇەنزى» دېگەن كىتابتا ئۇچرايدۇ.

1. قەدىمكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ سىمۋولى

خوتەن قاشتېشى ئېلىمىزدە قەدىمدە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ
دوستانە ئالاقىسىنىڭ، شۇنداقلا جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئوتتۇرىسىدا
ئالماشتۇرۇشنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلدى. يىراق قە-
دىمكى دەۋردە ئۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ھەر خىل شەكىللەر بىلەن
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ۋە باشقا جايلارغا توشۇلغان. ئەگەر بىز شۇ
چاغدىكى غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە يولىنى «قاش-
تېشى يولى» دەپ ئاتىساق، «يىپەك يولى» دېگەننىڭ قارىغاندا
تېخىمۇ مۇۋاپىق بولۇشى مۇمكىن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى-
دىلا قاش قوۋۇق دېگەن ئىسىم بار ئىدى. مانا بۇ بۇنىڭغا ئېنىق
دەلىل بولالايدۇ. سىرلىق رومانتىك تۈس ئالغان مۇتىيەنزىنىڭ
غەربىي يۇرتنى ساياھەت قىلىپ قايتىشىدا ئېلىپ بارغان ئېسىل
سوۋغىتى «يۇرۇڭقاش سەركىسى» مۇ ئۇدۇن ئەتراپىدىكى قاشتې-
شى ئېغىنىڭ سەرخىل تېشى ئىدى. ياپونىيىلىك ئالىم بەينياۋ-
كۇجىنىڭ تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، زاڭزۇ تىلىدا قاشتېشى دې-
گەن سۆز gyu(yu) دەپ ئاتىلىدىكەن، قەدىمكى ئاھاڭ بويىچە
بۇ «于» Khu ياكى gu بولىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردىكى «于»
قاشتېشى دېگەنلىك بولىدۇ. زاڭزۇ تىلىدا شەھەر ياكى يۇرت -
مەھەللە (tan) tong دېيىلىدۇ، مۇشۇ بويىچە قارىغاندا ئۇدۇن
دېگەن سۆز «قاشتېشى يۇرتى» دېگەن مەنىگە ئىگە. بىز ئۇدۇن-
نىڭ «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى»، «ئۇدۇن ئالتۇن قاشتې-

شى» دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغانلىقى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارى-
ساق، يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈشنىڭ مۇئەييەن ئاساسى بارلىقىنى
بىلەلەيمىز.

قاشتېشى ئېغىر، ئاۋازى جاراڭلىق، چىڭ، سىپتا، پارقى-
راق بولۇپ، جاۋاھىراتنىڭ سەرخىلى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي
خاتىرىلەردىن قارىغاندا، شىيا، شاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا قاشتې-
شى ئېلىمىزدە كىشىلەرنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن («تارىخنا-
مە. يىن سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە»). شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدى-
كى ھۆكۈمرانلار قاشتېشىنى ھەددىدىن زىيادە ياقتۇرۇپ قالغان.
ئۇنى قايتا گۈللىنىشنىڭ تەۋەررۈكى دەپ ئاتاپ، قاشتېشىنى
چىرايلىق نام بىلەن تەرىپلەپ بىباھا گۆھەر دەپ ئاتىغان، ھەتتا
ۋۇۋاڭ قەتلى قىلىنىدىغان چاغدىمۇ، شاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ شال-
لاق ئاخىرقى شاھى «قاشتېشى بېزەكلىك كىيىم» لەرنى كىيىۋې-
لىشنى ئېسىدىن چىقارمىغان. شۇنداق بولغاچقا، خېنەن ئۆلكى-
سىنىڭ شاڭ سۇلالىسىگە خاس خارابىلىرىدىن تېپىلغان قاشتېشى
سايمانلىرىنىڭ ناھايىتى سىپتا ياسالغانلىقىغا قاراپ، شۇ چاغدا
كىشىلەرنىڭ كېسىش، سىپتىلاش، چوقۇش، سۈركەش قاتارلىق
قاشتېشى سايمانلىرىنى ياساشنىڭ بىر يۈرۈش ئۇسۇلىنى ئىگىلى-
گەنلىكىنى، ھۈنەر ـ سەنئەت سەۋىيىسىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى
بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. كۆزنىڭ يېغىنى يەيدىغان بۇ خىل-
دىكى قاشتېشى بۇيۇملىرى قەدىمدە بەگزادە، ئاقسۆڭەكلەر-
نىڭ كۆز ـ كۆز قىلىدىغان زىننەت بۇيۇملىرى بولغاندىن تاشقى-
رى يەنە نەزىر بۇيۇملىرى سۈپىتىدە بۇتخانىلارغا قويۇلغان، ئور-
دىغا چاقىرتىلغاندا سوۋغات ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. شۇڭلاشقا،
كۆڭزى ھەزرەتمۇ: «سوۋغات ئىچىدە ئېسىلى قاشتېشىدۇر» دەپ
ماختىغان. بىز تارىختىكى بەگلىكلەر تارىخنامىلىرىدىكى
«تەرغىبات ـ مۇلازىمەت تەزكىرىسى» نى ۋاراقلاپ كۆرىدىغان بول-
ساق، شۇ ئايان بولىدۇكى، دەرىجە پەرقى ئىنتايىن قاتتىق

تەكىتلىنىدىغان ئوردا ـ قەسىرلەردە ئۇلار قاشتېشىنى تولىمۇ
ئەتىۋارلىغان، چىن سۇلالىسىدىن كېيىن خاننىڭ مۆھۈرىلا قاش-
تېشىدىن ئويۇلغان بولۇپ، قاشتېشى مۆھۈر دەپ ئاتالغان. شەر-
قىي خەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن شۈي شىن «سۆز خەتلەر ئىزاھاتى»
دېگەن ئەسىرىدە: قاشتېشى تاشلارنىڭ ئەڭ ئېسىلىدۇر، ئۇنىڭ
بەش تۈرلۈك خاسىيىتى بار: سىلىقلىقى مۇلايىملىق بولۇپ،
رەھىمدىللىككە ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ ئۆزى سۈزۈك، ئىچىنى كۆر-
گىلى بولىدىغانلىقى مەردلىكنىڭ ئالامىتىدۇر؛ ئاۋازىنىڭ ياڭراق-
لىقى بىلىمگە ۋەكىلدۇر: ئېگىلمەيدىغانلىقى باتۇرلۇقنىڭ سىما-
سىدۇر؛ سۈزۈك، داغسىز بولۇشى پاكلىققا ۋەكىلدۇر. بۇلاردا
قاشتېشىنىڭ خىسلەتلىرى سۈرەتلەپ بېرىلگەن. قاشتېشىنى
خەيرلىك، ئەمىنلىك ۋە گۈزەللىك ئەخلاقىنىڭ سىمۋولى قىلىش
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، غەربىي يۇرت-
تىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ بولغان. خوتەن ۋىلايىتى-
دىكى نىيە ناھىيىسىنىڭ نىيە خارابىلىكىدىن خەت ئالاقە ئىشلى-
رىدا ئىشلىتىلگەن تارىشا پۈتۈك تېپىلغان. شۇ جايدىكى يۇقىرى
قاتلام كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا سوۋغات تەقدىم قىلىپ كۆڭۈل ئىز-
ھار قىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئەڭ ياخشى تىلەكلى-
رىنى بىلدۈرىدىغان سوۋغاتلىرى «مەرۋايىت تاش» دەپ ئاتىلىدى-
غان يۇمىلاق شەكىللىك قاشتېشى بولغان. خۇددى «بۇزرۇكۋار
مەرۋايىت قاشتېشى ئېلىپ خان ئالىيلىرىدىن ئالاھىدە ئېھتىرام
بىلەن ئەھۋال سورىدىلەر» دېگەندەك، XI ئەسىردە ئۆتكەن مەھ-
مۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: خوتەن قاشتېشى
دۇنيادا ئەڭ ياخشى قاشتېشىدۇر، كىشىلەر ئۇنى يېنىدا ئېلىپ
يۈرسە چاقماق سوقۇۋېتىشتىن، بالايىئاپەتتىن ئامان قالغۇسى،
ئۇ بەخت ۋە خەيرلىككە كېپىل بولغۇچى قىممەت بۇيۇمدۇر دېيىل-
گەن. خەن، جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە كوئېنلۇن تېغىنىڭ
شىمالىدىكى قەلئە دۆلەتلىرىدە بىر ـ بىرىگە قاشتېشى سوۋغات

قىلىدىغان ئادەتلەر بولغان. بۇ ئېھتىمال ئىچكىرىنىڭ تەسىرىگە
ئۇچرىغانلىقتىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. «تارىخنامە: شيا سۇ-
لالىسى ھەققىدە قىسسە» دە «سەنۋى ئۆتكەل بولۇپ، بۇ يەر ئارقى-
لىق زۇمرەت، ئېسىل قاشتېشى، مەرۋايىت تاش يەتكۈزۈلەتتى»
دەپ خاتىرىلەنگەن. سەنۋى ھازىرقى دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىكى جاي
بولۇپ، مۇشۇ يەر ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە زۇمرەت،
ئېسىل قاشتېشى، مەرۋايىت قاتارلىق قاشتېشى بۇيۇملىرى يەت-
كۈزۈلگەن. بۇ يەردە دېيىلگىنى خوتەن قاشتېشى بولۇشى ئېھتى-
مالغا ناھايىتى يېقىن. ئەمىنيە، يېغىلىق دەۋرىدە يېزىلغان
«مۇتيەنزىنىڭ تەرجىمىھالى» ، «تاغ - دەريالار دەستۇرى» دېگەن
كىتابلاردا خوتەن قاشتېشى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرۇلغان. رى-
ۋايەت قىلىنىشىچە، يىراق قەدىمكى دەۋردە كوئېنلۇن تاغلىرى
ئارىسىدا ياشىغان ئۇماي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە «ئاق قاشتېشى»
تەقدىم قىلغان. جۇمۇۋاڭ غەربكە ساياھەت قىلغاندا كوئېنلۇن
تېغىغا چىقىپ، «بۇ تاغ جاھاندا بىردىنبىر خاسىيەتلىك تاغ
ئىكەن، ئېسىل قاشتېشى مۇشۇ يەردىن چىقىدىكەن» دەپ تەرىپ-
لىگەن. كوئېنلۇن تېغى ياكى قۇرۇم تېغىدىن قاشتېشى چىقىدى-
غانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر غەربىي خەن دەۋرىدىكى يازمىلاردا
كۆپ ئۇچرايدۇ، ئۇلاردا كوئېنلۇن قاشتېشىنىڭ ئەتىۋارلىق ئوخ-
شاش بولمىغان نۇقتىدىن تەسۋىرلىنىپ، قاشتېشىنىڭ خەن سۇ-
لالىسى دەۋرىدە قولغا كەلتۈرۈشكە ئىنتىزار قىممەتلىك گۆھەر
ئىكەنلىكى ئېنىق بايان قىلىنغان. «تارىخنامە. لى سىنىڭ مېھمە-
نانلارنى تەكلىپ قىلىش - ئۇزىتىش خاتىرىسى» دە بايان قىلى-
نىشىچە، لى سىچىن شىنخۇاڭغا مۇنداق ئەقىل كۆرسەتكەن:
«ئالىيلىرى، يانلىرىدا كوئېنلۇن تېغىدىن چىقىدىغان قاشتېشى
ئېلىپ يۈرگەيلا، بۇ كىشىگە خەيرلىك ئاتا قىلىدىغان ئەڭگۈشتەر-
دۇر... بۇنىڭغا ئىگە بولغۇچى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈسىدۇر» . بۇ
يەردە لى سى قاشتېشىنىڭ كوئېنلۇن تېغىدىن چىقىدىغانلىقى،

يىراق مۇساپىلەرنى بېسىپ يەتكۈزۈلىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسى-
تىپ ئۆتكەن. «تارىخنامە. جاۋ بەگلىكنىڭ نەسەبنامىسى» دە
خاتىرىلىنىشىچە، سۇچىنىڭ پادىشاھ جاۋ خۇۋېنغا سۇنغان مەك-
تۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر چىن بەگلىكى لەشكەر چىقىرىپ
تاغ ـ دەريالاردىن ئۆتۈپ خىڭشەن لىنىيىسىنى ئۈزۈپ تاشلىسا،
كۇئېنلۇن تېغىنىڭ قاشتېشى پادىشاھ جاۋ خۇيۋېن ئالىيلىرىنىڭ
ئىلكىدە بولماي قالىدۇ. بۇ بىر ئابزاس سۆز بىزگە شۇنى ئۇقتۇ-
رۇپ بېرىدۇكى، خوتەننىڭ قاشتېشى شۇ چاغلاردا قاش قوۋۇق
ئارقىلىق شەنشى، گەنسۇلاردىكى چىن دۆلىتىگە يەتكۈزۈلۈپلا
قالماستىن، يەنە خېشى كارىدورى ئارقىلىق هازىرقى خېبېي
ئۆلكىسىنىڭ خەندەندىكى پادىشاھ جاۋغا قەدەر يېتىپ بارغان،
قاتېشنىڭ شەرققە يەتكۈزۈلگەنلىكىدىن غەربىي يۇرت بىلەن ئوت-
تۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدا خېلى بۇرۇنلا ئالاقە ئورنىتىلغانلى-
قىنى، بۇ خىل ئالاقىنىڭ شۇ دەۋردىكى سىياسىي جەھەتتىكى
ئالاقە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولى-
دۇ. «كاتىپلارنىڭ يۇسۇنلار خاتىرىسى» نىڭ 11 ـ جىلدىدە:
قۇدرەتلىك شاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندا، ھەرقايسى ئىقلىملاردىن،
بەگلىكلەردىن كەلگەنلەر 100 دىن ئاشقان» ، بۇنىڭ بەزىلىرى
شىنجاڭدىن، ھەتتا كوكئارتنىڭ غەربىدىكى پەرغانەدىن شاڭ سۇ-
لالىسىنىڭ ئوردىسىغا تەبرىكلەشكە كەلگەنلەر بولۇشى مۇمكىن،
دەپ بايان قىلىنغان. جۇ سۇلالىسى شاڭ سۇلالىسىنى يوقىتىش-
نىڭ ئالدىدا، ئۆزىدىن يىراقتا جايلاشقان شىنجاڭدىكى قەبىلىلەر
بىلەن ئالاقە ئورناتقان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا، پادىشاھ
ۋۇدي دالىدا قەسەم بەرگەندە سۆزنىڭ بېشىدىلا «يىراق غەربىي
يۇرت تۇپرىقىدىن كەلگەنلەرگە ئېيتىمەن...» دېگەن (تارىخنامە.
جۇ سۇلالىسى تەزكىرىسى) . جۇ سۇلالىسى شاڭ سۇلالىسىنى
يوقاتقاندىن كېيىن، ھەر قايسى بەگلىكلەر بەس ـ بەس بىلەن
يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ جۇ سۇلالىسىنىڭ پاي-

تەختى گاۋجىڭغا كېلىپ تەبرىكلىگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا،
شۇ چاغدا كۇئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ھەر كەنتنىڭ-
كى ھەرقايسى بەگلىكلەرمۇ جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى گاۋجىڭغا
كېلىپ كاتتا يىغىلىشقا قاتناشقان، قاشتېشى ئېھتىمال ئاشۇلار
ئېلىپ كەلگەن ئەڭ ياخشى سوۋغات بولۇشى مۇمكىن (« ئاستان-
دىن تېپىلغان كىتابلار» نىڭ 7 - جىلد «ۋاڭ خۇي
شەرھى»). ئەمىنىيە، يىغىلىق دەۋرلىرىدە ئۇدۇن قاشتېشى
مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا شۆھرەت قازانغان، ئوتتۇرا تۈزلەڭ-
لىك كىشىلىرىنىڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇمىغا ئايلانغان. «چۇ نەزمە-
لىرى» دىكى قەيسەر ۋەتەنپەرۋەر شائىر چۇ يۈەننىڭ قاشتېشىغا
مەدھىيە ئوقۇغان نەزمىسى مۇنداق:

«چىقتىم كۇئېنلۇن تېغىغا بۇندا،
ئېسىل قاشتېشى بولدى غىزايىم.
ئەمدى ئۆمرۈم بولغۇسى چەكسىز،
ئاي، كۈن كەبى ياشناي ئىلاھىم»

مىلادىيە 119 - يىلى، جاڭ چيەن 2 - قېتىمدا كاتتا بىر
ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ غەربىي يۇرتقا كەلگەن. ئۇنىڭ يار-
دەمچىلىرى ئۇدۇن ئەتراپىغا كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان،
جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي تاغ ئارىسىغا كىرگەن، دەريا باش-
لىنىدىغان جايغىچە بارغان، «دەريانىڭ ئۇدۇندىن باشلىنىدىغانلى-
قى، تاغدىن قاشتېشى كۆپ چىقىدىغانلىقىنى، دەريا باشلىنىدىغان
تاغنىڭ كۇئېنلۇن دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلگەن» («تارىخنامە.
پەرغانە تەزكىرىسى»). خەنۇۇدى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
ئۆلىمالار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چىن پۈتۈكلىرىگە ئاساسەن،
ئۇدۇن ئەتراپىدىكى «قاشتېشى چىقىدىغان تاغلار» نى رەسمىي
كۇئېنلۇن تېغى دەپ بېكىتكەن.

كوئېنلۇن قاشتېشى ياكى خوتەن قاشتېشىنىڭ ئەمىنىيە،
يېغىلىق دەۋرىدىن بۇرۇنلا ئىچكىرى رايونلارغا يېتىپ بارغانلىقە-
نى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ئىسپاتلاشقا بولۇپلا قالماستىن،
بەلكى يېقىندىن بېرى ئارخېئولوگلار بايقىغان نۇرغۇن مەدەنىيەت
يادىكارلىقلىرىمۇ بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ. گەنسۇدىن بايقالغان
يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە خاس قەبرىستان-
لىقتىن نۇرغۇن قاشتېشى پارچىلىرى ۋە چوڭ تۆشۈكلۈك يۇمى-
لاق، ياپىلاق قاشتېشى بايقالغان. بۇلار ئېھتىمال، شىنجاڭنىڭ
خوتەن ئەتراپىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. 1966 ـ يىلى
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيە
ئىنستىتۇتى شاڭ دەۋرىدىكى لەشكەرلەرنىڭ جورىلىرىنىڭ قەب-
رىستانلىقىدىن 756 دانە قاشتېشى بۇيۇمى قېزىۋالغان. تەكشۈ-
رۈپ بېكىتىشتىن قارىغاندا، بۇ قاشتېشى يەر ئاستىدا 3000
يىلدىن كۆپرەك كۆمۈلۈپ ياتقان بولسىمۇ، پارقىراقلىقى ۋە جۇ-
لالىقىنى يوقاتمىغان. بۇ قاشتېشىنىڭ كۆپرەك قىسمى شىنجاڭ
خوتەن قاشتېشى ئىكەن. شەنشىنىڭ چاڭئەن جاڭ جياپو خارابى-
لىكىدىن قېزىۋېلىنغان غەربىي جۇ دەۋرىدىكى قاشتېشى بۇيۇملار
ئارىسىدا غەربىي يۇرتتىن كەلتۈرۈلگەن قاشتېشى بارلىقى بايقال-
غان. غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈر-
گەندىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش، ئالاقە ئىشلىرى
روناق تېپىپ، خوتەن قاشتېشى، بولۇپمۇ قوي يېغى رەڭگىدىكى
ئاق قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆپلەپ يېتىپ بارغان. شۇڭ-
لاشقا، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئۇدۇندىن «قاش-
تېشى كۆپ چىقىدۇ» دەپ ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. خېبېي ئۆلكە-
سىنىڭ مەنچېڭ دېگەن جايىدىكى خەن سۇلالىسىگە خاس قەبرىس-
تانلىقتىن قېزىۋېلىنغان قاشتېشى كىيىم بېزەكلىرى ۋە باشقا
قاشتېشى بۇيۇملىرىنى باھالاشتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ نۇرغۇنلىرى-
نىڭ خوتەننىڭ ئاق قاشتېشىدىن ياسالغانلىقى ئىسپاتلانغان. خەن-

ـزۇچە، زاڭزۇچە كىتابلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، مىلادىيە 7 ـ
ئەسىردە تۇبۇت خانى لاڭرىلۇن ئۇدۇندىكى ھەرقايىسى جايلاردىن
«18 قېچىرغا قاشتېشى ئارتىپ تۇبۇتكە ئېلىپ كەتكەن» . ئۇ
چاغدا تۇبۇتتە بۇ بىر تۇركۇم قاشتېشىدىن ياخشى قاشتېشى بولمى-
غانىكەن. قاشتېشى قىممەتلىك، ئەتىۋار ماتېرىيال بولۇش سۈپى-
تى بىلەن تۇبۇتكە يۆتكەپ بېرىلىپ بۇددا ئىبادەتخانىسى، راۋاق-
لارنى ياساشقا ئىشلىتىلگەن. تـۇبـۇت خـانىنىڭ ئەڭ ئەتىۋار-
لىق نەرسىسى — چاي قاچىسى خوتەننىڭ قىممەتلىك ئاق قاشتې-
شىدىن ياسالغانىكەن؛ «قاچىنىڭ ئېغىزى كۆركەم، ئۆزى ناھاي-
تى نېپىز، تۇتقۇسى قىسقا، رەڭگى ئاپئاق، پارقىراق» ئىكەن.
قەدىمكى دەۋردىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇلىرىنىڭ قىممەت
قارىشىغا ئوخشاشلا، قاشتېشى تۇبۇتلەر ئارىسىدىمۇ ئالتۇن ـ
كۈمۈشكە قارىغاندا قىممەتلىك دەپ قارالغان. ئەمەلدارلار ئورنى-
نىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈشتە سالاھىيەت بەلگىسى
«12 دەرىجە بولۇپ، ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغىنى قاشتېشى
ئىدى» . «يېڭى تاڭنامە. تۇبۇتلەر تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىل-
گەن: «ئەمەل دەرىجە تەرتىپىدە ئەڭ يۇقىرىسى زۇمرەت قاشتې-
شى، ئالتۇن ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدۇ. ئالتۇن يالىتىلغان كۈ-
مۈش ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدۇ، كۈمۈش ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرى-
دۇ، مىس ھەممىدىن كېيىن تۇرىدۇ. ئەمەلنىڭ چوڭ ـ كىچىك-
لىكىنى بەلگىسىنىڭ قىممەت ـ ئەرزانلىقىغا قاراپ پەرقلەندۈر-
گىلى بولىدۇ» . ئۇدۇن قاشتېشى تۇبۇتكە ئېلىپ بېرىلغاندىن
كېيىن قىممىتى تېخىمۇ ئاشقان. شىنجاڭ خوتەننىڭ ھەرقايىسى
جايلىرىدىن قېزىلغان يۇمشاق قاشتېشى (كاۋاش) خېلى بۇرۇنلا
ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ھەتتا مىسىرغا ئېلىپ بېرىلىپ
سېتىلغان. پاكىستاننىڭ قەدىمى شەھىرى تاقشىلادىن مىلادىيە-
دىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردە خوتەندىن يۆتكەپ كېلىنگەن قاشتېشى-
دىن ياسالغان خەنجەر بېزەكلىرى تېپىلغان. تاكى چىڭ سۇلالى-

سى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ يۇقىرىدا دېيىلگەن تاقىشلانى ئۆز ئىچىگە
ئالغان كەشمىرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ھىندىستان رايونىدا ئويى-
مچىلىقتا خوتەن قاشتېشى ئىشلىتىلگەن. «غەربىي يۇرتتا كۆر-
گەن، ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، ياسالغان قاش-
تېشى بۇيۇملارنىڭ «نېپىزلىكى تومۇزغا قانىتىدەك، نەپىس ئى-
كەن» . قاشتېشى ئويمىچىلىقىدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بۇ مەش-
ھۇر شەھەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى ھازىر ياۋروپا، ئامېرىكا قىتئەسى-
دىكى ھەر قايسى دۆلەتلەردە كۆپلەپ ساقلانماقتا. «ئۆزبېكلەر
تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2000
- يىللى شىنجاڭنىڭ زۇمرەت قاشتېشى بۇ جايلارغا يېتىپ كەلگەن
بولۇپ، كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردىن يۆتكەپ كې-
لىنگەن بولۇشى مۇمكىن. 15 - ئەسىرنىڭ بېشىدا كىلارىيو
(Kiariyo) ئىسپانىيە پادىشاھىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسى-
يادىكى سەمەرقەنتكە زىيارەتكە كەلگەن. ئۇنىڭ بىۋاستە كۆر-
گەنلىرىگە ئاساسلانغاندا، «بۇ جايدا جۇڭگو تەۋەسىدىن يۆتكەپ
كېلىنگەن، دۇنيا بويىچە ئەڭ نەپىس يىپەك توقۇلما بۇيۇمى
بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بىرسى ساپ يىپەكتىن توقۇلغان، توقۇلۇ-
شى پىششىق، سىپتا ئىكەن؛ ئۇدۇندىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئېسىل
قاشتېشى، ھېقىق، ئۈنچە - مارجان ۋە ھەرخىل قىممەت باھالىق
زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى بار. ئۇدۇن ماللىرىنىڭ سەرخىللىرىنى
سەمەرقەنت بازارلىرىدىن تاپقىلى بولىدىكەن، ئۇدۇننىڭ قاشتې-
شى ئويمىچىلىقىدىكى گۈل، نەقىش چىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتى-
نىڭ نەپىسلىكىگە دۇنيادىكى ھەرقانداق جاي يېتىشەلمەيدۇ» .
ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان بىر ئىش شۇكى، دۆلىتىمىزنىڭ
چېگرا جايلىرىدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىمۇ خو-
تەن قاشتېشى بايقالغان. ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرلىرىدىلا (مىلا-
دىيىدىن بۇرۇنقى 770 — 476 - يىللىرى) خوتەن قاشتېشى
غەربىي جەنۇب چېگرا رايونلىرىغا يېتىپ كەلگەن. يۇننەن ئۆلكى-

سىنىڭ جياڭچۈەن ناھىيىسىدىكى لىجياسەن قەدىمىي قەبرىستانـ
لىقتىن تېپىلغان قاشتېشى بىلەزۈك، قاشتېشى ھالقا قاتارلىق
زىننەت بۇيۇملىرىنى باھالاپ بېكىتىشتىن قارىغاندا، بۇلار خوتەن
قاشتېشىدىن ياسالغانىكەن. «سۈينامە. تۈرك تەزكىرىسى» دە
قۇملۇمنىڭ شىمالىدىكى دولان خاقان ئىنىسى رودەندىل ئارقىلىق
سۈي ۋىندىغا ئۇدۇن قاشتېشىدىن ياسالغان ھاسا ئەۋەتكەن. بۇ-
نىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىپايان يايلاقلاردا تۈركلەر ئۇ-
دۇن قاشتېشىنى گۆھەر ئورنىدا كۆرۈپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت
ئوردىسىغا سوۋغات قىلىپ ئەۋەتكەن.

2. خوتەن قاشتېشىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە خىللىرى

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا كۇئىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىـ
دىكى شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 1200 كىلومېتىردىن
ئارتۇق كېلىدىغان دائىرە ئىچىدە، جۇملىدىن غەربتە قەشقەر
ۋىلايىتىنىڭ تاشقۇرغان ناھىيىسىدىن بايىنغولىن موڭغۇل ئوبلا-
ستىنىڭ چەرچەن ناھىيىسىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلارنىڭ
ھەممىسىدىن قاشتېشى چىقىدۇ. خوتەندىن چىقىدىغان قاشتېشى
سۈپەتلىك بولۇپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە داڭلىق بولغانلىقتىن،
كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئۇ قۇرۇم قاشتېشى ياكى كۇئېنلۇن
قاشتېشى دېگەن مەنىدە قارىلىپ خەلقئالەمگە تونۇلغان. بىراق،
قۇرۇم دېگەن بۇ نامدا قەدىمدە ۋە ھازىر چۈشىنىش جەھەتتە پەرق
بار. ھازىر بۇ كاۋاش قاتارلىق سۈپىتى تۆۋەن قاشتېشىنى كۆر-
سىتىدۇ.

دۆلىتىمىزدە قاشتېشى چىقىدىغان جايلار كۆپ بولۇپ،
«ياخشىلىرى ئۇدۇندىن چىقىدۇ» (كۆللى مۆجىزات). خوتەن
قاشتېشى، بولۇپمۇ ئاق رەڭلىك خوتەن قاشتېشىنىڭ سۈغا تويۇ-
نۇشى تولۇق، سىلىق بولۇپ، قوي يېغىدەك بولىدۇ. كىشىلەر
ئۇنى «قوي يېغى قاشتېشى» دەپ ئاتىشىدۇ. شۇڭلاشقا، «دورد-

ىلىق ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» دا: «ئاقلىقتا قوي يېغىغا ئوخشايدى-
غانلىرى ئەڭ ئېسىلىدۇر» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن ئادەم، ئۇچار
قانات، هايۋان، گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخ، تاغ دەريالار،
ئىمارەت - قۇرۇلۇشلارنى ئويغاندا، قىممەتلىك بۇيۇمغا ئايلىنى-
دۇ. شۇڭلاشقا، فېئودالىزم دەۋرىدە خان ئوردىلىرىغا قاشتېشى
كېرەك بولۇپ قالسا، كۆپ هاللاردا ئۇدۇندىن ئېلىپ كەلگەن.
تارىختا ئۆتكەن ئۇدۇن خانلىرى مەركەزدىكى پادىشاھ ئوردىسىغا
ئولپان تاپشۇرغاندا كۆپ هاللاردا قاشتېشىنى ئاساس قىلغان.
هازىرمۇ خان سارىيى مۇزېيىدا خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغان
تۈرلۈك بۇيۇملارنى كۆزگە چېلىقتۇرغىلى بولىدۇ، بۇ بۇيۇملار
كۆزنى چاقنىتىپ تۇرىدۇ، گۈزەللىكتە هېچ نەرسە ئۇنىڭغا تەڭ
كېلەلمەيدۇ. قەدىمدە ئۇدۇندىن ئىچكىرىگە ماتېرىيال سۈپىتىدى-
كى قاشتېشىلا ئېلىپ بېرىلىپ قالماستىن، پىششىقلاپ ئىشلەن-
گەن قاشتېشى بۇيۇملىرىمۇ ئېلىپ بېرىلغان. لياڭ ۋۇدىنىڭ
داتوڭ 87 - يىلى (مىلادىيە 541 - يىلى) ئۇدۇن قاشتېشىدىن
ئويۇپ ياسالغان بۇت بۇددا ئەقىدىسىگە چوقۇنۇشتا داڭ چىقارغان
جەنۇبىي سۇلالە خانىغا تەقدىم قىلىنغان. تاڭ پادىشاھى دېزوڭ
خوتەن قاشتېشىنى جېنىدىن ئەزىز كۆرەتتى، ئۇ ئىچكى تەمرات
ئامبىلى جو رۇيۈينى ئۇدۇنغا تۈرلۈك قاشتېشى بۇيۇملىرىنى
تېپىشقا ئەۋەتكەن. جو رۇيۈي ئۇدۇنغا كەلگەندىن كېيىن قاشتې-
شى تەخسە، قاشتېشى نۇقتا بېزىكى، ياستۇق شەكىللىك قاشتې-
شى، يان ئاسقۇ، چاچ قىسقۇچ، پەرداز قۇتىسى، قاشتېشى
قۇلۇپ، قاشتېشى توقماق قاتارلىقلارنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇ
خان مۇپەتتىشنىڭ بۇ نەرسىلەرنى كۆرۈپ كۆزى ئالىچەكمەن
بولۇپ كەتكەن هەمدە بۇ نەرسىلەرنى شەخسىي ئىگىلىۋېلىش كو-
يىدا بولغاچقا خىيانەتچىلىك جىنايىتى بىلەن جېنىدىن ئايرىلغان.
هالبۇكى، «شادلىق خاتىرىلىرى» دا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇدۇندىن
تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئېلىپ كېلىنگەن بۇ ئېسىل قاشتېشى

بۇيۇملار كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن ئوغرىلاپ كېتىلگەن. تاڭ،
سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇدۇن قاشتېشى توغرىسىدىكى خەۋەر-
لەر ناھايىتى كۆپ بولغان. «گۇيشىن خاتىرىلىرى» نىڭ 2 -
تومىدا تۆۋەندىكىدەك بىر ئابزاس بايان بار: «ۋەزىر بويەن ئۇدۇن-
غا كەلدى، شەھەر ئىچىدە قۇدۇق ئىچىدىن ئاق قاشتېشىدىن
ياسالغان بىر دانە بۇت تاپتى، بۇنىڭ ئېگىزلىكى تۆت گەز كېلەت-
تى، رەڭگى قوي يېغىدەك ئاق بولۇپ، بۇتنىڭ قوۋۇرغا تومۇر-
لىرى ئېنىق بىلىنىپ تۇراتتى.» بۇنىڭغا تازا ئىشىنىپ كەتكىلى
بولمىسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن خوتەن قاشتېشىنىڭ قانچىلىك ئە-
تىۋار ئىكەنلىكىنى، ئويمىچىلىق ھۇنىرىنىڭ قانچىلىك ئۇستۇن
ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
مىلادىيە 984 - يىلى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن،
تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار بۇ ئېسىل ھۇنەرنى
تېزلا ئۆگىنىۋالغان.
X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ۋاڭ يەندې ئىدىقۇتقا ئەلچى بولۇپ
كەلگەندە ئۇيغۇرلارنى «قولى گۈلدەك كىشىلەر ئىكەن، ئالتۇن،
كۈمۈش، تۇچ، تۆمۈر سايمانلارنى ياساشقا ۋە قاشتېشى ئويمىچى-
لىقىغا ماھىر ئىكەن» دەپ تەرىپلىگەن. ئۇلار دائىم خوتەن
قاشتېشىدىن تەييار بۇيۇملارنى ياساپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يەت-
كۈزگەن. نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى كىشىلەر تەرىپىدىن ماخ-
تىلىپ كەلگەن «قاردەك ئاق» قاشتېشى قەدەھەر ئۇيۇل، ياغدەك
ئاق رەڭلىك خوتەن قاشتېشىدىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، كۈن
نۇرىغا تۇتۇپ ئىنچىكىلەپ قارىغاندا «لەپىلدەپ چۇشۇۋاتقان
قاردەك ھالەت» نى كۆرگىلى بولىدىكەن. «ياسىلىشى نە-
پىس، نەرخ - ناۋاسىغا بىر يۇرتنىڭ بايلىقى يېتىشمەيدى-
كەن» . ھازىر دۆلەتنىڭ ئەتىۋارلىق گۆھىرى دەپ قارىلىپ كەل-
مەكتە. تاڭ شېئىرلىرىدىكى ۋاڭ خەننىڭ «لياڭجۇ نەزمىلىرى»
دىكى «قۇيۇلدى سۇپسۇزۇك ئېسىل قەدەھكە، ئۇزۇمدىن ياسالغان

شۇ خۇشبۇي شاراب» دېگەن سۆز كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدا ھازىرمۇ
زىكرى قىلىنماقتا. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كوئېنلۇن قاشتېشىد-
دىن ياسالغان شاراب قاچىلىرى كۈچلۈك شارابنى پۇراقلىق،
تەملىك ھالغا كەلتۈرىدىكەن. بۈگۈنكى كۈندە ئېلىمىزنىڭ
پەن - تېخنىكا خادىملىرى بۇنى ئىسپاتلىدى. ئېلىمىزنىڭ كو-
ئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 4000 مېتىردىن
ئارتۇق كېلىدىغان ھەيۋەتلىك تاغلاردىن چىقىدىغان بۇنداق خىس-
لەتلىك قاشتېشىنىڭ تېگى چىڭ، سىپتا بولۇپ، دېڭىز كۆكى
رەڭگىدە ئىكەن، قاتتىقلىق دەرىجىسى 6 — 65 گىرادۇس كېلى-
دىكەن. تەجرىبىدىن قارىغاندا ئۇ ھاراق تەركىبىدىكى ئېتىل
ئالكوگولنى ئېستېرغا ئايلاندۇرۇپ، ھاراقنى پۇراقلىق، تەملىك
ھالەتكە كەلتۈرىدىكەن. شۇڭلاشقا، قەدىمدە كىشىلەر «شارابنى
سەرخىللاشتۇرغۇچى قاشتېشى» دەپ ئاتىغان.

خوتەن قاشتېشىنىڭ رەڭگى ھەرخىل، تۈرلىرى كۆپ، چىڭ
سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان چۈن يۈەننىڭ «غەربىي يۇرتتا كۆر-
گەن، ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:
«بۇ جايدىكى دەريادىن قاشتېشى چىقىدىكەن، چوڭلىرى قورام-
دەك، كۈرىدەك، كىچىكلىرى ئادەمنىڭ مۇشتۇمىدەك، كاشتان-
دەك كېلىدىغان، ئېغىرلىقى ئۈچ — تۆت يۈز خو كېلىدىكەن،
رەڭگىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىكەن، قاردەك ئاقلىرى، زۇم-
رەتتەك يېشىللىرى، شامدەك سېرىقلىرى، ئوتقاشتەك قىزىللى-
رى بار ئىكەن. سىيادەك قارىلىرى ئېسىل ھېسابلىنىدىكەن.
تامامەن سۈزۈك، پارقىراقلىرىنى تاپماق قىيىن، دەريادا ھەرخىل
تاش كۆپ بولۇپ، قاشتېشى شۇ تاشلارنىڭ ئارىسىدىن تېپىلىدى-
كەن». خوتەن شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى يۇرۇڭقاش دەرياسى «يې-
ڭى بەش دەۋر تارىخى» دا ئېيتىلغان ئاق قاشتېشى دەرياسىدۇر.
بۇ دەريادا سۇ ئۈزۈلمەي ئېقىپ تۇرغاچقا قاشتېشى ناھايىتى سۈ-
زۈك ۋە پارقىراق بولىدۇ، سۈزۈك ۋە ساپ ئەمەسلىرى ناھايىتى

ئاز بولىدۇ. مەسىلەن، قوي يېغىدەك قاشتېشىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى، ئەمما كىچىكلىرى كۆپرەك، بۇلار ئۇششاق قاشتېشى دېيىلىدۇ. سۇ ئېقىپ ئۆتكەن جايدىن ئاق قاشتېشى كۆپرەك تېپىلىدۇ، بۇنداقلىرىنىڭ سۇدا تۇرغان ۋاقتى ئۇزۇن بولمىغاچقا سەل يىرىكرەك، قىرلىق بولىدۇ. لېكىن، بۇنداق جايدىن بەزىدە چوڭ ھەم سۈپەتلىك قاشتېشىمۇ تېپىلىپ قالىدۇ.

1980 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خوتەن ناھىيىسىنىڭ پىشا كەنتىدىكى ئىككى چارۋىچى 4400 مېتىر ئېگىز تاغلىقتىن ئېغىرلىقى 1180 جىڭ كېلىدىغان قاشتېشى تاپقان. قاشتېشىنىڭ رەڭگى ئاق، سىلىق، پارقىراق بولۇپ، بىرىنچى دەرىجىلىك قاشتېشى دەپ باھالانغان، پايدىلىق نىسبىتى 95 پىرسەنتتىن يۇقىرى بولغان. تاغدا كان قېزىپ ئېرىشكەن قاشتېشى رودا ياكى تاغ قاشتېشى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ پايدىلىنىش نىسبىتى ئۇششاق قاشتېشىغا يەتمەيدۇ، لېكىن مەھسۇلات مىقدارى يۇقىرى، نۆۋەتتە كان قېزىش يەنىلا ئاساسىي ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. چىقىدىغان ئورنىنىڭ ھەر خىللىقىغا قاراپ خوتەن قاشتېشى ئۇششاق تاش، تاغنىڭ سۇلۇق قاشتېشى ۋە كان قاشتېشى دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىلىدۇ، ھازىرقى ئادەت بويىچە رەڭگىگە قاراپ ئايرىلىدۇ. قوي يېغى شەكلىدىكى ئاق قاشتېشى ئەڭ قىممەتلىك ھېسابلىنىدۇ، تاش قانچىكى چوڭ بولسا، پايدىلىنىش قىممىتىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. ئاق قاشتېشى سۇدا ئۇزۇن تۇرغاچقا، باشقا مىنېرال ماددىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ سېرىق رەڭگە كىرىپ قالىدۇ، بۇنى كىشىلەر چاپان ياكى داغ دەپ ئاتايدۇ. رەڭگى قېنىقلىرى قىزىل ياكى سۆسۈنە رەڭدە بولسىمۇ، داغلىرى چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئىچى يەنىلا ئاق چىقىدۇ. مۇتەخەسسىسلەر بۇنى چاپان دەپ ئاتايدۇ. بۇ جايدا ھەقىقىي قىزىل، سېرىق ياكى سۆسۈنە قاشتېشى كەمدىن ـ كەم ئۇچرايدۇ. شۇڭلاشقا، شۈەنزاڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرى» دە مۇن-

داق دەپ يازغان: بۇ يەردىن كۆپرەك «ئاق قاشتېشى، كاۋاش چىقىدۇ» كاۋاش خوتەننىڭ غەربىدىكى قاراقاش دەرياسىدىن چىقىدۇ. بۇ كاۋاش قارا قاشتېشى دەپ ئاتىلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 4000 مېتىردىن يۇقىرى كېلىدىغان خوتەن ناھىيە لاڭرۇ يېزىسىنىڭ كەسمە يۇز دېگەن تاغ چوققىسىدىن چىقىدىغان سەيۋە رەڭلىك قاشتېشىنىڭ رەڭگى سۆيىنىڭ رەڭگىگە ئوخشاش بولۇپ، زۇمرەتتەك قاتتىق، سۈپىتى ئەڭ ياخشى، ئادەتتە كاۋاشتىن سەرخىل بۇيۇملارنى ئويۇپ ياسىغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، بەك ئەتىۋارلىق ئەمەس، رەڭگى قانچىكى قېنىق بولسا قىممىتى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. كۆك چېپار قاشتېشى قارا قاشتېشى بىلەن ئاق قاشتېشى ئوتتۇرىسىدىكى تاش بولۇپ، ئۇنىڭ ئېقى ئاق، قارىسى قارا بولغانلىرىنىڭ رەڭگى ئۆزگىچە بولىدۇ، قىممىتىمۇ يۇقىرى بولىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۆزگىچە ئالاھىدە بۇيۇملارنى ئويۇپ ياسىغىلى بولىدۇ.

كانچىلىك ئىلمىدە قاشتېشى قاتتىق قاشتېشى ۋە يۇمشاق قاشتېشى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. قاتتىق قاشتېشى زۇمرەت دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ناترىي ۋە ئاليۇمىن تەركىبلىك سىلىكاتلاردىن تەركىب تاپىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دۆلىتىمىزدە قاتتىق قاشتېشى ئەڭ بالدۇر 18 ـ ئەسىردە يۇننەن بىلەن بىرما چېگرىسىدىكى جايدىن كىرگۈزۈلگەن. لېكىن، «سۆڭنامە. ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، شىنىڭ يىللىرىدا (1068 ـ يىلدىن 1077 ـ يىلغىچە) ئۇدۇندىن سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا زۇمرەت تاش سوۋغات قىلىنغان. ئېنىقكى، بۇ مۇشۇ جايدىن چىققان بۇيۇم بولماستىن، بەلكى غەربتىن ئېلىپ كېلىنگەن. يۇمشاق قاشتېشى ھەقىقىي قاشتېشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ بىر بىمولىن بىلەن ئاكتىنولىت (بىر خىل پارقىراق تاش) تىن بىرىككەن. خوتەندىن چىقىدىغان يۇمشاق قاشتېشى كىلىنوئامفىبول تاشلىرىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئادەتتە كىچىك دانچىلاردىن بىرىكىدۇ،

ئۇ قوي يېغىدەك پارقىراق، بىر ئاز سۈزۈك بولىدۇ، قاتتىقلىق دەرىجىسى ئالتە گىرادۇس، كۆپ ھاللاردا ياپىلاق كىرىستال تاش، ھاك تېشى ياكى ئۆزگىرىش ياسىغان بۇلۇڭ قاتلاملىرى ئارىسىدىن چىقىدۇ. ئۇ مىليونلىغان يىللار ئىلگىرى يەر پوستىدا ئۆزگىرىش بولغان مەزگىلدە ئالاھىدە يۇقىرى تېمپېراتۇرا، يۇقىرى بېسىم شارائىتىدا شەكىللەنگەن.

3. قاشتېشى چىقىدىغان جايلار ۋە قاشتېشى قېزىش

قەدىمدە ئۇدۇنلۇقلار قاشتېشى سۈزۈشنى ئاساس قىلغان، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» دا مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: «شەرق تەرەپتىكى ئاق قاشتېشى دەرياسى، غەرب تەرەپتىكى يېشىل قاشتېشى دەرياسى، ئۇنىڭمۇ غەربىدىكىسى قارا قاشتېشى دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ ئۈچ دەريادىن قاشتېشى چىقىدۇ، لېكىن رەڭگى پەرقلىنىدۇ. ھەر يىلى كۈزدە سۇ تارتىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن خان دەرياغا چۈشۈپ قاشتېشى سۈزىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن پۇقرالار قاشتېشى سۈزىدۇ.» ئىلگىرى بۇ ئەنئەنىۋى ئادەت تاكى چىڭ سۇلالىسىغىچە داۋام قىلغان، لېكىن بۇ مەزگىلدە خانلىق مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئورنىدا ئۇدۇن ئايماق مەھكىمىسى باشقۇراتتى. ھەر يىلى كەچ كۈزدە كەلكۈن توختىغاندىن كېيىن، سۇ سۈزۈلۈپ دەريانىڭ تېگىنى كۆرگىلى بولىدىغان مەزگىلدە كىشىلەر كۆپرەك خوتەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇ تېيىز، سۇ ئېقىمى ئاستا جايلاردا توپلىناتتى. ئايماق باشلىقى يالاڭ ئاياغ بولۇپ سۇغا چۈشۈپ، كۆرۈنۈش ئۈچۈن ئازراق ئىزدىگەندەك قىلىپ قوياتتى. ئۇ قىرغاققا چىققاندىن كېيىن ئاۋام خەلق سۇغا چۈشۈپ قاشتېشى ئىزدەيتتى. تېپىلغان قاشتېشىنى ئەمەلدارلارغا تاپشۇراتتى، بۇنىڭغا ئازراقلا ھەق بېرىلەتتى. دېمەك، ئاۋام خەلق ھاشا ئورنىدا جاپالىق ئىشلەيتتى، بۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇشقا ئامالسىز ئىدى. تارىختا ئۆتكەن

ھۆكۈمرانلار مۇشۇنىڭغا تايىنىپ ئىسىل قاشتېشىنى قولغا كەلتۈ-
رۈپ، خەزىنىلىرىنى تولدۇرۇۋالاتتى. XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا
ھىندىستاندىن جۇڭگوغا كەلگەن ئېيزوئىت جەمئىيىتىنىڭ مىس-
سىئونېرى بىنوئىت دېكويىس يول ئۈستىدە ھەج قىلىپ قايتىپ
كېلىۋاتقان ئۇدۇن خانىنىڭ ئانىسى ھاجى خېنىم بىلەن ئۇچرى-
شىپ قالغاندا، ئۇنىڭ پۇلى تۈگەپ قالغاچقا، بىنوئىت دېكويىس
600 نوكچە ئالتۇن قەرز ئالغان. خانىنىڭ ئانىسى ئوردىغا قايتقان-
دىن كېيىن، خەزىنىدىن ئالتۇندىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى قىم-
مەتتىكى قاشتېشىنى چىقىرىپ قەرزنى قايتۇرغان. بۇنىڭدىن شۇ
چاغدا ئۇدۇن خان ئوردىسىدا ساقلىنىۋاتقان قاشتېشىنىڭ قانچى-
لىك كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بىنوئىت دېكويىس-
نىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدا قاشتېشى
ئىككى خىل بولغان: بىرىنچى خىلى ئەڭ ياخشى بولۇپ، خوتەن
دەرياسىدىن چىقىدىكەن، بۇ دەريا ئۇدۇن ئاستانىسىگە يېقىن
بولۇپ، سۇغا كىرسىلا سۈزگىلى بولىدىكەن. بۇ مارجان سۈزۈش
بىلەن ئوخشاش بولۇپ، سۈزۈۋالغاندىن كېيىن سۈرتۈپ تازىلىسا
چاقماق تېشىدەك پارقىراپ كېتىدىكەن؛ ئىككىنچى خىلىنىڭ سۇ-
پىتى تۆۋەنرەك بولۇپ، تاغدىن چىقىدىكەن، چوڭ - چوڭ تاشلار-
دىن پارچىلاپ ئېلىنىدىكەن. بۇ جايدا ئېيتىلغان قاشتېشى سۇ-
زۇش ئۇسۇلى «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» دا يېزىلغىنى بىلەن
ئاساسي جەھەتتىن ئوخشاش. ھازىرقى زامان كىشىلىرى دائىم
چۇنيۈەن يازغان «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىم» دىكى
بىر ئابزاس سۆز ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەندىكى
قاشتېشى قېزىش ئەھۋالىنى مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ: «دەريا-
نىڭ تېگى چوڭ - كىچىك تاشلار بىلەن تولغان، ئۇششاق قاشتې-
شى شۇلارنىڭ ئارىسىدىن تېپىلىدۇ. قاشتېشى قېزىش ئۇسۇلىغا
كەلسەك، بىر ئەمەلدار قاشقا يىراق جايدا كۆزىتىپ تۇرىدۇ. بىر
ئەمەلدار قاشقا يېقىن جايدا كۆزىتىپ تۇرىدۇ. ئىشقا پىشقان

قاشتېشى قازغۇچى (سۈزگۈچى) دىن 30 ياكى 20سى دەرياغا چۈشۈپ قاتار تۇتۇپ يالاڭ ئاياغ ھالدا تاش ئىزدەشكە كىرىشىدۇ. قاشتېشى يولۇقسا، قاشتېشى سۈزگۈچىلەر ئېگىشىپ ئۇنى سۈزۈپ ئالىدۇ. قىرغاقتا تۇرغان لەشكەر جاڭ ئۇرۇپ بەلگە بېرىدۇ. ئەمەلدار ساناپ تۇرىدۇ. قاشتېشى سۈزگۈچىلەر سۇدىن چىققاندىن كېيىن قاشتېشى ساناق بويىچە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ» . يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، شۇ چاغلاردا دەريادىن بەھىساب بايلىقنى ئەمەلدارلار مونوپول قىلىۋالغان. يەرلىك خەلقنى كۆتۈپ تۇرغىنى بولسا ئېغىر ھاشار ئەمگىكى ئىدى. شۇ چاغدا ئاۋام خەلقنىڭ دەرياغا چۈشۈپ قاشتېشى تېپىشىنى چەكلەش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «خوتەننىڭ غەربىدىكى ۋە شەرقىدىكى دەرياغا 12 يەردىن كۆزەتچى قويۇپ، قاشتېشى قازغۇچىلارنى تەكشۈرگەن» («غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» 1 ـ جىلد). بۇ كىتابتا: ئېقىن سۇ ئىچىدە پۇت بىلەن دەسسەپ بېقىپ قاشتېشى بىلەن ئادەتتىكى تاشنى پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ دېيىلگەن، بۇ تازا توغرا گەپ ئەمەس. شۇ جايدىكى تەجرىبىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، قاشتېشى سۇزىدىغانلار تاشنى سۇدىن ئالغاندىن كېيىن كۆز بىلەن كۆرۈپ پەرق ئېتىدىكەن، پۇتقا تايانمايدىكەن، رىۋايەت قىلىنىشىچە، «بۇ بەگلىكتە ياشايدىغانلار كېچىسى ئاي شولىسى يورۇق جايدىن ئېسىل قاشتېشىغا ئېرىشەلەيدىكەن.» بۇ گەپنىڭ خېلى ئاساسى بار. سۇتتەك ئايدىڭ كېچىدە ئاي نۇرى سۈزۈك سۇدىن ئۆتۈپ ئاق قاشتېشىغا چۈشكەندە، ئۇنىڭدىن قايتقان نۇرغا قاراپ قاشتېشى بارلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا سۇنىڭ سۈزۈكلۈكىدىن دەريانىڭ تېگى كۆرۈنىدىغان پەيتلەردە ئەتىگەنلىك قۇياشنىڭ چۈشكەن نۇرىدىن دەريادىكى قاشتېشى بار جايلارنى ئاسانلا بىلىۋالغىلى بولىدۇ. خوتەن ناھىيىسىدىكى قاراڭغۇ تاغنىڭ ئاخىرىدىن تەۋەككۈلچە بولغان ئارىلىقتا دەريانىڭ ئىككـ

كى قېشىدا ۋە دەريا تېگىدە تاشلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ يەرلەردىمۇ قاشتېشى تاپقىلى بولاتتى. قاراڭغۇ تاغنىڭ يۇقىرىسىدا ئادەم ناھايىتى ئاز بولۇپ، ھەر يىلى ياز پەسلىدە كەلكۈن كېلىپ توختىغاندىن كېيىن، 8 ـ، 9 ـ ئايلاردا بۇ جايلاردىن چوڭ ـ چوڭ قاشتېشى تېپىلاتتى. بۇنى پەقەت تاڭ سەھەر پەيتىدە، قار ـ مۇز تېخى ئېرىمىگەن چاغدىلا ئالغىلى بولاتتى. كۈن چىقىپ قار ـ مۇزلار ئېرىغاندىن كېيىن، ھەيۋەتلىك كەلكۈن سۈيى شىددەت بىلەن تۆۋەنگە قاراپ ئېقىپ، تاغلارنى، ئېدىرلارنى لەرزىگە سالاتتى، ئەتراپ تىترەپ تەۋرەپ كېتەتتى، بۇنداق چاغدا ئادەم قاشتېشىغا ھەرگىز يېقىن يولىيالمايتتى. يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سۈيى ياز پەسلىدە شىددەتلىك ئاقىدۇ، خوتەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا دەريا ئۆز ئېقىنىنى بىر قانچە قېتىم ئۆزگەرتىدۇ، شۇڭا بۇ يەردىن تېپىلغان قاشتېشى سۇدىن سۇزۇۋالغاندەك بولمايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، لوپنىڭ قومات كەنتىدە ئىلگىرى كىشىلەر ئاسماننى ئاي ـ يۇلتۇز قاپلىغان ئايدىڭ كېچىلەردە كۈمۈشتەك نۇر چاقنىغان جايدىن قوي يېغىدەك ياخشى قاشتېشى تاپقان. چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا لوپ ناھىيىسىدە ئۆتكەن پۈتۈكچى ياڭ پىجۇن «قاشتېشى دەرياسى توغرىسىدا سەككىز نەزم» نىڭ «ئېسىل قاشتېشى» دېگەن نەزمىسىدە مۇنداق دەپ يازغان:

«بەك غۇۋا قۇملۇق مارايدۇ ئاي بولۇتلار كەينىدىن،
ئوي ـ تەپەككۇر ئالدىدا تۇرماقتا زەنگەر قاشتېشى.
سىڭگەن ھالال قان ـ تەر ئۇنىڭ ھەر سەپەر ـ ھەر يولىغا،
قارغىلار ئاخىر قاقىلداپ ئۆرتەندى بەكمۇ ئىچ ـ ئىچى.
نۇرلىنىپ تۇندە چىراغلار، ئۆتكەندە ئەتراپ ئىلكىگە،
چەشمە ئاقتى، سۇ شىۋىرلاپ سۆزلىگەندە بىر كىشى.
شۇندا بىز يۇردۇق ئېلىپ يوك، ئىنتىلىپ مەنزىل تامان،
ئارقىمىزدا بۇقسىمان چاڭلار قېلىشتى شۇ پېتى»

XVIII ئەسىردە چىلاڭ سۆلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈر-
گەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت قاشتېشى قېزىشنى مونوپول قىلىپ،
شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ ياكى ئىچكىرىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ
قاشتېشى قېزىش ۋە قاشتېشى سودىسى قىلىشىنى قاتتىق چەكلى-
دى. ھەر يىلى كۈز پەسلىدە يەركەنت خان ئامبىلى چىلاڭ سۆلالى-
سى ئوردىسىغا قاشتېشى قېزىش ئەھۋالىدىن مەلۇمات يوللاپ
تۇرغان ھەمدە قاشتېشى ئولپان يوللىغان. ھازىر تەكشۈرۈپ
تېپىلغان جۇڭگونىڭ بىرىنچى تارىخ ئارخىپخانىسىدا ساقلانغان
مانجۇچە قارا دىۋان مەھكىمىسىدىكى يارىدەمچى پۈتۈكچىسى يوللى-
غان مەلۇماتنىڭ بىر قىسمىنى پايدىلىنىش ئۈچۈن كۆرسەتتۇق.

مەلۇمات

يەكەندە تۇرۇشلۇق باش نازارەتچى ئامبالنىڭ يارىدەم-
چىسىنىڭ 2 ـ دەرىجىلىك نۆكىرى ئالوڭئانىڭ مەلۇم
قىلغىنى تۆۋەندىكىچە:

يەكەن، ئۇدۇندىن ھەر يىلى كۈز پەسلىدە قېزىۋېلىن-
غان قاشتېشىدىن ئوردىغا سوۋغات قىلىنغانلىرىنىڭ بەزى-
سى نەچچە جىڭ ئېغىرلىقتا كېلىدۇ. بۇ تىزىملاپ قارا
دىۋان مەھكىمىسىگە يوللاپ بېرىلگەن: جياچىڭنىڭ 12 ـ
يىلى كۈز پەسلىدە يەكەن ۋە ئۇدۇندىن قېزىلغان قاشتېشى
2090 دانە، ئېغىرلىقى 3959 جىڭ 9 سەر 7 مىسقال.
بۇلار ۋەزىپە ئۆتەۋاتقىنىغا ئۈچ يىل توشقان نۆكەرلەر ئار-
قىلىق ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئاستانىگە يوللاپ بېرىلدى.
تەپسىلىي تىزىملىك بىرگە يوللاندى. تىزىملىك بويىچە
تاپشۇرۇپ ئېلىنغاي، مەلۇمات يوللىغۇچى قارا دىۋان مەھ-
كىمىسىدىن.

XVI ئەسىردە دۆلىتىمىزدە يەرلىك ھاكىمىيەت سۈپىتىدە تارىم
ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىنى تىزگىنلەپ تۇرغان يەكەن خانلىقى قۇ-

رۇلغاندىن كېيىن، ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن خو-
تەندە قاشتېشى قېزىش ئىشلىرىنى بىۋاستە تىزگىنلىگەن. كې-
يىن دىنىي كۆچلەردىن پايدىلىنىپ خوجىلارنى ئۆزىگە تارتىش
ئۈچۈن، ھۆكۈمەت بىۋاستە باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان خوتەندە قاش-
تېشى قېزىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش ھوقۇقىنى ۋەخپە نامىدا
خوجىلارغا تەقدىم قىلىپ بېرىۋەتكەن (ماخمۇت جوراس: «سالنا-
مە»، رۇسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ 78 ـ بېتىدىن
ئېلىندى).

جياچىڭ 12 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى

جياچىڭنىڭ 12 ـ يىلى يەكەندىن چوڭ ـ كىچىك
1206 دانە قاشتېشى، ئۈدۈندىن چوڭ ـ كىچىك 886 دانە
قاشتېشى قېزىۋېلىنىپ، تىزىملىك بىلەن سوۋغات قىلىپ
يوللاندى. يەكەننىڭ ئاق قاشتېشى 66 دانە، ئۇششاق ئاق
قاشتېشى 20 دانە، ئۈدۈننىڭ ئاق قاشتېشى 175 دانە،
ئۇششاق ئاق قاشتېشى 93، يەكەننىڭ ئاچ كۆك قاشتېشى
114 دانە، ئۇششاق ئاچ كۆك قاشتېشى 20 دانە، ئۈدۈننىڭ
ئاچ كۆك قاشتېشى 136 دانە، ئۇششاق ئاچ كۆك قاشتېشى
44 دانە؛ يەكەننىڭ بوز قاشتېشى 333 دانە، ئۇششاق بوز
قاشتېشى 48 دانە؛ ئۈدۈننىڭ بوز قاشتېشى 132 دانە،
ئۇششاق بوز قاشتېشى 41 دانە؛ يەكەننىڭ چىپار قاشتېشى
50 دانە، ئۇششاق چىپار قاشتېشى يەتتە دانە؛ ئۈدۈننىڭ
چىپار قاشتېشى 132 دانە، ئۇششاق چىپار قاشتېشى 24
دانە، يەكەننىڭ يېشىل قاشتېشى 494 دانە، ئۇششاق يې-
شىل قاشتېشى 54 دانە، ئۈدۈننىڭ يېشىل قاشتېشى 83
دانە، ئۇششاق يېشىل قاشتېشى 26 دانە، يۇقىرىقى قاشتې-
شى جەمئىي 2092 دانە، ئېغىرلىقى 3959 جىڭ 9 سەر
7 مىسقال 7 پۇڭ... (تۆۋەندىكىلىرى قىسقارتىلدى).

چيەنلۇڭ، جياچىڭ يىللىرىدا قاشتېشى ئولپان قىلىنغان

بۇنداق تىزىملىك ئاز ئەمەس، ھەممىسىگە خاننىڭ «ۋاقىپ بول-دۇم» دېگەندەك ئىمزاسى قويۇلغان. مەسىلەن:

چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى ئۈدۈنغا قارام قاراڭغۇ تاغ دېگەن يەردىن 39 دانە قاشتېشى تېپىلىپ ئولپان قىلىندىلەر. . .

چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى ئۈدۈننىڭ يورۇڭقاش، قارا-قاش دەرياسىدىن تېپىلىپ ئوردىغا ئولپان قىلىنغان قاشتې-شى 158 دانە، ئاق قاشتېشىنىڭ بىر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 12 جىڭ. . .

چيەنلۇڭنىڭ 33 - يىلى كۈز پەسلىدە ئۈدۈننىڭ يۇ-رۇڭقاش، قاراقاش دەرياسىدىن تېپىلىپ ئولپان قىلىنغان قاشتېشى 228 دانە، ئاق قاشتېشىنىڭ بىر دانىسىنىڭ ئې-غىرلىقى 15 جىڭ...

خوتەندىن ئوردىغا قاشتېشى ئولپان قىلىشتا ئىككى دەريادىن تېپىلغانلىرى ئاساس قىلىنغان، قاراڭغۇ تاغ، يەنى ئۈدۈن شەھە-رىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايوندىن قېزىلىدىغان قاشتېشى ناھا-يىتى كۆپ بولغاچقا ئايرىم تىزىملانغان. يەكەن، خوتەندىن تېپىل-غان قاشتېشى ئاساسلىقى چىڭ ئوردىسىغا ئولپان قىلىنغان. سۈپىتى ناچار، رەڭگى ئۆچەك، چېقىلىپ كەتكەن ئۇششاق قاش-تېشى ياكى شەخسلەردىن مۇسادىرە قىلىنغان ناچار قاشتېشىنى سېتىپ ھۆكۈمەت خىراجىتى قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ چۆتنىكىنى تولدۇرۇۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تەپسىلىي تىزىملاپ مەلۇم قىلىنغان. چيەنلۇڭ-نىڭ 32 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈندىكى مەلۇماتتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزمۇنلار دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ:

ئېلىشىر ئىمىن خوجا جانابلىرىغا شۇ مەلۇم بولغايكى:

...چيەنلۇڭنىڭ 33 - يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە يۇرۇڭقاش، قاراقاش دەرياسى ۋە قاراڭغۇ تاغدىن قېزىلغان

قاشتېشىدىن شاللىۋېتىلگەن ئۇششاق چېقىلغان، رەڭگى
ناچار قاشتېشى 52 تەڭگە 10 يارماقتا سېتىلدى. يەكەن
دەرياسىدىن تېپىلغان قاشتېشىدىن ئۇششاق، سۈپەتسىز،
رەڭگى ناچار، چېقىلغان دەپ چىقىرىۋېتىلگەن قاشتېشى
27 تەڭگە 18 يارماقتا سېتىلدى، خۇسۇسىي سودىگەرلەر-
دىن مۇسادىرە قىلىنغان قاشتېشىدىن شاللىۋېتىلگەن يۇقى-
رىقىدەك ناچارلىرى 14 تەڭگە 31 يارماقتا سېتىلدى. يۇقى-
رىقىلارنى جەملىگەندە 94 تەڭگە 9 يارماقتا يارىدى. بۇ-
نىڭغا تەستىق ئارقىلىق چۇشۇرۇپ بېرىلگەن سار قول
بەگنىڭ پېنسىيە پۇلى ۋە ئۆلۈپ كەتكەن بەگ گې كۈڭۋاڭ-
نىڭ پېنسىيە پۇلىدىن ئېشىپ قالغان پۇلنى قوشقاندا جەم-
ئىي 288 تەڭگە 17 يارماق بولىدۇ. بۇنىڭغا هازىرغىچە
خەزىنىدە ساقلىنىۋاتقان 851 تەڭگىنى قوشقاندا جەمئىي
1233 تەڭگە 26 يارماق بولىدۇ؛ چيەنلۇڭنىڭ 33 - يىلى
ئەتىياز، كۈز پەسلىدە ئۈدۈنىنىڭ يۇرۇڭقاش، قاراقاش دەريا-
سى ۋە يەكەن دەرياسىدا قاشتېشى قېزىشقا سېلىنغان لەش-
كەرلەر ۋە مەدىكارلارغا 154 تەڭگە 49 يارماق سەرپ قى-
لىندى. قاراڭغۇ تاغدىن قاشتېشى قېزىشقا ياللاپ ئىشلى-
تىلگەن مەدىكارلارغا 50 تەڭگە ئىشلىتىلدى. مىردەش
تېغىدا قاشتېشى قېزىش، رودا چوقۇشقا ئىككى دانە لوم
تۆمۈر سېتىۋېلىندى... قولدا نەق قالغان پۇل 1600 تەڭگە
27 يارماق، يەنە هازىرغىچە خېرىدار چىقمىغان ناچار قاش-
تېشىدىن 51 دانە بار.

چيەنلۇڭنىڭ 34 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مەلۇم
قىلىندى.

تەستىق: ۋاقىپ بولدۇم

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، چىڭ سۇلالىسى-
نىڭ چيەنلۇڭ، جياچىڭ دەۋرلىرىدە قاشتېشى قېزىشنى مونوپول

قىلىپ باشقۇرۇش ئىنتايىن ئېغىر بولغان. لېكىن، گەرچە شۇن-
داق بولسىمۇ، يەرلىك ئەمەلدارلاردىن قاشتېشى قېزىش ئىشىنى
باشقۇرۇشقا تايىنىپ قالتىس بېيىپ كەتكەنلەرمۇ بار ئىدى.
گاۋپياۋ دېلوسى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 41 -
يىلى (1776 - يىلى) گاۋپياۋ يەكەننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىن-
لەنگەن. ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، مىردەي تېغىدا قاش-
تېشى قازدۇرۇش ئۈچۈن 3000 دىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئاممىسى-
نى ھاشار ئەمگىكىگە سالغان. بۇنىڭدىن كۆلىمىنىڭ قانچىلىك
چوڭلۇقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ئادەم ھۆكۈمەت قاشتېشىنى
ئوغرىلاپ، قاشتېشى، ئالتۇنلارنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، ئىك-
كى يىلغا قالمايلا قالتىس بېيىپ كەتكەن، زور تۈركۈمدىكى
بايلىقنى ئۆز يۇرتىغا يولغا سالغاندىن تاشقىرى يەنە يەكەندە ئۆز
قولىدا 16 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۈمۈش، 500 سەردىن ئارتۇق
ئالتۇننى ساقلاپ قالغان. كېيىن سېتىۋالدىنىڭ پاش قىلىشى
بىلەن مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، قانۇن بويىچە جازاغا
تارتىلغان. شۇ چاغلاردا ھەر يىلى يەكەن، خوتەنلەردىن ئۇلپان
قىلىنىدىغان قاشتېشى نەچچە مىڭ دانە بولۇپ، ئادەتتە ئېغىرلى-
رى نەچچە جىڭ، يېنىكلىرىمۇ نەچچە سەر كېلەتتى. بەزىدە خېلى
ئېغىرلىرىمۇ ئۇچراپ قالاتتى. مەسىلەن، چيەنلۇڭنىڭ 42 -
يىلى يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن ئېغىرلىقى 47 جىڭ كېلىدىغان بىر
دانە قاشتېشى تېپىلغان. ناگان - ناگاندا ئالاھىدە چوڭلىرىمۇ
ئۇچراپ قالاتتى. چيەنلۇڭ زامانىسىدا يەكەننىڭ جەنۇبىدىكى مىر-
دەي تېغىدىن ئېغىرلىقى 9000 جىڭ كېلىدىغان بىر دانە قاشتې-
شى تېپىلغان. ئۇنى ئۇ جايدىن يۆتكەش ۋاقتىدا نەچچە گەز
كەڭلىكتىكى تۆمۈر ھارۋىغا قاچىلاپ، نەچچە يۈز ئات سۆرەپ،
نەچچە مىڭ ئادەم ئىتتىرىپ، تارتىپ ماڭغان، دائىم نۇرغۇن
ئادەملەر يول ياساشقا ئاجرىتىلغان. قۇملۇق يولدا مېڭىش قىيىن
بولغاچقا، كۈنىگە ئاران 6 — 7 چاقىرىم يول بېسىپ، ئۈچ

يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە بۇ قاشتېشى بېيجىڭغا يەتكۈزۈل-
گەن. ئاندىن كېيىن ياڭجۇغا ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇنىڭدىن كېرەك-
لىك نەرسىلەر ئويۇپ ياسالغان. چيەنلۇڭنىڭ 46 ـ يىلىدىن
52 ـ يىلىغىچە، يەنى ئويۇپ ياسالغىچە، شۇنداقلا يۆتكەپ ئېلىپ
بارغىچە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ نەچچە 10 يىل ۋاقىت سەرپ
قىلىنغان. ھازىر بۇ ئالاھىدە چوڭ قىممەتلىك تاش بېيجىڭ خان
سارىيى مۇزېيىدا ساقلانماقتا. يەنى مەشھۇر «دايۇنىڭ سۇنى تىز-
گىنلىشى» ئويۇلغان تاش شۇ. 1845 ـ يىلى لىن زېشۈي كورلى-
نىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا بېرىپ بوز يەر ئېچىش ئەھۋالىنى
تەكشۈرگەن. ئۇنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىنىڭ 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ
كۈنىدىكى خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «ئۇششاق تالغىچە
باردىم (ھازىرقى بوستان كۆلىنىڭ شىمالىدىن ئۇششاق
تالغىچە)... شىمالىي تۆپىلىكتە ئۈچ چوڭ قاشتېشى بار ئىكەن.
ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇدۇنلۇقلار بۇ تاشنى ئېلىپ مۇشۇ يەرگە
كەلگەندە كۆتۈرەلمەي، يارلىق بويىچە مۇشۇ جايدا قالدۇرۇپ
قويغان ئىكەن. ھازىر گويا كىچىك تاغدەك قەد كۆتۈرۈپ
تۇرماقتا. ئۇنىڭ بىر تەرىپى ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، زۇمرەتتەك
ئېسىل تاشلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنى كۆرۈپ ھوزۇرلىنىشقا
بولىدىكەن. بىر نەرسە ئويۇشقا بولمايدىكەن، ئاجايىپ سىرلىق
نەرسە ئىكەن. ئۆزى كىچىك تاغقا ئوخشايدىغان بۇ ئۈچ دانە
تاشنىڭ ئېغىرلىقى زادى قانچىلىك؟ «ئۈچ ئايماق تەسىراتلىرى»
دا مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: «ئۇدۇنلۇقلار ئۈچ دانە چوڭ قاش-
تېشىنى ئولپان قىلغان. چوڭىنىڭ رەڭگى يېشىل، ئېغىرلىقى
تۈمەن خۇ، ئىككىنچىسى ئاچ كۆك رەڭدە بولۇپ، ئېغىرلىقى
8000 خو، ئەڭ كىچىكى ئىنتايىن ئاق رەڭدە بولۇپ، ئېغىرلىقى
6000 خو كېلىدۇ». بۇ خاتىرىدىكى ئەھۋال بىلەن «كۈندىلىك
خاتىرە» دەپ يېزىلغانلىرى بىردەك. شۈي سۇڭنىڭ «غەربىي
يۇرتتىكى دەريا ـ ئېقىن خاتىرىسى»، ۋېي يىنىڭ «يەكەن

سەپىرى خاتىرىسى» دىمۇ بۇ ھەقتە خاتىرە قالدۇرۇلغان. «شىن-
جاڭغا ساياھەت خاتىرىسى» نىڭ ئاپتورى شېي بىن 1917 - يىلى
بۇ جايغا كەلگەن. ئۇ: «شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئېتىزلىقتا بىر
دانە قاشتېشى بارلىقىنى، جەنۇپ تەرىپى سەل كىچىك ئىكەنلىكى-
نى، ھازىر ساقلىنىپ قالغىنى چوڭ تاشنىڭ قالدۇقى بولۇپ،
2 - تاش ۋە كىچىك تاشنى باشقىلار يۆتكەپ كەتكەنلىكىنى ئۆز
كۆزى بىلەن كۆرگەن» . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مونوپول
سىياسىتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن خەلق ئارىسىدا قاشتېشى ئويى-
مىچىلىقى يوق بولۇشى، شۇ جايدىكى قاشتېشى ئويمىچىلىق ھۈ-
نىرى چېكىنىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. «شىنجاڭ رەسىملىك
تەزكىرىسى» نىڭ تۈزگۈچىلىرى مۇنداق بايان قىلغان: «ئۇدۇن
قاشتېشى جاھاندا مەشھۇردۇر. تارىختىن بۇيان ئولپان بۇيۇمى
قىلىپ كېلىنگەن. مەسىلەن، ياستۇق شەكىللىك قاشتېشى، يان
ئاسقۇ قاتارلىقلارنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى كارامەت بولۇپ، جاھاندا
ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق. ھازىر قاشتېشى قازىدىغانلار
تەركىبىدە قاشتېشى بار رودىلارنى قېزىۋاتىدۇ. ئويۇپ ياسايدىغان
سايمان ۋە ئىقتىدارى بارلار يوق. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە
كىشىلەر بىر - بىرىدىن بەتتەرلىشىپ، بىر - بىرىگە يەتمەيدىغان
بولۇپ كېتىۋاتىدۇ» . ئەھۋال گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، خوتەندى-
كى ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلەر ھۈنىرى كامالەتكە يەتكەن سەرخىل قاش-
تېشى ئويما بۇيۇملىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. مەسىلەن، چىڭ
سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان ئاق قاشتېشى تۈتقۇ (ئورۇندۇق،
ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا) نىڭ ئېگىزلىكى 34
سانتىمېتىر، كەڭلىكى 27 سانتىمېتىر، يۇقىرى قىسمىدا تۆ-
رۈلمە بۆلۈت شەكىللىك گۈل نەقىشلىرى بار. ئالدى تەرىپىگە
گۈل بەرگى شەكىللىك گۈللۈك قاپارتمىلار، ئوتتۇرىسىغا كۆپ
قىرلىق گۈل شەكلى چۈشۈرۈلگەن، ئۇ پارقىراپ تۇرى-
دۇ. ھۈنەر - سەنئىتى كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ئۇيغۇر

ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ ئالاھىدە ئۇسلۇبىنى ئىپادىلىگەن.

بېيجىڭ خان سارىيى مۇزېيىدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىن ئولپان قىلغان نۇرغۇن قاشتېشى بۇيۇملىرى بار. مەسىلەن، ئاق رەڭلىك قاشتېشىغا ئالتۇن يالىتىپ ياسالغان قاشتېشى تاۋاقنىڭ دىئامېتىرى 14.1 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4.8 سانتىمېتىر، نىلۇپەر گۈلى شەكلىدە ئىككى قۇلىقى بار. تاۋاقنىڭ سىرت يۈزى ۋە تېگىگە يوپۇرماق شەكىللىك گۈل ئويۇلغان. قاچىنىڭ ئىچكى يۈزىگە چيەنلۇڭ 51 ـ يىلى (1786 ـ يىلى) يازغان «خوتەن قاشتېشى جامغا مەدھىيە» دېگەن نەزمە ئويۇلغان. بۇ نەزمە مۇنداق:

رەڭگى ئاپئاقتۇر چىرايلىق سۈت بىلەن يۇغۇرغاندەك،
جۇلالىنىپ تۇرار بەك ئۆز قوي يېغىدا ياسىغاندەك.
بۇ قاشتېشى ئاشۇرغۇچى سەلتەنەتنىڭ ئابرۇيىنى،
ئىچسە گەر كىم بۇ جامدا چاي ئاي قىلغۇسى رۇخسارىنى.
روياپقا چىقمىقى تەستۇر بۇ ئىشنىڭ ئەجرى بىھېساب،
تەرىپلەشكە تىلىم ئاجىز بولالماس مەدھىيەم دەل باب.
قولى گۈل ئۇستىلار ئويدى بۇ جامنى كۆپ ئەجىر ئەيلەپ،
ساۋابلىققا تۇتۇڭلار يول بۇ ئىشنى مەڭگۈگە ئەسلەپ.

بۇنىڭدا بۇ پادىشاھنىڭ خوتەن قاشتېشى بۇيۇملىرىغا بولغان قەدىرلەش ھېسسىياتى ۋە مەدھىيىسى تولۇق ئىپادىلەنگەن.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ دەۋرىدىن كېيىن قاشتېشى باشقۇرۇشتىكى چەكلىمە تەدرىجىي بوشىدى. قاشتېشى قېزىش ۋەزىپىسىنى بەزىدە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى سودىگەرلەرنىڭ بېجىرىشىگە ھۆددىگە بەردى. ئىچكىرىدىنمۇ بەزى سودىگەرلەر بۇ يەرگە كېلىپ ئادەم ياللاپ قاشتېشى قازدى. تاغقا چىقىپ قاشتېشى قېزىش تولىمۇ مۇشكۈل ئىدى. «غەربىي يۇرتتىكى دەريا ـ ئېقىنلار خاتىرىسى» دە مۇنداق بايان قىلىنغان: «قاشتېشى قازغۇچىلار قوتازغا مىنىپ تاغقا چىقاتتى، ھەتتا بەزىلىرى تاغنى

تېشىپ ئىچىگە كىرىپ قاشتېشى قازاتتى. ئېغىرلىقى نەچچە تۈمەن خو كېلەتتى» . مانا بۇ تاغ تېشىپ قاشتېشى قېزىشنىڭ ئەمەلىي خاتىرىسى، شۇ جايدىكى ئەمەلدارلار، بايلار چوڭ پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن شۇ جايدىكى نامرات دېھقان، چارۋىچىلارنى ئالداپ ئېلىپ چىقىپ ئىشقا سالاتتى. ئۇلار قاتتىق - قۇرۇق نان، ئوتۇن قاتارلىقلارنى يۈدۈپ ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ، دېڭىز يۈزىدىن 4 — 5 مىڭ مېتىر ئېگىز تاغلارغا چىقىپ تاغ تېشىپ قاشتېشى قازاتتى. ئېگىز تاغدا ھاۋا شالاڭ بولۇپ، دائىم قار - شىۋىرغان سوقۇپ تۇراتتى. شارائىت ئىنتايىن ناچار ئىدى. بەزىدە ئۇسسىسا قار سۈيى ئىچىپ، قاتتىق - قۇرۇق زاغرىنى غاجاپ كۈن ئۆتكۈزەتتى. قارلىق تاغ - جىلغىلارغا چۈشۈپ كېتىپ، بىئەجەل ئۆ دۇنياغا سەپەر قىلىدىغانلارمۇ بار ئىدى. ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئەھۋالدا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. ھازىر كېرىيە قاشتېشى كېنى قالاق ئىشلەپچىقىرىش ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، بىر قەدەر يېڭى زامان ئۇسكۈنىلەرنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئىشچىلار ھەر يىلى 5 - ئايدا تاغقا چىقىپ كاندا ئىشلەپ، 9 - ئايدا قايتىپ كېلىدۇ. ئەمگەك ۋە تۇرمۇش شارائىتى ئۈزلۈكسىز ياخشىلانماقتا. ھازىر خوتەندە ھەر يىلى كېتەرلىك قاشتېشى ماتېرىيالى ئاساسلىقى كاندىن ئېلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ دېھقان - چارۋىچىلاردىن سېتىۋېلىنغان دەريادىن سۈزۈۋېلىنغان قاشتېشى سۈپەتلىك قاشتېشىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. ھەر يىلى كۈز پەسلىدە مەملىكىتىمىزدىكى كۆپ سانلىق ئۆلكە، شەھەرلەرنىڭ قاشتېشى ئويمىچىلىق زاۋۇتلىرى يىراق چاكىبەيشەن تاغلىرى ئېتىكىدىن، شەرقىي دېڭىز ساھىلىدىن بۇ جايغا قاشتېشى سېتىۋېلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. كىشىلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، سۈپەتلىك قاشتېشى سېتىۋېلىپ، ھەر خىل بۇيۇملارنى ئىشلەيدۇ. بېيجىڭ زاۋۇتىنىڭ «شۇنلۇ» ، جىنجۇ زاۋۇتىنىڭ

«چۈەنشىن پىلى»، شاڭخەي زاۋۇتىنىڭ «نىلۇپەر بۇلبۇل»، «مول ھوسۇلغا تەبرىك»، ياڭجۇنىڭ 13 قەۋەت «مۇنار» قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى ھەمدە قەدىمكىگە تەقلىد قىلىپ ئىشلەنگەن يېڭى مەھسۇلاتلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگىچە نەپىس ھۈنەر - سەنئىتى بىلەن خەلقئارا بازاردا تازا قارشى ئېلىنىشقا ئېرىشتى. ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە چوڭقۇر دوستلۇق رىشتى بىلەن يۇغۇرۇلغان سەرخىل بۇيۇملارنى خەلقئارادىكى دوستلار «شەرق ھۈنەر - سەنئىتى» دەپ مەدھىيىلىگەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، خوتەن ئۆز جايىنىڭ بايلىق ئەۋزەللىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، خوتەن قاشتېشى ئويمىچىلىق ھۈنەر - سەنئەت زاۋۇتى قۇردى. تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر، خەنزۇ باشقۇرۇش خادىملىرى ۋە تېخنىك خادىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق، ھۈنەر - سەنئەتتە كامالەتكە يەتكەن بۇيۇملار ئۆز خىسلىتىنى قايتىدىن نامايان قىلدى.

ئاپتورى: يىن چىڭ

ئون بىرىنچى بۆلۈم خوتەننىڭ پىلە - ئۈجمىچىلىكى ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى

ئېلىمىز ئەڭ بۇرۇن پىلە بېقىلغان دۆلەت. بۇنىڭ تارىخىنى بۇنىڭدىن 4 — 5 مىڭ يىل ئالدىغا سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى پىلە بېقىش تېخنىكىسى تەرەققىي قىلىپ تەدرىجىي غەربكە تارقىلىپ، ئاسىيا، ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش سۈپىتىنى ياخشىلاپلا قالماستىن، بەلكى يىپەك يولى سودىسى ئارقىلىق غەربىي يۇرتتىكى

ھەرقايسى بەگلىك خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنى-
يەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى. جۇڭگودا پىلىچىلىكنىڭ
تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى داۋامىدا ئۇدۇن
ۋەكىللىك قىلغان تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى شەھەر، بازار-
لار مۇھىم رول ئوينىدى.

ئامېرىكىلىق لاۋفېير «جۇڭگو، ئىران تارىخى» دېگەن ئە-
سىرىدە پىلىچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىشىنىڭ كونكرېت ۋاقتى
توغرىسىدا مۇنداق دەپ ئېنىق بايان قىلغان: «مۆلچەرلىنىشچە،
پىلە بېقىش ئىشلىرىنىڭ پرسىيىگە، بولۇپمۇ ھازىر بۇ كەسىپ
ناھايىتى تەرەققىي تاپقان گىرەنگە تارقىلىشى ساسانىيلار خانلىقى-
نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە (226 — 640) بولغان. بىر جۇڭگو
مەلىكىسىنىڭ 419 - يىلى تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇدۇنلۇقلار پىلە
بېقىشتىن خەۋەردار بولۇپ، مۇشۇ سەۋەب بىلەن بۇ يېڭى ھۈنەر-
نىڭ غەربكە تارقىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلگەن، تەدرىجىي ھالدا
يەكەن، پەرغانە، پرسىيىگە تارقالغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى
يېقىن». بۇنىڭدىن كېيىن فرانسىيىلىك بورنوۋامۇ بۇ ھەقتە
توختالغان. لېكىن، گەپنىڭ ئازراق يېرى ئوخشىمايدۇ. «مىلا-
دىيە 420 ياكى 440 - يىللىرى ئەتراپىدا مەركىزىي ئاسىيادىكى
تەسىرى چوڭ بەگلىكنىڭ شاھزادىسى خەنزۇ بىلەن نىكاھلان-
غان... «تاڭنامە» دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇدۇننىڭ پىلە
بېقىش ئىشلىرى مۇشۇ چاغدىن باشلانغان». يۇقىرىقى قاراشلار
ئېلىمىز ئالىملىرى ئارىسىدا كەڭ تەسىر پەيدا قىلغان، شۇڭلاشقا
جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىدىمۇ مۇشۇ خىلدىكى
مەزمۇنلار دائىم ئۇچرايدۇ. «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت
خاتىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، شەرقىي جىن سۇلالىسى گۇاڭدى
پادىشاھ يۈەنشىنىڭ 1 - يىلى (419 - يىلى) شەرقتىكى قوشنا
ئەل مەلىكىسى ئۇدۇن بەگلىكىگە ياتلىق قىلىنىپتۇ، ئۇ خۇپىيانە
ھالدا پىلە ئۇرۇقىنى تاجىسىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇپ ئۇدۇنغا ئې-

لىپ كېلىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇدۇندا پىلە بېقىش ۋە يىپەك توقۇمىچىلىقى بارلىققا كەلگەنىكەن».

جۇڭگولۇق خۇاڭ ۋېنبى، شيادىڭ، لى مىي قاتارلىق مەشھۇر ئالىملارمۇ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دىكى بايانلارغا ئاساسەن، ئۇدۇننى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پىلە - ئۈجمىچىلىكىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدىكى مەركىزىي رايون دەپ ھېسابلىغان. «جۇڭگو پىلە - يىپەكچىلىكىنىڭ ھىندىستانغا كىرىش مەسىلىسى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» دېگەن ماقالىسىدە جى شيەنلىن ئەپەندى تەكرار - تەكرار مۇنداق تەكىتلىگەن: «قەدىمكى دەۋردە غەربىي يۇرت، ئۇدۇن ئۆزىدىن يىپەك چىقىدىغانلىقى بىلەن داڭلىق ئىدى. بۇ جايلارغا جۇڭگونىڭ ئىچكىرى رايونلىرىدىكى پىلە بېقىش ئۇسۇلى ئەڭ بالدۇر كىرگۈزۈلگەن. پىلە بېقىپ مەشۇت چىقىرالايدىغانلاردىن پەقەت ئۇدۇنلا بار ئىدى.» خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى پىلە - ئۈجمىچىلىكىنىڭ ئۇدۇنغا تارقىلىش ۋاقتىنى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىش دەپ قارىغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى ئالىملار ساۋ، ۋېي مەزگىلىدىكى جيايۈيگۇەننىڭ يېنىدىكى كاھىشلىق قەبرىدىكى پىلە - ئۈجمىچىلىككە دائىر تام رەسىملىرىگە ئاساسەن، بۇ جايغا قوشنا بولغان شىنجاڭدا پىلە - يىپەكچىلىك III ئەسىر ئەتراپىدا بارلىققا كەلگەن دەپ ھېسابلىدى. يەنە بەزى ئالىملار خەن دەۋرىدە ياتلىق قىلىنغان پىلە ئىلاھ مەلىكىسى يۈي فامىلىلىك مەلىكە يەنى پىلە بېقىش تېخنىكىسىنى ئۇدۇنغا تارقاتقان مەلىكە شەرقىي ئەللىك مەلىكە ئىدى دەپ قارىغان. شىنجاڭ مۇزېيىدىكى ئۇزۇن مۇددەت توقۇمىچىلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ۋۇمىن ئەپەندى يېقىندا ماقالە ئېلان قىلىپ، پىلە ئۇرۇقىنىڭ شەرقتىن ئۇدۇنغا كەلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەت تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇنىڭ ۋاقتى VI ئەسىردىن كېيىن ئەمەس، ئېھتىمال، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى ئىش بولۇشى مۇمكىن،

دەپ قارىغان.

بۇنداق ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تارقىلىشى، ئاساسەن، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە يىپەك يولى گۈللەنگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ نەتىجىسى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە بوز يەر ئېچىش چىڭ تۇتۇلغان، سودىگەرلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن، دېھقانچىلىق، پىلىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۈركۈم - تۈركۈم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەر ھەر خىل سالاھىيەت بىلەن ئارقا - ئارقىدىن تارىم ئويمانلىقىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي، مۈلكى ئەمەلدارلىرى، بوز يەر ئاچقۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرى ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ تەھدىتى ئاستىدا، جەنۇبىي يولدىكى ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا چېكىنگەن. قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە خەنزۇلار بىلەن شۇ يەرلىك كىشىلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، دوستانە ئۆتكەنلىكى، بىرگە ئەمگەك قىلغانلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار خاتىرىلەنگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مىڭ دى پادىشاھى دەۋرىدە ئۇدۇندا ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەنزۇلاردىن خەن رۇڭ قاتارلىقلار شۇ جايدىكى سىياسىي پائالىيەتكە قاتنىشىپ، ئۇدۇن خان ئوردىسىدىكى مۇھىم ئادەملەردىن بولۇپ قالغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خان ئوردىسىدىن ئەۋەتىلگەن غەربىي يۇرت دورغاپ بېگى بىر مەھەل ئۇدۇندا تۇرغان. ئۇزۇنتات بەگلىكىنىڭ پۈتۈكچىلىكىنى ئۇزۇن مۇددەت خەنزۇلاردىن بولغان موللا ئۈستىگە ئالغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ مەزگىلدە يەنە نىيىدە يېزا ئىشلىرى مەھكىمىسى قۇرۇپ، پۇل - پۈچەك، ئۇزۇق - تۈلۈك ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇ ھال

شۇ جايدا خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشى ئارقىسىدا
تىرىقچىلىق، بوز يەر ئېچىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى-
نى، ئىگىلىكنىڭ راۋاج تاپقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. زور
تۈركۈمدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇلار بۇ جايغا كەلگەندىن
كېيىن، ئەرلەر تېرىقچىلىق قىلىش، ئاياللار توقۇش - ئېگىرىش
ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئەنئەنىسى بويىچە، مۇۋاپىق كېلى-
دىغان تەبىئىي شارائىت ئاستىدا (ئۇدۇننىڭ كۈن نۇرى بايلىقى
مول، قىروسىز مەزگىلى ئۇزۇن، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز
بولسىمۇ، ئېرىپ كەلگەن قار سۈيى بىلەن يەر سۇغىرىلىدۇ،
قىش پەسلىدە قاتتىق سوغۇق بولمايدۇ، ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق
بولغاچقا، زىيانداش ھاشارات زىيىنى ئاز، ئۈجمە ئۆستۈرۈپ پىلە
بېقىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ)، پىلە ئۇرۇقىنى غەربىي يۇرتقا ئېلىپ
كېلىپ پىلە باققانلىقى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. كىشلەر-
نىڭ گۈزەل - تەسەۋۋۇرى، غايىلىرىنى ئاساس قىلىپ، بۇ جە-
ھەتتىكى تۆھپىنى سىمۋول خاراكتېرلىك شەرق مەلىكىسىگە مەن-
سۇپ قىلىشى دەل خەلق رىۋايەتلىرىدىكى ئىجابىي ئەھمىيەتكە ۋە
رومانتىك خىسلەتكە ئىگە ئالاھىدىلىك. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدى-
غىنى شۇكى، «يېڭى تاڭنامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە پىلە
ئۇرۇقىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئېلىپ كېلىنىشى بايان قىلىنغاندا،
ھېلىقى پىلە ئۇرۇقىنى ئېلىپ كەلگۈچىنىڭ مەلىكىلىك سالاھى-
يەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان.
ئەگەر يۇقىرىقى ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما ماتېرىياللاردا
مەلۇم تەھلىل، قىياس تەركىبى بار، ئۇنىڭغا تازا ئىشىنىپ
كەتكىلى بولمايدۇ دەپ قارالسا، تۆۋەندىكى پاكىتلار بىزگە شۇنى
ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇكى، كەم دېگەندىمۇ III ئەسىردە ئۇدۇن، نىيە
ئەتراپىدا پىلە - ئۈجمىچىلىك بارلىققا كەلگەن. III ئەسىردە
ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان نىيە خارابىسى (خارابە ئىچىدىن
تېپىلغان تارىشا پۈتۈكنىڭ يىلنامىسى ئەڭ كېيىن بولغان جىن

سۇلالىسى ۋۇدى خاننىڭ جىنشى 5 ـ يىلى، يەنى 269 ـ يىلىغا
تەۋە ئىكەن) نىڭ كۆپ يېرىدىن قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن
ئۈجمە دەرەخلىرى تېپىلغان. 1980 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي بىلەن خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى-
نى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ بىرلەشمە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈ-
رۈش ئەترىتى بۇ جايدىن بىر دانە پىلە غوزىسى تاپقان. دەلىللەشكە
قارىغاندا، بۇ ئائىلىدە باققان پىلە قۇرتىنىڭ غوزىسى ئىكەن،
پىلە غوزىسى زەيتۇن مېۋىسى شەكلىدە بولۇپ، پوستى ئاق،
نېپىز، ئېغىرلىقى 0.2 گرام، ئۇزۇنلۇقى 4 سانتىمېتىر،
دىئامېتىرى 2.3 سانتىمېتىر بولۇپ، پىلە غوزىسىنىڭ بىر بې-
شىدا كېپىنەك تېشىپ چىققان تۆشۈك بار. بۇنىڭدىن كۆرۈۋې-
لىشقا بولىدۇكى، بۇ جايلار خارابىلىككە ئايلىنىشتىن بۇرۇن،
يەنى مىلادىيە 269 ـ يىلدىن ئىلگىرى خەن، جىن سۇلالىلىرى
دەۋرىدە بۇ جايدا پىلە ـ ئۈجمىچىلىك بارلىققا كەلگەن. ھازىر
مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئېقىپ يۈرگەن مىلادىيە 420 ـ
يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە پىلىچىلىك تېخنىكىسى ئۇدۇنغا
يېتىپ كەلگەن دېگەن سۆز، ئەمەلىي ۋاقىت بىلەن سېلىشتۇرغان-
دا، كەم دېگەندىمۇ 200 يىل ئـەتراپىدا كـەينىگـە سۈرۈلگەن
بولىدۇ.

پىلە بېقىش تېخنىكىسى قەدىمكى زاماندا شىنجاڭغا كىرگەن-
دىن كېيىن، قانداق قىلىپ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پېرسىيە، رىم
قاتارلىق جايلارغا يېتىپ بارغان؟ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شى-
مالىي ۋە جەنۇبىي يولدا، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە
كەلگەندە بىر قەدەر زور ئۆزگىرىش بولغان. كىشىلەر سودىگەر-
چىلىك قىلىشقا ماڭىدىغان يول ئۇدۇنغا كەلگەندىن كېيىن تاش-
قورغان ئارقىلىق شىمالىي بىراخمانلارغا (شىمالىي ھىندىستان-
غا) بارغىلى بولاتتى؛ لېكىن ئۇدۇندىن سۇلىغا بېرىپ كۆكئارت-
تىن (پامىردىن) ئۆتۈپ، پەرغانە، سەمەرقەنت، مەرۋە ئارقىلىق

پارسقا بارغىلى بولاتتى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 ـ يىلى
خەنۋۇدى ئەۋەتكەن جاڭ چيەن باشلىق 300 دىن ئارتۇق ئەلچى
زور تۈركۈمدىكى ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك مالنى سوۋغاتلىققا
ئېلىپ غەربىي يۇرتقا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاڭ چيەننىڭ
ياردەمچىسى ئارساكقا يېتىپ كېلىپ، دوستانە كۈتۈۋېلىشقا ئې-
رىشكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئەلچىلەر
ئۈزۈلمەي باردى ـ كەلدى قىلىپ تۇرغان، ئىقتىساد، مەدەنىيەت
ئالماشتۇرۇش توختىمىغان. شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان
يىپەك يولى سودا تۈگۈنى ھېسابلىنىدىغان ئارساك ئارقىلىق تۈر-
كۈم ـ تۈركۈملەپ يىپەك ۋە باشقا نەرسىلەر ئۈزلۈكسىز تۈردە
يىراق غەربكە يەتكۈزۈلۈپ... ئالتۇن، خۇش پۇراق ماتېرىياللار،
ئەينەك قاچا ـ قۇچا قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇلغان. «پەرغانىنىڭ
غەربىدىن ئارساكقىچە بولغان جايلاردا... يىپەك بۇيۇملار يوق ئىدى
... پۇل قويىدىغان سايماننى بىلمەيتتى...» . غەربتىكى بۇ دۆلەت-
لەر پىلە بېقىپ، مەشۇت تارتىشنى بىلمەيتتى. يىپەكنى ئىنتايىن
ئەتىۋارلىق بۇيۇم دەپ قارايتتى. ئەڭ غەربكە جايلاشقان داكچىن
خانلىقى يىپەككە ئىگە بولۇش ئۈچۈن «دائىم خەن سۇلالىسىگە
ئەلچى ئەۋەتكەنىدى، ئارساك بۇ يۇرت بىلەن خەن سۇلالى-
سى چېگرىسىدىكى شەھەر بولغاچقا، بۇ يەردىن ئۆتمەي بول-
مايتى» . شۇڭلاشقا، خې دىنىڭ يوڭيۈەن 9 ـ يىلى (97 ـ
يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بەنچاۋ ئۆز ئەلچىسى گەن
يىڭنى داكچىنغا ئەۋەتكەندە دېڭىزنى ئايلىنىپ ئۆتكەن، ئارساك-
لىقلار كۆچىنىڭ بارچە توسماقچى بولغان.
شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى 300 نەچچە يىل ئىچىد-
ە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇزاق مۇددەت پاراكەندىچىلىك، بۆلۈنۈش
ھالىتىدە تۇرۇپ قالغاچقا، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى
قاتناش ئىشلىرى بىر مەھەل ئاجىزلاپ كەتتى. مىلادىيە
430 ـ يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى جۇڭگونىڭ شىمالىي قىس-

مىنى بىرلىككە كەلتۈردى، جەمئىيەت پەيدىنپەي تىنچلىنىشقا باشلىدى، جۇڭگو - پارس ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئىشلىرى ئەسلىگە كەلدى ۋە تەدرىجىي گۈللىنىشكە باشلىدى. «ۋېينامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، V — VI ئەسىرلەردە جۇڭگو بىلەن پارس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن قويۇقلاشتى. ۋېنچېڭدىنىڭ تەيئەن 1 - يىلى (مىلادىيە 455 - يىلى) دىن شياۋمىڭنىڭ جېڭگۇاڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 552 - يىلى) غىچە پېرسىيىنىڭ ساسانىيلار خانلىقى جۇڭگوغا 10 قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن، جۇڭگو ئەلچىلىرىمۇ ئۇدۇن، سۇلى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ پېرسىيە زېمىنىغا قەدەم قويغان. مىلادىيە 519 - يىلى سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ قاتارلىقلار غەربكە سەپەر قىلىپ ئۇدۇنغا بېرىش يولىدا ئۆزۈنتات شەھىرىگە كەلگەندە بىر چوڭ بۇتخانىدىكى بۇتنىڭ يېنىدا «نەچچە مىڭلىغان مۇنارنى، مۇنارغا بېھېساب رەڭدار تۇغ - ئەلەملەر، شەلپەرلەر ئېسىۋېتىلگەنلىكىنى، تۇغ - ئەلەملەرنىڭ ئىچىدە يېرىمىدىن كۆپرەكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئىكەنلىكىنى كۆرگەن. بۇلارغا: «تەيخې 19-يىلى (مىلادىيە 459-يىلى)، جىڭمىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 501 - يىلى)، يەنچاڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 513 - يىلى) دەپ يېزىلغان. پەقەت بىرىنىڭ يىلنامىسىغا ياۋ - چىن دەۋرلىرىدىكى لەۋھە» دەپ پۈتۈلگەن. پارس يېزىقىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار ياكى ھېكايە، چۆچەكلەردە ئۇدۇن دېگەن ئىسىم دائىم ئېغىزغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئىككى جاي ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئالاھىدە يېقىن مۇناسىۋەت بار ئىدى. بىراق، ئۇدۇن قەدىمىي ئىران پۈتۈكلىرىدە khvatan دەپ ئاتالغان. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇ تارىم ئويمانلىقىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەرنى، جۇملىدىن سۇلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلىدە (مىلادىيە 420—589-يىللىرى) تارىم ئويمانلىقىدا پىلە - ئۈجمىچىلىك ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلار، ھەتتا

پېرسىيە بىلەن زىچ ئالاقىدە بولغان. شۇڭا، پىلە بېقىش تېخنىد-
كىسىنىڭ مۇشۇ جايدىن غەربكە تارقىلىشى تامامەن مۇمكىن.
«ۋېنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: سە-
مەرقەنت (samarkand) تىن تاۋار - دۇردۇن چىقاتتى، ئەرلەر
كۆپرەك تاۋار چاپان كىيەتتى. پرسىيىدىن گۈللۈك كىمخاب كۆپ
چىقاتتى. خان، بەگزادىلەر كۆپرەك كىمخاب ئېگىن كىيىشەتتى.
شۇەنزاڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە:
«پرسىيىدە كىمخاب توقۇلىدۇ» دەپ ئېنىق خاتىرە قالدۇرغان.
تەتقىقاتتىن قارىغاندا، «پارس تىلىدىكى پىلە دېگەن سۆز ئېھتى-
مال ئۇدۇن تىلىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. پارس تىلىدا
«file» دېگەن سۆز بولۇپ، مەنىسى پىلە دېگەندىن ئىبارەت.
ئۇيغۇر تىلىدىكى pile ياكى Fille دېگەن سۆز پىلە دېگەن مەنىگە
ئىگە. پىلە توغرىسىدىكى بۇ سۆزلەر ئۇدۇن تىلىدىكى bira بىلەن
مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇدۇن تىلىدىن كەلگەن بولۇشى مۇم-
كىن». بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پېرسىيىدىكى ئائىد-
لىدە پىلە بېقىش ئىشلىرى ئۇدۇن ئارقىلىق تارقالغان بولۇشى
مۇمكىن. بىراق، كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدىغىنى شۇكى، شۇ مەز-
گىلدە ئۇدۇن بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان ھىندىستاندا پىلە
بېقىلغانلىقىغا دائىر ماتېرىيال يوق. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى
IV ئەسىردە تۇغۇلغان چىاۋ جىلىيېنىڭ «ئەلنى ئەمىن تاپقۇزۇپ
قوشنىلارنى خاتىرجەم قىلىش ھىيلىسى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق
دەپ خاتىرىلەنگەن: «شۇ چاغدا ھىندىستاندا ياۋا پىلە يىپىكى
بولۇپلا قالماستىن، يەنە «چىنا» (يەنى جۇڭگو) دىن كەلتۈرۈل-
گەن توپ - توپ مەشۇتلەر بار ئىدى». لېكىن VII ئەسىرگە
كەلگەندىمۇ بۇ جايدا پىلە بېقىلغانلىقى توغرىسىدا بىرەر ئالامەت-
نىڭ بارلىقى مەلۇم ئەمەس.

«بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە شۇ
چاغدىكى ھىندىستانلىقلارنىڭ كىيىم - كېچەكى توغرىسىدا مۇن-

داق دەپ تونۇشتۇرۇلغان: ئۇلارنىڭ كىيىدىغان ئىگىنلىرىدىن يىپەك كىيىملەرمۇ، پاختا رەخت كىيىملەرمۇ بار. يىپەك كىيىملەر ياۋا پىلە يىپىكىدىن تەييارلانغان. پاختا رەخت كىيىملەر سىپتا توقۇلغان پاختا رەختتىن تەييارلانغان. جۇڭگونىڭ ئائىلىدە بېقىلىدىغان پىلىدىن ئېلىنغان مەشۇتنىڭ رەڭگى پارقىراق، ئىنتايىن يۇمشاق، چىڭلىق دەرىجىسى، ئېلاستىكلىقى ۋە تالاسىنىڭ سىپتىلىق دەرىجىسى جەھەتتە ناھايىتى زور ئەۋزەللىككە ئىگە. ئەمەلىي كۆزىتىشتىن قارىغاندا، جۇڭگونىڭ خەن دەۋرىدىكى مەشۇت تالاسىنىڭ دىئامېترى 0.02 مىللىمېتىردىن 0.03 مىللىمېتىرغىچە بولغان بولسا، ھىندىستاننىڭ ياۋا پىلە مەشۇتىنىڭ تالاسىنىڭ دىئامېترى 0.09 مىللىمېتىرغىچە بولغان. بۇ ئائىلىدە پىلە بېقىشقا ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. ياۋا پىلە مەشۇتى چىدامىلىق بولۇپ، ھىندىستاندا ئۇزۇندىن بېرى كىيىم - كېچەك ماتېرىيالى قىلىنغان. شۇڭلاشقا، قەدىمى ھىندىستاندا رىمغا قارىغاندا پىلە بېقىش، يىپەك تارتىش تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈش دېگەنلەر زۆرۈر ئەمەس ئىدى. ھەتتا بۇ يېڭى تېخنىكا چەكلىگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھىندىستاندا پىلە قۇرتى بېقىش ئىگىلىكى بىر قەدەر كېيىن باشلانغان. مىرزا مەھمۇد ھەيدەر يازغان «مەركىزىي ئاسىيا موغۇللار تارىخى» دا مۇنداق بىر ئابزاس بايان قىلىنغان بولۇپ، XVI ئەسىردە كەشمىردە پىلە - ئۈجمىچىلىك ئىشلىرىنىڭ روناق تاپقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ: «كەشمىردە ئۈجمە دەرىخى كۆپ ھەم ئىنتايىن كۆركەم، ئۇلار ئۈجمە دەرىخىنى يوپۇرمىقىدا پىلە قۇرتى بېقىش ئۈچۈن ئۆستۈرىدۇ». بۇلار ئاپتور مىلادىيە 1543 — 1544 - يىللىرى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىشلاردىن ئىبارەت. بۇ جايدا زادى قاچاندىن ئېتىبارەن پىلە بېقىلغانلىقى توغرىسىدا ئىشەنچلىك ماتېرىيال يوق.

شەرقىي رىم ئۇزۇندىن بۇيان پېرسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ

تۇسقۇنلۇقى ۋە بوزەك ئېتىشكە ئۇچرىغانلىقتىن، پىلە بېقىپ
مەشۇت تارتىپ، يىپەك رەخت توقۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىشكە
جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى. پۈتۈكلەردە خاتىرلىنىشىچە، يۇس-
تىنىيانۇس (مىلادىيە 527 — 565) ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەز-
گىلدە ئۇلارنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئېشىپ، جۇڭگودىن غەربكە
تارقالغان بۇ كاتتا تېخنىكىغا ئېرىشكەن. بۇ ماتېرىيال پروكوپ
(مىلادىيە 500 — 566) يازغان «گوتلارنىڭ ئۇرۇشى» دېگەن
ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «بەزى راھىبلار
ھىندىستانلىقلار (تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىنى
كۆرسىتىدۇ) دىن بۇنىڭغا ئېرىشكەن. يۇستىنىيانۇس ۋىزانت-
تىيىلىكلەرنىڭ پېرسىيىدىن قايتا يىپەك سېتىۋالماسلىقىنى تو-
لىمۇ ئۈمىد قىلاتتى. ئۇلار يۇستىنىيانۇس بىلەن كۆرۈشۈپ،
ئۇنىڭغا ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن پېرسىيىدىن ۋە
باشقا ئەللەردىن يىپەك سېتىۋالمايدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەر-
گەن. ئۇلار مۇنداق دېگەن: بىز نۇرغۇن ھىندىستانلىقلار (بۇددا
ئېتىقادچىلىرى) بار شەھەردە تۇرۇۋاتىمىز، بۇ رايون «سېرىندى-
يە» (غەربىي يۇرت يەنى ئۇدۇن) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردىكى
كىشىلەر پىلە باقىدۇ، بىز ۋىزانتىيىلىكلەرگە بۇنىڭ سىرىنى
تونۇشتۇرىمىز. يۇستىنىيانۇس ئۇلاردىن ۋىزانتىيىدىن پىلە بې-
قىشنى قانداق يولغا قويىسىلەر، ئىشلىرىڭلار كاپالەتكە ئىگىمۇ
دەپ سورىغاندا، راھىبلار مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: پىلە قۇرتى
تەبىئەتكە بېقىنىپ ئۆسىدىغان بىر خىل تۇكلۇك قۇرت، تەبىئەت
ئۇلارغا جىق قۇلايلىقلارنى ئاتا قىلىدۇ، لېكىن تىرىك قۇرتنى
ئۇ جايدىن ئېلىپ كېلىش تولىمۇ قىيىن (ئارىلىق يىراق) بول-
غاچقا، ئۇلار نۇرغۇن چارە - ئامال قىلغان. ئەمەلىيەتتە، بىر
تال قۇرت نۇرغۇن قۇرت ئۇرۇقى تۇغاتتى، ئۇنى ساقلاش ئاسان
ئىدى. ئۇنى ئېغىل قىغى بىلەن يۆگەپ قويغاندا مۇۋاپىق تېمپېرا-
تۇرىدا بىر مەزگىل ساقلىغىلى بولاتتى. راھىبلار ئۆز پىلانىنى

ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، يۇستىنيانۇس ئۇلارغا: ئەگەر پىلە ئۇرۇقىنى ۋىزانتىيىگە ئېلىپ كېلەلىسەڭلار كاتتا ئىنئام بېرىمەن، دەپ ۋەدە قىلغان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار ۋىزانتىيىگە نۇرغۇن پىلە ئۇرۇقى ئېلىپ كەلگەن، ئۇلار دېگەن تەلەپ بويىچە ئىش كۆرگەندىن كېيىن ئۇجمە يوپۇرمىقى بىلەن بېقىلىدىغان نۇرغۇن پىلە قۇرتىغا ئىگە بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋىزانتىيىدە پىلە بېقىش بارلىققا كەلگەن».

تەيئاۋفانا (مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ ئاخىرى) نىڭ بايانلىرى يۇقىرىقى خاتىرىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. مىللېرنىڭ «گرىك يېزىقىدىكى تارىخىي ۋەسىقىلەر» دېگەن ئەسىرىدە بايان قىلىنغان ئەھۋاللارمۇ ئاساسەن يۇقىرىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. غەربلىكلەرنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرىدىن بىز بەزى مۇجمەل مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق. پىلە بېقىش ئۇسۇلى VII ئەسىردە شەرقىي رىمغا تارقىلىشتىن بۇرۇن غەربلىكلەرنىڭ جۇڭگونىڭ پىلە بېقىش، مەشۇت تارتىش ئۇسۇلىدىن تامامەن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدۇق. مەسىلەن، I ئەسىردىكى «مەۋجۇداتلار تەزكىرىسى» دېگەن ئەسەردە رىملىق ئالىم برونو مۇنداق دېگەن: شىرىسلار «ئورمانلىقتا پىلە باقىدۇ، يىپىكى دۇنياغا مەشھۇر، مەشۇت دەرەختىن چىقىدۇ، مەشۇت غوزىكى تېرىۋېلىنغاندىن كېيىن سۇدا نەمدىلىپ يىپەك چىقىرىلىدۇ، بۇنىڭدىن تاۋار ـ دۇردۇن توقۇلىدۇ. تاۋار ـ دۇردۇنلار رىمغا ئېلىپ كېلىنىپ سېتىلىدۇ. باي، بەگزادىلەرنىڭ خانىم ـ قىزلىرى بۇنىڭدىن كىيىم كىيىپ، كىشىلەرنىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتىدۇ». بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ چاغدا غەربلىكلەر پىلە بېقىش ئۇسۇلىدىن بىخەۋەر بولۇپ، «مەشۇت دەرەختىن چىقىدۇ» دېگەن قاراشتا بولغان. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇجمەل هالدا «داكچىندا كۆپ خىل دەرەختە پىلە بېقىلىدۇ» دېيىلگەن. ئەمە-

لىيەتتە بۇ ياۋا پىلنى كۆرسىتىدۇ. «يەنە سىپتە رەختلىرى بار ياكى تىۋىتلىق رەختلەر بار. بۇلار ياۋا پىلىنىڭكىدىن تەييارلىنىدۇ». پروكوپىنىڭ باياندىكى «سىرىندىيە» يەنى غەربىي يۇرتتىكى ئۇدۇننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كىشىلەردىن پىلە بېقىش، يىپەك تارتىش ئۇسۇلىنى ئۆگەنگەن دېگەن خاتىرىلەر شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئاپتورى: يىن چىڭ

ئۈچىنچى باب

خوتەننىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى تارىخى

بىرىنچى بۆلۈم تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت دەۋرىدىكى خوتەن

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى «تەبىئەتنى ئاساس قىلىدۇ، شۇڭا جۇغراپىيىلىك مۇھىت بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىدە مەلۇم بىر خىل تىپنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساس خاراكتېرلىك ئامىل» .①جۇغراپىيىلىك مۇھىت جەھەتتىكى پەرققە قاراپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى ئومۇمەن چوڭ قۇرۇقلۇق مىللىي مەدەنىيىتى ۋە دېڭىز - ئوكيان مىللىي مەدەنىيىتى دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ئاسىيانىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى مۇھىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، تەبىئىي ھالدا چوڭ قۇرۇقلۇق مىللىي مەدەنىيىتى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىنىڭ بىر رايون مەدەنىيىتى بۆلۈمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ئاسىيانىڭ كىندىكىدە بولغاچقا، چوڭ قۇرۇقلۇق مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. خوتەن بوستانلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىغا

---

① فېڭ شيەنيۇ: «جۇڭگو قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ تىپى»، «شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىگە دائىر مۇلاھىزىلەر» نىڭ بىرىنچى قىسمىغا بېسىلغان، ئىقتىساد گېزىتى نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 316 -، 317 - بەتلەر.

جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىي قاراقۇرۇم تېغى ۋە كۇئېنلۇن
تېغىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇتىشىدۇ. قاراقۇرۇم تېغى بىلەن
كۇئېنلۇن تېغىدىن باشلىنىدىغان يۇرۇڭقاش دەرياسى، قاراقاش
دەرياسى، چىرا دەرياسى، كېرىيە دەرياسى، نىيە دەرياسى ۋە
ساڭجۇ دەرياسى قاتارلىق ئېقىنلار بوستانلىقنىڭ ھاياتلىق مەنبە-
سى، مەدەنىيەت يىلتىزىدۇر. خوتەننىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتى
ھەم غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ بىر رايون مەدەنىيىتى بۆلۈمى
ھەم تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ۋە-
كىلىدۇر.

دۇنيادىكى ئىككى چوڭ مەدەنىيەت تىپىدا ئېگىپي مەدەنىيىتى
دېڭىز - ئوكيان مەدەنىيىتىگە كىرگەندىن سىرت، باشقىلىرى
پۈتۈنلەي چوڭ قۇرۇقلۇق مەدەنىيىتىدۇر. «جوڭخۇا ئىمپېرىيە-
سى خۇاڭخې، چاڭجياڭ دەريالىرى ۋادىسىدا قۇرۇلغان. ھىندىس-
تاندا بولسا ئەڭ بۇرۇنقى ئىنسانلار پائالىيەت قىلغان جاي ھىندى
دەرياسى ۋە گانگى دەرياسى ۋادىسى ئىدى. سۇمىرلار مىسوپوتامى-
يىگە كىرگەندىن كېيىن، دەجلە دەرياسى ۋە فۇرات دەرياسى
ئارىلىقىدا ئەڭ دەسلەپكى بابىل - ئاسسۇرىيە مەدەنىيىتى بارلىققا
كەلگەن. مىسىر مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كەلگەن جايى نىل دەريا-
سى ۋادىسى بولۇپ، نىل دەرياسى بىۋاستە يېتىشتۇرگەن...
قىسقىسى، بۇ قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى چوڭ دەريانى
بويلاپ تەرەققىي قىلغان، شۇڭا ئارخېئولوگلار ئۆز ئادىتى بويىچە
دەريانى مەدەنىيەتنىڭ زۆرۈر شارائىتى دەپ قارايدۇ. مۇشۇنىڭغا
ئاساسلانغاندا، خوتەن بوستانلىقىدىن ئېقىپ ئۆتكەن دەريالارمۇ
بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ مۇھىم شارائىتى-
دۇر. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشتىن مەلۇم بولدىكى، خوتەننىڭ
يىغىش، ئوۋ - ئوۋلاش مەدەنىيىتىدىن ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق،
چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىگىچە بولغان مەدەنىيەت باسقۇچى (بۇ پۈت-
كۈل باسقۇچنى يېزىق پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت باسقۇ-

چى دەپ ئاتاش بەلكىم تېخىمۇ مۇۋاپىق بولار) غا خاس مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمۇ دەريا ۋادىلىرىدىن تېپىلدى. تېپىلغان كېسىشكە ئىشلىتىلىدىغان ئىككى بىسلىق تاش قورالنىڭ ئورنى قارا ياناتاق. نىڭ جەنۇبىغا 10 كىلومېتىرچە كېلىدىغان يۇرۇڭقاش دەرياسى. نىڭ ئوڭ قىرغىقىدا؛ نىيە دەرياسىنىڭ شەرقىي باشلىمىدىكى ئۇلۇغساي بىلەن غەربىي باشلىمىنىڭ قويۇلىدىغان جايىنىڭ جەنۇ. بىدىكى ئۈچ بۇرجەك جايدا سىپتاتاش مېغىز، سىپتاتاش ياپراق قاتارلىقلار تېپىلدى؛ قۇم ئارىلاشقان قىزىل ساپال پارچىسى ۋە باشقا تاش بۇيۇملاردىن تۇۋرۇكسىمان تاش مېغىز، سۇس قوڭۇر رەڭ كۋارتسلىق تاش ياپراق قاتارلىقلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا كېرىيە ناھىيىلىك سۇ رايى پونكىتىنىڭ جەنۇبىغا تۆت كىلومې. تىرچە كېلىدىغان كېرىيە دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى ۋە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە 17 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى دەريا ئېقىنىدىن تېپىلدى، سېرىق ماتا يوللۇق ساپال پارچىسى، سۆڭەك پارچىسى، تاش ۋە گۇلخان ئىزى تېپىلغان جاي گۇما ناھىيىسى كىلياڭ كەنتىدىن 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى تازغۇننىڭ ئوڭ قىرغىقىدا، كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى. دىنمۇ تاشتىن ياسالغان قىرىش سايمىنى، ئۇچلۇق سايمان، سىلىقلانغان تاش پارچىسى قاتارلىقلار قېزىپ چىقىلدى. خوتەن. نىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى. نىڭ بەلگىسى بولغان سامپۇل قەبرىستانلىق تۇركۇمى ئىزىمۇ يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدا بولۇپ، ئۇ يەردىن ياغاچ تاۋۇت، ياغاچ سايمان، يۇڭ توقۇلمىلار، ساپال بۇيۇملار، تاش مۇنچاق، مىس ئەسۋاب قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چىق. تى. تاغ - دەريا، بوستانلىق، ئىنسانىيەت — مەدەنىيەت خوتەن مەدەنىيىتىنى تەشكىل قىلغان زەنجىر، سانسىزلىغان جىلغىلار. نىڭ شىر - شىر سۇلىرى توپلىشىپ قويۇلىدىغان سانسىزلىغان دەريا ئېقىنلىرىنىڭ تولىسى تاغ ئېتىكىگىچە ئېقىپ كېلىپ، تاغ

ئېتىكىگە يېقىن بولغان قۇملۇققا كەلگەندە دەرھال قۇرغاق قۇمغا سىڭىپ كېتىپ دەريا يولىنى يوقىتىپ قويىدۇ. بۇ ئاتالمىش «كۆتمەك دەريا بولۇپ، ئۇ قۇملۇقتا غايىب بولغان جاي بوستانلىققا ئايلانغان.①» قۇم دېڭىزىدا يېگانە كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان پارچە - پارچە بوستانلىقلار گەرچە جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنىڭ چەكلىمىسىدە «ئۆزىنى ئۆزى ئايرىپ تۇرۇش» مېخانىزمىغا ئىگە بولسىمۇ، قەدىمكى تاغ ئالدىدىكى ۋە بوستانلىقتىكى ئاھالە ھەمىشە سىرت بىلەن ئالاقە قىلىشقا پۇرسەت ئىزدەيتتى. ھەرخىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا تۇرتكىسى تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت باسقۇچىدىمۇ بۇ خىل ئەھۋالنى ئىپادىلىگەنىدى. يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن يات مەدەنىيەتنىڭ بىر - بىرىگە تۇرتكە بولۇشى خوتەن بوستانلىقىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغان بولۇپ، بەلكىم خوتەن بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالماسلىقىنىڭ سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن.

يىغىش، ئوۋ ئوۋلاش مەدەنىيىتىدىن ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىگىچە بولغان خوتەننىڭ تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيىتىدە گەرچە تېخى بىر مۇنچە كەم ھالقىلار بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن مەدەنىيەتنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى، يەنى دەسلەپكى مەزگىلدىكى تاغ ئالدى مەدەنىيىتى ۋە كېيىنكى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن رەتلەپ چىققىلى بولىدۇ. بۇنى مۇنداق يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: (1) خوتەننىڭ تاغ ئالدى بەلۋىغى ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى؛ (2) تەبىئەتكە چوقۇنۇش قائىدىسى ۋە ئېتىقادى؛ (3) دەپنە ئادىتى ۋە ھاياتلىق قايتىپ كېلىش ئېڭى؛ (4) كوئېنلۇن تېغى ۋە كوئېنلۇن ئەپسانىلىرى.

① ماسىدا كۆتۈبوكىر مىناسى: «قەدىمكى تەڭرىتېغىنىڭ تارىخىي جۇغراپىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات»، چېن جۇنمۇ تەرجىمىسى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1987 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 3 - بەت.

1. خوتەننىڭ تاغ ئالدى بەلۋىغى ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

تاش قورال، ساپال قاچا، ياغاچ سايمان، مىس قورال، تۆمۈر قورال ۋە توقۇلما بۇيۇملار مەدەنىيەتنىڭ بۇيۇملاشقان ھالىتى. تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت دەۋرىدىكى ئىپتىدائىي قوراللار تارىختىن بۇرۇنقى ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنىڭ ئاستا ـ ئاستا تەرەققىي قىلىشىنىڭ بەلگىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارنىڭ ئىجادىي ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ئېستېتىك قابىلىيىتىنىڭمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلىشىدۇر. تاش قورالنى مىسالغا ئالساق، خوتەننىڭ تاغ رايونىدىن كونا تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىككى بىسلىق كېسىش سايمىنى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ رولى ئاساسەن ئەمەلىي ۋە مەنپەئەتلىك بولۇش قاتارىغا كىرىدۇ، يەنى ھايۋانلارنى ئوۋلاش ياكى ھايۋانات گۆشىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئىشلىتىلگەن. سىپتا تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بولغان سۇس قوڭۇر رەڭلىك كۇۋارتس تاش ياپراق ۋە ھەرخىل قىرىش سايمانلىرى، مەيلى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن، ياكى سىپتىلىق جەھەتتىن بولسۇن، كۆپ مەنبەلىشىش، مۇرەككەپلىشىش ۋە سىپتىلىششقا قاراپ تەرەققىي قىلغان. لېكىن، بۇ باسقۇچتىكى تاش قوراللار يەنە ئىشلەتكىلى بولۇش ئاساس قىلىنغان بولۇپ، پايدىلىق بولمايدىغان بېزەكلىك تەرىپى كەم، خوتەننىڭ بوستانلىق تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە بولسا، ساپال سايمان، ياغاچ سايمانلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشى بىلەن، تاش قوراللارنىڭ بېزەكلىك تەرىپى تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كېلىدىغان بولۇشچانلىقى يەنىلا كۈچلۈك بولغان. لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان تاش بېزەك بۇيۇملار ئىچىدە ئۈششاق تاشتىن ياسالغان تاش يۈن مارجانلىرى بار بولۇپ، «ئۈششاق قۇمتاش، سۇركەپ ياسالغان، ئۇزۇن چاسا

شەكىللىك، بىرلا تۆشۈك ئېچىلغان، بىسى ياپىلاق ئىككى بىس-لىقلىرى بار ئىدى.»① تاش مونچاقلاردىن سۇس قىزىل رەڭلىك ھېقىق مونچاق، سېرىق قاشتېشى مونچاق ۋە ئاق تاش مونچاقلار بار ئىدى. «قېزىۋېلىنغاندا مونچاق تۆشۈكىنىڭ ئىچىدە يۇڭ يىپ قېپقالغان ياكى يۇڭ يىپقا ئۆتكۈزۈلگەن مارجان ھالىتىدە چىقتى» ، يەنە تاش ئۇرچۇقمۇ چىقتى: خوتەن قاشتېشىدىن ياسال-غان بۇيۇملاردىن خوتەن رايونىدا قېزىۋېلىنغانلىرى ئىچىدە سام-پۇلدىن تېپىلغىنى ئەڭ بالدۇر بولسىمۇ، لېكىن ئەنياڭ يىن سۇلالىسى خارابىسىدىكى فۇخاۋ قەبرىسىدىن تېپىلغان قاشتاش بۇيۇمى بۇنىڭدىنمۇ بالدۇر بولۇپ، ئۇ خوتەن قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن. لوپنۇردىن تېپىلغان قاشتېشى پالتا ئاپئاق بولۇپ، خوتەننىڭ «قوي يېغىسىمان قاشتېشى» دىن ئىشلەنگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. «قاشتېشى تاشلارنىڭ سەرخىلى» ، ئالاھىدە بىر خىل تاش بولۇپ، گۆھەر ئىنسانلارنىڭ بىر زىننەت بۇيۇمى بولۇشتىن ئىلگىرى ئېتىقاد ئوبيېكتى قىلىنىپ، تىلتۇ-مار ياساشقا ئىشلىتىلگەن»②. تاش (قاشتېشى) بويناسقۇ ياكى مارجان دەسلەپكى دەۋردە نوقۇل ھالدا بەدىئىي بېزەك قىلىنمى-غان، بەلكى كىشىلەر ئۇنىڭ سېھىرلىك كۈچىنىڭ ئىنسانلارغا نىسبەتەن قوغداش رولى بارلىقى، يەنى قوغداش ئىلاھىيلىق رول ئوينايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن، شۇڭلاشقا، كۆپ ھاللاردا بەزى ئالا-ھىدە تاشلارنى تۇمار قىلىپ ئېسىۋالغان. «قاشتېشى پالتا بىلەن قاشتېشى ئۇرچۇق نوقۇل ئىشلەپچىقىرىش قورالى ئەمەس، «ئەر-لەر يەر تېرىپ، ئاياللار رەخت توقۇش» نىڭ ئىپادىلىنىشى ئە-مەس، بەلكى ئۆلگۈچىنىڭ جىنسى ئايرىمىسىنىڭ بەلگىسىدۇر... بىزنىڭ قارىشىمىزچە، يىراق قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن ئىنسانلار-

---

① شىنجاڭ مۇزېيى: «لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېزىشتىن دوكلات» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» نىڭ 1989 - يىل 2 - سانى.

② ۋاڭ شياۋلىيەن: «جۇڭگونىڭ ئەپسانە دۇنياسى» ، يازغۇچىلار نەشرىياتى، 1991 - يىل 2 - ئاي نەشرى، 122 - بەت.

مۇ پالتىنى ئەرلىكنىڭ سىموۋولى قىلغان. يۇمىلاق شەكىللىك
ئۇرچۇق بولسا يىراق قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن ئىنسانلار تەرىپىدىن
ئاياللارغا سىموۋول قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن پالتا يەنە ئەرـ
لىكنىڭ سىموۋولى بولۇپ قالغان»①روشەنكى، خوتەننىڭ تارىخـ
تىن بۇرۇنقى مەدەنىيىتىگىمۇ جىنسى ئەزاغا چوقۇنۇش مەدەنىيەـ
تىنىڭ تامغىسى بېسىلغان.

خوتەندىن تېپىلغان تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت دەۋرىگە
ئائىت ساپال قاچىلاردىن دەسلەپتە كەڭ تارقالغىنى قوڭۇر ئارىلاشما
قىزىل ساپال قاچا بولۇپ، سىزىق بېزەكلىرى يوق ئىدى، كېيىن
كىلىياڭدىكى خارابىدىن سېرىق ماتا يوللۇق ساپال پارچىسى تېپىلـ
دى، سامپۇلدىكى قەدىمكى قەبرىدىن كوزا، قازان، قاتارلىق 45
پارچە ساپال قاچا تېپىلدى، ئۇلارغا دولقۇن سىزىق، ياي سىزىق،
تىك سىزىق، ئەگرى سىزىق ۋە نەقىشلەر چىقىرىلغان. ئەپسۇسـ
لىنارلىقى شۇكى، خوتەن ۋىلايىتىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىـ
لار (ساپال پارچىلىرى) ئىچىدە تەبىئەتتىكى شەيئىلەرنىڭ تەسـ
ۋىرىگە تەقلىد قىلىش باسقۇچىغا دائىر ماددىي بۇيۇم ئىسپاتى
يوق، ئابىستراكىت شەكىلگە ئۆزگىرىش باسقۇچىغا بىۋاستە
كىرگەن مەزمۇنلار بار، يەنە كېلىپ بۇنىڭ ۋاقتى خېلىلا كېـ
يىن. ساپال قاچىلاردا تۇرلۇك سىزىق نۇسخىلىرىنىڭ پەيدا بولۇـ
شى «ئاساسىي گەۋدىنى ئابىستراكىت قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكتىن
ئوبرازنىڭ ئەسلىي شەكىل تەركىبى ئۈزلۈكسىز چىقىرىۋېتىـ
لىپ، نوقۇل بېزەك ھالەت شەكىللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىدىن تېپىلغان تارىختىن بۇرۇنقى تاش قورالـ
لار دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتىردىن ئارتۇق ئېگىز بولغان ئېـ
گىزلىك — سوغۇق، قۇملۇق بەلۋېغىدىن 1500 مېتىرغىچە
ئېگىز بولغان يەلپۈگۈچسىمان كەلكۈن چۆكۈندىسى بەلۋېغىچە

① جاۋگوخۇا: «جىنسىي ئەزاغا تىۋىنىش مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل 2 ـ ئاي نەشرى، 264 ـ بەت.

بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدىن تېپىلىدۇ. خوتەننىڭ تاغ ئالدى
بەلۋىغى تاش قورال مەدەنىيىتىنىڭ قايسى يۆنىلىشكە قاراپ تە-
رەققىي قىلغانلىقى توغرىسىدا، ئالىملار كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇ-
قىرى ئېقىنىدىكى باش كەڭسۇلاغ تاش قوراللار ئاخىرقى دەۋرى
مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسىگە ئاساسەن، ئېھتىمالغا ئەڭ يېقىن يول
كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا تەرەققىي قىلىش دەپ قاراي-
دۇ. تاش قوراللارنى ياساش ئۇسۇلى، شەكىل ئالاھىدىلىكلىرى-
دىن قارىغاندا، تۇرپان ۋىلايىتىدىكى يارغول ۋە ئاستانىدىن چىق-
قان ئوخشاش دەۋردىكى تاش قوراللار بىلەن بىردەكلىككە ئىگە.
خوتەن ۋىلايىتىدىن چىققان سىپتا تاش قوراللاردىن قارىغاندا،
ئۇنىڭ شىمالىي جۇڭگو، شەرقىي - شىمالىي ئاسىيا، شىمالىي
ئامېرىكىدىن چىققان سىپتا تاش قوراللار بىلەن ئوخشاش بىر
ئەنئەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ»①. «يۇقىرىدا
ئېيتىلغان ئەنئەنە بىلەن تەڭ تەرەققىي قىلغىنى گىئومېتىرىك
شەكىلدىكى سىپتا تاش قورال ئەنئەنىسىدۇر. ئۇنىڭ بىر تەرەققى-
يات مەركىزى غەربىي ئاسىيادا. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا
ئاسىيا قىسمى ۋە ئاففانىستاننىڭ مانېرىياللىرىدىن بۇ ئەنئەنىنىڭ
تەسىرى شەرقتە پامىر ئېگىزلىكىگىچە بارىدىغانلىقى مەلۇم...
پامىر ئېگىزلىكى گويا ئىككى سىپتا تاش قوراللار ئەنئەنىسىنىڭ
بىرلەشكەن ئورنىدەك قىلىدۇ.»②

خوتەن ۋىلايىتىدىن قېزىلغان ساپال قاچىلاردىن، بولۇپمۇ
رەڭلىك ساپال قاچىلاردىن مەدەنىيەتنىڭ شەرق ۋە غەربتىن كې-
لىپ خوتەندە ئۇچراشقان ئېنىق مۇناسىۋىتىنى كۆرۈۋالغىلى بو-
لىدۇ. بەزىلەر مۇنداق قارايدۇ: «ياڭشاۋ مەدەنىيىتىدىن باشلان-
غان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتى جۇڭگو چېگ-

---

① . خۋاڭ ۋېيۋېن قاتارلىقلار: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە يېڭىدىن بايقالغان تاش قوراللار»، «ئىنسانشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 - يىل 4 - سان.

② خۋاڭ ۋېيۋېن قاتارلىقلار: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە يېڭىدىن بايقالغان تاش قوراللار»، «ئىنسانشۇناسلىق ئىلمى ژۇرنىلى»، 1988 - يىل 4 - سان.

رىسى ئىچىدە كەڭ تارقالغان بولۇپ، غەربىي تارىمىقى گەنسۇ، نىڭشىيادىن شىنجاڭغا كىرگەن، ۋاقتى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5000 - يىلىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىلىغىچە بولغان، شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى خوتەن، گۇما، شايار، ئىلى دەرياسى ۋادىسى ھازىر مەلۇم بولغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدىكى ئاخىرقى چېكى[1] بەزى ساپال قازان، ھېجىرلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىققان ئوخشاش خىلدىكى ساپال قاچىلار بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. شۇڭا، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى يۆنىلىشتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ ئۇرۇلۇشى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى شەرققە مايىل بولغان، لېكىن شۇنىڭ بىلەن تەڭ، غەربتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىمۇ بار بولۇپ، مەدەنىيەتنىڭ يەرلىكلىشىشى ئەتراپتىكى رايونلار بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىش ۋە مۇناسىۋەتلىشىش جەريانىدا شەكىللەنگەن.

2. تەبىئەتكە چوقۇنۇش قائىدىسى ۋە ئېتىقاد

دۇنيادىكى ھەممە مىللەت تەبىئەتكە چوقۇنۇش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن، چوقۇنىدىغان نەرسە تەبىئەتتىكى جىمى شەيئى — ئاسمان، يەر، كۈن، ئاي، تاغ - دەريا، چاقماق، شامال، ئوت، قۇش، ھايۋان، قۇرت، بېلىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت جىمى نەرسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لېكىن، ئېتىقاد نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ئېتىقادى ئەمەس. «ئەڭ دەسلەپكى ئېتىقاد ئېھتىمال چۈش كۆرۈشنىڭ تەسىرىدىن پەيدا بولغان روھقا ئېتىقاد قىلىش بولۇشى مۇمكىن، ئادەمنى تەن ۋە روھقا ئايرىغاندىن كېيىنلا ئاندىن

[1] شېن خۇۋېي: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل 3 - ئاي نەشرى، 6 -، 7 - بەتلەر.

جىن - ئالۋاستى پەيدا بولغان، يەنە ئۇنى ئۆزىدىن تەبىئەتكە
كېڭەيتىش ئارقىسىدا تەبىئەتتىكى شەيئىلەرگە چوقۇنۇش، جۈمە-
لىدىن ئاسمان ئىلاھى، يەر ئىلاھى، شامال مۇئەككىلى، يامغۇر
مۇئەككىلى، قۇش مۇئەككىلى، دەرەخ مۇئەككىلىگە چوقۇنۇش
پەيدا بولغان. يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، سۈنئىي نەرسىلەرگە — ئىشىك
مۇئەككىلىگىمۇ چوقۇنۇشقا باشلىغان.»[1] خوتەن ۋىلايىتىدىكى
ئىپتىدائىي ئاھالىنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشى ۋە ئېتىقادىمۇ بۇ
قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. لېكىن، دەسلەپكى دەۋرنىڭ ماددىي
ئىسپاتى كەمچىلرەك بولۇپ، تولىسى كېيىنكى رىۋايەتلەردە ساق-
لىنىپ قالغان.

«بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دە ئۇدۇندا
دۆلەت قۇرۇلغانلىق توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەت بار: «شۇنداق
قىلىپ، خان بارگاھىنى يۆتكەپ، چوڭ شەھەر سېلىپ ئادەملىرى-
نى (توپلاپ)، ئويلىغان جىمىكى ئىشلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇپتۇ.
ئىشقا ئاشۇرغان بولسىمۇ...، لېكىن ئۇنىڭ ۋارىسى يوق ئىكەن.
چۈنكى، تەختكە ئولتۇرۇش ئۈچۈن ئىنىلىرى ياكى ئوغۇللىرى
يوق ئىكەن. خەلق بۇنىڭدىن ئەنسىرەپ ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ، بۇ
چاغدا ئۇلار ئاقساقاللارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە شامىن ئىبادەتخانى-
سىدىكى ماخارايشىراۋانا ئالدىغا بېرىپ، ئۇنىڭغا يېلىنىپ، تەخت-
كە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن بىر ھۆكۈمران تېپىپ بېرىشنى ئۇنىڭ-
دىن سوراپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىغا جاۋابەن ماخارايشىراۋانانىڭ
پېشانىسىدا بىر يېرىق پەيدا بولۇپ، بىر بوۋاق چىقىپتۇ. خەلق
خۇشاللىق ئىچىدە ئۇنى شەھەرگە ئېلىپ كەپتۇ، شەھەرگە كېلىپ
بالا زادىلا ئىمىشكە ئۇنىماپتۇ. پۈتۈن خەلق بۇنى كۆرۈپ ئۇنىڭ
ئۆلۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ مەشئەل، ئىسرىقدانلارنى كۆتۈرۈپ
قايتىدىن ماخاراجاۋايشىراۋانانىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە بالىنى بېقىپ

---

① سۈڭ جاۋلىن: «مىللىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، مەرك-
زىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى مىللەت تەتقىقات ئورنىنىڭ كونسىپىكى، 1997 - يىلى 2 - ئاي.

بىرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. شۇئان ماخاراجاۋايشىراۋانانىڭ ئالدىدا
يەر گويا ئادەمنىڭ كۆكسىدەك كۆتۈرۈلۈپ، ئۇ يەردىن ئاجايىپ
تاتلىق بىر تۈپ شېكەر قومۇشى ئۈنۈپ چىقىپتۇ. ئۇ گويا سۈتكە
ئوخشايدىكەن. بالا ئۇنى ئېمىپ چىرايلىق ئۆسۈپ چوڭ بوپتۇ.
كۈنلەر، ئايلار ئۆتۈپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ لاياقەتلىكلىكىنى كۆتۈ-
رۈپ ئۇنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇ ئامەتلىك، ئۇلۇغ، ھەيۋەت-
لىك، جەسۇر ۋە مەردانە ھۆكۈمران بولۇپتۇ. ئىلاھقا ئاتاپ
بۇتخانىلار سالدۇرۇپتۇ. ئۇدۇننىڭ ھازىرقى ھۆكۈمرانى ئەنە شۇ-
نىڭ ئەۋلادى ئىكەن»[①] . شۇەنزاڭ بۇ رىۋايەتكە گەرچە بۇددا
دىنىنىڭ نۇر چەمبىرىكىنى كىيگۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ-
دىن ئۇدۇن خەلقىنىڭ دەسلەپكى زاماندا تەبىئەتكە چوقۇنغانلىقى
ۋە ئېتىقادىغا دائىر ئۇچۇر چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇدۇندا دۆلەت قۇ-
رۇلغانلىق توغرىسىدىكى رىۋايەتتىكى «يەر ئەمچەك رىۋايىتى»
زېمىنغا چوقۇنۇش ۋە ئانا ئىلاھقا چوقۇنۇشنىڭ مەھسۇلى. چۈن-
كى، «مۇقەددەس زېمىننى ئىلاھ ياراتقان، زېمىندا زىرائەت ۋە
باشقا مەۋجۇداتلار ئۆسىدۇ دەيدىغان پاكىتلار سەۋەبىدىن، ئىپتى-
دائىي ئىرىقچىلىق جەمئىيىتىدە زېمىننىڭ مۇنبەتلىكى بىلەن
ئاياللارنىڭ نەسىل قالدۇرۇشچانلىقى كۆپ ھاللاردا ئۆزئارا بىر-
لەشتۈرۈپ، زېمىن بىلەن بالىياتقۇنى مۇناسىۋەتلىك قىلىپ كۆر-
سىتىدىغان ئېتىقاد خاھىشى بارلىققا كەلگەچكە، زېمىنمۇ دائىم
ئىپتىدائىي ئانا ئىلاھ قىلىنغان. »[②] ئالىملارنىڭ قارىشىچە، ئۇ-
دۇننىڭ دۆلەت ئىسمى بولغان «يەر ئەمچەك» دېگەن رىۋايەت
خەلق ئارىسىدىكى ساددا رىۋايەتتىن كەلگەن بولۇپ، بۇددا دىنى-
نىڭ تۈس كىرگۈزۈشى ئارقىلىق دۆلەت قۇرۇش توغرىسى-
دىكى رىۋايەتكە ئايلانغان. ئۇدۇن بىراھما تىلىدا «كۇستانا»

---

① «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسىگە ئىزاھات»، جى شيەنلىن قاتارلىقلار ئىزاھلىغان، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1995 ـ يىلى 2 ـ ئاي نەشرى، 1008 ـ بەت.

② ۋاڭ شياۋلىيەن: «جۇڭگونىڭ ئەپسانە دۇنياسى»، جۇڭگو يازغۇچىلار نەشرىياتى، 1991ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى، 171 ـ، 172 ـ بەتلەر

(kustana) دەپ ئاتالغان بولۇپ، «ku» دېگەن «يەر»،
«stana» دېگەن «ئاياللارنىڭ ئەمچىكى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرى-
دۇ. يەر ئەمچەك رىۋايىتى تەبىئىي ھالدا ئانا ئىلاھقا ئېتىقاد
قىلىشنىڭ يالدامىسى بولۇپ، ئوۋ ئوۋلاش، يىغىشتىن ئىپتىدا-
ئىي تېرىقچىلىققىچە ئاياللار دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ
كەشپىياتچىسى، تېرىقچىلىق ئەمەلىيىتى ئاياللار بىلەن مۇناسى-
ۋەتلىك بولغاچقا، ئاياللارمۇ مول ھوسۇلنىڭ سىمۋولى بولۇپ
قالغان. يەنە بىر جەھەتتىن، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنىمۇ قەدىمكى
ئاھالىلەر ئاساسەن ئاياللارغا تايىنىدۇ دەپ قارىغان. مول ھوسۇل
ئايال ئىلاھى بىلەن پەرزەنت كۆرۈش ئايال ئىلاھىغا چوقۇنۇش
شۇ دەۋرنىڭ تىپىك بەلگىسى بولغان، ئۇدۇندا دۆلەت قۇرۇش
توغرىسىدىكى رىۋايەتنى ئوراپ تۇرغان بۇددا دىنى تۇمانىنى تارقى-
تىۋەتكەندە، ئۇ خوتەننىڭ دەسلەپكى ئاھالىسىنىڭ دەسلەپكى مەز-
گىلىدىكى چوقۇنۇش ۋە ئېتىقادىنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ چىقى-
دۇ، بۇنداق چوقۇنۇش نەزىر - چىراغ قىلىش شەكلىدە ئېلىپ
بېرىلىپ، ئىلاھلارغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ھازىرلىنىدۇ.

لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن ئات نەزىر
قىلىنغان ئىككى گۆر تېپىلدى. ئات پۇتىنى تۆز سۇنۇپ، بېشىنى
شەرققە، يۈزىنى غەربكە قىلىپ يېنىچە ياتقۇزۇلۇپ، ئۈستىگە
قومۇش ۋە دەرەخ شېخى يېپىلغان. پېشانىسىگە قۇشنىڭ ئاق
پېيى قىستۇرۇلغان. مۇشۇ ماددىي پاكىت ئارقىلىق دەلىللىگىلى
بولىدىغانلىرىدىن «كېيىنكى خەننامە، بەنچاۋنىڭ تەرجىمىھالى»
دىكى خاتىرىمۇ بار: «بۇ چاغدا ئۇدۇن خانى گۇاڭدى يەكەن
بەگلىكىنى يېڭىپ جەنۇبىي يولدا زومىگەر بولۇۋالغانىدى،
ھۇنلارمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ بۇ بەگلىكنى قوغداۋاتاتتى. بەنچاۋ غەر-
بىي يۇرتقا ئەلچىلىككە چىقىپ، ئالدى بىلەن ئۇدۇنغا كەلدى.
گۇاڭدى ئۇنىڭغا ناھايىتى سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. ئۇنىڭ ئۇس-
تىگە ئۇدۇنلۇقلار شامانغا ئېتىقاد قىلاتتى، باخشى: «ئىلاھنىڭ

غەزىپى تېشىۋاتىدۇ، نېمە ئۈچۈن خەن سۇلالىسىغا مايىل بولىسى-
لەر؟ خەن ئەلچىسىدە بىر قارا تۈمشۇق قۇلا ئات بار ئىكەن،
شۇنى ئەكىلىپ ماڭا نەزىر قىلىشقا بېرىڭلار» دېدى. گۇاڭدى
دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ بەنچاۋنىڭ ئېتىنى سورىدى، بەنچاۋ بۇ
ئىشلارنى ئاستىرتتىن بىلىپ بولغانىدى، شۇڭا ئاتنى بېرىشكە
قوشۇلدى، بىراق، باخشىنىڭ ئۆزى كېلىپ ئاتنى ئەكىتىشنى
ئېيتتى. بىردەمدىن كېيىن باخشى كەلدى. بەنچاۋ باخشىنىڭ
كاللىسىنى ئېلىپ گۇاڭدىغا ئەۋەتىپ بەردى» . ئۇدۇندىكىلەرنىڭ
باخشىغا بەك ئىشىنىشىدىن قارىغاندا، باخشىنىڭ ئاتنى نەزىر
قىلىشقا سورىشىدىن ئۇدۇندا ئاتنى نەزىر - چىراغ قىلىشقا ئىش-
لىتىش رەسىم - قائىدىسى بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولى-
دۇ. ئۇنداقتا ئاتنى قايسى ئىلاھقا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىدۇ؟
تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە دەسلەپكى دەۋردە ساكلا-
رنىڭ ھەرىكەتلىنىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتتىن قارىغاندا،
ساكلار ئاتنى قۇياش ئىلاھىغا ئاتاپ نەزىر قىلىشقا ئىشلەتكەن.
ساكلار ھەرقايسى ئىلاھلار ئىچىدىن قۇياش ئىلاھىغىلا چوقۇنغان
بولۇپ، ئۇلارنىڭ قۇياش ئىلاھقا ئاتاپ قۇربانلىق قىلغىنى ئات-
تۇر. ئۇلارنىڭ ئاتنى قۇربانلىققا ئاتىشىنىڭ سەۋەبى: «ئادەمزات
ئارىسىدا ئەڭ تېز بولغان ئاتلا ئىلاھلار ئىچىدىكى ئەڭ تېز بولغان
قۇياشقا مۇناسىپ كېلىدۇ دەپ قارىغانلىقىدۇر»[1] بۇنداق نەزىر -
چىراغ رەسىم - قائىدىسىدە داخان ئىلاھ بىلەن ئۈچرىشىش
رولىنى ئوينىغان. باخشىنىڭ نەزىر - چىراغ مۇراسىمىدا
ئاساسەن «ئۇسسۇل ئارقىلىق ئىلاھنى چاقىرىپ (شۇي شېن
«سۆز - خەتلەر ئىزاھاتى») ، ئۇسۇل ئارقىلىق قۇياش ئىلاھى-
نىڭ كۆڭلىنى ئېلىشى، قۇياشقا چوقۇنۇش مۇراسىمىنىڭ مۇھىم
ئالاھىدىلىكى بولغان.

---

① ھىرودوت يازغان، ۋاڭ جياجۇەن تەرجىمە قىلغان: «تارىخ»، سودا نەشرىياتى، 1950-
يىلى 6 - ئاي نەشرى، 274 - بەت.

خوتەننىڭ دەسلەپكى ئاھالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تە-
بىئەتكە چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرىدىن ئۆزلىرى ياشىغان ۋادىدىكى
دەريا، چاشقان، دەرەخ، تاغ، كەپتەر قاتارلىقلارمۇ بار بولۇپ،
بۇ تەبىئىي شەيئىلەرمۇ ئۇلارنىڭ «ھەممە نەرسىنىڭ جېنى بار
نەزەرىيىسى» دىكى تەبىئەت ئىلاھىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3 . دەپنە ئادىتى ۋە قايتا تىرىلىش ئېڭى

دەپنە قىلىش ئادىتى تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم
بەلگىسى، قانداق دەپنە قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلسا، قانداق دەپنە
مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلسە، شۇنداق دەپنە تۈزۈمى بولىدۇ. بۇلارنىڭ
ھەممىسى چوڭقۇر قاتلاملىق مەدەنىيەت ئەھمىيىتىگە ئىگە. تا-
رىختىن بۇرۇنقى ئادەملەر روھ ئۆلمەيدۇ دەپ ئىشەنگەچكە، ئۇلار-
غا نىسبەتەن ئېيتقاندا دەپنە مۇراسىمى «ياشاش ئۈمىدىگە بولغان
تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق» نى ئىپادىلەيدۇ. دەپنە مۇراسىمى
ھاياتلىقنىڭ باشقا بىر خىل قايتىپ كېلىش شەكلى بولغان.
خوتەن ۋىلايىتىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى دەپنە مەدەنىيىتى ھازىر
يەنىلا خىرە نۇقتا بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئاخىرقى مەزگىلدىكى سامپۇل
قەبرىلىرىدىن بۇرۇنقى ئەھۋالنى ئازدۇر - كۆپتۇر بىلگىلى بولىدۇ.
لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇلدا قېزىلغان قەدىمىي قەبرىنىڭ
تىپىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ كىچىك تاشقىرىقى گۆرى بار، پىچاق
شەكىللىك گۆر، تىك تۆت بۇلۇڭ ئورەك شەكىللىك گۆر، ئۆل-
چەملىك شەكلى بولمىغان تىك ئورەك گۆر قاتارلىق تىپلىرى
بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسى تىك ئورەك شەكلىدىكى گۆرلەر؛
دەپنە قىلىش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، يالغۇز دەپنە قىلىش، توپ
دەپنە قىلىش ۋە قوشۇپ دەپنە قىلىش، ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇپ
پۇتىنى تۈز قىلىپ قويۇش، پۇتىنى قىسمەن كېسىش (بەدىنىنى
كېسىپ دەپنە قىلىش دېمۇ ئاتىلىدۇ)، ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇپ
پۇتىنى يىغىپ قويۇش ۋە دۈم ياتقۇزۇپ قويۇش، پۇتىنى تۈز

ئۇزارتىپ يېنىچە ياتقۇزۇش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلغان؛ دەپنە جابدۇقلىرىدىن ياغاچ تاۋۇت، جەسەتنى يۆگەيدىغان كىگىز، قومۇش، چارچاپ قاتارلىقلار بار بولۇپ، ساندۇققا سالماي دەپنە قىلغانلىرىمۇ بار، بىز بۇ يەردە ئىپتىدائىي دەپنە ئادىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى دەپنە مەدەنىيىتى مەسىلىسىنىلا مۇھاكىمە قىلىمىز.

سامپۇل قەدىمىي قەبرىلىرى يەر يۈزىدە قەبرە بەلگىسى قويۇلمايدىغان قەبرە قاتارىغا كىرىدۇ، بۇ ئىپتىدائىي دەپنە ئادىتىنىڭ يالدامىسى. «جۇ قۇرئىنامىسى. تەبىرنىڭ داۋامى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «بۇرۇنىسىدا دەپنە قىلىدىغانلارنى ئوت - چۆپلەر بىلەن قېلىن ئوراپ دالىدا يەرلىكىدە قوياتتى. قەبرە بەلگىسى قويۇلمايتتى، دەپنە قىلىنغان ۋاقتىنى ساناپمۇ بىلگىلى بولمايتتى.» بۇنداق دەپنە قىلىش ئادىتى ئومۇمەن قانداشلىق مۇناسىۋەتتىن تەركىب تاپقان چوڭ ئۇرۇقداش ئائىلىلەردە ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭدا كۆپىنچە جامائە قەبرىستانلىقىنى بىرلىك قىلىپ، توپ دەپنە قىلىش تۈزۈمى قوللىنىلىدۇ. سامپۇلدىن MOI قەبرىگە 113 جەسەت قويۇلغان، MO2 قەبرىگە 146 جەسەت قويۇلغان بولۇپ، ئەر ئايال، قېرى - ياشنىڭ ھەممىسى بار. ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى گۆر قۇرۇلمىسىمۇ ئاددىيراق، ئاساسىي جەھەتتىن چاسا شەكىللىك ۋە ئۇزۇن چاسا شەكىللىك بولىدۇ. سامپۇلدىكى گۆرلەرنىڭ شەكلىدىمۇ ئۇزۇن چاسىلىقلىرى كۆپ، دەپنە جابدۇقلىرى قومۇش ۋە جەسەتنى ئورايدىغان كىگىزدىن ئىبارەت بولىدۇ، بۇ «جۇ قۇرئەنامىسى» دىكى «ئوت - چۆپلەر بىلەن قېلىن ئورىلىدۇ» دېيىلگىنى بىلەن جىپسىلىشىدۇ. توپ دەپنە قىلىش تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەتتىكى بىر ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال بولۇپ، مەيلى سامپۇلدىكى توپ دەپنە قىلىش بىر قېتىملىق دەپنە قىلىش بولسۇن، ياكى كۆپ قېتىم ئارقا - ئارقىدىن

دەپنە قىلىش بولسۇن، تارىختىن بۇرۇنقى خەلقنىڭ ئېتىقادىدا ھەقىقەتەن روھ ئۆلمەيدۇ دەيدىغان ئاڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئەزالىرى ھايات ۋاقتىدا جەمەتى بىلەن بىللە تۇرىدۇ. كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىپ بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، ئۆلگەندىن كېيىن بىر گۆرگە دەپنە قىلىنىشى ئۆلگۈچىنىڭ ھايات چېغىدىكىگە ئوخشاش جەمەت چوڭ ئائىلىسىدە داۋاملىق ياشايدىغانلىقىغا سىمۋول قىلىنىدۇ.

سامپۇلدىكى ئالاھىدە دەپنە قىلىش ئۇسۇلى پارچىلاپ دەپنە قىلىشتۇر. «(سامپۇلدىكى) 15M قەبرە ياي بۇلۇڭلۇقتىكى چاسا شەكىلدىكى تىك گۆر بولۇپ، لەھەتكە بىر قەۋەت قومۇش ياتقۇزۇپ، پارچىلانغان جەسەتنى ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇپ قويغان، گەرچە گەۋدە سۆڭىكى، قول سۆڭىكى ۋە پۇتنىڭ بارماق سۆڭەكلىرى يوق تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن پۇت - قوللىرىنىڭ سۆڭىكى كېسىلگەندە ئورنىغا كەلتۈرۈلگەن ھەم باش سۆڭىكى بىلەن پۇت سۆڭىكىنىڭ ئارىلىقى يېقىندەك تۇرىدۇ، يەنى كەسكەن ئورنىغا كەلمىگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ جەسەتنىڭ بېشىدىن كۆكرىكىگىچە بولغان ئورۇنغا تۆت باش سۆڭىكى ۋە بەدەنىنىڭ باشقا قىسىملىرىنىڭ سۆڭىكى قويۇلغان. نەق مەيداندىكى ئەھۋال ئۇستىدىكى تەھلىلگە ئاساسلانغاندا، دەپنە قىلغاندا يوتىسىنىڭ تېرە ۋە گۆشىنى ساقلاپ قېلىپ، پۇت بارماق سۆڭىكى، گەۋدە سۆڭىكى ۋە قول سۆڭىكىنى پارچىلاپ بولۇپ دەپنە قىلغان بولسا كېرەك. بۇمۇ ئوخشاشلا تارىختىن بۇرۇنقى خەلقنىڭ «روھ ئۆلمەيدۇ» دەيدىغان ئېتىقادىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، «ئاڭ جەزمەن كونكرېت شەكىلدە ئىپادىلەنگەنىكەن، روھمۇ ھەمىشە كۆرگىلى بولىدىغان جىسىم دەپ قارىلىدۇ، باشقا بەزى مىللەتلەر، بولۇپمۇ جۇڭگولۇقلار روھنى تەننىڭ ھەقىقىي تەقلىدىي بويۇمى، تەننىڭ پارچىلىغان قىسمىنىڭمۇ جېنى بولىدۇ دەپ قاراشقا ئادەت-

لەنگەن.»[1] ئەمەلىيەتتە جەسەتنى پارچىلاپ دەپنە قىلىشتا ئىككى خىل شەكىل بار بولۇپ، بىرى ئۆلگۈچىنىڭ تېنىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى كېسىۋېتىپ گەۋدە بىلەن بىرگە دەپنە قىلىش؛ يەنە بىر خىلى ئادەم هايات چاغدا قولى ياكى پۇتىنىڭ بارمىقىنى كېسىۋېتىش، پارچىلاپ دەپنە قىلىشنىڭ سامپۇلدىكى قەبرىلەردە بايقىلىشى يالغۇز ئىسپات ئەمەس، شەنشى، گەنسۇ، خېيلۇڭجياڭ، فۇجيەن قاتارلىق جايلارنىڭ تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىدىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولغان. بۇ ئىككى شەكىل بۇرۇنقى ئادەملەردە ئۆلگۈچىنىڭ روهىغا چەكلىمە قويۇشنى مەقسەت قىلغان. تىرىك ئادەملەرگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمىسۇن دەپ كېيىنكى شەكىل بىر خىل «نەزىر قىلىش» پائالىيىتى بولۇپ، روهنى خاتىرجەم قىلىشنى مەقسەت قىلغان.

پۇت - قوللىرىنى يىغىپ دەپنە قىلىش خوتەننىڭ تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيىتىنىڭلا مەهسۇلى ئەمەس، «بۇنداق دەپنە قىلىش شەكلى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەڭرى تېغى، ئالتاي تېغى، پامىر ئېگىزلىكى، ئىسسىق كۆل، چۇ دەرياسى، ئىلى دەرياسى ۋادىسى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ ئافاناسېنۇۋ مەدەنىيىتى، ئاندرونو مەدەنىيىتى، كاراسۇك مەدەنىيىتى، تاگار مەدەنىيىتىدىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ساقلانغان. ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ - چىڭخەي رايونىدىكى ماجياياۋ تىپىدىكى مەدەنىيەت، بەنشەن تىپىدىكى مەدەنىيەت، ماچاڭ تىپىدىكى مەدەنىيەت، چىجيا مەدەنىيىتى، شىندىيەن مەدەنىيىتى، سىۋا مەدەنىيىتى ۋە شەنشى رايونىدىكى چىن سۇلالىسى قەبرىلىرىدىمۇ كەڭ تارقالغان.» تارىختىن بۇرۇنقى كىشىلەر نېمىشقا ئۆلگۈچىنى پۇت - قوللىرىنى يىغىپ دەپنە قىلىدۇ؟ بۇ هەقتە ئىلىم - پەن ساهەسىدىكىلەرنىڭ پىكرى

[1] ئەنگلىيىلىك ج س جولنى يازغان، چېڭ دېچى قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان: «ئۆرپ - ئادەتشۇناسلىق قوللانمىسى»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1905 - يىلى 1 - ئاي نەشرى، 23 - بەت.

بىردەك ئەمەس، لېكىن پارچىلاپ دەپنە قىلىشقا سېلىشتۇرغاندا مەقسىتى بىردەك بولۇشى مۇمكىن، ئۆلگۈچىنى باغلاپ قويۇپ، ئۇنىڭ روھىنىڭ تىرىك ئادەملەرگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈشىدىن ساقلىنىش.

سامپۇلدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن ئەكس ئەتكەن دەپنە قىلىش ئادىتى بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، تارىختىن بۇرۇنقى ئادەملەر ئۆلگۈچىلەرنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن دەپنە قىلغاندا ئۆلۈمنى ۋەھىمىلىك ھېس قىلماي، بەلكى ئۆلگۈچى روھى ئارقىلىق مەڭگۈلۈك ھاياتقا ئېرىشىدۇ دەپ قارىغاچقا، دەپنە مۇراسىمىمۇ ھاياتلىقنىڭ مەڭگۈلۈك بولۇش مۇراسىمىغا ئايلىنىپ، ھاياتلىقنىڭ قايتىپ كېلىشى ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان.

4. كۇئېنلۇن تېغى ۋە كۇئېنلۇن ئەپسانىلىرى

خوتەن بوستانلىقىنىڭ جەنۇبىغا توغرىسىغا سوزۇلغان كۇئېنلۇن تېغى ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى بىلەن كىشىلەر تەرىپىدىن «مۇقەددەس تاغ» ياكى «ئىلاھىي تاغ» دەپ ئاتالغان. بۇ تەبىئىي ھالدا كۇئېنلۇن ئەپسانىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، لېكىن جۇغراپىيىلىك بىرلىكىدىكى كۇئېنلۇن تېغىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى جۇغراپىيىلىك ئورنى ئېنىق بولمىغان، چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر كۇئېنلۇن تېغىنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باشلىمى دەپ قارىغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە خەنۋۇدىمۇ چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەرنىڭ قارىشى بويىچە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باشلىمىنى تېپىشقا ئادەم ئەۋەتكەن، نەتىجىدە ئۇ ئادەملەر ئۇدۇنغا كېلىپ بۇ يەردىن كۆركەم قاشتېشى چىقىدىغانلىقىنى بايقاپ، كونا خەرىتىگە ئاساسەن ئۇدۇننىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارغا كۇئېنلۇن تېغى دەپ ئىسىم قويغان. چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكىلەر كۇئېنلۇن تېغىنى رەڭدار بۇلۇڭلار ۋە رەڭدار

سۇلار بارجاي دەپ قارىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كوئېنلۇن
تېغى «كوئېنلۇن تېغىنىڭ جەنۇبىدا ئاي ئولتۇرغاندا، غۇز ئايغا
قاراپ چالدى بورىيا» (سېن شېن يازغان «بورىيا چېلىپ ناخشا
ئېيتىپ يەن جېڭچېڭنى خېلوڭغا ئۇزىتىش» دېگەن نەزمىدىكى
جايدۇر. سېن شېننىڭ ھەرىكىتىدىن قارىغاندا، ئۇ تەڭرى تېغى-
نى كوئېنلۇن تېغى دەپ قالغان. كوئېنلۇن رىۋايەتلىرىدىكى
كوئېنلۇن بولسا «ئىلاھ، باخشى، كوئېنلۇن (خۇاڭدىنىڭ تۆۋەن
ئاستانىسى)، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باشلىمىدىن تەركىب تاپقان
غەربتىكى ئەۋلىيالار ماكانى» دۇر.①كوئېنلۇن رىۋايەتلىرى خاتى-
رىلەنگەن خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن «چۇ نەزمىلىرى. تەڭ-
رىگە سوئال»، «تاغ - ئىزىملار قۇرئى. قىبلىتاغ دەستۇ-
رى»، «خۇەينەنزى»، «تەڭرىقۇت جۇمۇۋاڭ ھەققىدە قىسسە»
قاتارلىقلار بار. «چۇ نەزمىلىرى. تەڭرىگە سوئال» دا كوئېن-
لۇن ھۆر - پەرىلەر ماكانى دەپ خاتىرىلەنگەن. «تاغ -
دەريالار دەستۇرى، غەربتىكى تاغلار» دا «كوئېنلۇن تېغى ھەققە-
تەن پادىشاھنىڭ تۆۋەن ئاستانىسى ··· دەريا مۇشۇ تاغدىن باشلىنى-
دۇ» دېيىلگەن، «خۇەينەنزى» دە «كوئېنلۇن··· شۇپۇ دېيىلىدى-
غان كۆل بار، ئۇنىڭ سۈيى سارغۇچ كەلگەن، كەلكۈن كەلسە
چۆرىسىگە يۇقمايدۇ، ئەسلىگە كەلگەندە سۇ قىزىل بولىدۇ، ئىچ-
سە ئۆلمەيدىغان بولىدۇ، دەريا سۈيى كوئېنلۇننىڭ شەرقىي شى-
مالىدىن باشلىنىپ، بوخەي ئارقىلىق دايۇ باشلىغان جىشى (باين-
قارا) تېغىغا بارىدۇ···» دېيىلگەن، «تەڭرىقۇت جۇمۇۋاڭ ھەققى-
دە قىسسە» دە «تەڭرىقۇت خۇاڭدى (سېرىق پادىشاھ) ئوردىسىنى
كۆرۈش ئۈچۈن كوئېنلۇن تېغىغا چىقتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.
بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، «ئەمەلىي ئەھمىيىتىدىن ئېيتقاندا
ئەپسانىنىڭ ئاساسىي يوق. ئاساسى يوق دېگىنىمىزدە ئەپسانىنىڭ

① ۋاڭ شياۋلىيەن: «جۇڭگونىڭ ئەپسانە دۇنياسى»، يازغۇچىلار نەشرىياتى، 1991 - يىل
1 - ئاي نەشرى، 88 - بەت

رېئال ئوبيېكتكە ئاساسلانمايدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ چىنلىق بىلەن ماسلىقى يوق بولۇپ، ئەمەلىي مەۋجۇدىيەت بىلەن مۇناسىۋىتى بولمايدۇ. لېكىن، مۇنداق ئاساسسىز فانتازىيىلىك گەپلەر ئۇزلۇكسىز تۇردە مۇئەييەن مەۋجۇدىيەت شەكلىگە ئۆزگىرىدۇ، ھەتتا كونكرېت ۋە ھەقىقىي تۇرمۇش ۋەقەلىكىگە ئالمىشىدۇ.» مۇنداقسىگە ئېيتقاندا، «كۇئېنلۇندىكى ھۆر - پەرىلەر ماكانى»، «خۇاڭدىنىڭ تۆۋەن ئاستانىسى» دىكى ئىلاھلار مەۋجۇت بولمىغان ئەپسانىۋى خىيالدىن ئىبارەت. قەدىمكىلەرنىڭ خۇاڭدى زامانىدا ياشىغانلىقى بولسا چىنلىق، كۇئېنلۇندىن قاشتېشى چىقىدىغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتمۇ چىنلىق. بۇنىڭغا چېن مېڭجيا ئەپەندى مۇنداق قارايدۇ: «بىز نىقابنى ئېچىپ تاشلاپ، ئەپسانىلەرنىڭ تارىخ قىسمىنى ئايرىۋېلىپ، قەدىمكى تارىخنى باشقىدىن ياراتساق بولىدۇ.

خۇاڭدىنىڭ تۆۋەن ئاستانىسى بولغان كۇئېنلۇن تېغى زادى قانداق جاي؟ «تاغ - ئىزىملار قۇرئى. قىبلىتاغ دەستۇرى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: (كۇئىنلۇن تېغىنى) ئىلاھ لۇۋۇ باشقۇرىدۇ. بۇ ئىلاھ يولۋاس تەنلىك، توققۇز قۇيرۇقى بار، ئادەم يۈزلۈك، يولۋاس تىرناقلىق — بۇ ئىلاھ ئاسماننىڭ توققۇز بۆلىكى ۋە ئاسمان پادىشاھىنىڭ ئېغىلىنى باشقۇرىدۇ. بىر خىل ھايۋان باركى، خۇددى قويغا ئوخشايدۇ، ئەمما تۆت مۈڭگۈزى بار، ئىسمى تۇلو، ئادەم يەيدۇ. بىر خىل قۇش بار، ھەرىگە ئوخشايدۇ، چوڭلۇقى قوشماق ئۆردەكچىلىك بار، ئىسمى چىيۇەن بولۇپ، قۇش ۋە ھايۋانلارنى چېقىۋالسا دەرھال ئۆلىدۇ؛ دەرەخكە قونسا دەرەخ قۇرۇپ قالىدۇ. بۆدۇنە دەپ ئاتىلىدىغان سۇمۇرغ تۇرىدىكى يەنە بىر خىل قۇشمۇ بار بولۇپ، ئاسمان پادىشاھىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىتىدىغان قاچا - قۇچا ۋە كىيىم - كېچەكلىرىنى باشقۇرىدۇ. ياۋا نەشپۈتكە ئوخشايدىغان بىر خىل دەرەخ بار، چېچىكى سېرىق ئېچىلىدۇ. مېۋىسى قىزىل بولىدۇ. تەمى نەش-

پۈتنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئەمما ئۇرۇقى يوق، ئىسمى شاتاڭ دېيى-
لىدۇ، سۇدا ساقلايدۇ، ئۇنى يېگەن ئادەم سۇغا كىرسە چۆكمەي-
دۇ. ئۇششۇق ئوت (كەڭ باشاقلىق تۇزلۇق ئوت) دېيىلىدىغان
ئوت بار، شەكلى ئاپتاپپەرەسكە، تەمى سۇڭپىيازغا ئوخشايدۇ،
يېسە چارچىتىپ قويىدۇ... غەلىتە قۇش ۋە هايۋانلار كۆپ.» بۇ
جاي ئاڭلىق هايۋان ئاسمان ئىشىكىنى باقىدىغان، ت-ۇرغ-ۇن
ئ-ۇچ-ار قانات، هايۋانلار ۋە ئاجايىپ - غارايىپ نەرسىلەر،
ئاجايىپ - غارايىپ گۈل - گىياهلار توپلاشقان جاي بولغان.
كوئېنلۇننىڭ كۇنگەي تەرىپى بولغان مىشەن تېغى خۇاڭدى ۋە
ئاسمان - زېمىندىكى ئىلاھ ۋە جىن - ئالۋاستىلارنىڭ يېمەك-
لىكى — قاشتېشى كۆپ چىقىدىغان جاي. خۇاڭدى ۋە ئىلاھلار-
نىڭ مەڭگۈ ياشىشى ئۇلارنىڭ قاشتېشى مەلهىمى ۋە ئابىهايات
سۈيى ئىچىدىغانلىقىدىندۇر. بۇلارنىڭ هەممىسى كوئېنلۇندىن
چىقىدۇ. «مەركەزنىڭ مەركىزى» بولغان كوئېنلۇن ئاسماندىكى
تۈۋرۈك بولۇپ، خۇاڭدى دەل بارلىق ئىلاھلارنى باشقۇرىدىغان
هەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىلاھ بولغان.

قەدىمكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەردە كوئېنلۇن ھۆر - پەرىلەر
ماكانى دېگەن ئەپسانىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەب نېمە؟ بەزى
ئالىملار بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك دەپ قارايدۇ:
بىرى، قەدىمكى جۇڭگولۇقلارنىڭ كوئېنلۇننى خۇاڭخې دەرياسى-
نىڭ باشلىمى دەيدىغان ئېتىقادتىن پەيدا بولغان. ئىككىنچىسى،
كوئېنلۇن ئاسماننىڭ تۈۋرۈكى دەيدىغان ئېتىقادتىن پەيدا بول-
غان، يەنى قەدىمكىلەر كوئېنلۇننى ئالەمنىڭ مەركىزى، ئاسمان
بىلەن زېمىن بىر - بىرىگە تۇتىشىدىغان جاي دەپ قارىغان.»[1]
كوئېنلۇن تېغىنىڭ كوئېنلۇن ئەپسانىلىرىنى پەيدا قىلغان جۇغ-
راپىيىلىك ئورۇن بولۇشى ياكى بولماسلىقى بۇ يەردە ئاساسي

---

[1] ۋاڭ شياۋلىيەن: «جۇڭگونىڭ ئەپسانە دۇنياسى»، يازغۇچىلار نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى، 77 - بەت.

مەنە بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ، قاشتېشىنىڭ كوئېنلۇندىن
چىقىدىغانلىقى راست، قەدىمكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەرنىڭ قاشتې-
شىغا بولغان ئېتىقادى، ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئىزدەشكە بول-
غان قىزغىنلىقىنى كوئېنلۇن بىلەن مۇناسىۋەتسىز دېگىلى بول-
مايدۇ. غەربىي رايوننىڭ قەدىمكى جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلى-
دىغان ۋاڭ شۇچۇن ئەپەندى مۇنداق قارايدۇ: «چىن سۇلالىسى-
دىن ئىلگىرىكى زاماندا خېشى (كەنسۇ) كارىدورى، لوپنۇر
كۆلى رايونى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكى ئارقىلىق
خوتەنگە يېتىپ بېرىش خۇاڭخې ۋادىسى بىلەن شىنجاڭ رايو-
نىنىڭ بېرىش - كېلىش قىلىشىدىكى مۇھىم يول بولغان. بۇ
بېرىش - كېلىشنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قاشتېشى ئالماشتۇرۇش
بولغان... قەدىمكى شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرى جايلار ئوتتۇرى-
سىدا كەڭ تۈردىكى گۇمانىستارلىق بېرىش - كېلىش ۋە ئۇچرى-
شىشلار بولغان.» بۇ بەلكىم كوئېنلۇن ئەپسانىسىنى ئاچىدىغان
بىر ئاچقۇچتۇر.

ئاپتورى: جۇڭ گاۋ

ئىككىنچى بۆلۈم مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى گۈللەنگەن دەۋرىدىكى خوتەن

تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىدە خوتەنلىكلەر كۆچۈپ يۈرۈشتىن
ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىگىلىكى باسقۇچىغا ئۆتۈش-
كە باشلىغان. تاغ ئالدى بەلۋېغىدىكى يېغىش، ئوۋ ئوۋلاش ۋە
ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، تېرىكچىلىك قىلىشنىڭ
ئېھتىياجىنى قاندۇرالماي قالغان، قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە ئې-
قىپ كىرگەن ئېقىننىڭ ئايىغىدا ھاسىل بولغان پارچە - پارچە

بوستانلىقلار بولسا هاياتىي كۆچكه تولغان، قەدىمكى خوتەنلىك-
لەرمۇ بۇ بوستانلىقلارغا كۆز تىككەن، شۇنىڭ بىلەن تىرىكچىلىك
قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان تېرىقچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كې-
لىپ، خوتەننىڭ مەدەنىيىتىمۇ بوستانلىق مەدەنىيىتى باسقۇچىغا
كىرگەن. ئويلىمىغان يەردىن بۇنداق ئاجىز بوستانلىق ئىگىلىكى
بوستانلىق مەدەنىيىتىنى بۈگۈنكى كۈنگە ئۇلاشتۇردى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ خوتەن-
نىڭ بوستانلىق تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى تېرىقچىلىق ئىگىلىكى-
نىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن گۈللەنگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە قات-
ناشنىڭ ئېچىلىشى ۋە سىرتقا ئېچىۋېتىشتەك تېخىمۇ زور پۇر-
سەتكە يولۇققان. ئەسلىدە قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى پارچە -
پارچە بوستانلىقلاردا ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى سەۋەبىدىن
قۇملۇق يالغۇز ئارال شەكلىدە بېكىنمۇېلىش مېخانىزمى مەۋجۇت
بولۇپ، بۇنداق «ئالاقە قىلماسلىق مېخانىزمى» مۇ ئۆزىنى ئۆزى
قامدايدىغان يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. جۇغرا-
پىيىلىك مۇھىت، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، ئىجتىمائىي تەشكى-
لاتتىن ئىبارەت بۇ ئۈچ قاتلاملىق ۋەزىيەت خوتەننىڭ بوستانلىق
مەدەنىيىتىنىڭ تېپىنى بەلگىلىگەن. لېكىن، بوستانلىق ئاھالى-
سى بوستانلىق بىلەن بوستانلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىمۇ،
شەرق ۋە غەرب بىلەن ئالاقە قىلىشىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان سىرت
بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ پۇرسىتىنى باشتىن - ئاخىر ئىزدەپ
كەلمەكتە ئىدى. بۇ ياشاشنىڭ ئېھتىياجى ھەم راۋاج تېپىشنىڭ
ئېھتىياجى ئىدى. بۇنداق پۇرسەت ئاخىر خەن سۇلالىسى غەربىي
يۇرت، يىپەك يولى سودىسىنى ئاچقان ۋە بۇددا دىنى تارقىلىپ
كىرگەندىن كېيىن پەيدا بولغان. بۇنىڭ بىۋاستە نەتىجىسىدە
خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈردى، خوتەننىڭ
بوستانلىق مەدەنىيىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى؛ يىپەك يولى سود-
سىنىڭ پات - پات بولۇپ تۇرۇشى بىلەن خوتەن بوستانلىقى

شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى قوشۇلىدىغان جايغا ئايلاندى؛ بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشى ئارقىسىدا بوستانلىق ئاھالىسىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە مەنىۋى ئېتىقادىدا غايەت زور ئۆزگىرىش-لەر بارلىققا كېلىپ، خوتەننىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ گۈل-لىنىش دەۋرى يېتىپ كەلدى.

1. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىر-لىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى تە-رەققىياتى

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۆ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتتا قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىشى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ بەلگىسى بولدى. ئۇنىڭغا قاراشلىق را-يونلار تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كەڭ جايلار، كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىق ئەللىرىنى ئۆز ئىچىد-گە ئالغان بولۇپ، پىشامشان (كرورەن)، چىمولا (چەر-چەن)، ئەندىر، چادوتا (نىيە)، روڭلۇ، ئۇزۇنتات، چۆرلى، ئۇدۇن، ساكىيە (ياركەنت)، پىشنان (گۇما) قاتارلىق بوستان-لىق شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ بىرمۇنچىسى خوتەن زېمىنى ئىچىدە ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى يۇڭيۈەننىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە-نىڭ 91 - يىلى) بەنچاۋ غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبېگى بولۇپ، يەنگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىنىڭ 123 - يىلى) بەنيۇڭ غەربىي يۇرت دورغابى بولۇپ، باشتا ليۇجۇڭدا بوز يەر ئېچىلەپ تۇرغان، كېيىن دورغاپ مەھكىمىسىنى ئۇدۇنغا كۆچۈرگەن. «بۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى غەربىي يۇرتتا رەسمىي جاكارلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياسىي تۈزۈلمە-سى، ئىلغار تېرىقچىلىق، سۇغىرىش تېخنىكىسى ۋە يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەدەنىيىتى غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ

كىرگەن، تارىم بويىدىكى بوستانلىق ئەللىرىنىڭ سىياسىتى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن.»①

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى خوتەندىكى بوستانلىقلارغا تارقىلىپ كىرىشتە، بىر تەرەپتىن، ئىككى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەزگىلىدە ئادەم ئەۋەتىپ باشقۇرۇشى ۋە لەشكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى ئېلىپ كەلگەن مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىدىن كىرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ بوستانلىق شەھەر ئەللىرى خەن سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىن خانزادىلىرىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىپ ۋە ئولپان تاپشۇرۇپ، خەنزۇ مەدەنىيىتىنى بوستانلىقلارغا ئېلىپ كىردى. يىپەك يولىنىڭ راۋانلىشىشى تېخىمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان ئامىل بولدى.

ئەگەر مەدەنىيەتنىڭ ماددىي قاتلىمى، تۈزۈم قاتلىمى ۋە ئاڭ قاتلىمىدىن قارايدىغان بولساق، ئاۋۋال ئۆزگىرىش بولغىنى ماددىي قاتلام ۋە تۈزۈم قاتلىمى بولدى، بۇ كېيىن ئاڭ قاتلىمىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى؛ ئەگەر جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى قاتلامغا نەزەر سالساق، خەنزۇ مەدەنىيىتىنى كەڭ تۈردە قوبۇل قىلغانلار يۇقىرى قاتلامدىكىلەردۇر. ئىككى خەن سۇلالىسىدىن ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرگىچە بولغان ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە بوستانلىق شەھەر ئەللىرىنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنى ئەزىزلەشنى شان - شەرەپ دەپ بىلگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا تۆۋەن قاتلامدىكى ئاۋامغا تەسىر كۆرسەتكەن.

خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئىككى خەن سۇلالىسىدىن ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرگىچە بولغان ئوخشاش بولمىغان مەزگىللىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنى

---

① يۇتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدىكى «غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشر شىركىتى، 1995 - يىلى نەشرى، 91 - بەت.

قوبۇل قىلىشى ماددىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە دېگۈدەك ئۇچرايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن تېخنىكىغىچە، كۈندىلىك ئىشلىتىلىدىغان قاچا - قۇچا ۋە سايمانلاردىن تۈرلۈك ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىغىچە، كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈك، تۇرار جاي ۋە يۈرۈش - تۇرۇشتىن دەپنە بۇيۇملىرى قاتارلىقلارغىچە ئۇچرايدۇ. بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ قوبۇل قىلىنىش ئەھۋالىنى ئەڭ ياخشى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغىنى نىيە خارابىسىدىكى مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشتۇر. يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيان نىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار بىزگە نىيە بوستانلىقىنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ تولۇق كۆرۈنۈشىنى سۈرەتلەپ بېرىدۇ.

نىيە قەدىمكى نىيە دۆلىتىنىڭ ئاستانىسى دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلار كۆپ ئۇچرىدى. كىيىم مەدەنىيىتىدىن قارىغاندا، خان جەمەتى، ئاقسۆڭەكلەر قاتارلىق يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ يىپەك توقۇلمىلىرىغا باشتىن - ئاخىر قاتتىق بېرىلگەن، بۇمۇ يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ رەسىم - يوسۇنىغا ئايلانغان. 1959 - يىلى شىنجاڭ مۇزېيى نىيە خارابىسىنى قېزىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئەر - خوتۇن بىللە دەپنە قىلىنغان بىر قەبرىنى بايقىغان. ئەگەر «ھەممە ئىش مەڭگۈ كۆڭلىڭىزدىكىدەك بولغاي» دېگەن خەت كەشتىلەنگەن كىمخاب تون كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، تونىنىڭ پېشىگە «ئۇزۇن دەۋران سۈرگەيلا، نەۋرە - چەۋرە كۆرگەيلا» دېگەن خەت كەشتىلەنگەن. پۇتىغا «ئۇزۇن دەۋران سۈرگەيلا، نەۋرە - چەۋرە كۆرگەيلا» دېگەن خەت كەشتىلەنگەن پايپاق كىيگۈزۈلگەن، بېشىغا سېرىق شايىدىن يېلىڭ بۆك، قولىغا كىمخاب پەلەي كىيگۈزۈلگەن، ئايالىنىڭ چاپىنىنىڭ ئىچىگە يېڭى ئۇزۇن، تار گۈللۈك دارايىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن

پەشمەت، چاپىنىنىڭ ئۈستىگە كالتە يەڭ ئۇزۇن شايى كۆڭلەك، ئەڭ ئىچىگە ئاچ قىزىل شايى كۆڭلەك كىيگۈزۈلگەن. ئۇزۇن تار ئىشتىنىغا قۇش ۋە هايۋانلارنىڭ سۇس رەڭلىك نەقىشلىرى چۈشۈرۈلگەن، نەقىشلەر ئىچىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كەڭ تارقالغان سۇمورغ ۋە ئەجدىهانىڭ رەسىمى بار، بېشىغا ئاق شايى بۆك كىيگۈزۈلگەن، ئايال جەسەتنىڭ پۈتۈن بەدىنى سېرىق شايى يوتقان بىلەن چۈمكەلگەن. 1995 ـ يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيىسى ئورنى جۇڭگو بىلەن ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش پائالىيىتىگە قاتناشقاندا يەنە بىر تۈركۈم كىمخاب، شايى قاتارلىقلاردىن ئىشلەنگەن كىيىم ـ كېچەك ۋە زىبۇزىننەتلەرنى بايقىدى. كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ زىب ـ زىننىتى سۈپىتىدە «توقۇلما چىلتەك تۇتۇش» بىلەن بېزەلگەنلىرىدىن «ئۇرۇق ئەۋلادىمىز ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەي»، «خاتىرجەملىك كەشتىسى»، «ۋېندا» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن كىمخاب قاتارلىقلار بار، «بەش يۇلتۇزنىڭ شەرقتىن چىقىشى جۇڭگوغا پايدىلىق» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاب بۇيۇم «كامان تارتقۇچىلارنىڭ بىلەكنى ئاسراش بۇيۇمى» دەپ قارالغان. بۇلاردىن باشقا كىمخاب دوپپا، كىمخاب خالتا قاتارلىقلارمۇ بار بولۇپ، پۈتۈنلەي خەن سۇلالىسىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. يەنە شۇ قەبرىلەردىن يۇڭ توقۇلما، پاختا توقۇلمىلارمۇ تېپىلغان بولۇپ، كۆپىنچىسى كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ قالدۇق پارچىلىرى، «فاشيەننىڭ تەرجىمىهالى» دىكى «ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ئاددىيلىقى خەنزۇ ئېلىدىكىلەرنىڭكىگە ئوخشايدىكەن، لېكىن چەكمەن كىيىم كىيىشلىرى پەرقلىنىدىكەن» دېگەن يازما مەنبەدىن قارىغاندا، ئادەتتىكى پۇقرالار «چەكمەن كىيىش» كىلا مۇناسىپ بولغان، پۇقرىرى تەبىقىدىكىلەردە بولسا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەرنىڭ كىيىنىشىدىكى دوراش بىر خىل رەسىم ـ يوسۇن بولۇپ قالغان، يەنە كېلىپ كىمخاب،

شايى قاتارلىق ئېسىل رەختلەردىن كىيىم كىيىشنى ئاساس قىلغان. ئەلۋەتتە كىمخاب، شايى پەقەت كىيىم تىكىشكىلا ئىشلىتىلمەستىن، تۇرمۇشنىڭ باشقا ساھەلىرىدىمۇ، جۈملىدىن ياستۇق، ئىپار قاپچۇقى، ئۇپا قاپچۇقى، ئەينەك قاپچۇقى قاتارلىقلارنى تىكىشكىمۇ ئىشلىتىلگەن، نىيىدىن قېزىۋېلىنغان «كۆڭۈلدىكىدەك خاتىرجەم ئۆتسىڭىز، چەكسىز بولۇر ئۆمرىڭىز» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن ياستۇق كىمخاب ياستۇقتۇر. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مىس ئەينەك، سىرلانغان ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى، تۆمۈر قورال - سايمانلارمۇ نىيە بوستانلىقىدىكى يۇقىرى تەبىقىدە كەڭ تارقالغان نەرسىلەر بولغان.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئەمر - پەرمانلىرىنىڭ يەتكۈزۈلۈشىنىڭ راۋان بولۇشى ئۈچۈن غەربىي يۇرتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تۈزۈم مەدەنىيىتىنى يولغا قويۇش زۆرۈر بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ تىلى بىلەن خەنزۇ يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇشمۇ ئالاقىلىشىشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى ئىدى. ئەگەر مۇناسىپ تىل - يېزىق تەربىيىسى تەدبىرى بولمىسا، ھۆكۈمەت ئەمر - پەرمانلىرىنىڭ راۋانلىشىشى تۈگۈل ئەقەللىي ئۆزئارا سۆزلىشىش، پاراڭلىشىشتىنمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايتتى.

نىيىدىن چىققان خەنزۇچە تارىشا پۈتۈكلەر ئىچىدە «ساڭجيې تېكىستلىرى» دېگەن ساۋات چىقىرىش كىتابىنىڭ تارىشا پۈتۈك پارچىسىنىڭ چىقىشى شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا تېخى تۇنجى قېتىم. «ساڭجيې تېكىستلىرى» چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەملىكەت بويىچە قوللىنىلغان باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكى بولۇپ، نىيىدىكى چادوتا خارابىسىدىن تېپىلىشى بۇ يەردە «خەنزۇ تىلىنى ئۆگىتىدىغان باشلانغۇچ مەكتەپ موللىرىمۇ بولغان»لىقى، خاندانلىق ئەمر - پەرمانلىرىنىڭ ئىزچىل يولغا قويۇلۇشىغا پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن ئىككى خەن سۇلالىسى

تىرىشىپ ھەرقايسى ئالاقىدار كىچىك شەھەر ئەللىرىدە خەنزۇ
تىلى مەدەنىيىتىنى يولغا قويۇشنى مەقسەت قىلغانلىقىنى ئىسپات-
لايدۇ.

نىيە تارىشا پۈتۈكلىرىنىڭ بايقىلىشىنى يەككە - يېگانە ھالدا
تىل - يېزىق ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىنكاسى دەپلا قالماستىن، بەلكى
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تۈزۈم مەدەنىيىتىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ
جەنۇبىي گىرۋىكىدە يولغا قويۇلغانلىقىنىڭ ئىسپاتى دەپ قاراش
كېرەك. چۈنكى، تارىشا پۈتۈكنىڭ ياسىلىش شەكلى، خەتلەرنىڭ
قۇرۇلمىسى ۋە يېزىق قوراللىرى ھەقىقەتەن ئىككى خەن سۇلالى-
سى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ خەت - چەك ماتېرىيا-
لىنىڭ بامبۇك پۈتۈك بولغانلىقى، غەربىي يۇرتتا بولسا شۇ يەر-
نىڭ شارائىتىغا يارىشا ياغاچ پۈتۈككە ئۆزگەرتىلگەنلىكى، لېكىن
چوڭ - كىچىكلىكى، خەتلەر قۇرۇلمىسىنىڭ پۈتۈنلەي ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىغا ئوخشايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاي-
دۇ. ستەيىن مۇنداق دەپ قارايدۇ: «(تارىشا پۈتۈك) بامبۇك
پۈتۈككە تەقلىد قىلىنغان»، «نىيە خارابىسىدىن چىققان خەنزۇچە
خەت - چەكلەرنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى ۋە سۈپىتى بىز ماتېرىيال
ۋە ھۆججەتلەردىن بىلگەن جۇڭگونىڭ قەدىمكى يېزىش - خاتىرى-
لەش شەكلىگە ناھايىتى يېقىنلىشىدۇ ۋە ئوخشىشىپ كې-
تىدۇ». نىيەدىن چىققان ياغاچ قەلەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك موي
قەلەم ئىشلىتىشتىن ئىلگىرى ئىشلىتىلگەن بامبۇك قەلەمگە خې-
لىلا ئوخشاپ كېتىدۇ.» خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ يارلىقى،
ھۆكۈمەت خەت - چەكلىرىنىڭ بامبۇك پۈتۈكى ئۆلچەملىك ياسال-
غان. مەسىلەن، چوڭ - كىچىكلىكى، يېزىش شەكلى، خەت
سانى ۋە پوچېركىسى قاتارلىقلارنىڭ ئۆلچىمى بېكىتىلگەن. بام-
بۇك پۈتۈكنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى، كەڭ - تارلىقىنىلا ئېلىپ
ئېيتساق، بامبۇكنىڭ كاۋاكلىقى، دىئامېتىرى، بامبۇكنىڭ بو-
غۇمى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، كەڭلىكى ئىككى

سانتىمېتىردىن ئاشمايتتى. لېكىن، تارىشا پۇتۇكنىڭ چوڭ -
كىچىكلىكى چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىقى كېرەك بولسىمۇ، يەنىلا
شۇ ئۆلچەمدە ياسالغان. تارىشا پۇتۇكنى باغلاش ئۇسۇلىنىلا ئې-
لىپ ئېيتساق، بۇ ئۇسۇلنىڭ جۇڭگودىن كەلگەنلىكى ئېھتىمالىغا
ناھايىتى يېقىن. ئەلۋەتتە، بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تۈزۈم مەدەنى-
يىتىنىڭ قەدىمكى خوتەندە يولغا قويۇلغانلىقىنىڭ بىردىنبىر
ئىسپاتىمۇ ئەمەس. خەن سۇلالىسىنىڭ مەنسەپ تۈزۈمىدىكى خەن-
زۇلارنىڭ مەنسىپىمۇ نىيە، ئۇزۇنتات، ئۇدۇن، گۇما قاتارلىق
جايلاردا ئوخشاشلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە
نائىپبەگ، ئوڭ قول، سول قول كاھبەگ، ئوڭ قانات، سول
قانات سانغۇن، ئوڭ قانات، سول قانات چەۋەندازلاربېگى، شەر-
قىي ۋە غەربىي قۇۋۇق بېشى، تىلماچبەگ قاتارلىق مەنسەپتىكى-
لەرنىڭ بىرى خەنزۇ ئەمەلدار، بىرى غەربىي يۇرتلۇق بولۇپ،
خەن سۇلالىسى بەرگەن پۆپۈكلۈك مەنسەپ تامغا بېغىنى ئاساتتى.

خەن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈم مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەرىپى
بولغان ئەدەپ - قائىدە مەدەنىيىتىمۇ ئوخشاشلا تارىم ئويمانلىقى-
نىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى بوستانلىقلاردا چوڭقۇر يىلتىز تار-
تىپ، يەرلىك ئاھالىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىق مەدەنىيەت قۇرۇلمى-
سىغا تەسىر كۆرسەتكەن. سامپۇلدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىنمۇ ۋە
نىيە خارابىلىكىنىمۇ «Y» شەكىللىك ياغاچ ئاچا كۆپ چىقتى،
بۇ كۆپىنچە ئەر - ئايال جەسەتنىڭ بېشىغا قويۇپ قويۇلغان،
جەسەتنىڭ بېشىغا قويۇلغان «Y» شەكىللىك ئاچىلارغا نەرسە
يۆگەلگەن، لېكىن ئەر - ئاياللارنىڭ ئوخشاشمايدۇ، ئەرنىڭ
بېشىدىكى ئاچىغا غىلاپ، كىمخاب تۇماق، كۆن كەمەر، تۇلۇم،
ئەرلەرنىڭ كىمخاب كۆڭلىكى قاتارلىق ئەرلەر ئىشلىتىدىغان بۇ-
يۇملار يۆگەلگەن؛ ئايالنىڭ بېشىدىكى ئاچىغا بولسا شايى كىيىم،
كىمخاب خالتا، شايى بىلىق، شايى كۆڭلەك قاتارلىق ئاياللار
ئىشلىتىدىغان بۇيۇملار يۆگەلگەن. ياغاچ ئاچىنى بەزى ئالىملار

بىر خىل كىيىم ئاسقۇ، قەدىمدە «ئاسقۇ قوزۇق» دەپ ئاتىلاتتى دەپ قارايدۇ، «قەدىمكى ئاسقۇ قوزۇق ئەر - ئاياللارنىڭ ئايرىم بولىدۇ، ئارىلاش ئىشلىتىلمەيدۇ» ، «نىيىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە قەبرە ئىچىدىكى ئەر - خوتۇنلارنىڭ كىيىم ئاسقۇسى پەرقلىق بولۇپ، بىر - بىرىنىڭكىنى بىللە ئىشلەتمەسلىكى دەل قەدىمكى ئاسقۇ قوزۇقنى ئىشلىتىش قائىدىسىگە ئەمەل قىلغانلى-قىنى توغرا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.» ، «بۇنداق بەلگىلىمىنىڭ مېغىزى ئەرلىك ھوقۇقنى مەركەز قىلغان جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغداشتۇر.» ئەر - ئاياللارنىڭ ئاسقۇ قوزۇقنى بىللە ئىشلەت-مەسلىكى نىيە جەمئىيىتىدىكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ كۈچىز-چىلار ئەدەپ - قائىدە تۈزۈمىنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقى، ئۇلار-نىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمرانلىق نوپۇزىغا ھۆر-مەت قىلىدىغانلىقىنى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت سىياستىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كونكرېت يولغا قويۇلۇش ئەھۋا-لى ۋە قولغا كەلتۈرگەن مۇئەييەن نەتىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرى-دۇ.» ئاپتور يەنە «خەن سۇلالىسىنىڭ ئەدەپ - قائىدە، تۈزۈم مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرىشىدىكى مۇھىم يوللارنىڭ بى-رى غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت ھۆكۈمرانلارنىڭ مەركىزىي خاندانلىققا تۇرغاق ئوغۇل، ئەلچىلەرنى ئەۋەتىشىدۇر» دەپ قاراي-دۇ. نەتىجىدە بەزى كىچىك بوستانلىقلارنىڭمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىكتىكى خاندانلىققا ئۆزلۈكىدىن تېخىمۇ بېقىنىشى، خەن سۇلا-لىسىنىڭ ئەدەپ - قائىدە تۈزۈمىگە مايىل بولۇشى، ئىنتىلىشى تېخىمۇ قىزغىن بولدى.»

2. يىپەك يولى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش

بارغانسېرى كۆپ دەلىل - ئىسپاتلار يىپەك يولىنىڭ چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىلا ئېچىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، لې-كىن تولىسى تارىختا يېزىلمىغان، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەل-

گەندە «خەننامە، غەربىي يۇرت (قورىقار) تەزكىرىسى» دە يىپەك
يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولىنىڭ يۆنىلىشى ئېنىق خاتىرى-
لەنگەن: «يۇمېن (قاشقوۋۇق) ۋە ياڭگۇەن قوۋۇقلىرىدىن چى-
قىپ غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئىككى يول بار. پىشامشاندىن
چىقىپ، قۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي بىلەن تارىم دەرياسىنى ياقى-
لاپ غەرب تەرەپكە مېڭىپ ياركەنتكە بارىدىغان يول جەنۇبىي يول
دەپ ئاتىلىدۇ؛ جەنۇبىي يول بىلەن غەربكە مېڭىپ پامىر تاغلىرى-
دىن ئۆتۈپ، توخرىلار ۋە ئارساكقا بارغىلى بولىدۇ. ئالدى قۇس
بەگلىكىنىڭ پايتەختىدىن چىقىپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي
ئېتىكى ۋە تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە مېڭىپ قەشقەرگە
بارىدىغان يول شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ، شىمالىي يول بىلەن
غەربكە مېڭىپ پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە، سوغدىيانا ۋە
ئائورىسى خانلىقلىرىغا بارغىلى بولىدۇ» . يىپەك يولىنىڭ جەنۇ-
بىي يولى ئۆتىدىغان جايلار: ياڭگۇەندىن چىقىپ مىرەن، چەر-
چەن، نىيە، ئۇزۇنتات، ئۇدۇن، گۇما، ياركەنتتىن ئۆتۈپ،
سارىقول (تاشقورغان) ئارقىلىق مىڭتىكە داۋىنى ئېغىزىدىن چى-
قىپ، ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى پەنجى دەرياسى-
نىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى بويلاپ توخرىلار ۋە ئارساكقا (بۇخاراغا)
بارىدۇ. يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىنىڭ لىنىيىسىدىن قارىغان-
دا، قەدىمكى خوتەندە ئۆتىدىغان جايلار ھەرخىل ماللار
يىغىلىپ - تارقىلىپ تۇرىدىغان مۇھىم بازارغا ئايلىنىپ،
تەرەپ - تەرەپلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر بۇ جايغا يىغىلىدىغان،
ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى، ساياھەتچىلەر، راھىبلار بۇ
يەردىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، يىپەك يولى ھەم سودا يولى، ھەم
مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يولى بولۇپ، بوستانلىقتىكى ھەر قايسى
شەھەر دۆلەتلىرىمۇ شەرق ۋە غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى كەڭ تۇردە
قوبۇل قىلىدىغان مۇھىم ئالاقە تۇگۇنىگە ئايلانغان. ماددىي مەدە-
نىيەت بولغان شەرق ۋە غەرب ئەسۋابلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى شەرق

ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ خوتەن بوستانلىقىدا توپلانغانلىقىنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسىدۇر. بۇ ئەسۋابلارنى ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دېيىشكە بولىدۇ، مەسىلەن، جۇڭگونىڭ يىپەك مال، مىس ئەينەك، ساپال قاچا - قۇچا، سىرلىغان بۇيۇملار، ھەربىي قورال - ياراغ، تۆمۈر سايمان قاتارلىق ماللىرى، غەربنىڭ (كەڭ مەنىدە خوتەننىڭ غەربىدىكى رايونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) گىلەم، ياغاچ ئويما ئورۇندۇق، ئەينەك مارجان، مارجان قاتارلىق ماللىرى. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، تارىمنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىن تېپىلغان خەن سۇلالىسى ئۆزىگە خاس قاچا - قۇچىلارنىڭ «ساپال پارچىلىرىنىڭ تولىسى قىزىل ۋە كۆك رەڭلىك، نەقىشلىرى كۆپىنچىسىنىڭ دولقۇن سىزىق، ئارغامچا سىزىق ۋە قايتما سىزىقلىق بولۇپ، ئىچكىرى جايلارنىڭ ئەنئەنىۋى سىزىقلىرى بىلەن ئوخشاش، شەكلىمۇ كۆپىنچىلىرىنىڭ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇ مەيلى چاقتا پىرقىرىتىپ چىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن چىقىرىلغان بولسۇن، ياكى قول بىلەن چۆرگىلىتىش ئۇسۇلىدا ياسالغان بولسۇن، ساپلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇسلۇبىدا بولۇپ، غەربتىن كىرگەنلىرى بىلەن زور پەرق قىلىدۇ.» خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۇلالچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقىلىشى كۇلالچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. نىيە خارابىلىكىدىن تېپىلغان سىرلىغان بۇيۇملار ئىچىدە سىرلىق چىنىنىڭ سۇنۇقى، سىرلىق پەرداز قۇتۇسى بار بولۇپ، بامبۇكتىن ياسالغان سىرلىق بۇيۇملار لوپنۇردىكى قەدىمى قەبرىدىنمۇ بايقالغان بولۇپ، «تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى» دە «پەرغانىدىن ئارساكقىچە سىرلىغان نەرسىلەر ئۇچرىمايدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسەن، سىرلىغان بۇيۇملار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن غەربىي يۇرتقا كىرگەن. ئۇ بۇيۇملار بولسا جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا ياسالغان، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ مىس ئەينىكى نىيە خارابىلىكىدىنمۇ

چىققان بولۇپ، بەزىلىرىگە «جانابىڭىزنىڭ مەرتىۋىسى يۇ-
قىرى بولغاي» ياكى «ئۇرۇق - ئەۋلادىڭىز شاپائەت تاپقاي»
دېگەن جۈەنشۇ نۇسخىسىدىكى خەتلەر چۈشۈرۈلگەن. ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكنىڭ بۇ ئەسۋاب ۋە بۇيۇملىرى قەدىمكى خوتەن رايونىغا
يېپەك يولى ئارقىلىق كىرگەن. كىرىش شەكلى كۆپ خىل
بولغان بولۇپ، سودا - سېتىق، ھەدىيە قىلىش سەۋەبى بىلەن
ياكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ ئې-
لىپ كېلىشى سەۋەبى بىلەن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. غەربتىن
كىرگەن ئەسۋاب ۋە بۇيۇملارنىڭ تولىسى يۇنان، ھىندىستان،
پېرسىيە قاتارلىقلارنىڭ ئۇسلۇبىدىكى بۇيۇملار بولۇپ، كۆپلىرى
قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ تارقالغان. ستەين نىيە
خارابىسىنى قازغاندا قەدىمكى گىلەمنىڭ پارچىسىنى ئۇچراتقان
بولۇپ، ئۇنىڭ قارىشىچە: «ئۇنىڭ ئارقاق سىزىقلىرى، چۆرىسى-
نىڭ بەدىئىي تۈزۈلۈشى ۋە ئاددىي گېئومېتىرىيىلىك سۈرەتلىرى
ھازىرقى ھىندىستاننىڭ دەريا (Darrie) نۇسخىسىغا بەك يېقىن،
رەڭلىرىنىڭ ماسلاشتۇرۇلۇشىمۇ ھىندىستاننىڭ ئاددىي بوز گى-
لىمىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.» نىيە خارابىسىدىن چىققان ياغاچ
نەقىشلىك ئورۇندۇق «زىننەتلەش لايىھىسىنىڭ قەندىھار ئويما-
سىغا بەك ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.» ئەينەك بۇيۇم-
لار غەربتىن كىرگەن بولۇپ، ئورنى ئوخشاش ئەمەس: خام
ئەشيا زابولىستان (كەشمىر) دىن كىرگەن، «كۆك ئەينەك»
پەرغانىدىن كىرگەن، «قىزىل، يېشىل ئەينەك» توخارىستاندىن
كىرگەن، توق قىزىل ئەينەك ۋە يېشىل ئەينەك فەرەڭ دۆلىتى-
دىن كىرگەن. بۇلار گەرچە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ماتېرىياللى-
رىدا خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپ چىقىرىلغان ئورنى
ئاساسىي جەھەتتىن خاتا كەتمىگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ
شۇنداق. قەدىمىي خوتەنگە كىرگەن مارجان زىبۇزىننەتلىرىنىڭ
بىۋاسىتە چىققان جايى «ئېھتىمال غەربتىكى ئوتتۇرا دېڭىز رايونى

بولۇشى مۇمكىن.» «سودا» ئارقىلىق داكچىن، ئارساك، ئەنەتـ
كەك (ھىندىستان)، زابولىستانلاردىن قەدىمكى خوتەن رايونىغا
كىرگەن.

يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇـ
رۇش تىل - يېزىق جەھەتتىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئىككى خەن سۇلاـ
لىسىدىن كېيىن ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە خوتەن بوسـ
تانلىقىدا بىراخمان ھەرپى بىلەن تىك شەكىلدە يېزىلىدىغان يېـ
زىق قوللىنىلغان، تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ
شەرقىي ئىران تارمىقى بولۇپ، خوتەن ساك تىلى دەپ ئاتالغان.
شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرىدە ئودۇن قاتارلىق
جايلاردا قارۇشتى يېزىقىمۇ قوللىنىلغان. بۇ رايوندىن يەر ئاستىـ
دىن تېپىلغان خەنزۇچە - قارۇشتىچە ئىككى خىل يېزىق چۈشۈـ
رۈلگەن پۇل، قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان «دارماپادا سۇترىسى»
نىڭ پارچىلىرى بۇنىڭ دەلىل - ئىسپاتىدۇر. تېخىمۇ مەنىلىك
بولغىنى نىيە خارابىسىدىن شۇنىڭ بىلەن بىللە خەنزۇچە تارىشا
پۈتۈك، قارۇشتى يېزىقىدا ياغاچقا يېزىلغان خەت - چەكلەرنىڭ
چىققىشىدۇر. خەنزۇچە تارىشا پۈتۈك ئاساسەن ھۆكۈمەت خەت -
ئالاقىلىرىدىن ئىبارەت، قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر
ئىچىدە ھۆكۈمەت خەت - ئالاقىلىرىدىن باشقا، ھېساب دەپتىرى،
خەت - چەك قاتارلىقلار بار. بۇ كەم دېگەندىمۇ شەرقىي خەن
سۇلالىسىدىن ۋېي، جىن سۇلالىلىرىغىچە بولغان دەۋردە خوتەن
بوستانلىقىدىكى يۇقىرى تەبىقىدە خەنزۇچە، قارۇشتىچە يېزىقلارـ
نىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئىككى
خىل مەدەنىيەتنىڭ خوتەن بوستانلىقىدا مۇرەسسەلەشكەنلىكىنىڭ
مەھسۇلى بولۇپ، بۇنداق ئەھۋال يىپەك يولىنىڭ شەرق مەدەنىـ
يىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئۇچراشقان يېرىدىلا ئۇچرايدۇ.
شەرق ۋە غەربتىن كىرىپ خوتەندە ئۇچراشقان تىل - يېزىقلار
ئۆزئارا بىر - بىرىنى چەتكە قاقمىغان. قېزىۋېلىنغان تارىشا

پۈتۈكلەرنىڭ لاي پىچەتتىن شۇنى ئاسانلا كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. كى، ئوخشاش بىر ھۆكۈمەت خەت ـ ئالاقىسىگە بېسىلغان خەنزۇچە يېزىق بىلەن رىم سەنئىتى يانداش قىلىنغان لاي پېچەت قەدىمكى خوتەن مەدەنىيىتىنىڭ يىراق غەرب ۋە يىراق شەرقنىڭ ئارىلاشما تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنىڭ ئەڭ ياخشى مىسالىدەك تۇرىدۇ.» بەزى لاي پېچەتلەرنىڭ ئۈستىدە بېجىرىم خەنزۇچە خەت بار، بەزى لاي پېچەتلەرنىڭ ئۈستىدە بولسا پاللاس ئافىنانىڭ رەسمى بار بولۇپ، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ئارىلىشىپ كەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى بېسىلغانلىقى ئېنىق.

3. بۇددىزم سەنئىتى ۋە ئېتىقادتىكى ئۆزگىرىش

بۇددا دىنىنىڭ يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ـ شىمالىي يولىنى بويلاپ ئۆدۈن، كۆسەنلەرگە تارقالغانلىقىدا شەك يوق بولسىمۇ، قاچان، قەيەردىن تارقىلىپ كىرگەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشلار بىردەك ئەمەس. گومور، رېن جىيۈي، يۈي تيەنخېڭ قاتارلىق ئالىملار I ئەسىردىن كېيىن ئەمەس دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرىدۇ. ۋۇجۇ ئەپەندى تەكشۈرۈپ دەلىللەش ئارقىلىق «غەربىي يۇرتقا بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرگەن دەۋرى كۆپ دېگەندىمۇ مىلادىيە II ئەسىردىن بۇرۇن ئەمەس» دەپ قارىدى. بۇددىزم مەدەنىيىتى بۇددىزم كىتابلىرى ۋە ھەرخىل مۇراسىم ۋە دىنىي ئادەتلەردىن تەشكىل تاپقان. ئۆدۈننىڭ بۇددىزم مەدەنىيىتىنى سۈرۈشتۈرسەكمۇ بۇ دائىرىدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىدە بايقالغان بۇددىزم ئىمارەتلىرىدىن راۋاق بۇتخانا قۇرۇلۇشلىرى تۈركۈمى ۋە نىيە، قارادۆڭ، يوتكان، زاۋا قاتارلىق بۇتخانا، بۇددا مۇنارى خارابىسى بار. ستەين ئەپەندى راۋاق بوتخانىسىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇنداق دەپ جانلىق تەسۋىرلەيدۇ: «... بۇ بىر چوڭ بۇددا مۇنارى ۋە ئۇنىڭ چاسا قورشام تېمى بولۇپ، مەن خوتەن رايونىدا كۆرگەن، كىشىنى

ئەڭ جەلپ قىلىدىغان قۇرۇلۇش··· قورشام تامنىڭ ئۈستى ئىلگى-
رى پۈتۈنلەي بىر قانچە رەت زور لاي ھەيكەللەر بىلەن بېزەلگەن-
لىكىنى تېزلا بايقاپ قالدىم··· ئېنىقلاش ۋە رەتلەش خىزمىتى
ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندا، مەن تام ئۈستىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى
ئاساسلىق بېزەكلەرنىڭ پۈتۈنلەي قاتار ـ قاتار زور لاي ھەيكەللەر
ئىكەنلىكىنى بايقىدىم. بارلىق قاپارتما نەقىشلەر بۇددا ۋە بودىسات-
ۋانىڭ ھەيكىلى ئىكەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان
تۇرقىدىن بۇ ھەيكەللەرنىڭ بىر قانچە خىل ئىكەنلىكىنى پەرق
ئەتكىلى بولىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ ھەيكەللەر روشەن ھالدا ئومۇمىي
جەھەتتىن سىممېترىك قىلىپ تىزىلغان، چوڭ بۇتلار ئارىسىدىكى
ھەربىر بوش ئارىلىقتا ئويۇلغان كىچىك نەقىشلەر ساپلا مۇلازىم
ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ھەيكىلى ئىكەن··· ھەممە قاپارتما ھەيكەللەر
ئەسلىدە رەڭلىك ئىكەن؟[①] شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن ۋېي، جىن
سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە بولغان خوتەن رايونىنىڭ بۇددىزم بىنا-
كارلىق سەنئىتىنىڭ بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىنى «فاشيەننىڭ
تەرجىمىھالى» دىنمۇ ئانچە ـ مۇنچە بىلەلەيمىز؛ «شەھەرنىڭ غەر-
بىدىن 7 — 8 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا يېڭى بىھارا دەيدىغان
بىر ساڭرام بار ئىكەن. سېلىنغىنىغا 80 يىل بوپتۇ. ئۈچ خان
ئۆتۈپ ئاندىن پۈتكەنىكەن، ئېگىزلىكى 25 غۇلاچ كېلىدىغان،
ئۇنىڭغا نەقىشلەر چىقىرىلغان، ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ھەل بېرىل-
گەن بولۇپ، كۆپ مۇنارلاردىن تەركىب تاپقان، مۇنارنىڭ ئارقى-
سىدىكى ئىبادەتخانا قالتىس ھەيۋەتلىك بولۇپ، لىم ـ تۈۋرۈكلى-
رى، ئىشىك ـ دېرىزە راملىرىغا ئالتۇن قەغەز چاپلانغان.
ئايرىم ـ ئايرىم راھىب ئۆيلىرىمۇ رەتلىك بېزەلگەن. تىل بىلەن
تەسۋىرلەپ بولغىلى بولمايدۇ»، راۋاقتىكى بۇددا مۇنارىنى مەر-

① ستەين يازغان: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، يىن چىلى قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان. شىنجاڭ گۈزەل ـ سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى، 278 ـ، 280 ـ بەتلەر.

كەز قىلغان ئۆي - ئىمارەتلەردىكى ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى
ھىندىستاننىڭ بۇتخانا سەنئىتى ۋە قەنداھار سەنئىتىنىڭ ئۇسلۇبى-
غا يۈزلەنگەن، بولۇپمۇ «ئۈستى يۇمىلاق، ئاستى تۆت چاسا،
ئوتتۇرىسى كاۋاك» بولغان بۇددا مۇنارى ھىندىستاننىڭ بۇتخانا
مۇنارى ئۇسلۇبىغا بەك يېقىن كېلىدۇ. راۋاقتىكى ناھايىتى چوڭ
بۇددا ھەيكىلى بىلەن بۇدساتۋا ھەيكىلىگىمۇ قەنداھارچە دولىسى
ئوچۇق ئۇزۇن كىيىم كىيگۈزۈلگەن، راۋاقتىكى قەنداھارچە بۇد-
دىزم ھەيكەلتىراشلىقى لاي ھەيكەل ئەندىزىسى بويىچە لاي بۇتلار-
نى ياساشتىن ئىبارەت بولۇپ، تاكىللا ۋە پاگماندىن كېيىن چىق-
قان، ئېتىكىنىڭ كەڭلىكى ۋە لەپىلدەپ تۇرىدىغان تىپىك يۇنان
ئۇسلۇبىدىن قارىغاندا، قەنداھار سەنئىتىنىڭ تازا گۈللەنگەن
دەۋردىكى سەنئەت بۇيۇمىغا كىرىدۇ. لېكىن، راۋاق بۇتخانىنىڭ
دەرۋازىسى ئالدىغا جايلاشقان «ئىشىك مۇئەككىلى» نىڭ ھەيكىلى
ئادەملەشتۈرۈلگەن ئوبراز بولۇپ، پۈتۈنلەي يەرلىكلەشتۈرۈل-
گەن. بۇمۇ سەنئەتنىڭ تارقىلىش جەريانىدا ھامان ئۇيغۇنلىشىش
خاراكتېرىدىكى شەكىل ئۆزگىرىشىنىڭ بولىدىغانلىقىنى، مۇ-
شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ ئۇنى قوبۇل قىلا-
لايدىغانلىقىنى قايتا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

دىنىي ئۇرۇش ۋە سۈنئىي بۇزغۇنچىلىق قىلىش تۈپەيلىدىن، خوتەن ۋىلايىتى بۇددىزم تام رەسىمى كۆپ ئۇچرىمايدۇ. راۋاق ۋە قازناقتىكى بۇتخانا خارابىسىدە پارچە - پۇرات ساقلىنىپ قالغان تام رەسىمىدىن قارىغاندا، راۋاق تام رەسىمىدە تېمىتىپ بېزەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، قازناق بۇتخانىسىنىڭ تام رەسىمى-لىرىدە بولسا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئەنئەنىۋى سىزىق تەسۋىرى بىلەن ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، رەڭلىرى تەكشى بېرىل-گەن، كىيىمنىڭ قاتلاقلىرى ھېسسىياتقا باي بولۇپ، قەنداھار ئۇسلۇبى ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ.

ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا ئەڭ بالدۇر تارقىلىپ كىرگىنى

ھىنايانە بۇددىزمى بولۇپ، V ئەسىرگە كەلگەندە مەھايانە بۇددىز-
مى ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتكەن. دىن تارقىلىشىنىڭ ئېھتىياجىغا
ماسلىشىش ئۈچۈن بۇددا دىنىنىڭ تۇرلۇك نوم - سۇترىلىرى
ئۇدۇنغا تونۇشتۇرۇلۇشقا باشلاپ، كېيىن يەنە كۆسەن ئارقىلىق
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان. بۇددىزم نوملىرىنىڭ تارقىلىشى
ئۇدۇن بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنىڭ ئىنكاسى ھەم
بۇ رايون مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي تاپقانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى.
ھازىرقى قېزىۋېلىنغان خەت - چەكلەردىن قارىغاندا، ئۇدۇندىكى
ئەڭ بالدۇرقى بۇددىزم سۇترىسى قارۇشتى يېزىقىدا بولۇپ،
قارۇشتى يېزىقىدىكى «دەرمەلەر دەستۇرى» ھىندىستاندىن ياكى
ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارقىلىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «جۇشى-
شىڭنىڭ تەرجىمىھالى» دىن قارىغاندا، جۇشىشىڭ ۋېي سۇلالىسى
گەنلۇنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 260 - يىلى) ئۇدۇنغا كەلگەندە
سانسكرىت يېزىقىدىكى مەھايانە سۇترىسىنىڭ 90 بابلىق رەسمىي
نۇسخىدىكى «پراجنىيەپارامىدا سۇترىسى» غا ئېرىشكەن. لېكىن،
مەھايانە مەزھىپى شۇ چاغدا ئۇدۇندا چەكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ
سۇترىلىرىمۇ تېخى تەرجىمە قىلىنمىغانىدى. ئەمما، ئۇدۇننىڭ
ئۆزىدە بار ماتېرىيال بىلەن كۆچۈرۈلگەن بۇددىزم نوم - سۇترى-
لىرى چىقىپ بولغان بولۇپ، ستەيننىڭ نىيە خارابىسىدا ئۇچرات-
قىنى بىراخمان يېزىقىنىڭ پاساھەتلىك تىلىدا يېزىلغان نومنىڭ
شۇ جاينىڭ ياغىچىغا يېزىلغان تارىشا پۈتۈكتۇر. IV ئەسىردىن
كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ راھىبلىرى ئۇدۇن قاتارلىق جاي-
لاردىن نوم ئېلىپ قايتقان ياكى ئۇدۇن راھىبلىرى نوملارنى
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بارغان ۋە تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان
ئىشلار كۆپ بولغان. جىن سۇلالىسىدىن شىمالىي لياڭ سۇلالى-
رىغىچە بىراخمانچە نۇسخىدىكى «دارما گۇپتاۋىنايا» («تۆت بۆلۈك
ۋىنايا»)، «ئاتمىش جىلدلىق ئاۋاتامساكا سۇترىسى»، «ئىستىقا-
مەتتىن مۇھىم چۈشەنچە»، «ئىستىقامەتتىكى ئىللەتنى تۈزەش

سۈترىسى» قاتارلىق بۇددا سۈترىلىرى ئۇدۇندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭ-
لىك رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرگە
تارقىلىپ كىرىشى تارقىلىشنىڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن ۋاقتى بولۇشى
كېرەك.

هەرخىل يىپ ئۇچلىرىدىن قارىغاندا، بۇددا دىنى ئۇدۇنغا
تارقىلىپ كىرىشتىن ئىلگىرى بوستانلىقتىكى ئاھالىلەردە تەبى-
ئەتكە چوقۇنىدىغان هەرخىل قائىدە - يوسۇنلار، مەسىلەن، «يەر
ئەمچەك خان» نى يادرو قىلغان يەر ئانىغا تېۋىنىش، «چاشقانلىق»
نى ئاساس قىلغان ئىلاھىي چاشقانغا تېۋىنىش ۋە قۇياش ئىلاھقا،
ئىلاھىي تاغ، ئىلاھىي دەرەخ قاتارلىقلارغا تېۋىنىش رەسىم -
قائىدىسى، يەنە ئىككىنچى قېتىملىق دەپنە قىلىش، نەزىر -
چىراغ قىلىش قاتارلىق خەلق ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئومۇميۈزلۈك
مەۋجۇت ئىدى. بۇنداق تېۋىنىش مۇراسىملىرى ئۇدۇننىڭ بال-
دۇرقى دەۋردىكى خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقاد ئەھۋالىنى ئەكس
ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن، بۇددا دىنى تارقىلىپ كىرگەندىن
كېيىن، بۇنىڭغا يەنە هەرخىل بۇددىزم مۇراسىملىرى ئارىلىشىپ
كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ زور بولغىنى بۇت ئېلىپ
يۈرۈش مۇراسىمىدۇر. بۇ مۇراسىملار ئۇدۇندا گويا مەملىكەت
خاراكتېرلىك بايرامدەك بولۇپ قالغان. ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ بۇت
ئېلىپ يۈرۈش مۇراسىمى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 14 -
كۈنىگىچە يېرىم ئاي داۋام قىلغان. «فاشيەننىڭ تەرجىمىھالى»
دا بۇت ئېلىپ يۈرۈش مۇراسىمىنىڭ پۈتۈن جەريانى بايان قىلىن-
غان؛ «4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ شەھەر كوچىلىرى
سۈپۈرۈلۈپ ۋە سۇ چېچىلىپ هەيۋەتلىك تۈسكە كىرگۈزۈلىدى-
كەن، شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە بارگاھ تىكىلىپ، سۈرلۈك
قىلىپ بېزىلىدىكەن. خان، خانىش، مەلىكە ۋە كېنىزەكلەر ئۇ-
نىڭ ئىچىدە تۇرىدىكەن، گوماتى (قۇمات) بۇتخانىسىنىڭ راھىب-
لىرى مەھايانە مەزھىپىدىن بولغاچقا، خانىنىڭ هۆرمەتلىشىگە

سازاۋەر بولغانىكەن، بۇتنى ئاۋۋال ئۇلار ئېلىپ ماڭىدىكەن، شەھەردىن 3 — 4 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايدا تۆت چاقلىق هارۋا ياسايدىكەن، بۇنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ غۇلاچتىن ئارتۇق بولۇپ، خۇددى كۆچمە سارايغا ئوخشايدىكەن، يەتتە خىل گۆھەر- دىن بېزىلىدىكەن. ئۈستىگە يېپىلغان تۇغ - ئەلەملەرنىڭ چۇچى- لىرى ساڭگىلاپ تۇرىدىكەن. بۇددا ھەيكىلى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، يېنىغا ئىككى بۇدساتىۋا ۋە ئۇنىڭ بىر قانچە مۇلازىمىنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش ياپراقچىلىرى بىلەن بېزەلگەن ھەيكەللىرىنى قويىدىكەن، ھەيكەللەر خۇددى بوشلۇقتا تۇرغاندەك كۆرۈنىدى- كەن. شەھەر قوۋۇقىغا 100 قەدەم قالغاندا خان تاجىنى ئېلىۋې- تىپ، يېڭى كىيىم، ئىسرىق كۆتۈرۈپ يالاڭ ئاياغ مېڭىپ، شەھەردىن ئۇچقاندەك بۇتنىڭ ئالدىغا چىقىدىكەن، تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، گۈجە ياقىدىكەن ۋە گۈل چاچىدىكەن. بۇددا ھەيكىلى شەھەرگە كىرگەندە راۋاق بارگاھتىكى خانىش - كېنىزەكلەر گۈل چاچىدىكەن. بۇتقا ئاتىغان مۇراسىم جاھازلىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك بولۇپ، ھارۋىلارمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىكەن. بۇت ئېلىپ يۈرۈشىنى بىر ساڭرام بىر كۈندە ئېلىپ بارىدى- كەن» . «فاشيەننىڭ تەرجىمىھالى» دا ئۇدۇن بەگلىكىدە چوڭ 14 ئىبادەتخانا بار دەپ قەيت قىلىنغان بولۇپ، «بىر ساڭرام بىر كۈندە بۇت ئېلىپ يۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ» دېيىلگىنى بويىچە بولغاندا، دەل 14 كۈن بولىدۇ. ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ بۇت ئېلىپ يۈرۈش مۇراسىمىدا پۈتۈن مەملىكەت دېگۈدەك ھەرىكەتكە كەل- گەچكە، مەملىكەت خاراكتېرلىك تەنتەنىلىك دىنىي بايرام بولۇپ شەكىللەنگەن.

بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇن بەگلىكىدە كەڭ تارقىلىشى «فاشيەن- نىڭ تەرجىمىھالى» دا يەنە بىر نۇقتىدىن تونۇشتۇرۇلۇپ، ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ پۇقرالىرى «ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدى- كەن، بۇددىزم نەغمىلىرى بىلەن كۆڭۈل ئېچىشىدىكەن»،

«ھەممە ئائىلىنىڭ ئىشىك ئالدىغا مۇنار قوپۇرۇلغان» ، مەملە-
كىتىدە «راھىبلىرى نەچچە تۈمەنگە يېتىدىكەن» ، مەشھۇر قۇمات
بۇتخانىسى ماھايانە مەزھىپىنىڭ ئىبادەتخانىسى بولۇپ، راھىبلە-
رى 3000 دىن ئاشىدىكەن، دېيىلگەن. مەيلى بۇددىزم مۇراسىمـ
لىرى بولسۇن، ياكى راھىبلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن بولسۇن، ئۇدۇن
بەگلىكىگە بۇددا دىنى تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئېتىقاد
سىستېمىسىدا يۇقىرى تەبىقىدىن ئاۋامغىچە غايەت زور ئۆزگىرىشـ
لەر بارلىققا كەلگەن. گەرچە ئۆز زېمىنىدا يىلتىز تارتقان خەلق
ئېتىقادى يەنىلا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە
ھەر ۋاقىت ئۆزىنى كۆرسىتىپ تۇرسىمۇ، لېكىن «ئۆرپ -
ئادەتتە بۇددا ئەقىدىسى كۈچلۈك» بولۇشتەك بۇددىزم ئەقىدىسىمۇ
كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. بۇددىزم نەغمە -
ناۋالىرىمۇ ئادەتتىكى ئەلنەغمىلەرنىڭ ئورنىنى ئالغان بولۇپ،
بۇت ئېلىپ يۈرۈشنىڭ «ئالتۇن - كۈمۈش ياپراقچىلىرى بىلەن
بېزەلگەن» لىكىدىن قارىغاندىمۇ، بۇددىزم سەنئىتى يەنىلا كىشى-
لەرنىڭ ئېستېتىك زوقىنى ئۆزگەرتىپ بارغان.
سۇي، تاڭ سۇلالىرى دەۋرىگە كەلگەندە تارىم ئويمانلىقىنىڭ
جەنۇبىي ياقىسىدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتى گۈللىنىشتىن خارابلە-
شىشقا يۈزلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن خوتەن بوستانلىقى باشقا بىر
مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىش دەۋرىنى كۈتۈۋالغان.

ئاپتورى: جۇڭ گاۋ

ئۈچىنچى بۆلۈم مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى خوتەن

سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە ئۇدۇن مەدەنىيىتى كۆپ مەنبەلىك

مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەن. مىللەت ئايرىمىسىدىن قارىغاندا، شەرقتىن غەربكىچە خەنزۇ مەدەنىيىتى، تۈرك مەدەنىيىتى، تۇبۆت مەدەنىيىتى بۇ يەردە ئۇچرىشىپ، ئۇدۇن مەدەنىيىتىگە كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان؛ غەربتىن شەرققىچە سوغدى مەدەنىيىتى (ئاساسەن تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز جاۋۇپلارنى كۆرسىتىدۇ)، پارس مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى بۇ يەردە بىر خىل ماسلىق ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن، ئېتىقادىدىن قارىغاندا، مەھايانە مەزھىپىنى ئاساس قىلغان دىنىي ئېتىقاد تېخى ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاتەشپەرەسلىك ۋە باشقا ئېتىقاد سىستېمىسىمۇ مەۋجۇت بولغان. مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىش شەكلىدىن قارىغاندا، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت قاتارلىق ساھەلەردە ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ «شەرققە يۇقۇشى»، «غەربكە تارقىلىشى» نىڭ قايتمىسى ياكى «غەربكە تارقىلىشى»، «شەرققە يۇقۇش» نىڭ قايتمىسى بولۇشتىن ئىبارەت قوش يۆنىلىشلىك بولغان. مەدەنىيەت قاتلىمىدىن قارىغاندا، يۇقىرى تەبىقە مەدەنىيىتى بىلەن ئاۋام خەلق مەدەنىيىتىدىمۇ ئۆزئارا ماسلىشىش ھالىتى بارلىققا كەلگەن. ئەگەر ئۇدۇن مەدەنىيىتىنى نۇقۇل ھالدا بۇددىزم مەدەنىيىتى دەپ چۈشەنمەي، تېخىمۇ كەڭ مەنىدىن چۈشەنگەندە، سۈي، تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدىن ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشىنىڭ ئالدىغىچە بولغان مەزگىل ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇشقا تېگىشلىك.

1. ئۇدۇن — شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئوچقى

VI ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن، ئۇدۇن تاڭ سۇلالىسى قورىغان رايونى (غەربىي يۇرت) نى بىرلىككە كەلتۈرگەن گۈللەنگەن دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن، غەربىي تۈركلەر بىلەن تۈبۈتلەرنىڭ سالغان ئۇرۇش ئازابىنىمۇ يەتكۈچە تارتقان، شۇنىڭ

بىلەن بىللە، يىپەك يولى يەنىلا سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللى-
نىش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت قوش بۇرچىنى
زىممىسىگە ئالغان ئاساسلىق قاتناش يولى بولغان. سۇي سۇلالى-
سى دەۋرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە، ئۇنىڭدىن بەش سۇلالە
دەۋرىگىچە، ئۇنىڭدىن شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭدى يىلى-
لىرىغىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدىغان زامانلاردا ئۇدۇن
بەگلىكى ئاساسىي جەھەتتىن ۋىساخان جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا
بولغان، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بەگلىكى تارىخىدىكى
420 نەچچە يىلىغا باشتىن ئاياغقىچە نەزەر سالىدىغان بولساق،
يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن خەنزۇ مەدەنىيىتى، تۈبۈت مەدەنىيىتى،
تۈرك مەدەنىيىتى، سوغدى مەدەنىيىتى بىر - بىرىنى يورۇتقان،
خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كۆپرەك دوراشىنىڭ ئىزلىرى
ئۆچكەن، تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنى كەڭ قوبۇل قىلىش ئاساسىدا
تېخىمۇ يۇغۇرۇلۇپ ھاۋاسى قويۇقراق بولۇپ، ئۇدۇننىڭ ھەقىقىي
تۈردە شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ئېرىتىش ئوچىقىغا ئايلانغان،
بۇ ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ پىشىپ يېتىلىشىگە يۈزلەنگەن-
لىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى.

ئۇدۇننىڭ ئىككى خەن سۇلالىسى بىرلىككە كەلگەن مەزگىل-
دىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ
بولۇپ، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر ئىدى.
تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن،
ئۇدۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشىدىكى تۆت قورغىنىنىڭ بىرى
بولدى، خەنزۇلارنىڭ ئۇدۇندا كۆپلەپ ئولتۇراقلىشىشىغا ئەگى-
شىپ، خەنزۇ مەدەنىيىتى تەسىر كۆرسىتىش مەسىلىسىدىن ھال-
قىپ، يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن پۈتۈنلەي سىڭىشىپ كەتتى. تاڭ
سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەنشى، بېشبالىق قورۇقچىبەگ
مەھكىمىسى، تۇتۇق مەھكىمىسى، ئايماق مەھكىمىسى تەسىس
قىلىشى ۋە ئايماق، ناھىيە، يېزا، كەنت تۈزۈمىنى يولغا قويۇشى

ئۇنىڭ تۈزۈم مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي يۇرتتا يولغا قويۇلغان ئەڭ شانلىق مەزگىلىدۇر. ئۇدۇن ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ بىرى بولۇپ، مۇداپىئە قورغىنى تۈزۈلمىسىدىكى ھەربىي قورغان قاتارىغا كىرىدۇ؛ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇداپىئە قورغىنى تۈزۈلمىسىدىكى قوشۇن قورغان، بوقال، قورغان، قەلئە ۋە تۇر، ئۆتەڭ، ئۆتكەل قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك تەشكىللەر ۋە ئۇنىڭغا دائىر تۈزۈملەر ئۇدۇن قاتارلىق ئەنشىدىكى تۆت قورغاندا يولغا قويۇلغان. تارىخنامىلەردە① قەيت قىلىنىشىچە، ئەنشىدىكى تۆت قورغاندا جەمئىي 30 مىڭدىن ئارتۇق خەنزۇ لەشكەر، ھەر بىر قورغاندا 5000 دىن لەشكەر بولغان. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇدۇن رايونىدا تۇتۇق مەھكىمە تۈزۈمنى ھۆكۈمەت تەشكىلاتى سۈپىتىدە يولغا قويغان بولۇپ، تۇتۇقبەگ، ئايماقبېگى، دورغاپ، سوراقچى، مىرزىبەگ قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى خان جەمەتىدىكىلەر ئۆتىگەن، باشقا ۋەزىپىلەرنى كۆپىنچە يەرلىك كىشىلەر ئۆتىگەن. قىسمەنلىرىنى خەنزۇلار ئۆتىگەن. ئۇدۇندا زور تۈركۈمدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلار، قورۇل چېرىكلىرىدىن باشقا، بىر مۇنچە خەنزۇ راھىبلارمۇ بولغان، «خۇي چاۋ ئۇدۇندىكى خەنزۇلار ئىبادەتخانىسى — لوڭشىڭ ئىبادەتخانىسى»غا بارغان. ئۇنىڭ شەيخى خېبىي جىجۇلۇق كىشى ئىكەن.» تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈم مەدەنىيىتى تىل - يېزىقنى ماسلاشتۇرۇش ھادىسىسى بولۇپ، «ئۇدۇن تىلىدىكى كىتابلاردا دورغاپ (چاڭشى)، ھېراۋۇل (جيېدۇشى)، باش ۋەزىر (زەيشياڭ)، تۇتۇقبەگ (دۇدۇ)، سوراقچى (بەنگۇەن)، خانىم (فۇرىن) قاتارلىق بىر مۇنچە ئاتالغۇلارنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى قوللىنىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە بەزى خەت - ئالاقىلەر ئۇدۇنچە يېزىق ۋە خەنزۇچە يېزىقتا تەڭ يېزىلغان ياكى يازغاندا خەنزۇچىسى، جۈملىدىن

---

① رۇڭ شىنجياڭ: «ئۇدۇننىڭ تاڭ سۇلالىسى ئەنشى تۆت قورغىنىدىكى ئورنى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، 1992 - يىلى 3 - سانى.

« 副 » (كۆچۈرۈلمىسى) ، « 行 » (ئەۋەتىلدى) ، « 俊 »
(جانابىڭىزغا) دېگەنلەر قىستۇرۇپ قويۇلغان. ئۇدۇننىڭ ۋىسارا
فامىلىلىك خانغا تېخى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن لى فامىلىلىك
ھەدىيە قىلىنغان بولۇپ، كېيىنكى جىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەل-
گەندە پادىشاھ جىن گاۋزۇمۇ لى شېڭتيەن (ۋىسارا تەڭرىخان)
غا «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن پادىشاھى» دەپ ئۇنۇۋان نامى بەر-
گەن. كېيىنكى جىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، گاۋ جۈيخەي
ئۇدۇنغا كەلگەندە «ۋىسارا تەڭرىخاننىڭ كىيىنىشى جۇڭگولۇقلار-
غا ئوخشايدۇ» غانلىقىنى بايقىغان، بەزى يەر ناملىرىمۇ تاڭ سۇلا-
لىسىنىڭ بىشا تۇتۇق مەھكىمىسى تەرىپىدىن قويۇلغان يەر نامل-
رى، مەسىلەن، يىنجۇ، لۈجۇ، مېيجۇ دېگەنلەر ئىدى. بۇ يالغۇز
مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى مەسىلىسىلا دېگىلى بولمايدۇ. ۋىسارا تەڭ-
رىخاننىڭ «كىيىنىشى جۇڭگوچە» دېگەننى سۇي سۇلالىسى دەۋ-
رىدىكى ئۇدۇن خانىنى «كىمخاب بۆك، ئالتۇندىن چاشقان شە-
كىللىك تاج كىيگەن» دېگەن بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كەم دېگەن-
دە، ئۇدۇن يۇقىرى تەبىقىسىنىڭ ئادىتى تاڭ سۇلالىسى ئادىتى-
نىڭ سىڭىپ كىرىشى بىلەن ئۇنىڭ خەنزۇچىلىشىشقا قاراپ يۈز-
لىنىشىنىڭ كۆنسايىن روشەن بولۇۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرى-
دۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يوسۇنىغا بولغان ھەر قانداق ئىخلاسمەن-
لىكنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ يېڭى مەدەنىيەت ئېقىمىغا بولغان
ئىخلاسمەنلىك دەپ قاراش كېرەك، بۇنىڭ ئۇدۇنغا كېڭىيىشى
ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.
تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن مەدەنىيىتى ئۇدۇنلۇقلارنىڭ
ئېستېتىك زوقىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ روشەن
مىسالى بەدىئىيلىك جەھەتتىكى ئېستېتىك تەسىرىدۇر. تاڭ سۇ-
لالىسىنىڭ رەسىم سىزىش ئۇسلۇبى توغرىسىدا ليۇ يىجى ئەپەندى
مۇنداق دەپ قارايدۇ: «تاڭ سۇلالىسى رەسىملىرىدە كۆڭۈل قو-
يۇپ ئۇستىلىق بىلەن ئىنچىكە تەسۋىرلەش ئاساس قىلىنغان بو-

لۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردىكىدەك قىياسەن ئاددىي ۋە تېز هالدا، چالا - بۇلا سىزىلمىغان، كامالەتكە يەتكەن دېيىشكە بولىدۇ.» دەندەن ئۆيلۈكتىكى 10 - نومۇرلۇق بۇتخانا خارابىسىدىن ستەين VIII ئەسىرگە تەۋە بىر پارچە ئويما رەسىمنى ئۇچراتقان بولۇپ، ئىككىلا تەرىپىگە بۇددا رەسىمى سىزىلغانىكەن. ئالدى تەرىپىدىكى ئوبرازغا ئاساسەن ستەين ئۇنى «پېرسىيىنىڭ بۇدساتۋا رەسىمى» دەپ بېكىتكەن. ئۇ رەسىمدىكى ئوبرازنى مۇنداق دەپ سۈرەتلىگەن: «ئۇزۇنچاق ۋە قىزىل يۈزى قارا ۋە قويۇق ئۆسكەن ساقال - بۇرۇتى بىلەن ئورالغان. بۇ هەرقانداق سەلتەنەتلىك بۇددا رەسىمىدىمۇ يوق. چوڭ، ئىلمەك بۇرۇتى بىلەن قاپقارا قويۇق قېشى ئۇنىڭ يۈزىدىكى ئەرلىك سالاپىتىنى تېخىمۇ كۆچەيتكەن. چېچى بۇدۇرە بولغاچقا، ئالتۇن رەڭلىك ياغلىقنى ئېگىز چىگكەن بولۇپ، پېرسىيىنىڭ ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاهىنشاهىنىڭ باش كىيىمىگە بەك ئوخشايدۇ. بەدەن قۇرۇلۇشى جەهەتتە، بېلىنىڭ ئىنچىكىلىكى پېرسىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئەرلىك گۈزەللىكىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئۇچىسىغا كىمخاب چاپان كىيگەن، بېلىنىڭ ئاستى ۋە پۇتى ئېچىلىپ قالغان، پۇتىغا ئېگىز قونچلۇق ئۆتۈك كىيگەن، بېلىدە قىسقا ئەگرى شەمشەر ساڭگىلاپ تۇرىدۇ. شارپىسى بويىنىدىن ساڭگىلاپ مۇرىسىنى ئورىۋالغان، بۇ دەل ئادەتتە ئۇچرايدىغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇدساتۋا رەسىمىگە ئوخشايدۇ» . لېكىن چوڭقۇرراق مۇلاهىزە قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭ سىزىش ئۇسۇلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى، كۇللەنگەن مەزگىلىدە سىزىلغان تام رەسىملىرىدىكى پېرسوناژلارنىڭ تۇرقى بىلەن ئوخشاش. «پېرسىيە بۇدساتۋا رەسىمى» دېيىلگىنى، يەن ۋېنرۇ ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، «بۇددىزم رەسىمچىلىكىدىكى دەرماپالە (بۇددىزم هامىيلىقى) رەسىمى ياكى نۇر پادىشاھ (Arya acalanatha) رەسىمى، ئېهتىمال ‹تۆت قوللۇق تەۋرىمەس نۇر پادىشاھ› نىڭ رەسىمى بولۇشىمۇ مۇم-

ئەگەر ئۇ هامىي ئىلاھىنىڭ رەسمىي دېيىلىدىغان بولسا،
كىن» . ئۇنى ئۇدۇننىڭ يەرلىك هامىي ئىلاھى دېيىش تېخىمۇ توغرىدەك
تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، VII — VIII ئەسىرلەردىن كېيىنكى ئۇدۇن
بۇددىزم رەسساملىقى، ھەيكەلتىراشلىقىمۇ جۇڭگو ئۇسلۇبى بە-
لەن غەرب ئۇسلۇبى بىرلەشتۈرۈلگەن خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ،
ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنى يۇغۇرۇپ قوبۇل
قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ
بېرىدۇ.

سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇدۇن مەدەنىيىتى بىلەن
سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش بولمىغان
مەدەنىيەتلەرنى سىغدۇرۇش ھالىتى كېلىپ چىققان. بىر خىلى،
باراۋەر، دوستانە مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇدۇننىڭ يەر-
لىك مەدەنىيىتى بىلەن ھىندىستان، پېرسىيە، سوغدى مەدەنىيەت-
لىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مۇشۇ خىلدىكى مۇناسىۋەت بول-
غان؛ يەنە بىر خىلى، بويسۇندۇرۇش ۋە بويسۇنۇش مۇناسىۋىتى،
دۈشمەنلىك بىلەن ئۇچرىشىش ھالىتى بولۇپ، غەربىي تۈرك،
تۈبۈت قوشۇنلىرىنىڭ ئۇدۇننى ھەربىي جەھەتتىن بويسۇندۇرۇش
مۇشۇ خىلدىكى مۇناسىۋەتتۇر. ئۇچرىشىش شەكلىنىڭ ئوخشاش
بولماسلىقى مەدەنىيەت جەھەتتىكى سىغدۇرۇشنىڭ خاراكتېرلىك
بەلگىسىنىڭمۇ ئوخشاش بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
غەربىي تۈرك، تۈبۈت قوشۇنلىرى ئۇدۇننى ئىشغال قىلغاندا،
يەرلىك مەدەنىيەتتىمۇ مەجبۇرلاش خاراكتېرلىك بەزى ئۆزگە-
رىشلەر بولغان. مەسىلەن، تۈزۈم مەدەنىيىتى، تىل قاتارلىق
جەھەتلەردە شۇنداق بولغان. لېكىن، بويسۇندۇرۇلغان تەرەپنىڭ
ھەممە نېمىسىدە ئۆزگىرىش بولغان ئەمەس، غەربىي تۈركلەر،
تۈبۈتلەر ئۇدۇننى بويسۇندۇرغان چاغلاردا ئۇدۇننىڭ يەرلىك مەدە-
نىيىتىنىڭ ئۇلىدا تەۋرەش بولمىغان. تۈبۈتلەر ئۇدۇندا
ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، يىرىم ئەسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

بۇ مەزگىلدە ئۇدۇن خانى ۋىسارا جەمەتىنىڭ خانلىق ئورنى گەرچە ساقلاپ قېلىنغان، تۈبۈتلەرمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بېقىندۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن مەنسەپ سىستېمىسى تۈبۈتلەرنىڭ بويىچە بولغان. مەسىلەن: dmag pon (سانغۇن)، rtsis rje (مىس دەستەكلىك رىجە)، dpung pon (ھەربىي ئەمەلدار)، magon (ئىچكى ئىشلار ئەمەلدارى)، dgra blon (مۇھاپىزەتچىلەر بېشى)، zhing pon (چارۋىچىلىق ئەمەلدارى)، tshugs pon (ئۆتەڭ بېشى) قاتارلىقلار. تۈبۈتلەر ئۇدۇندا تۈبۈتلەرنىڭ مەنسەپ دەستىكى تۈزۈمىنى يولغا قويغان بولۇپ، P. T 1089 - نومۇرلۇق ئالاقىدا بۇ ھەقتە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ بۇ غوجىسىنىڭ تۆھپىسىگە يارىشا يۇقىرى تاغدىكى شاھىمىز ئىلتىپات كۆرسىتىپ خان نامى بەردىلەر، خانلىق سەلتەنىتىنى سۈرۈشكە ئىجازەت قىلدى، لېكىن ئۇدۇندا (ھۆكۈمران ئورۇندىكى) كۈمۈش دەستەكلىك (ۋە قاشتېشى دەستەكلىك) مەنسەپتە تۇردۇ، يەنىلا (تۈبۈتنىڭ) مىس دەستەكلىك رەجەسىنىڭ ئاستىدا بولىدۇ.» بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇدۇندىكى يەرلىك ئەمەلدارلار تۈبۈتلەرگە نىسبەتەن بىر خىل بېقىنىش مۇناسىۋىتىدىلا بولغان، مەدەنىيەتنىڭ سىغدۇرۇش ھالىتىدىن قارىغاندا، بۇ بىر خىل بويسۇندۇرۇش - بويسۇنۇش مۇناسىۋىتىدۇر. تۈبۈتلەر ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئۇدۇننىڭ خان ئوردىسىدا تىبەت يېزىقى بىلەن ئۇدۇن يېزىقى تەڭ قوللىنىلغان. «ستەين مازارتاغ، خادىلىقتىن تاپقان تىبەت يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر بەزى بوشلۇقنى تولدۇردى، بۇ ھۆكۈمەت بۇيرۇقى، شەخسلەرنىڭ تىلخېتى، باج يىغىشقا ئەۋەتىلگەن دورىغىلارنىڭ ئىسمىلىكى ۋە ھېسابات دەپتىرى، ئۆتەڭلەردىن يەتكۈزگەن خەت - ئالاقە قاتارلىقلار»مۇ تىبەت تىل - يېزىقىنىڭ ئۇدۇندىكى ئومۇملىشىش ئەھۋالىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، خوتەن

قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان تىبەتچە تارىشا پۇتۇكلەرلا 400 دىن
ئاشىدۇ، تاكى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، تۇبۇتلەرنىڭ ئۇدۇندى-
كى ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنمۇ «تىبەت يېزىقى ئۇ-
دۇننىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقمىغان... مەشھۇر ‹ سىتا
يول خالستوي خاتىرىلىرى›، ئۇدۇن ئەلچىلىرىنىڭ ئۇدۇن ۋە
تىبەت يىزىقىدا يازغان دوكلاتنامىسىدۇر. » تىبەت يېزىقىدىكى
«ئۇدۇن بەگلىكىدىكى ۋىياكەرەنە دەستۇرى» ، «ئۇدۇندىكى ئەر-
ھەتلەر ۋىياكەرەنە دەستۇرى» ، «ئۇدۇننىڭ بۇددا تەلىماتى تارى-
خى» گەرچە بۇددىزمغا دائىر ماتېرىياللار بولسىمۇ، لېكىن تۇ-
بۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇدۇندىكى تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئاز-
دۇر - كۆپتۇر بىلگىلى بولىدۇ. تۇبۇت مەدەنىيىتى ئۇدۇنغا
قورallıq بويسۇندۇرۇشقا ئەگىشىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن
«خەلق ئىچىدىكى شەكىل» دە تارقالغاندا، مەدەنىيەت «ئاۋام تەرى-
پىدىن قوبۇل قىلىنغان» دا، كىشىلەردە كۆپىنچە يات مەدەنىيەت-
كە قارىتا تاللاپ قوبۇل قىلىدىغان ئىقتىدار بولىدۇ. بۇ ھالدىكى
مەسىلە تۇبۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇدۇن مەدەنىيىتىگە قانداق تەسىر
كۆرسەتكەنلىكى ئەمەس، بەلكى ئۇدۇننىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى قانداق
قىلىپ قەيسەر ھاياتى كۈچى بىلەن تۇبۇت مەدەنىيىتىنى «پارچى-
لاش» مەسىلىسى بولىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇبۇت
كۈچلىرى ئۇدۇندىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن يەنە نۇرغۇن
تۇبۇت ئاھالىسى ئۇدۇندا قېپقالغان. ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىمۇ پۇ-
تۇنلەي ئۇدۇن مەدەنىيىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. بولۇپمۇ
ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە ئۇدۇننىڭ يەرلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسى-
رىنى چوڭقۇر ياقتۇرغان بولۇپ، «غەربىي شىمالنىڭ بىر چېتى-
نى بېسىپ ياتقان گۇسلو ئەسلىدە تۇبۇت زانپۇسىنىڭ ئەۋلادى
بولۇپ، غەربىي يۇرتتا تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئوغلى دوڭجەن ئۇدۇن
تەرەپلەردە تۇرمۇش كەچۈرۈپ، يەرلىك بىر ئايال بىلەن بىللە
تۇرغان ۋە ئالىگۇ ئىسىملىك بىر بالىنىمۇ بېقىۋالغان. بۇ كىشى-

لەرنىڭ بىر مۇنچىلىرى ئۇدۇننىڭ ۋىسارا ھاكىمىيىتىدە مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، ئۇلارنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادىتى پۈتۈنلەي يەرلىكلىشىپ كەتكەن. ئەگەر مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىدىن قارايدى-غان بولساق، تۈبۈت مەدەنىيىتى ھېچقاچان ئۇدۇن مەدەنىيىتىدە ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتمىگەن، بەلكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىدە ئىككىن-چى ئورۇندا تۇرغان، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇنداق مەدەنىيەت يەرلىك مەدەنىيەتكە تامامەن سىڭىپ كەتكەن.

يىپەك يولىدىكى ئەڭ داڭلىق سودا كارۋىنى سوغدىلارنىڭ سودا كارۋىنى، ئەڭ داڭلىق سودىگەر سوغدى سودىگەرلىرى ئى-دى. «سوغدى سودىگەرلىرى تۇغما سودا ئىستىداتىغا ئىگىدەك قىلاتتى، ئۇلارنىڭ چەبدەسلىكى، تىرىشچانلىقى، سودا كۆلىمىگە كىشى ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايتتى.» سوغدىلارجايلاشقان ئو-رۇن يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگىنىدە بولغاچقا، «سەمەرقەنتكە بارىدىغان ئالتۇن يول دەپ نام ئالغان». ئۇلارنىڭ قەدىمى يىپەك يولىنىڭ ئەتراپىدىكى ھەممىلا جايغا، بولۇپمۇ سەمەرقەنتنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا يەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇلار ئالدى بىلەن ئۇدۇننىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر - بازارلاردا، ئۇنىڭدىن قالسا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئىز قالدۇرغان ۋە بۇ جايلاردا ئولتۇ-راقلاشقان. زور تۈركۈمدىكى سوغدى سودىگەرلىرى، ئاھالىلىرى بۇ جايلارغا كەلگەچكە، ئۇلار شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۆرۈنمەس «ئاساس تارقاتقۇچىلىرى» بولۇپ قالغان. لېكىن، ئۇلار سوغدى مەدەنىيىتىنى بۇ جايلارغا تارقىتىشتا تۈبۈتلەرگە ئوخشاش قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇش ۋاسىتىسىنى قوللانماستىن، بەلكى سودا قىلىش جەريانىدا يەرلىك ئاھالە بىلەن كۆپ بېرىش - كېلىش ئارقىلىق، باراۋەر، دوستانە ھالدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارغان. بۇ ئىككى خىل مەدەنى-يەتنىڭ سۇ كەلسە ئېرىق ھاسىل بولغاندەك سىڭىشىش ھالىتى بولۇپ، نەتىجىدە ئۇدۇن مەدەنىيىتىدە كۆپ مەنبەلىك تەرەققىيات

ئەندىزىسى بارلىققا كېلىپ، ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنىسى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سوغدىلار خەنزۇچە يازما مەنبەلىرىدىكى توققۇز جاۋۇپلار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا كانگىيە (سەمەرقەنت)، شاش (تاشكەنت)، كېبۇت، بۇخارا، مايمارغ، شەھرى سەبز، خىۋە، خارەزىم، بېتىك دۆلەتلىرىگە جايلاشقان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە كىتابلاردا سوغدىلارنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا دۆلەت ئىسمىنى فامىلە قىلغانلىقى ئۇچرايدۇ، شۇڭا پەرقلەندۈرۈش ئوڭاي. يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولى سوغدىلارنىڭ كۆپ ئولتۇراقلاشقان رايوندۇر. «بېللى ئۇدۇن تىل - يېزىقىدىكى suliنىڭ سوغدى دېگەن سۆز ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ چىققان بولۇپ، دەندەن ئۆيلۈك ئۇلارنىڭ مۇھىم تايانچ بازىسى بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جاي ئۇدۇندىكى ئالتە شەھەرنىڭ بىرى بولغان جىلو ئايمىقىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. قەدىمكى ئىسمى جەششىرا بولۇپ، مازار تاغدىن چىققان ئۇدۇن تىل يېزىقىدىكى خەتتىمۇ سوغدىلارنىڭ بۇ يەردە سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.» سوغدىلار ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا سودىگەرچىلىكتە داڭ چىقارغان، «بېللى ئۇدۇن تىلىدىكى بۇددىزىم ھۆججەتلىرىدە suliya دېگەن سۆز ‹سودىگەر› دېگەنلىك بولىدۇ، ئىرقنى بىلدۈرىدىغان سۆزدىن ئادەتتىكى ئاتالغۇغا ئايلانغان دەپ كۆرسىتىدۇ.» سوغدى مىللىتى مەدەنىيىتى تەرەققىي تاپقان بىر مىللەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىل، يېزىق، مۇزىكا، ئۇسسۇل، رەسساملىقتىن تارتىپ دىنىي مەدەنىيەت، تەقۋىم (ۋاقىت ھېسابلاش) قاتارلىقلارغىچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ياقىسىدىكى بوستانلىقلار ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى چاڭئەنگىچە تارقالغان. سوغدىلارنىڭ ئۇدۇندا ئاتەشپەرەسلىك دىنىنى تارقىتىش ئەھۋالىنى خەنزۇچە يازما مەنبەلەردىن ئانچە - مۇنچە بىلگىلى بولىدۇ. «كونا تاڭنامە. غەربىي رۇڭلار

تەزكىرىسى» دە «ئۇدۇنلۇقلار ئۆرپ ـ ئادىتىدە ئاتەش ئىلاھىغا ئېتىقاد قىلىدۇ» دېيىلگەن، «كونا بەش دەۋر تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسى» دىمۇ «ئۇدۇنلۇقلار ئۆرپ ـ ئادىتىدە ئالۋاستى ئىلاھىغا قىزىقىدۇ» دېيىلگەن بولۇپ، «ئاتەش ئىلاھى» دېگەن سۆز «ئالۋاستى ئىلاھى» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. سوغدىلار كىيىم ـ كېچەك ۋە زىبۇزىننەت جەھەتتە ئاق كىيىمنى ياخشى كۆرگەن بولۇپ، راھىب خۇيلىنىڭ «نوم-لار شەرھى» دە «غەربىي يۇرتلۇقلار ئاق كىيىم كىيىدىكەن» دېيىشى سوغدىلارنىڭ ئاق كىيىم كىيىشنى ياخشى كۆرۈشىنىڭ يىپەك يولىنىڭ شىمالىي ـ جەنۇبىي يولىدىكى ئاھالىغا كۆرسەت-كەن تەسىرىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇنداق ئادەت ئۇدۇن ئاھالى-سىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەر-بىي يۇرت خاتىرىسى» دە «ئۇدۇنلۇقلار كۆپرەك يىرىك شايىدىن ئاق كىيىم كىيىدىكەن» دېيىشى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر. توققۇز جاۋۇپلاردىكى گاڭگىيىلىكلەر غوزلارنىڭ پىرقىرىما ئۇسسۇلىغا، شاشلىقلار كېسىش ئۇسسۇلىغا ماھىر بولغان ۋە بۇ ئۇسسۇللار چاڭئەنگىچە تارقىلىپ، بىر مەزگىل تازا مودا بولغان. شۈەن زاڭمۇ ئۇدۇندىكى چېغىدا «بۇ دۆلەتتىكىلەر مۇزىكىغا ھېرىس-مەن، ئۇسسۇلغا ئۇستا ئىكەن» لىك كۆرۈنۈشىنى كۆرگەن. تارقىلىش لىنىيىسىدىن قارىغاندا، ئۇدۇنغىمۇ سوغدى مۇزىكىسى ۋە ئۇسسۇلى تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. خوتەندىن قېزىۋېلىنغان تەقۋىمدە بىر يىلنى «ياز، كۈز، قىش، قىش ئاخىرى، ئەتىياز، ئەتىيازنىڭ ئاخىرى» قاتارلىق بىر قانچە ئايغا بۆلۈپ خاتىرىلە-گەن. بۇ تەقۋىمدە ئالتىنچى ئاينى يىل بېشى قىلغانلىقى ئېنىق. ۋېي جىيېنىڭ «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى» دە سوغدىلار «6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىنى يىل بېشى قىلىدۇ» دېيىلگەن بولسىمۇ، «يېڭى تاڭنامە. كاڭگىيە تەزكىرىسى» دە «12 ـ ئاينى يىل بېشى قىلىدۇ» دېيىلگەن. بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، «بۇ يازما

مەنبەلەردىكى پەرق دەل يىل بېشىنىڭ سىلجىشىنىڭ نەتىجىسى.» بۇ يەردە ئۇدۇننىڭ يىل ھېسابى بىلەن سوغدىلارنىڭ يىل ھېسابى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم بىر باغلىنىشنىڭ بارلىقىنى چەتكە قاققىلى بولمايدۇ.

تۈركلەر ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئۇدۇن تۈركلەرنىڭ تۈزۈم مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان: جېنگۈەن يىللىرى ئۇدۇن خانى ۋىساكىرتىنىڭ ئوغلى ۋىسادەن يابغۇ دەپ ئاتالغان. تاكى 760 ـ يىلغىچە، يەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگىنىگە بىر ئەسىردىن كۆپرەك بولغان مەزگىلدە ئۇدۇن خانى ۋايجرا سامپاۋانىڭ ئىنىسى ۋايجرا بۇخان ئىنجۇ يەنىلا يابغۇ دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن تۈرك ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئۇدۇندىكى تەسىرىنىڭ خېلى چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.»

ئۇدۇندىن ئىبارەت بۇ ئوچاقنىڭ «ئىچكى قىسمىدا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ھەرخىل كۈچلەرنىڭ غەلىيانلىرى» جەزمەن ئۇدۇن مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ سىرتقا ئېچىۋېتەتتى، تېخىمۇ پىششىپ يېتىلىشكە يۈزلەندۈرەتتى ۋە تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان قوبۇل قىلىش، تارقىتىش فۇنكسىيىسىنى پەيدا قىلاتتى.

2. ئۇدۇن مەدەنىيىتىنى قايتۇرۇپ تارقىتىش ھادىسىسى

ئۇدۇن مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى ۋە سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى «مەدەنىيەت قوبۇل قىلىش» بىر تەرەپلىمە بولماستىن، بەلكى ئىككى تەرەپلىمە بولغان، يەنى مەدەنىيەت جەھەتتىكى «قايتۇرۇپ تارقىتىش» ھادىسىسى بارلىققا كەلگەن. ئۇدۇن مەدەنىيىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان، ھىندىستان، پېرسىيە، قەندىھار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان، لېكىن شۇنىڭ

بىلەن بىللە ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى ۋە ئۆز ئەتراپىدىكى مەدەنىيەتلەرگىمۇ خۇددى تۇبۇت مەدەنىيىتى بىلەن سوغدى مەدەنىيىتى ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەنگە ئوخشاش تەسىر كۆرسەتكەن.

مەدەنىيەتنى قايتۇرۇپ تارقىتىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ئۇدۇن رەسسامچىلىق ئېقىمى مەدەنىيەتنىڭ ئىككى تەرەپلىمە قوبۇل قىلىنىشىنىڭمۇ تىپىك مىسالىدۇر. بەزى ئالىملار مۇنداق دەپ قارايدۇ: «ئۇدۇن رەسسامچىلىقى ھىندىستان، ساسانىيلار سۇلالىسى، جۇڭگو، سوغدىلارنىڭ رەسسامچىلىقىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلغانلىقىنى، ھەتتا خارەزىم رەسسامچىلىقىنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئىجادىي كۈچ تەرىپىدىن قايتىدىن ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.» شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇدۇن رەسسامچىلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، تىبەت سەنئىتىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇدۇن رەسسامچىلىقى ئېقىمىدىكىلەر ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغىنى ۋايجىرا باجىنا بىلەن ۋايجىرا ۋىچىر ئاتا - بالىدۇر. ئۇلار ۋەكىللىك قىلغان كۆپۈنكى ۋە پېتىنقى گەردىشلىك سىزىش ماھارىتى سۇي، تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن رەسساملىق مۇنبىرىدە ئىنقىلاب خاراكتېرلىك تەسىر پەيدا قىلغان.

جۇڭگوچە رەسىمنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىدا جەزبىلىك بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. «قەلەم تەۋرىتىشتىن ئاۋۋال مەقسەتنى كۆڭۈلگە پۈكۈش، رەسىم پۈتكەندە مەقسەت كۆرۈنۈپ تۇرۇش»، «سىزىش ئەتراپلىق بولمىسىمۇ، مەزمۇنى ئەتراپلىق بولۇش»نى مەقسەت قىلىدۇ. سىزىش ماھارىتىدە «نەپىس بولۇش ۋە ئوبرازلىق بولۇشنى ئاساس قىلىش» تەكىتلىنىدۇ. ھىندىستاندىن ئۇدۇنغا تارقىلىپ، ئۇدۇندىن چاڭئەن قاتارلىق جايلارغا تارقالغان كۆپۈنكى - پېتىنقى سىزىش ئۇسۇلى خىرەلىك گەردىشلىك سىزىش ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ سىزىلغان بۇددا رەسى-

مى رەڭلىك گەردىش چىقىرىش، چىرايىغا رەڭ بېرىش ئۇسۇلى
بىلەن سىزىلىپ، كۈچلۈك سىتېرېئولۇق سېزىمىگە ئىگە قىلىنى-
دۇ. ۋايجىرا ۋىچىر ئاتا - بالىدىن ئىلگىرى، لياڭ سۇلالىسىدە
ئۆتكەن جاڭ سېڭياۋ كۆپۈنكى - پېتىنقى سىزىش ئۇسۇلىنى
قوللىنىپ، جيەنكاڭدىكى شاۋلىڭ بېگى لۇن سالدۇرغان يىچېڭ
ئىبادەتخانىسىنىڭ دەرۋازىسىغا سىزغان رەسىمدە «قىزىل ۋە قې-
نىق يېشىل رەڭدە ھىندىچە نۇسخىغا تەقلىد قىلىپ كۆپۈنكى -
پېتىنقى قىلىپ سىزغان رەڭلىك سىزىش ئۇسۇلىنى قوللانغاچقا،
بۇ ئىبادەتخانا كۆپۈنكى - پېتىنقى ئىبـادەتخـانىســى دەپ ئېغىز-
دىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن. » سۈي، تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە،
ئۇدۇندىن كەلگەن ۋايجىرا ۋىچىر ئاتا - بالا بۇ سىتېرېئولۇق
تەسىرگە ئىگە كۆپۈنكى - پېتىنقى قىلىپ سىزىشنى كامالەتكە
يەتكۈزگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سۈي، تاڭ سۇلا-
لىلىرىنىڭ رەسساملىق مۇنبىرىدە شۆھرەت قازىنىپ، ۋايجىرا ۋى-
چىر بىلەن يەن لىبىن تاڭ دەۋرىنىڭ بېشىدىكى مەشھۇر رەسسام-
لار دەپ ئاتالغان. ۋايجىرا ۋىچىر ئاتا - بالىنىڭ رەسىم سىزىش
ئۇسۇلى قەدىمكى ھۆججەتلەردىمۇ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، «مەش-
ھۇر رەسسملەر» نىڭ 9 - جىلدىدا: «قەلىمى تۆمۈرنى ئېگىپ
قىلىپ يۆگىگەندەك چىڭ ۋە كۈچلۈك» دېيىلگەن. «رەسسىم-
لەردىن ئۆرنەكلەر» دە: «رەڭ بېرىشى تەمكىن، شايى دۆۋىلە-
شىپ تۇرسىمۇ بارمىقىنى يۆگەپ سالمايدۇ» دېيىلگەن. روشەن-
كى، بۇنداق سىزىش ئۇسۇلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كەڭ تارقالغان
سىزىش ئۇسلۇبىدىن پەرقلىق بولغان. ۋايجىرا باجىنانىڭ سىزغان
رەسىملىرى، مەسىلەن، «ئالتە بەدئۈسىنىڭ رەسىمى»، «چەت
ئەلنىڭ گۆھەر دەرىخى»، «بىراھمانىنىڭ رەسىمى» قاتارلىقلار
تاڭ دەۋرىدىمۇ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالغان، ئېيتىشلارغا قارىغان-
دا، لوياڭنىڭ يۈسەي رەستىسىدىكى دايۈن ئىبادەتخانىسىنىڭ
ئىككى تېمىدىكى «ئالۋاستى ئىلاھى»، ئىبادەت زالىدىكى «بۇد-

ساتۋا» ، «پاك زېمىندىكى ئۆزگىرىش» ۋە راۋاقتىكى «بوۋاي -
موماي ئەۋلىيا» دېگەن رەسىملەرنى ئۇ سىزغان، سۇي سۇلالىسى-
نىڭ رەسساملىق ساھەسىدە ئۇ «ئەينى چاغدىكى نام چىقارغۇچى»
دەپ ئاتالغان. ۋايجىرا ۋىچىرنىڭ رەسىملىرى ئىچىدە تېمىسىدىن
قارىغاندا، شەخسلەر سۈرىتى، ئۆرپ - ئادەت رەسىملىرى،
ئەپسانە - رىۋايەت رەسىملىرى، دىنىي ھېكايىلەرگە دائىر رەسىم-
لەر ۋە گۈل - گىياھ، قۇش، ھايۋاناتلار رەسىملىرى قاتارلىقلار
بار. ژانىرىدىن قارىغاندا، تام رەسىمى، شايى رەسىم، بېزەك
رەسىم قاتارلىقلار بار. ۋايجىرا ۋىچىرنىڭ ئەسەرلىرى ھۆججەتلەر-
دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا يۈز پارچىدىن كەم ئەمەس، ئەڭ
داڭلىقى چاڭئەننىڭ گۇاڭجەي ئىبادەتخانىسىدىكى «ئالۋاستىنى
بويسۇندۇرۇش» ، چاڭئەننىڭ سىئېن (شەپقەت) ئىبادەتخانىسى-
دىكى چوڭ تىپلىق تام رەسىم «ھىجىرىبىلگە مەنچۇشرى» قاتار-
لىقلار بار.

ۋايجىرا ۋىچىر ئاتا - بالىنىڭ سۇي، تاڭ رەسىم ئۇسلۇبىغا
زادى قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى يەنىلا ئەينى زاماندىكى
كىشىلەرنىڭ باھاسىدىن ئاڭلاپ باقايلى.

ۋايجىرا ۋىچىرنىڭ رەسىم سىزىش ئۇسلۇبىغا قارىتا نوپۇزلۇق
باھا بەرگەنلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاڭ يەنيۈەن بىلەن جۇ
جىڭشۈەن بولۇپ، بۇ ئىككىيلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئۆتكەن
سۇلالىلەردىكى مەشھۇر رەسسام ۋە رەسىم» ۋە «تاڭ سۇلالىسىد-
كى مەشھۇر رەسىملەر» دېگەن ئەسەرنى يازغان. «ئۆتكەن سۇلا-
لىلەردىكى مەشھۇر رەسسام ۋە رەسىملەر» دە: ۋايجىرا ۋىچىرنىڭ
تاڭ سۇلالىسى رەسىم ساھەسىدىكى ئورنىغا: «خاندانلىقىمىز
رەسساملىرى ئىچىدە قەدىمكى بىلەن تەڭ تۇرالايدىغىنى ۋايجىرا
ۋىچىر، ۋۇ داۋزى، يەن لىبېنلاردۇر» دەپ يۇقىرى باھا بېرىل-
گەن، شۇنىڭ بىللە بىلەن ۋايجىرا ۋىچىر قاتارلىقلار ئەسەرلىرى-
نىڭ دەرىجىسى توغرىسىدىمۇ توختىلىپ: «ۋىچىر، يەن لى-

بىيىنىڭ بىر يەلپۈگۈچى ئون مىڭ سەر ئالتۇنغا يارايدۇ» دېيىل-
گەن. «تاڭ سۇلالىسىدىكى مەشھۇر رەسساملار» دىمۇ ئالدىنقىلار-
نىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ: «ۋايجرا ۋىچىر يەن لىبىن
بىلەن تەڭ تۇرىدۇ» دېيىلگەن ۋە ئۇنىڭ رەسىملىرى «ئىككىنچى
ئورۇندا تۇرىدىغان نادىر ئەسەر» قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. يەنى ۋۇ
داۋزى ۋە جۇفاڭلارنىڭ كەينىگىلا قويۇلغان. ۋايجرا ۋىچىر ۋە-
كىللىكىدىكى ئۇدۇن رەسساملىقى ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرى تاڭ
دەۋرىنىڭ رەسىم ئۇسلۇبىغا، مەيلى چاڭئەننىڭ ياكى لوياڭنىڭ
رەسىم ئۇسلۇبى بولسۇن، ياكى ئادەم رەسىمى، تاغ - دەريا
رەسىملىرىنى سىزىش ماھارىتىنىڭ ئۆزگىرىشىدە بولسۇن ھەم-
مىسىدە مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. ۋايجرا ۋىچىرنىڭ ماھارىتى
ئادەم رەسىمىنى سىزىشتا ئىپادىلىنىدۇ، جۇ جىڭشۈەن «تاڭ
سۇلالىسىدىكى مەشھۇر رەسساملار» دە يەن لىبىن سىزغان ئادەم
رەسىمى بىلەن سېلىشتۇرۇپ: «مەن يەن لىبىن سىزغان چەت
ئەللىك ئادەم رەسىمىنى سىنچىلاپ كۆرسەم تازا ۋايىغا يەتمەپتۇ؛
ۋايجرا ۋىچىرنىڭمۇ جۇڭگولۇقلار رەسىمىنى سىزغانلىقىنى ئاڭلاپ
باقمىدىم» دېگەن. بۇنى بىر ئالىم مۇنداق مۇھاكىمە قىلغان:
«يەن لىبىن سىزغان ‹چەت ئەللىك› ئادەم رەسىملىرىنى قانداقلا
بولمىسۇن بىر قاتلام ئايرىپ تۇرغاچقا، تازا ۋايىغا يەتمىگەن؛
ۋايجرا ۋىچىر ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان نەرسىلەرنى سىزغاچقا،
‹چەت ئەل شەيئىلىرى ئوبرازى› نى سىزىشتىن ئىبارەت بۇ نۇق-
تىدا زامانداش رەسساملاردىن ئېشىپ چۈشۈش ئېھتىمالى بار.»
ئۇدۇن رەسساملىق ئېقىمىنىڭ مەدەنىيەتنى قايتۇرۇپ تارقى-
تىشتىكى رولىغا قارىتا شياڭ دا ئەپەندىنىڭ مۇنداق بىر سۆزى
بار: «ئەمدى كۆپۈنكى - پېتىنقى قىلىپ سىزىش ئېقىمىدىكىلەر-
نىڭ رەسىمىنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە، گەرچە ھىندىستاندىن
كىرگەن دېيىلسىمۇ، تاڭ دەۋرىدىكى رەسساملارنىڭ بۇنىڭ تەسى-
رىگە ئۇچرىشى غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بول-

غان. ۋايجرا ۋچىر ئاتا ـ بالىنىڭ قىزىل ۋە كۆك بوياق بىلەن
رەسىم سىزىپ ئاستانىدا داڭ چىقىرىشى بۇنىڭ بىر دەلىلىدۇر.
يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى غەربىي يۇرت رەسىملىرىدە
كۆپۈنكى ـ پېتىنقى قىلىپ سىزىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا،
بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ناھايىتى كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا
بۇلىدۇ. » ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رەسسامچىلىق ئۇسلۇبىنىڭ ئۇدۇن-
غا كۆرسەتكەن تەسىرىنى نۇرغۇنلىغان بۇددا ھەيكىلى ۋە تام
رەسىملىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىكى توققۇز قىسىملىق مۇزىكا ۋە تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ئون قىسىملىق مۇزىكىسىدا غەربىي يۇرت مۇزىكى-
لىرى، جۇملىدىن كۇسەن، سۇلى، كانگىيە، بۇخارا، ھىندىس-
تان، قوچو، غەربىي لياڭ مۇزىكىلىرى كۆپ بولغان، يەنە كې-
لىپ تاڭ دەۋرىدىكى ئون يۇرۇش مۇزىكىدا بارىبىت ئاساسىي ساز
بولغان، ئۇ غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرى ئىچىدىكى مۇھىم تارىلىق
ساز بولۇپ، باشقا سازلاردىن يەنە تىك غوڭقا، بالىمان، داپ ـ
دۇمباق، مىس جاللا، يالغۇزەك (نەي) ، بارىبىت قاتارلىق غەر-
بىي يۇرت سازلىرى بار بولغان. روشەنكى، ئۇدۇن مۇزىكىسى
ئىككى خەن سۇلالىسى ۋە ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن. ئەمما سۈي، تاڭ سۇلا-
لىلىرىنىڭ توققۇز، ئون يۇرۇشلۇك مۇزىكىلىرى ئىچىدە ئۇدۇن
مۇزىكىسى يوق، بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.
بۇ سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇدۇن مۇزىكىسى ۋە سازچى-
لىرىنىڭ مەدەنىيەتنى قايتۇرۇپ تارقىتىشتا رولى بولمىغان دې-
گەنلىك ئەمەس. بەزى ماتېرىيال ـ ھۆججەتلەردە پارچە ـ
پۇرات خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەندە ھېچبولمىغاندا-
مۇ ۋايجرا كىلتى، ۋايجراچىن، ۋايجراكان قاتارلىق ئۇدۇن سا-
زەندىلىرى مۇزىكا ساھەسىدە راسا جانلانغان، ئېيتىشلارغا قارى-
غاندا، ۋايجراكىلتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ نەپىس مۇزىكىلىرى

ۋە مۇڭلۇق مۇزىكىلىرىنى چېلىشقا ماھىر بولغاچقا، مۇزىكا جەھەتتە ئىككى تەرەپلىمە قايتۇرۇپ تارقىتىشتىكى مەدەنىيەت ئەلچىسى بولۇپ قالغان. ۋايجىرا چىن، ۋايجىراكانلارمۇ چاڭئەن رەسمىيسىدىكى داڭلىق سازەندىلەر بولۇپ قالغان. ۋايجىرا چىن ئەينى ۋاقىتتا ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا كەڭ تارقالغان ساز — بالىمان چېلىش ماھىرى ئىدى. ۋايجىرا بولسا «قەدىمكى مۇزىكا، سىڭ (13 — 17 نەيچىلىك چالغۇ)، شياۋ (توغرىسىغا چالىدىغان نەي)، چاڭ...» قاتارلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكىلىرىنى چېلىشنى بىلگەن. بۇنىڭدىن ئۇدۇن مۇزىكىسىنىڭ مەدەنىيەتنى قايتۇرۇپ تارقىتىشتىكى مۇھىم رولىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تاڭ دەۋرىدە چاڭئەنگە غەربىي يۇرتتىن كۆپلىگەن ئۇستا سازەندىلەر توپلاشقان، نەغمىخانىلاردا غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرىنىڭ بولۇشى دەل مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى ئىككى تەرەپلىمە قايتۇرۇپ تارقىتىشنىڭ نەتىجىسى.

بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ۋاستە قىلغان مەدەنىيەت جەھەتتىكى قايتۇرۇپ تارقىتىش ئاساسەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك راھىبلىرى بىلەن ئۇدۇن راھىبلىرىنىڭ پات - پات باردى - كەلدى قىلىپ تۇرۇشى ۋە بۇددىزم كىتابلىرىنى ئۆزئارا تەرجىمە قىلىشى قاتارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى راھىب شۈەنزاڭ، خۇيچاۋ، شى ۋۇكۇڭ ۋە سۇڭجىيىلەر قاتناشقان 157 كىشىلىك راھىبلار توپى غەربكە بۇددىزمدىن تەلىم ئالغىلى بارغاندا، ھەممىسى ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا بۇددىزمنى تەرغىپ قىلىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇدۇندىن چاڭئەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغان راھىبلارمۇ ئاز بولمىغان. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سانسكرىت يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقىنى بىلەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇدۇن شاھزادىسى ۋايجىرايۈ (راھىبلىق نامى جىيەن)، كاتتا راھىب سىكشانەندە، سىرامان دېۋاپرەجنا (راھىبلىق نامى تيەنجى) لار چاڭئەن قاتار-

لىق جايلاردا نوم تەرجىمە قىلىشتا داڭ چىقاردى. ئۇدۇنلۇق راھىب سىكشانەندە بۇددا نومىنى تەرجىمە قىلىش ئۇچۇن چاڭ-ئەن، لوياڭ، ئۇدۇن ئارىلىقىدا كۆپ قېتىم قاتنىغان. تولۇقسىز مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇ «خۇايەن سۇترا» سىنىڭ 80 جىلد-دى، «مەنچۇشرى بۇدساتۋانىڭ نام - ئەمەل بېرىش سۇترىسى» قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلغان بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بۇددا نوم - سۇترىلىرىدىن 19 قىسىم 107 جىلدنى تەرجىمە قىلغان. سىرامان دېۋاپرەجنامۇ «خۇايەن سۇترىسى» ، «دۇرۇس-لۇق، باراۋەرلىك سۇترىسىنىڭ تارمىقى» ، «بوددا مەخپىيىتى سۇترىسىنىڭ تارمىقى» قاتارلىق نوم - سۇترىلارنىڭ 100دىن ئارتۇق جىلدنى تەرجىمە قىلغان. بۇددىزم مەدەنىيىتى گەرچە ھىندىستاندىن ئۇدۇن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن باشقا ھەر قانداق مەدەنىيەت ھالىتىگە ئوخ-شاش، يۇتىنى مەزمۇت قويغان ھامان يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن، بۇددىزمنىڭ جۇڭگولاشتۇرۇلۇشى مۇشۇ خىلغا كىرىدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۇددىزمىمۇ ئوخشاشلا ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنىڭ بۇددىزم مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن: «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مەنچۇشرى بۇدساتۋاغا چوقۇنۇش قىزغىن-لىقى ئەۋج ئالغاندىن كېيىن، ئۇدۇنغا تېزلا تەسىر كۆرسەتكەن. يەنە ئۇدۇنلۇقلارنىڭ مەنچۇشرى بۇدساتۋاغا چوقۇنىدىغانلىقى سە-ۋەبىدىن، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ۋۇتەيدىكى مەنزىل ئىبادەتخاند-سىدا ئۇدۇن خانىمۇ ئىز قالدۇرغان.»

3. خەلق مەدەنىيىتىنىڭ نۇر چېچىشى

خەلق مەدەنىيىتى ئۇنىڭ سىرتقى قاتلام مەدەنىيىتى (ماددي مەدەنىيەت) ، ئوتتۇرا قاتلام مەدەنىيىتى (تۈزۈم مەدەنىيىتى) ۋە چوڭقۇر قاتلام مەدەنىيىتى (ئېستېتىك ھەۋىسى، قىممەت قارى-شى، خەلقنىڭ ئېتىقادى، تەپەككۇر شەكلى قاتارلىقلار) دىن

تەركىب تاپىدۇ. گەرچە بىزنىڭ ھازىر سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدىكى خەلق مەدەنىيىتىنىڭ تولۇق كۆرۈنۈشىنى ئوچۇق سۈرەتلەپ بېرىشىمىز قىيىن بولسىمۇ، لېكىن پارچە - پۇرات يازما مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي ئىسپاتلاردىن ئۇنىڭ ئىزىنى تاپالايمىز. «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ تەبىئىي شارائىت ۋە ئۆرپ - ئادىتى تۆۋەندىكىچە يېغىنچاقلانغان: «...زىلچا، سىپتا كىگىز چىقىدۇ... خەلقى قائىدە - يوسۇنلۇق، كىشىگە سىلىق ۋە ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلىدىكەن. ھۈنەر ئۆگىنىشكە قىزىقىدىكەن، كۆپ ماھارەتلىك ئىكەن... ئەلدىكىلەر مۇزىكىغا ئامراق بولۇپ، ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر ئىكەن، چەكمەن، جۇۋىنى ئاز كىيىدىكەن، كۆپرەك يىرىك شايى ۋە پاختا رەختتىن تىكىلگەن ئاق كىيىملەرنى كىيىدىكەن، تەقى - تۇرقى ئەدەپ - قائىدىلىك ئىكەن.» ئەگەر خەلق مەدەنىيىتىنىڭ بىر قانچە مەنە تۇرىگە قارايدىغان بولساق، بۇ پۈتۈنلەي ئۇدۇننىڭ خەلق مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى ئېگىزدە تۇرۇپ كۆزىتىشتۇر. ئۇدۇننىڭ تۆۋەن قاتلام خەلق ئاممىسىنىڭ يۈكسەك ھۈنەر - سەنئىتى، ئاق كۆڭۈللۈكى، ئىجتىمائىي ئۆرپ - ئادىتى قەغەز يۈزىدە جانلىق گەۋدىلەنگەن.

خەلقنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىدە ئۇدۇن تۆۋەن قاتلام خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئەڭ ۋەكىللىك قىلالايدىغىنى ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسەت تەسەۋۋۇرىغا تولغان ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ھۈنەر - سەنئىتىدۇر. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، ئۇدۇننىڭ خەلق ھۈنەر - سەنئىتى ئاز دېگەندىمۇ كۇلالچىلىق، ياغاچچىلىق، توقۇمىچىلىق، كۆنچىلىك، بىناكارلىق، تۆمۈرچىلىك، تىككۈچىلىك، بوياقچىلىق، قەغەزچىلىك، يۇڭ توقۇمىچىلىق، دېھقانچىلىق، زەرگەرچىلىك، ئويمىچىلىق، گىلەمچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەر - سەنئىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇدۇننىڭ خەلق ئارىسىدىكى بۇنداق ئىشلەپ-

چىقىرىش، تۆرمۆش ماھارىتى گەرچە ئەمەلىي مەنپەئەتنى كۆزلە-
سىمۇ، لېكىن بۇ ئۇلارنىڭ مەنىۋى پائالىيەتلىرى بىلەن تولغان،
ساپال قاچا، ياغاچ ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلەر، توقۇلمىلارنىڭ شەكلى
ۋە سۈپىتى بولسا ھۈنەرۋەنلەرنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ
چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياساش ھۈنىرى
ئارقىلىق بەزى قاراشلىرىنىمۇ ئىپادىلىگەن. بۇتخانا سىيلىش،
ھەيكەل ياساش، رەسىم سىزىش ئۇستىلىرى خەلق سەنئىتى سا-
ھەسىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدۇر.

خوتەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان سايمان ۋە
بۇيۇملار، مەيلى ساپال قورچاق، گەجدىن ياسالغان ھۆرقىمز بول-
سۇن، مەيلى ياغاچ ئويمىچىلىق ياكى رەڭلىك لاي ھەيكەل ياساش
بولسۇن، ئۇلاردا يەرلىك ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كامالەتكە يەتكەن ھۈنە-
رى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. خوتەننىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە ئادەم
ۋە هايۋانلارنىڭ ساپال ھەيكەللىرىنى ياسىشىنى خەن، جىن سۇلا-
لىلىرى دەۋرىگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. بۇددىزم ھەيكەللە-
رىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خەلق سەنئىتى جازىبىسىگە باي بولغى-
نى يوتقان خارابىسىدىن تېپىلغان ئايال ھەيكىلى، ساپال قۇش،
ئادەم باشلىق ساپال قەدەھ، ئادەمنىڭ باش ھەيكىلىدۇر. بۇلار
I — IV ئەسىرگە تەۋە نەرسىلەر؛ ئوخشاش بىر جايدىن چىققان
ئەركەك مايمۇننىڭ ساپال ھەيكىلى بولسا تاڭ دەۋرىگە تەۋە نەر-
سە. يوتقان قەدىمىي شەھىرىدىن چىققان ئايال ھەيكىلى يېرىم
ھەيكەل بولۇپ، ئىنچىكە ئۇسۇل بىلەن مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن،
ئۇنىڭدىن ئىپتىدائىي يىرىكلىك ۋە ئاددىيلىق ئۇسلۇبى چىقىپ
تۇرىدۇ. يەنە بىر ئەرنىڭ باش ھەيكىلى كېيىنرەك قېزىۋېلىنغان
بولسىمۇ، لېكىن ئوبرازنىڭ يارىتىلىشىدىن قارىغاندا، بېشىغا
قۇلۇلە شەكلىدىكى ئېگىز قالپاق كىيدۈرۈلگەن، پېشانىسى تار،
قېشى چوقچىيىپ، كۆزى پولتىيىپ تۇرغان، قاڭشارلىق، شاپ
بۇرۇت، ساقىلى ئۇزۇن بولۇپ، رېئاللىقنى تەسۋىرلەش ئۇسلۇ-

بىغا ئىگە. ئادەمباش - كالا باش قەدەھ بىلەن ساپال قۇش
ئەپسانىۋى كۆرۈنۈشكە ئىگە بولۇپ، ئالدىنقىسىدا ئادەم بېشى
بىلەن كالىنىڭ بېشى تۇتاشتۇرۇلغان. مەيلى ئادەم سىياقى بول-
سۇن، مەيلى كالا شەكلى بولسۇن، سىرتقى شەكلى، ئىچكى
روھى ھالىتى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇش دەرىجىسىگە يەتكۈزۈل-
گەن، كېيىنكىسىنىڭ تاجىسى بىلەن قۇيرۇقى گويا شەكلى ئۆز-
گەرگەن نېلۇپەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ، تەسەۋۋۇرغا باي،
ئادەمباش - كالاباش قەدەھلەر، ساپال قۇش، ئادەم باشلىق قەدەھ-
لەر ئىچى كاۋاك بولۇپ، سۇيۇقلۇق قويىدىغان ۋە ئېقىپ چىقىدى-
غان يېرى بار. مەسىلەن، ئادەمباش - كالاباش قەدەھنىڭ ئادەم-
باش قىسمىنىڭ چوققىسىدا يۇمىلاق تۆشۈكى بار، كالىنىڭ ئې-
غىزىدا جوغىسى بار. بۇنداق ئالاھىدە ئىقتىدارلىق قەدەھنى قە-
دىمكى يۇنانلىقلار «رايتون» (Rhyton) دەپ ئاتايتتى، ئۇ ئىلاھ-
قا ھاراق قۇيىدىغان قاچا ئىدى. قەدىمكى يۇنان، قەدىمكى رىم-
لىقلاردا روھقا ئاتاپ ھاراق سېپىش ئادىتى بولغان، يەنى
نەزىر - چىراغ قىلغاندا، ساۋاب تېپىش ئۈچۈن ھاراقنى «راي-
تون» ئارقىلىق نەزىر - چىراغ سۇپىسىغا سېپىش ئادىتى بول-
غان. يوتقان خارابىسىدىن تېپىلغان بۇ بىر نەچچە «رايتون» نى
ئېھتىمال يەرلىك ھۈنەرۋەنلەر ياساپ، يەرلىك ئىلاھلارغا
ياكى قەھرىمانلارغا نەزىر - چىراغ قىلىشقا ئىشلىتىپ، ئىلاھلار
ۋە قەھرىمانلارغا بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرگەن بولۇشى مۇم-
كىن. ئەركەك مايمۇن سېغىزدىن ياسالغان بولۇپ، ئولتارغاندەك
كۆرۈنىدۇ، ئۇ ئوڭ قولىنى كۆكرىكىگە تىرەپ، سول قولى
بىلەن زەكىرىنى تۇتقان، كۆزلىرى روھلۇق، پۈتۈن بەدىنىدە
كىرگەن تىكەننى ئېلىۋەتكەندە قالغان بىر نەچچە تۇشۇك بار. بۇ
يەرلىك ئاھالىنىڭ ھايۋانات ئىلاھىغا تېۋىنىشى بىلەن مۇناسىۋەت-
لىكمۇ قانداق، دەلىللەشكە توغرا كېلىدۇ. ئەگەر بۇنى قىزىل
تاش كېمىرلىرىنىڭ 38 - كېمىرىدىكى مايمۇن پادىشاھىنىڭ ئەۋ-

ۋەلى هاياتى هېكايىسىغا دائىر تام رەسىمى بىلەن سىلىشتۇرغاندا، بۇ ئوخشاش بۇددا تېمىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ بىر نەچچە ساپال قاچىدىن قارىغاندا، ئۇدۇنلۇقلار ئەقىل - پاراسەتكە تولۇپ تاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ سىزىلىشىدا قىستۇرۇش ئۇسۇلى، قىسىش ئۇسۇلى، يۆگەش ئۇسۇلى قاتارلىق ماھارەتلەر قوللىنىلغان، بېزەكلىرىدە مەنىنى ئىپادىلەش ۋە ئىپادىلىمەسلىك بار.

خەلق بىناكارلىرىنىڭ سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئاھالىلەر ئۆي - ئىمارەتلىرىدىن تېپىلغانلىرى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئۆرۈلۈپ چۈشكەن قالدۇقلىرىدىن ئۇدۇن يەرلىك هۈنەرۋەنلىرىنىڭ قانداق قىلىپ ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، بۇ يەرلىك ئالاھىدىلىككە باي ئۆي - ئىمارەتلەرنى سالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. قۇم ئاستىدا قالغان ئاق قوچقىراق خارابىلىكى ئەندىرنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، 300 دىن ئارتۇق ئۆيدىن تەركىب تاپقان ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيلىرىدۇر. بۇ خارابىدىكى ئاھالە ئۆيلىرى بىر ئېغىزلىق ياكى كۆپ ئېغىزلىق ئۆيلەر بولۇپ، بەزىسى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە بولسا، بەزىسى چاسا شەكىلدە، كۆپىنچىلىرىنىڭ كۆلىمى 30 كۋادرات مېتىر ئۆپچۆرىسىدە، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىدىن ئېلىپ ئېيتساق، بۇ ئۆيلەر لاي تاملىق، شاخ - شۇمبا تاملىق، لاي ۋە شاخ - شۇمبا تاملىق دەپ ئايرىلىدۇ. لاي تام لايدىن قوپۇرۇلۇپ، ئوتتۇرىسىغا ئاندا - ساندا يوغان لاي كېسەكلەر قىستۇرۇلغان؛ ئىچىنىڭ تۆت تەرىپىگە تۈۋرۈك قويۇلۇپ، تۈۋرۈكنىڭ ئۈستىگە لىم، خار قويۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قومۇش ياتقۇزۇلۇپ، قومۇشنىڭ ئۈستىدىن سامانلىق لاي بىلەن سۇۋالغان. شاخ - شۇمبا تام تۆت تام ئورنىغا تۇرغۇزۇلغان توغراق ياغىچىدىن قىلىنغان تۈۋرۈكلەرنى قومۇشتا ئوراپ، ئۈستىدىن سامانلىق لايدا سۇۋىغان. لاي ۋە شاخ - شۇمبا تام قومۇش ۋە سامانلىق لاينى ئىچ تەرىپىگە ئېلىپ، سىرتى سۇۋاپ قوپۇرۇلغان. ئۆگزىسى تۈز بولغان بولۇ-

شى مۇمكىن. خارابىدە شەھەر سېپىلى بار بولۇپ، ھەر ئارىلىقتا توغراق ۋە يۇلغۇن شاخلىرىنى 10 — 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا يانقۇزۇپ، لاي بىلەن 30 — 50 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قوپۇ-رۇلغان. ئۇلىنىڭ كەڭلىكى ئىككى مېتىرچە كېلىدۇ. خارابىدە قوش قاناتلىق سېپىل دەرۋازىسى بار، ھەر بىر قانىتى ئالتە تال ياغاچتىن قىلىنغان. بۇ خارابە كېيىنكى چاغلاردىكى قۇرۇلۇش (سۇڭ دەۋرىنىڭ بولۇشى مۇمكىن) دەپ قارالسىمۇ، لېكىن نىيە خارابىسىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ قۇرۇلمىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا نۇرغۇن ئوخشاشلىقى بار. نىيەدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر «ئادەتتە تامنىڭ سىرتىغا يۇلغۇننى توقۇپ لاي بىلەن سۇۋاپ، ئىچ تەرىپىگە قومۇشنى توقۇپ ئىچ تام قىلىنغان.» يەرلىك ئۇستىلار مۇشۇن-داق ماتېرىياللارنى ئىشلىتىش، ئۆينى مۇشۇنداق شەكىلدە سې-لىشتا جاي، كىلىمات، ماتېرىيالنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تولۇق ھې-سابقا ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەمەلىي پايدىلىنىشچانلىقى بولۇشىنىمۇ كۆزلىگەن. شۇڭا، تاكى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان-غىچە مۇشۇنداق ئۆي قۇرۇلمىسى يامغۇر ئاز ياغىدىغان قۇرغاق جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا كەڭ قوللىنىۋاتىدۇ.

سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدىن ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشىنىڭ ئالدىغىچە بولغان ئۇدۇن ئاھالىسىنىڭ رەسىم - يوسۇنى بىلەن ئېتىقادىنى يۈزەكى بىلىدىغانلارمۇ ئاز دېيەرلىك. بىرىنچىدىن، ماتېرىيال كەمچىل؛ ئىككىنچىدىن، رەسمىي تارىخنامىلار بۇنىڭ-غا كۆز قىرىنى سېلىپمۇ قويمىغاچقا، بۇ ساھە بوش قالغان. لېكىن، چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىدىغان بولساق تاپقۇدەك ئىز يوقمۇ ئەمەس.

دىنىي ئېتىقادتىكى رەسىم - يوسۇن كۆپىنچە دۇئا - تىلا-ۋەت قىلىش، ئەمرىمەرۇپ قىلىش (ۋەز ئېيتىش)، نوم قىرائەت قىلىشقا ئوخشاش شەكىلدە ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ ئۇدۇنلۇقلارنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىدە ئۆزگەرمەس دېگۈدەك شەكىل بولۇپ قالغان.

خەلق ئېتىقادىدىكى رەسىم - قائىدىدە تەقلىد قىلىش، جادۇ
قىلىپ بەللىۋېتىش، شادلىق ناخشىسىنى ئېيتىپ قاتتىق ئۇس-
سۇلغا چۈشۈش، پەرھىز، نەزىرگە ئاتاپ ئادەمنى قۇربانلىق
قىلىش، بەزمە قىلىش قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلغان بولۇپ،
ئىپادىلىنىشى تېخىمۇ ئاشكارا، تېخىمۇ كەيپىيات تۈسىگە ئىگە
بولغان. «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دە
خاتىرىلەنگەن ئۇدۇن بەگلىكىدىكى «ئەجدىھا دۇمبىقى رىۋايىتى»
دىكى «ئەجدىھا قىزىنىڭ ئەر سورىشى» ئېھتىمال ئۇدۇندا خەلق
ئارىسىدا كەڭ تارقالغان خەلق رىۋايىتى بولۇشى مۇمكىن. بۇ
ھېكايە شۆەنزاڭنىڭ خاتىرىسىدە سەل مۇرەككەپ، «يۇياڭ خاتى-
رى»سىدە سەل ئاددىي بايان قىلىنغان؛ «ئۇدۇن شەھىرىنىڭ
شەرقىي جەنۇبىدا بىر چوڭ دەريا بار بولۇپ، بىر دۆلەتنىڭ
يەرلىرى سۇغىرىلىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دەريا سۈيى تۇش-
تۇمتۇت ئۈزۈلۈپ قاپتۇ. بۇ دۆلەتنىڭ خانى بۇنىڭ نېمە ئىش
ئىكەنلىكىنى لوخۇشاڭدىن سورىغانىكەن ئۇ، — ئەجدىھانىڭ
قىلغان ئىشى، — دەپتۇ. خان ئەجدىھاغا ئاتاپ ئىبادەتخانا سالدۇ-
رۇپتۇ، دەرياغا سۇ پەيدا بولۇپ، بىر ئايال دولقۇن مىنىپ
كېلىپ، خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ: ‹ مېنىڭ ئېرىم ئۆلدى،
ۋەزىرگە تېگىشنى خالايمەن، شۇنداق بولسا دەريا سۈيىمۇ بۇرۇن-
قىدەك ئېقىۋېرىدۇ›، دەپتۇ. بىر ۋەزىر بۇ ئىشقا رازىلىق بىلدۈ-
رۈپتۇ. ئەلدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئوغۇللىرىنى ئەكېلىشىپتۇ،
ۋەزىرنىڭ ھارۋىسىغا ئاق ئات قوشقانىكەن، ئۇ ئات سۇغا كىرسە
چۆكمەيدىكەن، دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە ئاق ئات سۇ يۈز-
گە لەيلەپتۇ. ئۇنىڭ ئۇچىسىدا سەندەل ياغاچلىق بىر دۇمباق ۋە
خەت - جىلتە بار ئىكەن، خەتنى خانغا ئەۋەتىپ، ‹ ئەگەر چوڭ
دۇمباقنى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئېسىپ قويسا، دۈشمەن
باستۇرۇپ كەلگەندە دۇمباق ئۆزلۈكىدىن ئاۋاز چىقىرىدۇ›، دەپ-
تۇ، كېيىن دۈشمەن باستۇرۇپ كەلگەنىكەن. دۇمباق ئاۋازى

ئۆزلۈكىدىن ياڭراپتۇ.» ئەينى ۋاقىتتا كەڭ تارقالغان بۇددىزم
تۈسىنى چىقىرىۋەتكەندە، بۇ ھېكايە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كەڭ
تارقالغان. خېبو (دەريا مۇئەككىلى) نىڭ خوتۇن ئېلىش ھېكايە-
سى بىلەن شۇنداق ئوخشايدۇ. پەقەت ئەر - ئايال پېرسوناژلار
ئورۇن ئالماشقان، خالاس. «ئەجدىھا دۇمبىقى رىۋايىتى» ئۇدۇن-
نىڭ ئەل ئىچىدە بالايىئاپەتنى يوقىتىش ئۈچۈن تائەت - ئىبادەت
قىلىدىغان رەسىم - قائىدە بارلىقىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ: «بۇ
رەسىم - قائىدىلەر قۇرغاقچىلىقنى يېڭىشكىمۇ ئالاھىدە ئىشلە-
تىلگەن... بۇنداق يامان ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئۇلار
چېكىدىن ئاشقان ئۇسۇلغا مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بول-
دى.» ئۇدۇنلۇقلارنىڭ تىرىك ئادەمنى ئەجدىھا قىزغا نەزىر قى-
لىشى قۇرغاقچىلىق بولۇپ زىرائەتلەردىن ھوسۇل ئالالماسلىقتا
قارىتا قوللانغان چېكىدىن ئاشقان ئۇسۇلدۇر. «بۈيۈك تاڭ دەۋ-
رىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن «پۈتۈن ئەلدى-
كى ئەمەلدارلاردىن تارتىپ پۇقراغىچە دۇمباق نەغمىسى قىلىپ،
ھاراق داستىخىنى تەييارلاپ ئۇزىتىپ خوشلىشىدىكەن» دېگەن
گەپتىن قارىغاندا، بۇ بىر ھاراق ئىچىپ، ناخشا ئېيتىپ
ۋە ئۇسسۇل ئويناشتەك خۇشال - خۇراملىق ئۇسۇلى ئارقىلىق
بالايىئاپەتنى يوقىتىش مۇراسىمى بولغان. بۇنىڭدا «رەسىم -
قائىدە كوللېكتىپنىڭ كۈچى ئارقىلىق رولىنى جارى قىلد-
دۇرىدۇ، كوللېكتىپمۇ رەسىم - قائىدە ئارقىلىق تەسىر كۆرسى-
تىدۇ.» ھاراق داستىخىنى، ناخشا - ئۇسسۇل پەقەت بالايىئا-
پەتنى يوقىتىش ئۈچۈن تائەت - ئىبادەت قىلىش شەكلى
ئىچىدە ئىلاھنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنىڭ ۋاستىسى بولۇپ، مەق-
سەت قۇرغاقچىلىقنى يوقىتىش ئىدى.

«چاشقانلىق رىۋايىتى» «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي
يۇرت خاتىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن ئۇدۇن ھەققىدىكى يەنە بىر
ھېكايە. ئىلاھىي چاشقان ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ھۇن لەشكەرلىرىنى

مەغلۇپ قىلىشىغا ياردەم بەرگەچكە، ئۇلار «ئىبادەتخانا سىلىپ
نەزىرلىك تىزغان» ياكى «چاشقانلارنىڭ ئۇۋىسىغىچە پىيادە بې-
رىپ، ئېگىشىپ تەزىم قىلىپ، سەجدە قىلىپ ئېھتىرام بىل-
دۈرۈپ، نەزىر - چىراغ قىلىپ بەخت تىلىگەن.» نەزىرلىك
«كىيىم - كېچەك، ئوقيا ياكى خۇش پۇراق گۈللەر، نازۇنېمەت-
لەر» بولغان. بۇ يەردە ئىلاھىي چاشقانغا ئۇدۇنلۇقلار ھامىي
ئىلاھىي سۈپىتىدە نەزىر - چىراغ قىلىش، «چۈنكى ئۇدۇنلۇقلار
ئۇ چاشقانلارنىڭ ئارىسىغا قۇدرەتلىك ھەيۋىسى بار ئىلاھ يوشۇ-
رۇنغانلىقىغا چىن پۈتكەن.» نەزىر بۇيۇملىرى ئىچىدە نازۇ نېمەت-
لەرمۇ، كېيىم - كېچەك، ئوقيا، خۇش پۇراق گۈللەرمۇ بول-
غان. ئوخشاش بولمىغان نەزىر بۇيۇملىرى ئوخشاش بولمىغان
مۇددىئاغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. نەزىرلىك بۇيۇملار ئادەتتە تىزىپ
قويۇلىدۇ، «ئومۇمىي كۆز قاراش ئىلاھنىڭ نەزىرلىكنى قوبۇل
قىلىشى، كۆڭۈل بۆلۈشى نەزىرلىكنىڭ ئۆزى ئۈچۈندۇر دېيىشكەن
قاراش بولۇپ، بۇ قاراش بىر تەرەپتىن، نەزىرلىكنىڭ شەكلىدە
ئىپادىلەنگەن ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئىدىيىسىنى؛ يەنە بىر تەرەپ-
تىن، ئىنكار قىلىش نۇقتىئىنەزىرىنى، يەنى ئاتىغان نەزىرلىك-
نىڭ ئەۋزەللىكى ئۇنىڭ ھەر قانداق قىممىتىنى يوقاتقانلىقىدا»
دېيىشكەن نۇقتىئىنەزەرنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۇدۇنلۇقلار-
نىڭ ئىلاھىي چاشقانلارنى يوقلاپ بېرىپ نەزىر - چىراغ قىلىشى
مول مەزمۇنلۇق، بىلدۈرگەن ھۆرمىتى قويۇق تۈس ئالغان، يۈزە
بولمىغان، پەقەت سىمۋول خاراكتېرلىك مەنىدىلا بولغان، خۇش
پۇراق گۈللەرنى نەزىرلىك قىلىش خۇش پۇراق گۈلدە بۇي سې-
لىشنىڭ بىر شەكلى بولۇپ، مۇھىمى گۈللەرنىڭ خۇش پۇرىقى-
دۇر، خۇش پۇراق گۈل، خۇشبۇي كۆمىلاچ ئىشلىتىش يـاك-
ـى ياغ (مەسلەن ناقتا)، خۇش پۇراق ئوت - چۆپ تۆرىدىكى-
لەرنى ئىشلىتىش جاي ۋە مىللەتنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا يارىشا
بولغان، لېكىن ھەممىسىنىڭ مۇددىئاسى ئوخشاش: «ئەرۋاھ،

ئۇچۇچانلىقىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەلۇم ئىس ياكى بۇسقا ئوخ-
شايدىغان نەرسە، شۇڭا بۇنداق ھالەتتىكى نەزىرلىك ئەرۋاھلارغا
يەتكۈزۈلىدۇ ۋە ئەرۋاھلار ئۇنى ئىشلىتىدۇ، بۇنداق نەزىرلىك
بۇس شەكلىدە ئەرۋاھلارغا يېتىپ بارىدۇ. روشەنكى، بۇنداق
ئىدىيە ناھايىتى ئەقىلگە مۇۋاپىق» .①

خوتەندىن قېزىۋېلىنغان تاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرى ۋە بەش دەۋرگە تەۋە بولغان رەڭلىك ئىككى تاۋۇتقا كۆك ئەجدىھا، ئاق يولۋاس، قىزىل قۇشقاچ، تۆت تامان ئىلاھى شۈەنۋۇ سىزىلغان، بۇلار ئىمام مۇسا كازىم مازىرىنىڭ ئەتراپىدىن چىققان بولۇپ، ئەڭ قىممىتى بار ئەپسانەشۇناسلىق ماتېرىيالى بولالايدۇ. شۈەنۋۇ «تاشپاقا ـ يىلان تەنلىك» غەلىتە مەخلۇق بولۇپ، ھۆججەتلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنغان. «كېيىنكى خەننامە. ۋاڭ لياڭنىڭ تەرجى- مىھالى» دا لى شيەن ئىزاھلاپ: «شۈەنۋۇ شىمال ئىلاھى، تاشپا- قا ـ يىلان تەنلىك» دېگەن. بىر ئالىم: «جۇڭگونىڭ تەرىقەت دىنىدا ئەرش ئىلاھى شۈەنۋۇغا چوقۇنغان، خەلق ئارىسىدا شۈەن- ۋۇنى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ قوت نىشانى قىلىش ئەۋج ئالغان بولۇپ، بۇ شۈەنۋۇنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت بۇ تۇپراق- تا يىلتىز تارتقان بىر دەرەخ ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ چېچەك ۋە مېۋىسى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ بىر تەرىپىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ» دەپ قارى- غان. خوتەندىن قېزىلغان رەڭلىك تاۋۇتقا سىزىلغىنى دەل شۇ كۆك ئەجدىھا، ئاق يولۋاس، قىزىل قۇشقاچ، تۆت تاماننىڭ ھامىي ئىلاھى شۈەنۋۇ بولۇپ، «بۇ ئىككى تاۋۇتقا سىزىلغان رەڭلىك رەسىم ئۇسلۇبىنىڭ بەدىئىي تۈزۈلۈشى، تېمىسىدىن

① ئېدۋارت. تايلور يازغان: ليەن شۇشياڭ تەرجىمە قىلغان: «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت»، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، 805 ـ، 806 ـ بەتلەر.

قارىغاندا، نوقۇل خەنزۇچە ئۇسلۇبتۇر. تاۋۇتنىڭ شەكلىمۇ خەنزۇچە ئۇسلۇبتا.» لېكىن تاۋۇتتىكى جەسەت ئۇدۇننىڭ خان جەمەتىگە تەۋە. مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئەلۋەتتە مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىدىن بولغان، لېكىن ئۇدۇن رايونىغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تويىن دىنىنىڭ ھەقىقەتەن تارقىلىپ كىرگەنلىكى، ئەرش ئىلاھى شۇەنۋۇغا چوقۇنۇشنىڭ ئۇدۇندا خەلق ئارىسىدا ساقلىنىشىدا مەسىلە يوقلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ.

لېكىن، ئۇدۇنلۇقلار نېمىشقا شۇەنۋۇغا ئېتىقاد قىلىشنى قوبۇل قىلىدۇ؟ بۇنى ئىنسانلارنىڭ ھاياتنىڭ مەڭگۈلۈك بولۇشىغا ئىنتىلىشىنىڭ بىر - بىرىگە باغلانغانلىقىغا يىغىنچاقلىماي تۇرالمايمىز: «شۇەنۋۇ ئىككى خۇسۇسىيەتكە ئىگە، بىرى ئۇنىڭ ئەسلىي شەكلىنىڭ تاشپاقا ئىكەنلىكى بولۇپ، تاشپاقا ئۇزۇن ئۆمۈرنىڭ سىمۋولى... ئىككىنچىسى ئۇنىڭ شىمالدىكى سۇ ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرغان سۇ مۇئەككىلى ئىكەنلىكى، ئەمما ئىنسانلارنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىدا سۇ ھاياتلىقنىڭ بېشى ۋە ئاخىرى.» ئۇدۇندىكى شۇەنۋۇ رەسىمىنىڭ ئەھمىيىتى ئۇزۇن ئۆمۈرگە تېۋىنىش، ئەرشى ئىلاھىي تاشپاقا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلىش فۇنكسىيىسىنى ئۆتەپ، ھەتتا ئادەم ئۆلسىمۇ روھى ئۆلمەي، ئاخىرەتكە بارغاندىمۇ باياشاتلىقتىن قانغۇچە بەھرىمەن بولىدىغانلىقتا، مەيلى تۇغۇلۇش بولسۇن، ياكى ئۆلۈش بولسۇن، ئىلاھىي تاشپاقا ئۇلارنىڭ مەڭگۈ ياشىشىنى ساقلارمىش، بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئىلاھىي تاشپاقا ئۇدۇن مەدەنىيىتىدە يىلتىز تارتقان ياكى ئىلاھىي تاشپاقىغا تېۋىنىش دەل ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ھاياتلىق ئېڭىنى كۆزەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى.

ئاپتورى: جۇڭ گاۋ

تۆتىنچى بۆلۈم مەدەنىيەتنىڭ تىپى ئۆزگەرگەن دەۋردىكى خوتەن

ئىنسانلار تۇنجى مىڭىنچى يىلنى كۈتۈۋېلىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقاندا، غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇدۇندا شىددەتلىك بىر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى، بۇ ھال ئارقىدىنلا غايەت زور مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ بىۋاستە سەۋەبى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىدۇر. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى مۇسا (ئارسلانخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۇدۇننى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن 40 يىلدىن ئارتۇق (24 يىل، 100 يىل دەيدىغان گەپلەرمۇ بار) «غازات» قىلدى. بۇنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى 800 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان ئۇدۇن بۇددىزمىنىڭ ۋەيران بولۇشىدىن ئىبارەت بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇقىرى قاتلامدىكى خان جەمەتىدىن تارتىپ تۆۋەن قاتلامدىكى پۇقرالارغىچە ئېتىقادىنى ئىسلام دىنىغا ئۆزگەرتتى. ئۇ ئۇدۇننىڭ يۇزە قاتلىمى، ئوتتۇرا قاتلىمى، ئىچكى قاتلىمىدا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلىپ، ئۇدۇن مەدەنىيىتى باشقا بىر يول بىلەن تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. ئىسلام دىنى تۈرك مەدەنىيىتى دەۋرىنى كۈتۈۋالدى، بىر يېڭى مەدەنىيەتنىڭ بۇرۇلۇش دەۋرى باشلاندى.

1. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە مەدەنىيەتتىكى ئۆزگىرىش

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىرى ئۇدۇننى بويسۇندۇرۇۋاتقان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالاساغۇن

ھۆكۈمرانلىرىمۇ ماۋەرائۇننەھر رايونىنى ئىستېلا قىلدى. ماۋەرا-ئۇننەھر رايونىنىڭ ئىستېلا قىلىنىشى شۇنى كۆرسەتتىكى: «بى-رىنچىدىن، شۇنىڭدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ھۆكۈمران-لىق قىلىش ھوقۇقى ھەر قايىسى تۈرك مىللەتلىرىنىڭ ياكى تۈركلەشكەن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە شەخسلەرنىڭ كونت-روللۇقىدا بولۇپ كەلدى. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تۈركلى-شىشىنى تېزلەتتى. ئىككىنچىدىن، ھەرقايىسى تۈرك مىللەتلىرى-نىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئالدى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، دۆلەتنىڭ ئىسلاملىشىشىنى يولغا قويدى، ئىسلام مەدە-نىيىتى كەڭ تارقىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى ۋە تۈرك مەدەنىيىتى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، بىر يېڭى مەدەنىيەت — ئىسلام - تۈرك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى.» ئۇدۇن ساك تىلىدا سۆزلىشىش-نى ئاساس قىلغان، مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىدى، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇننى بويسۇندۇرغاندىن كې-يىن، تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر بۇ رايونغا زور تۈركۈمدە كىرىپ، ئۇزاق مۇددەت يۇغۇرۇلۇش ئارقىلىق بۇ را-يوننىڭ مىللەت تەركىبىنى ئۆزگەرتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام دىنى «غازات» ۋاستىسى ئارقىلىق يولغا قويۇلغاچقا، تەدرىجىي ھالدا ئىسلام - تۈرك مەدەنىيىتى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. لېكىن، ئۇدۇن ئەنئەنىۋى، بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان رايون بولغاچقا ئۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق زورلۇق بىلەن يولغا قويىدىغان ھەرقانداق يۇقىرى بې-سىم ۋاستىسى كۈچلۈك قارشىلىققا ۋە چەكلەشكە ئۇچراتتى.

ئەگەر قاراخانىيلار سۇلالىسى ماۋەرائۇننەھر رايونىنى تىنچ يول بىلەن ئۆزىگە قوشۇۋالغان دېسەك، ئۇدۇننىڭ ئۇنچىلىك تەلىيى بولمىدى، ئىسلام كۈچلىرى شەھەرلەرنى ئېلىپ، جايلار-نى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندا بارلىق بۇددىزم ئىمارەتلىرىنىڭ ھەم-مىسىنى دېگۈدەك خارابىگە ئايلاندۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى بىر شېئىردا مۇنداق سۈرەتلەنگەن:
«كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق بىز، كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق
بىز، بۇتخانىنى يىقىتتۇق، بۇتلار ئۈستىگە چىچتۇق بىز.» ئەمەلىي ئەھۋالمۇ دەل مۇشۇنداق بولغان. ئۇدۇن زامانىدىن ساقلىنىپ قالغان بۇددىزىم خارابىسىدا ساپلا ئوت قويۇۋېتىلگەن ئىزنالار بار بولۇپ، بەزى ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر كۆيۈپ كۆمۈرلىنىپ قالغان، كۆپلىگەن بۇددىزىم كىتابلىرىمۇ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن، شۇڭا خوتەندىن قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەر ئىچىدىن بىرەر پارچە مۇكەممەل ماتېرىيال كىتاپ تېپىلماي، دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپان خەت - چەكلىرىدە كۆپرەك ساقلىنىپ قالغانلىقىدىن ئەجەبلەنگىلى بولمايدۇ.

ئۇدۇن بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ھەم ئۇدۇنغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش ئۇرۇشى، ھەم ئېتىقادنى قوغدايدىغان كۈچ سىنىشىش بولۇپ، ئىلگىرىدىن بار بولغان بۇددىزىم ئېتىقادىنى چىڭ ساقلاش كېرەكمۇ ياكى ئېتىقادنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا كىرىش كېرەكمۇ دېگەندىن ئىبارەت زور مەسىلىگە چېتىلاتتى. ئىسلام كۈچلىرىنىڭ ئۇدۇننى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى 40 يىل، 24 يىل داۋاملاشقان دېگەن گەپلەردە چوڭ خاتالىق يوق، لېكىن ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئېتىقادىنى ئۇزۇل - كېسىل ئۆزگەرتىشى ھەرگىز قىسقا مۇددەت ئىچىدە تاماملانمايتتى. بىر ئەسىر ھەتتا بىر قانچە ئەسىرگىچە داۋاملىشىش ئېھتىمالى بار ئىدى. چۈنكى، ئۇرۇش ھاكىمىيەتنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىنىلا ھەل قىلالايتتى، دىنىي ئېتىقادنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسىنى ھەرگىزمۇ ئۇنداق تېز ھەل قىلىپ كېتەلمەيتتى، بولۇپمۇ يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاستا بولاتتى. ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇدۇننى بويسۇندۇرغان تەقدىردىمۇ، ئۇدۇننىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى تۈرلۈك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ قەيسەرلىك بىلەن مەۋجۇت بولۇپ

تۇرالايتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇننى بويسۇندۇرۇشتا ھەربىي جە-ھەتتىكى غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇدۇن ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى ئېتىقادىنى ئىسلام دىنىغا ئۆزگەرتىشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چىگخەي ۋە شىزاڭغا قېچىپ بېرىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۇبۇتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن. «سۇڭ خاندانلىقىنىڭ 10 خانىغا دائىر تېزىسلار» دا «ۋاڭ يوەن شەنجۇ (بۇگۇنكى شىنىڭ) غا بارغاندا يالغان كۇسەن مەلىكىسى چىگيى جېمۇ ۋە قەبىلە چوڭلىرىدىن لى ئاۋېن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇدۇنلۇق قوۋمىنى باشلاپ قۇۋۇقتىن چىقىپ تەسلىم بولدى» دەپ خاتىرى-لىنىشتىن قارىغاندا، لى فامىلىلىك ئاۋېن ئېھتىمال ئۇدۇننىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ چىگخەيگە قېچىپ بارغانلار ئاز بولماسلىقى مۇمكىن. ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇدۇنلۇق-لارغا نىسبەتەن ئېتىقاندا يات مەدەنىيەت بولغاچقا، ئۇ باراۋەرلىك ئاساسىدا ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئۇدۇن مەدەنىيىتى تەرىپى-دىن ماسلاشتۇرۇلغان بولسا، بەلكى «غازات» ئۇسۇلى ئارقىلىق مەجبۇرىي يولغا قويۇلغان. نەتىجىدە يولغا قويۇشنىڭ دەسلىپىدە كۈچلۈك قارشىلىققا ئۇچراپ، يەرلىك مەدەنىيەتكە قوشۇلۇشى بىر مەزگىل ناھايىتى تەسكە چۈشكەن. شۇڭا، بۇ يات مەدەنىيەت كەسكىن مەدەنىيەت توقۇنۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىڭ بىر كېچە ھېكايىسى شەكلىدىكى ئەپسانە تۈسى ئارقىلىق بۇ ئەلنىڭ مەدەنىيىتىگە سىڭىپ كىرىپ ئۇنىڭ ئۇلىنى تەۋرەتمەكچى بول-غان. بۇنىڭ ئىچىدە «غازات» قا ياندىشىپ مۇسۇلمانلارنىڭ تەز-كىرە كىتابى «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» ئەل ئىچىدە كەڭ تارقال-غان. ئۇدۇن رايونىدا «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» نىڭ ھەرخىل كۆچۈرمە نۇسخىلىرى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەپسانە تەركىبىنى نوقۇل ھالدا خەلق ئارىسىدا خاتا گەپلەرنىڭ خاتا

تارقىلىشىنىڭ مەھسۇلى، دەپ قاراشقا بولمايدۇ، «مۇقەددەملەشتۈرۈلگەن» ، «سىرلىقلاشتۇرۇلغان» تۆت ئىمام، مەيلى ئۇلارنىڭ كەچۈرمىشلىرىنىڭ توقۇپ چىقىرىلىشى نەقەدەر ئاجايىپ، نەقەدەر تارىخىي چىنلىققا قانچە ئۇيغۇن ئەمەس بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئۇدۇنلۇقلارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە زورلاشتىن ئىبارەت بۇ ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئالغانلىقى راست. بۇ ھەقتە ئىماملارمۇ ناھايىتى توغرا ئېيتقان: «…بۇ يەرلىكلەر (ئۇدۇنلۇقلار) نىمۇ مۇسۇلمان قىلماقچىمىز. كاپىرلار تەسلىم بولسۇن، ئەگەر تەسلىم بولمايدىكەن، چوڭلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، كىچىكلىرىنى ئەسىرگە ئالىمىز، شەھەرنىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇيمىز.» ① «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» دە ئىماملار سىرلىقلاشتۇرۇلغان بولۇپ، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئىسلام دىنى ئېتىقادىنى بۇددىزم ئېتىقادىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشكە ئۇرۇنغان، ئۇسۇل مەسىلىسىگە كەلسەك، مەقسەتكە يېتىدىغانلا بولسا، چېكىدىن ئاشقان ئۇسۇللارنى قوللىنىشتىن يانمىغان.

ئىسلام مەدەنىيىتى مىڭ يىلدىن بۇيان ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئۆزگەرتتى، ئۇ ماددىي مەدەنىيەت، تۇرمۇش مەدەنىيىتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ تېپىنى تېز ئۆزگەرتىۋەتتى.

بىرىنچىدىن، بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى بولغان بۇتخانا، بۇددا مۇنارى، بۇددا ھەيكىلى، بۇددىزم تام رەسىملىرى يوقىتىۋېتىلىپ، ئەرەب بىناكارلىقىنىڭ شەكلى ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدى. جامەلەر «ئالدى دەرۋازىسى ئېگىز ۋە يوغان، ئۇچلۇق ئەگمە ياكى يومىلاق ئەگمىلىك، ئاساسىي قۇرۇلۇش تېگى تۆت چاسا، ئۆگزىسى گۈمبەز شەكلىدىكى يومىلاق گۈمبەزلىك قىلىپ

---

① لى يىنپىڭنىڭ «بۇددا ئېلى ئۇدۇن» دېگەن كىتابىدىن ئېلىندى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى، 213 - بەت.

سېلىنىپ، ئەزان ئېيتىشنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئادەتتە دەرۋازا ياكى ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئەزان پەشتىقى (ئەزان مۇنارى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چىقىرىلغان».①مازار، مەدرىس ھەتتا ئاھالە ئۆيلىرىمۇ ئەرەب بىناكارلىقى ئۇسلۇبىدا سېلىنغان. بېزەكلىرىدىمۇ بۇتتىن خالىي بولغان گۈل - گىياھ، گېئومېتىرىيىلىك نەقىشلەر ئورۇن ئالغان. خوتەن رايونىدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان جامەلەردىن خوتەن شەھىرى ئىچىدىكى چوڭ جامە، گۇمىدىكى جامە، چىرىدىكى ئېغىزى تېھران مەسچىتى ھازىرمۇ بار، ئۇلارغا 120 — 200 يىل بولغان بولۇپ، ھەممىسى ئىسلام بىناكارلىقى ئۇسلۇبىدا. كۆپلىگەن مازارلاردىن لوپ باغدات مازىرى، ئىمام ئاسىم مازىرى، ئۇجمە مازار غوجام، نىيە ناھىيىسىدىكى ئىمام جەئفىرى سادىق مازىرى بار بولۇپ، بىر مۇنچىلىرىنىڭ راست - يالغىنىنى ئايرىماق تەس بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ ئۇدۇنغا تارقىلىپ كىرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. لېكىن، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرىدىن ئىلگىرىكى ئەرەب ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇشلار يوق دېگۈدەكلا بولۇپ قالغان، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇرۇلۇشلاردىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

دەپنە بۇيۇملىرىدىنمۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئۇدۇن ماددىي مەدەنىيىتىگە بولغان چوڭقۇر تەسىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە سۇڭ يۈن ئۇدۇنغا كەلگەندە، بۇ جاينىڭ دەپنە ئادىتى بۇددىزم يوسۇنى بويىچە بولۇۋاتقانلىقىنى: «ئۆلگۈچىنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ، سۆڭىكىنى يىغىۋېلىپ دەپنە قىلىپ، قەبرىسىگە بۇت تىكلىگەن»لىكىنى كۆرگەن. لېكىن، ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دەپنە قىلىش شەكلى پۈتۈنلەي يەرلىككە كۆمۈشكە ئۆزگەرتىلگەن. دەپنە سايمانلىرىغا

① «جۇڭگو شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىسلام دىنى تارىخى» (1 - قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى، 315 - بەت.

جىنازا ئىشلىتىلگەن، مېيىتنى ئاق رەختكە ئورىغان، خام كې-
سەكتىن قەبرە قاتۇرغان ۋە موللا تەكلىپ قىلىپ قۇرئان ئوقۇت-
قان ۋە دۇئا قىلدۇرغان. دەپنە بۇيۇملىرى، دەپنە سايمانلىرىنىڭ
ياسىلىش شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ بۇددىزمغا ئېتىقاد
قىلغان ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئوخشاش بولمىغان
دەۋرلەردىكى دەپنە ئادىتى ئاسمان - زېمىن پەرق قىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئىسلامىيەت تۈزۈمى مەدەنىيىتى، مەسى-
لەن، ئەرەبلەرنىڭ دىنىي كىتابلىرى، تىلخەت - هۆججەتلىرى،
ئۇدۇن يېزىقى قاتارلىقلاردا يېزىلغان يەرلىك خەت - چەكلەرنىڭ
ئورنىنى ئالغان. لېكىن، خوتەندە ئەرەبچە قېزىلما خەت - چەك-
لەر ناهايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. لېكىن، خوتەنگە قوشنا بولغان
يەكەندىن چىققان ئەرەبچە خەت - چەكلەر نۇرغۇن. خاتىرە قالدۇ-
رۇلغىنى «ماجيې يەنە خوتەندىن قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە
كۆمۈۋېتىلگەن تۆت پارچە ئەرەب يېزىقىدىكى (بۇنىڭ ئىچىدىكى
ئىككى پارچىسىگە ئايرىم - ئايرىم هالدا هىجرىيىنىڭ 401 -
يىلى [مىلادىيە 1010 — 1011 - يىللىرى] هىجرىنىڭ 501-
يىلى [مىلادىيە 1107 - يىلى دەپ يېزىپ قويۇلغان) ۋە 24 پارچە
كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەت - چەكلەرگە ئېرىشتى» دېگەن
ماتېرىيالىدۇر. ئۇنىڭ ئىچىدىكى يەكەندىن قېزىۋېلىنغان ئەرەب
يېزىقىدىكى بىر پارچە قانۇنىي دەۋا دېلوسىغا ئائىت ماتېرىيالدىن
قارىغاندا، ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئادىتى بويىچە قېلىپلاشقان شەكىل-
دە يېزىلغان، مەسىلەن، بېشىدا ئاللاغا هەمدۇ سانا ئېيتىش،
قازىنىڭ ئاللانىڭ نامى بىلەن دېگەن سۆزى ۋە خانغا ئوقۇغان
مەدھىيىسى بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى پاكىت ۋە ئاخىرىدىكى هۆ-
كۈم قىسمىغىمۇ «هەممىگە قادىر ئۇلۇغ ئاللادىن ياردەم تىلەي-
مىز» دېگەن مەزمۇنلار قىستۇرۇلغان. شۇنداق دېيىش كېرەك-
كى، ئىسلام دىنىغا ئەگىشىپ ئەرەب يېزىقىدىكى «قۇرئان كە-
رىم» مۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئوقۇشى زۆرۈر بولغان مۇقەددەس كى-

تابتۇر. چۈنكى، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «قۇرئان كەرىم» نى ئىسلام ئالىملىرى ئاللاتائالا ئەرەب تىلىدا نازىل قىلغان «ۋەھىي كىتاب» دەپ تەرغىب قىلىپ كەلگەچكە، «قۇرئان كەرىم» نى ئەرەب تىلى ۋە يېزىقى بىلەن ئوقۇش ۋە يېزىش مۇقەددەس ھەم دەخلى - تەرۇزسىز بولۇپ، ئېتىقادچىلارنىڭ تەرجىمە قىلىشىغا يول قويۇلمايتتى. مەيلى قانداق رايون، قانداق مىللەت بولسۇن، قايسى تىلدا سۆزلىشىدىغان، قايسى يېزىقنى قوللىنىدىغان بولسۇن، مۇسۇلمان بولىدىكەن، «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرىنى پەقەت ئەرەب تىلىدىلا ئوقۇش ۋە يېزىشقا بولاتتى.»① يۇقىرىقى ئەرەب يېزىقىدىكى قانۇنىي دەۋا دېلوسىغا دائىر ماتېرىيالدىن قارىغاندا ئەرەب تىلى ۋە يېزىقى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت تىلىغا ئايلانغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە سوتلاش تۈزۈمىدىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈم قىلىش تۈزۈمى قوللىنىلغان.

ئەرەب تىلى ۋە يېزىقىنىڭ قوللىنىلىشى ئۇدۇن قاتارلىق رايونلارنىڭ يەرلىك تىل - يېزىق تىپىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەرلىك تىلغا نۇرغۇن ئەرەبچە ئاتالغۇلارنىڭ ئارىلاشقانلىقىنى دېمەي تۇرايلى، كېيىن ئۇدۇن رايونىغا كەڭ تارقالغان چاغاتاي يېزىقىمۇ ئەرەب يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ تەسىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئۈچىنچىدىن، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى چوڭقۇر بېسىلغان. موڭغۇللار قۇرغان يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇدۇن رايونى پۈتۈنلەي ئىسلاملىشىپ بولغان بولۇپ، بۇ ھەقتە ساياھەتچى ماركوپولو: «(خوتەن) ئاھالىسى مۇھەممەدكە ئېتىقاد قىلىدىكەن» دەپ خاتىرە قالدۇرغان. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن كېيىن ئەرەب

---

① «جۇڭگو شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىسلام دىنى تارىخى» (1 - قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى، 115 - بەت.

يېزىقىدا يېزىلغان ۋە ئەرەب يېزىقىنىڭ ھەرپىنى قوللىنىپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كەلگەن، ئەرەب - ئىسلام ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبىغا تەقلىد قىلىشىمۇ بىر مودا بولۇپ قالغان. ئادەتتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردىمۇ ئاۋۋال ئاللا، پەيغەمبەر، ئەۋلىيا-ئەنبىيالارنى مەدھىيىلەش ۋە ئىسلام ھۆكۈمرانلىرىنى ئۇلۇغلاش، ئاندىن رەسمىي تېكىستقا ئۆتۈش شەكلى قوللىنىلغان، ئەينى چاغدا قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە كەڭ تارقالغان «قۇتادغۇبىلىك» ، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» دېگەن كىتابلاردىمۇ مۇشۇنداق قۇرۇلما قوللىنىلغان. خوتەن رايونىغا ئىسلام دىنى يېڭى تارقىلىپ كىرگەن مەزگىلدىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەھۋالىنى تەكشۈرگىلى بولىدىغان ماتېرىيال يوق، ھازىر دەلىللىگىلى بولىدىغانلىقىنى XVIII ئەسىردىكى خوتەنلىك شائىر نۆبىتى مەھزۇن ۋە قاراقاشلىق شائىر ئەھمەتشاھ قارىقاشى، موللا سالىھلاردۇر. نۆبىتى پارس تىلىنى سىستېمىلىق ئۆگەنگەن. ئەھمەتشاھ قارىقاشى بولسا قەشقەردىكى ئىسلام مەدرىسىدە 10 يىل ئوقۇغان. ئۇلارمۇ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى مودىغا چۈشۈرۈپ، باشلىمىنى مۇناجاتتىن باشلاشتەك تەبىئىي ھالدا ساقلىنالمىغان، ۋەزنىدىمۇ تەقلىد قىلىش كۆرۈلۈشكە باشلىغان، لېكىن نۆبىتىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى بولغان «غەزەللەر» ، «رۇبائىيلار»مۇ روشەن ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شېئىرىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئەمما «خوتەن مەدھىيىسى» تېخىمۇ ئاممىباب بولۇپ، شائىرنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى بىلەن تولۇپ تاشقاندۇر.

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇدۇننىڭ يەرلىك ئۆرپ - ئادىتىگە بولغان تەسىرى ئاساسەن ئاھالىنى ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ كېلىدىغان بەزى ئۆرپ - ئادەتلەر ۋە ئۇدۇنلۇقلاردا ئەسلىدىن بار بولغان ھەرىكەت يوسۇنلىرىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. مەسىلەن، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، قىز چىقى-

رىش، ئوغۇل ئۆيلەش، بالاغەتكە يېتىش، ئىسىم قويۇش، ھېيت - بايرام قىلىش قاتارلىق رەسىم - قائىدىلەرمۇ قويۇق ئىسلام مەدەنىيىتى تۈسىنى ئالغان. تويدىكى نىكاھ قىلىش رەسمىيىتى، كىشىلىك تۇرمۇش قائىدىسىدىكى خەتنە قىلىش، ئىسىم قويۇشنى دىنلاشتۇرۇش، دىنىي ھېيت - بايراملارنى دىندىن خالىي ھېيت - بايراملارنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشلەرنىڭ ھەممىسى مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئۆزگىرىش مەزگىلىدە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش كەلتۈرۈپ چىقارغان مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىدۇر. ئۇيغۇنلۇقلار ئارىسىدا تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئىزلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق چوقۇنماسلىق كۆپ ئىلاھقا چوقۇنۇشنىڭ ئورنىنى ئالغان. بۇنداق ئەھۋال كېيىنكە بارغانسېرى، مەسىلەن، چاغاتاي خانلىقى، يەكەن خانلىقى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە بارغانسېرى ئومۇمىيۈزلۈك بولغان. مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىدە سوپىلار شېئىرلىرى خوتەن رايونىدىمۇ تارقالغان بولۇشى مۇمكىن، بۇنى تېخىمۇ ئۇلغايتقۇچىلار سوپى - ئىشانلاردۇر.

2. ئاساسىي مەدەنىيەت بىلەن خەلق مەدەنىيىتىنىڭ ماسلىقى

XI ئەسىردىن ئىلگىرى خوتەننىڭ ئاساسىي مەدەنىيىتى بۇددىزم مەدەنىيىتى بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، غەربىي لياۋ (كۇچلۇكنى ئاساس قىلغان)، موڭغۇللار قۇرغان يۈەن سۇلالىسى (چاغاتاي خانلىقى)، يەكەن خانلىقى، چىڭ سۇلالىسى قاتارلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىنى باشتىن كەچۈرگەن ئىسلام دىنى ئۇلىنى چىڭىتىۋالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۇچلۇك ئۇدۇن ئاھالىسىغا ئېتىقاد دىنى بۇددا دىنىغا ئۆزگەرتمىگەنلەر ئۆلتۈرۈلىدۇ دەپ مەجبۇرلاش بۇيرۇقى چۈشۈرگەن. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەربىي - سى-

ياسىي تۈزۈمى ۋە موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى ئۇدۇندا يولغا
قويۇلغان بولسىمۇ، ئاخىر كۈچلۈك ئىسلام كۈچلىرىگە تاقابىل
تۇرالماي، موڭغۇللارمۇ يەرلىك ئاھالىغا قوشۇلۇپ ئىسلام دىنىغا
ئېتىقاد قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇدۇن مەدەنىيىتى ئىسلام
مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلىپ كەلگەن، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى
بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن بۇ ئەھۋالدا ئۆزگىرىش
بولغان. چىڭ سۇلالىسى يولغا قويغان ھۆكۈمەت مەدەنىيە-
تى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، دىنىي
كۈچلەرنى ئاجىزلىتىپ، ھۆكۈمەت بىلەن دىننى ئايرىۋەتكەندىن
كېيىن ئاساسىي مەدەنىيەت بولۇش ئورنىنى قولغا كەلتۈرگەن.
لېكىن، مەيلى ئىسلام مەدەنىيىتى بولسۇن، ياكى چىڭ سۇلالى-
سىنىڭ ھۆكۈمەت مەدەنىيىتى يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان مەزگىلدە
بولسۇن، ئۇدۇننىڭ خەلق مەدەنىيىتى (تۆۋەن قاتلام مەدەنىيە-
تى) ئاساسىي مەدەنىيەت بىلەن توقۇنۇشۇش، سۈركىلىش جەريا-
نىدا ھاياتلىق ماكانىنى ئىزدەپ كەلگەن.

شۇنى دېيىش كېرەككى، ئاساسىي مەدەنىيەت ھېسابلانمىغان
مەدەنىيەت بىلەن ئاساسىي مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدا باشتىن -
ئاخىر توقۇنۇش ۋە زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن، لېكىن
ئاساسىي مەدەنىيەتكە دەخلى يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا، ئاسا-
سىي مەدەنىيەت ھېسابلانمىغان مەدەنىيەتنىڭمۇ ھەرخىل ئۇسۇللار
ئارقىلىق ئاساسىي مەدەنىيەت بىلەن ئۆزئارا ئۇيغۇنلىشىشى مەۋ-
جۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە،
ئاساسىي مەدەنىيەتنىڭ مۇئەييەن زامان ۋە مۇھىتتا، ئاساسىي
مەدەنىيەت ھېسابلانمىغان مەدەنىيەتكە كەڭ قورساقلىق قىلىشىمۇ
ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىڭ ئېھتىياجى ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخى-
رىدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا دىن تارقاتقان شۋېتسىيە-
لىك مىسسىئونېر قەشقەر، يەكەن، خوتەن رايونلىرىدا خەلقنىڭ
ئۆرپ - ئادىتى، دىنى، تىلى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئىنسانشۇ-

ناسلىق بويىچە دالا تەكشۈرۈشى ئېلىپ بارغان ۋە تەكشۈرۈش
دوكلاتى يازغان. دوكلاتتا ئۈدۈن قاتارلىق رايونلاردىكى خەلقنىڭ
مەدەنىيىتى، جۈملىدىن رەسىم ـ قائىدىسى، ئېتىقادى، تۇرمۇش
ئادىتى قاتارلىق ئۈچ چوڭ سىستېمىسى تەپسىلىي بايان قىلىن-
غان. دوكلاتتىن مەلۇم بولغىنى XVIII، XIX ئەسىرلەردىكى خەلق
مەدەنىيىتى ئۈچۈرى بولۇپلا قالماستىن، تېخىمۇ قەدىمكى بولغان
مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى مەزمۇنىمۇ تىلغا ئېلىنغان. رەسىم ـ
قائىدىسى قەبرە ئالدىدا نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈش، ئاممىۋى
ھېيت، كىشىلىك تۇرمۇش رەسىم ـ قائىدىلىرى قاتارلىق تەرەپ-
لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مازارغا چوقۇنۇش مۇشۇ خىلدىكى
تىپىك رەسىم ـ قائىدىدۇر. مازار — ئەرەب تىلىنىڭ ئاھاڭ
تەرجىمىسى بولۇپ، «مۇقەددەس روھلارنىڭ جايى، ئۇلۇغلارنىڭ
قەبرىسى» دېگەن مەنىدە…مازارنى تاۋاپ قىلىش ئاشۇ ئاتالمىش
«ئۇلۇغلار قەبرىسى» نى تاۋاپ قىلىش، قەبرىستانلىقنى چۆرىدەپ
دىنىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىش پائالىيىتىنى كۆرسىتىدۇ…
ئەنئەنىچىلەرنىڭ قارىشىچە، مازارنى تاۋاپ قىلىش ئىسلام دىنى
ئەقىدىسىدىن چەتلەيدىغان بىر بىدئەتلىك. »[1] ئىسلام دىنىنىڭ تە-
لىماتى بويىچە بولغاندا ھەر قانداق بۇتقا تېۋىنىشقا قارشى تۇرۇش
كېرەك، لېكىن مازارغا تاۋاپ قىلىش نېمىشقا خەلق ئارىسىدا
ئەدەپ كېتىدۇ؟ ئوخشاش بولمىغان كىشىلەرنىڭ (ھەممىسى
ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىسىمۇ) مازارنى تاۋاپ قىلىشتىكى مۇد-
دىئاسى ئوخشاش بولۇپ، بەزىلەر ئۇلۇغلارنىڭ شاپائىتىگە ئېرى-
شىپ ئازابتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، بەزى تۇغماس ئاياللار ئۇلۇغ-
لارنىڭ ئۆزىگە پەرزەنت ئاتا قىلىشىغا ئۈمىدىنى باغلاپ تاۋاپ
قىلىدۇ. «بەزى ئايالار ھەتتا ئوغۇل بالا تىلەيدىغانلىقىنى بىلدۈ-
رۇپ، ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىسى ئالدىغا ياچاق قويۇپ قويىدۇ، بۇلار-

[1] «جۇڭگو شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىسلام دىنى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، 275 ـ بەت.

نىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى مازاردا ئۈزاق تۇرۇش بولۇپ، بەزىدە ھەتتا 40 كۈن تۇرىدۇ ۋە ئۈزلۈكسىز ھالدا ‹قۇرئان كەرىم› نى تىلاۋەت قىلىدۇ.»[1] مازار تاۋاپ قىلىشنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ ئەجدادلارغا تېۋىنىش، شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك، مەسىلەن، مازارنىڭ ئەتراپىدىكى كىچىك دەرەخ ياكى ئېگىز خادىلارغا رەڭگا ـ رەڭ لاتىلارنى چىگىپ قويۇش قاتارلىقلار. تاۋاپ قىلىدىغان مازارنىڭ راست ـ يالغانلىقىغا كەلسەك، تاۋاپ قىلغۇچىلار بۇنىڭغا پەرۋا قىلمايدۇ، گەپ ئۇ ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇقەددەس كۈچتە، مازار تاۋاپ قىلىش بىلەنلا قالماي، بەزى كېسەل داۋالاش، يامغۇر تىلەش قاتارلىق رەسىم ـ قائىدىلەردە ھەم قىرائەت قىلىش، ھەم جادۇ قىلىش ئاساسىي مەدەنىيەت بىلەن ئاساسىي مەدەنىيەت ھېسابلانمايدىغان مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا ماسلىقىنىڭ دەلىلىدۇر. بۇ قائىدە ـ يوسۇنلار جىددىي قىيىنچىلىق كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇپ، كۆپىنچە ھاللاردا سىمۋوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، ئېغىر قۇرغاقچىلىقا ئۇچرىغاندا، باخشى تەكلىپ قىلىپ يامغۇر تىلەيدۇ ۋە مازار غوجامغا بېرىپ 41 كۈندىن كەم قىلماي قۇرئان ئوقۇتىدۇ. يامغۇر تىلەش رەسىم يوسۇنىدىكى جادۇ قىلىش مەشغۇلاتىدا باخشى ئۆلتۈرۈلگەن مالنىڭ ئۇچىيىدىن تېپىلغان يادا تاشنى (ئۇيۇغان تاشنى) مالنىڭ قېنى ئېلىنغان قاچىغا سېلىپ سۆگەتنىڭ چىۋىقى بىلەن توختىماي قوچۇيدۇ ۋە ئايەت ئوقۇيدۇ. ئەگەر يامغۇر تىلەش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىسا، باخشى قاتتىق جازالىنىدۇ. يامغۇر تىلەش گەرچە ئەل ئىچىدىكى جادۇگەرلىك پائالىيىتى بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام مەدەنىيىتى تۈسىگە ئىگە.

ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىنىڭ ئېتىقاد سىستېمىسى-

---

[1] گۇننار ياررىڭ: «شۋېتسىيە مىسسىئونېرلار ئۆمىكىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىنسانشۇناسلىقا دائىر دالا تەكشۈرۈشىدىن دوكلات»، مۇرات قاتارلىقلارنىڭ «يېقىنقى زاماندىكى ئۇيغۇر خەلق مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» نىڭ 1999 ـ يىلى 4 ـ سانى.

دا جىن ـ ئەرۋاھلارنىڭ يوق يېرى يوق دېگەن ئېتىقاد بار
بولۇپ، بۇ ئىسلام دىنىنىڭ بۇتقا تېۋىنىشقا قارشى تۇرۇش تەلـ-
پىگە زىت كېلىدۇ، لېكىن خەلق ئارىسىدا بۇنىڭغا قارىتا بىر
مۇرەسسە قىلىش ئۇسۇلى بار. كىشىلەر جىن چاپلىشىۋېلىش،
جىن ـ ئەرۋاھلارنىڭ زىيان سېلىشىدىن ساقلىنىپ، ئۆزىنى
قوغداش ئۈچۈن، «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئايىتىنى يازغۇزۇپ باش
كىيىمگە تىكتۈرىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ھامىي ئىلاھلىق رول
ئوينىشىنى تىلەشتۇر. كۈندىلىك تۇرمۇشتا پەخەس بولۇش ئېڭى
ھەممىلا ئادەمدە بولىدۇ. خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى خەلق ئارى-
سىدا كۆزى يامانىنىڭ كۆزى تەگسە بەختسىزلىككە دۇچار بولىدۇ
دەيدىغان ئاڭ بار. «كۆزى يامان» دېگەندە باشقىلارنىڭ كىشىنىڭ
زوقى كېلىدىغان ئادەم ۋە نەرسىگە بولغان ھەسەتخورلۇق نەزىرى
كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۇسۇلى: (1)
«قۇرئان كەرىم» نىڭ ئايىتىنى يازغۇزۇپ بالىلارنىڭ دوپپىسىغا
تىكىپ قويۇش؛ (2) چاشقاننىڭ قېنىنى ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇ-
تۇش ياكى قوينىڭ يىلىكى ئارقىلىق كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش؛
(3) ئوخشاش بولمىغان تۇمارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ياش ۋە
جىنىستىكىلەر ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان ساقلاش رولى؛ مەسى-
لەن، بۆرە تىرنىقى ئارقىلىق بالىلارنى كۆز تېگىشتىن ساقلاش
قاتارلىقلار. بۇنداق قوغدىنىش ئېڭى ھەتتا بالىلارنىڭ ھاياتىنى
ساقلاپ قېلىش جەھەتلەردىمۇ ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، ئىسىم
قويغاندا «ئالتۇن»، «تاش»، «تۆمۈر»، «ئالماس» دېگەندەك
ئىسىملارنى قويۇشتا بالىلارنىڭ تەمبەل، قاۋۇل بولۇشىنى
ۋە بالا ـ قازادىن ئۆتۈپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىش ئېتىقادى
ئاساس قىلىنغان. بۇ ئۇزۇندىن بۇيان خوتەن ئاھالىسىنىڭ تۇغۇ-
لۇش نىسبىتى يۇقىرى بولۇش، ئۆلۈش نىسبىتىمۇ يۇقىرى بو-
لۇشتەك رەھىمسىز رېئاللىققا بولغان نائىلاج تاللىشىدۇر.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھۆكۈمەتنىڭ خەت ـ ئالاقىلىرىدە

خەنزۇچە، مانجۇچە، ئۇيغۇرچە ئۈچ خىل يېزىق تەڭ قوللىنىل-
غان، بىر تۈركۈم ئىقتىساسلىق تەرجىمانلار تەربىيىلەپ چىقىل-
غان، چەك، ھۆكۈمەت تامغىلىرىدىمۇ خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئىك-
كى خىل يېزىق ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭدا ئۆلكە
تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ بويىچە بىر تۇتاش ھالدا
ئايماق - ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، مانا بۇلار ھۆكۈمەت
مەدەنىيىتىنى كەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسىغا قوبۇل قىل-
دۇرۇشتۇر.

3. خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى

خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ
غەربىي يۇرتنى ئۈنۈملۈك كونترول قىلىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە
يىپەك يولىنىڭ جانلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ
خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن جەنۇبىتىكى بوستانلىق مەدەنىيىتى ئوت-
تۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشلار كۆپ بولغان. خەن، تاڭ سۇلالىلى-
رى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتتا تېرىقچى لەشكەرلەر-
نى تۇرغۇزۇشى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سودا كارۋانلىرى، را-
ھىبلىرى، ھەربىي ۋە خەلقلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن
بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا قاتناپ تۇرۇشى، بوستانلىق قەلئە دۆ-
لەتلىرى خانلىرىنىڭ ئوغۇللىرىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىش، ئولپان
تاپشۇرۇش شەكلى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىشى، بۇددىزم
مەدەنىيىتىنى قايتۇرۇپ تارقىتىش قاتارلىقلارمۇ خەنزۇ مەدەنىيە-
تى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى
ئوتتۇرىسىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۆزئارا قوبۇل قىلىش، ئۆزئارا
ئۆرنەك قىلىش، ئۆزئارا سىڭىشىشتەك يېڭى كەيپىياتنى بارلىققا
كەلتۈردى. بۇمۇ غەربىي يۇرت تىنچلانسا، مەدەنىيەتنىڭ گۈللە-
نىدىغانلىقىنى، غەربىي يۇرت مالىمان بولسا، مەدەنىيەتنىڭ خا-

رابلىشىدىغانلىقىنى قايتا - قايتا ئىسپاتلىدى. ئۇدۇننىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى بىلەن خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىگىمۇ مۇشۇن-داق قاراشقا بولىدۇ.

ئىسلام دىنى غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەھۋال ئوخشاش بولمىدى، چىڭ سۇلالى-سىدىن ئىلگىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلار ئولپان تاپ-شۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتكەن، چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن بولسا، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، كۆپلىگەن خەنزۇلار غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلى-شىپ، خەنزۇ مەدەنىيىتى غەربىي يۇرتتىكى مەنبەلىك مەدەنىيەت-لەر ئارىسىدا ئەڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت بىرلىكى بولۇپ قالغان.

ئولپان تاپشۇرۇش، ھەدىيە قىلىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىل-غان يۇقىرى قاتلام مەدەنىيەت ئالاقىسى ئۇدۇن بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئالغا سىلجىتىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۇدۇن خانى سۇڭ خاندانلىقىغا غەربىي يۇرتنىڭ يەرلىك بۇيۇملىرىدىن قاشتېشى يوگەن، ئاق قاشتېشى كەمەر، يېشىل تاش، كەھرىۋا، ئالتۇن ئەسۋاب قاتار-لىق ئەتىۋارلىق بۇيۇملارنى ئولپان تاپشۇرغان. بۇلاردىن سىرت ئولپان بۇيۇملىرى ئىچىدە يەنە مەستىكى رۇمى، قۇستە، دورا قاتارلىقلار، غەربىي يۇرتچە ئالاھىدىلىككە ئىگە غوزكىمخاۋى، غۇنچە گۈللۈك چىت، نار تۆگە، برونىلانغان ئاتلار بولغان، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ھەدىيە قىلغان بۇيۇملار ئىچىدە ئالتۇن كەمەر، كۈمۈش قاچا، جۇۋا، پۇل قاتارلىقلار بولغان. يەنە ئۇدۇن خانىغا ئوتۇغات نامىمۇ بەرگەن بولۇپ، بۇنداق ئولپان

تاپشۇرۇش - ھەدىيە قىلىش مۇناسىۋىتى 100 يىلدىن ئارتۇق
داۋاملاشقان. يۈەن سۇلالىسى بېيجىڭنى پايتەخت قىلغاندىن كې-
يىن، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى موڭغۇللاردىن قالسىلا ئىك-
كىنچى ئورۇندا بولغان. بۇ مىللەتلەر سودىغا ئۇستا بولغاچقا،
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇزاق تۇرغانلار خەنزۇلىشىپ، ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدە نامى چىققان ئەدىبلەر بارلىققا
كەلگەن، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ھەر-
قايسى جايلىرىدا مەنسەپ تۇتقاچقا، «مىڭنامە» دە «يۈەن دەۋرىدە
مۇسۇلمانلار جاھاننىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغان» دېيىلگەن.
بۇلارنىڭ ئىچىدە جەزمەن ئۇيغۇرلارمۇ بولغان. بۇ ھەقتە زېڭ
زېنۋۇ مۇنداق دەيدۇ: «يۈەن دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەل-
گەن غەربىي يۇرتلۇقلار ئىچىدە يۇقىرىسى ھەربىيلەر، سىياسەت-
ۋازلار، سودىگەرلەردىن باشقا، يەنە ئاسترونوملار، دىنىي ئۆلى-
مالار، مۇنەججىملەر، مىمارلار ۋە ھەرقايسى كەسىپلەردىكى ھۈ-
نەرۋەنلەر بار بولۇپ، ساناپ تۈگەتكۈسىز ئىدى.» غەربىي يۇرت-
لۇقلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەمەل
تۇتۇشى، قەلەم ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشى، سودىگەرچىلىك
قىلىشى ۋە ئولتۇراقلىشىپ ھەر خىل ھۈنەر - كەسىپلەر بىلەن
شۇغۇللىنىشى ئوبيېكتىپ جەھەتتە يۈەن دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىل-
گىرى سۈرگەن. گەرچە ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتا پات - پات
ئۇرۇش بولۇۋاتقان بولسىمۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇيغۇرلار
مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەلچىسى بولغان. بۇ دەۋرمۇ مەدەنى-
يەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنىڭ يېڭى دەۋرى بولۇپ قالغان. مىڭ
سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇدۇن مىڭ سۇلالىسىگە ئول-
پان تاپشۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇپ، يۈزلىگ يىللىرىدىن
ۋەنلى يىللىرىغىچە داۋاملاشقان، ئۇدۇننىڭ ئولپان تاپشۇرغان
بۇيۇملىرى سىلىقلانمىغان قاشتېشى قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار

بولغان. مىڭ خاندانلىقى ھەدىيە قىلغان بۇيۇملار ئاق ئالتۇن، قەغەز پۇل قاتارلىقلار بولغان. بۇ مەزگىلدە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى غەربىي يۇرتقا بېرىپ - كېلىپ تۇرغان، «مىڭ دەۋرى خاتىرىسى» دە چېن چېڭ قاتارلىقلارنىڭ ئۇدۇنغا بارغانلىقى قەيت قىلىنغان. يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بېرىش - كېلىش قىلىشى ئىچكىرى بىلەن ئۇدۇن قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا چۈشىنىشنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، مەدەنىيەت جەھەتتىكى چۈشىنىش ۋە ئالاقىلىشىشنىمۇ ئىلگىرى سۈرگەن.

چىڭ خاندانلىقى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ۋە 1884 - يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا ماسلىققا يۈزلىنىش ھالىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، يېقىنقى زاماندىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ كۆپ مەنبەلىك بىر گەۋدە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى. ئالدى بىلەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوتەن قاتارلىق جايلاردا ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ ۋە ئۇلارغا نام بېرىپ، مەركەزنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە تۈرلۈك ئەمر - پەرمانلىرىنى يولغا قويۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، بۇ مەدەنىيەت تۈزۈم ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ كاپالىتى بولدى. ئۇنىڭدىن قالسا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ھەربىي تېرىقچىلىق (چېرىكلەرنى تېرىقچىلىققا سېلىش، خەلقنى يالالاپ تېرىقچىلىققا سېلىش، سۈرگۈنلەرنى تېرىقچىلىققا سېلىش قاتارلىقلار) نى يولغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا كۈچ سەرپ قىلىپ، كۆپ مىللەت ئارىلاش ئولتۇراقلىشىشنى شەكىللەندۈردى، بۇ ھال مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆزئارا قوبۇل قىلىش، سىڭىشىشنىڭ ئاساسى بولدى. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى

هۆكۇمىتى بەگ تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ۋىلايەت - ناھىيە
تەسىس قىلىپ، يەرلىك سىياسىي، دىنىي كۈچلەرنى ئاجىزلات-
تى. بۇ مەركىزىي ھۆكۈمەت تەشەببۇس قىلغان ئاساسىي مەدەن-
يەتنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ئىدى. شىنجاڭدىكى
ھەر مىللەت خەلقى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە پائال ماسلى-
شىپ، چەت ئەللەرنىڭ بوزەك قىلىشى ۋە تاجاۋۇزچى كۈچلەرگە
قارشى تۇرۇشتىن ھاسىل بولغان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇيۇ-
شۇش كۈچى كۆپ مەنبەلىك بىر گەۋدىلەشكەن مەدەنىيەت قۇرۇل-
مىسىنىڭ شەكىللىنىش ئاساسى بولدى.
زوزۇڭتاڭ ياقۇپبەگنىڭ مالىمانچىلىقىنى تىنچىتقان مەز-
گىلدە 100 مىڭ كىشىلىك خۇنەن، خۇبېيلىقلار تەڭرىتېغى ئەت-
راپلىرىغا تارقالغان. خوتەندە ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلغاندىن
كېيىن، خەنزۇ مەدەنىيىتىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇن تۇرغۇ-
زۇشى ۋە خەنزۇ كۆچمەنلەرنىڭ كېلىشى بىلەن ئىسلام - تۈرك
مەدەنىيىتى تۈسىنى ئالغان خوتەنگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيى-
تىنىڭ ساپ شامىلىنى ئېلىپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭ-
شى - شۇەنتۇڭ يىللىرىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭدىكى يۇرتلارنىڭ
تەزكىرىسى» دە قەشقەر دوتيىي تەۋەلىكىدىكى خوتەنگە بىۋاستە
قاراشلىق ئايماق ۋە كېرىيە، لوپ، گۇما ناھىيىسى قاتارلىق
جايلاردىكى خەنزۇ ئاھالە 1000 ئەتراپىدا چىقىدۇ، (چىڭ سۇلا-
لىسى شىنجاڭدا تۇرغۇزغان قوشۇننىڭ ئادەم سانىنى ئۆز ئىچىگە
ئالمىغان بولۇشى مۇمكىن) دېيىلگەن. ئادەم سانى كۆپ بولمى-
سىمۇ، لېكىن ئەمەلدارلار، ھەربىي تېرىقچىلىقتا كەلگەنلەر،
سودىگەرلەرمۇ ئىچكىرىنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى چەت -
يىراق خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن. لوپ ناھىيىسىنى مىسالغا ئال-
ساق، خەنزۇ پوسۇندا سېلىنغان ئامبال مەھكىمىسى قاتارلىق
قۇرۇلۇشلاردىن سىرت، خەنزۇلار ئاچقان ئەمەلدارلار دۇكىنى،
ھۆكۈمەت ئاچقان دارىلئېتام، كۇڭزى، ۋېنچاڭ، گۇەندى بۇتخا-

نىلىرى سېلىنغان، خەير ـ ساخاۋەت قەبرىستانلىقى ئابىدىسى،
شياڭخۇا شىپاڭى ئابىدىسى، تۆت تەرەپ ئىلاھى بۇتخانىسى ئابىدى-
سى قاتارلىقلار تىكلەنگەن. «لوپ ناھىيىسىنىڭ يېزىلار تەزكى-
رىسى» دە: «لوپتا يېڭىدىن ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، خەنزۇلار-
دىن سودىگەرچىلىك قىلىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەنلەر-
نىڭ ساڭلىرى ئاشلىقتا تولۇپ، يەرلىك ئەۋزەللىككە تايىنىپ
روناق تېپىپ كەتكەن» دېيىلگەن. ئىچكىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ
ھېيت ـ ئايەم، نەزىر ـ چىراغ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمۇ بۇ يەردە
كەڭ تارقالغان بولۇپ، چاغان، پانۇس بايرىمى، چوكانتال بايرى-
مى، يەر مۇئەككىلى كۇنى پائالىيىتى ياكى يەر مۇئەككىلىگە
ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ قىلىش كۇنى، دېھقانچىلىق مۇئەككىلى،
ئىلاھلار (ئەرش ئىلاھى، زېمىن ئىلاھى) قاتارلىقلارغا نەزىر ـ
چىراغ قىلىش مۇراسىمىمۇ ناھايىتى ئەۋج ئالغان. بەزى چىڭ
دەۋرىدە خوتەنگە ئەۋەتىلگەنلەر ۋە ئەدىبلەر خوتەنگە كېلىپ، كى-
شىنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان چېگرا قورغىنى نەزمىلىرىنى قالدۇر-
غان. چۇ تىڭجاڭ، شياۋ شيۇڭ، ۋاڭ چىسۇن، ياڭ پىجولار
خوتەننىڭ مەنزىرىسى ۋە تەبىئىي شارائىتى، ئۆرپ ـ ئادىتىنى
مەزمۇن قىلغان شېئىرلارنى يازغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ياڭ
پىجو يازغان «لاڭتاۋشا، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سەككىز مەنزى-
رىسىگە بېغىشلىما» دېگەن شېئىرى داڭلىق. ئۇ يۇرۇڭقاش دەر-
ياسىنىڭ سەككىز مەنزىرىسىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا: «يۇرۇڭ-
قاش دەرياسى ئوخشار بەلۋاغقا»، «تاڭ نۇرى يورۇتقان تۆ-
مۇر چوققىنى»، «قاتمۇقات ياپيېشىل ئۈجمىزارلىق»، «نۇقسان-
سىز قاشتېشى پارقىراپ تۇرغان»، «ئالتۇن قۇم كۆرۈنەر كەش-
تىلەنگەن گىرىپتەك»، «قاشتاش تاقىغۇ ئوخشاركەن ئەتىگەنكى
مۇزغا»، «سۇزۇك بۇلاق كۆرۈنەركەن ئاي چىقىۋاتقاندەك» ۋە
«سېرىق بۇلۇتقا تاقاشقان» دەپ، لوپ ئەتراپىدىكى بىر يىل تۆت
پەسىلدىكى مەنزىرىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەت ئالاھىدىلىكىنى تەسۋىر-

لىگەن. گەرچە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭغا كەلگەن ئەدىب-
لەر بىر مۇنچە «سەككىز مەنزىرە ھەققىدە نەزم» يازغان بولسى-
مۇ، كۆرۈنۈش ئۇچۇنلا مەدەنىيەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان
دېيىلىشتىن خالىي بولالمىغان. شۇنداقتىمۇ بۇلار خوتەن رايونى-
نىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى ۋە خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى چۈشى-
نىشكە پايدىلىق.
چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى
جايلىرىدا خەنزۇ ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىچكىرىنىڭ
بۇتخانا بىناكارلىقى، كۆپ ئىلاھقا چوقۇنۇش ۋە ئىچكىرىنىڭ
يەرلىك تىياتىرلىرىنىڭ خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي-
لاردا كەڭ تارقىلىشى ئەسلىدە ئەجەبلىنەرلىك بولمىسىمۇ، لې-
كىن ئىسلام مەدەنىيىتى يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇۋاتقان بىر رايوندا
يەرلىك ئاھالە خەنزۇ مەدەنىيىتىگە قانداق قارار؟ XX ئەسىرنىڭ
بېشىدا شۋېتسىيە مىسسىئونېرلار ئۆمىكى تەرىپىدىن تەكلىپ قى-
لىپ ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىسى ئوبۇل ۋاھىت
ئاخۇن قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى خەنزۇلارنىڭ خەلق
مەدەنىيىتىنى خېلىلا مۇپەسسەل شەرھلەپ، «بۇت ھەققىدە»،
«بۇتخانا ھەققىدە»، «تىياتىر ئويناش ھەققىدە» دېگەن بۇ ئۈچ
ماقالىنى يازغان. شۋېتسىيىلىك گۇننار ئالفىرىد ياررىڭ بۇ ماقا-
لىلەرنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلغان، بۇ كىتاب شۋېتسىيە لۇندخان
جەمەتى ئىلمىي جەمئىيىتى تەرىپىدىن 1991 - يىلى تولۇق تې-
كىستى بىلەن نەشر قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ
شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا تارقالغان خەنزۇلارنىڭ
بۇتقا چوقۇنۇش، بۇتخانا سېلىش ۋە خەنزۇ تىياتىرلىرىنى ئويناش
قاتارلىق مەدەنىيەت ھادىسىسىگە قارىتا ئادەتتىكى تۆۋەن قاتلامدى-
كى ئۇيغۇر پۇقرالار «روشەنكى خەنزۇلارنىڭ بۇتخانىسى ۋە خەن-
زۇلارنىڭ دىندىكى كۆپرىلىق قىلمىشىغا ئانچە پەرۋا قىلمىغان،
ئەكسىچە بۇلارنى غەلىتە ھېس قىلغان، بۇ ئەنئەنىۋى مۇسۇلمان-

لارنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىگە سوغۇق پوزىتسىيە تۇتقانلىقىغا تۇپ-
تىن ئوخشىمىغان. تۆۋەن تەبىقىدىكى بۇ مۇسۇلمانلار قەشقەر
ياكى باشقا بىر جايدىكى خەنزۇلار بۇتخانىسى ۋە تىياتىرىنىڭ چەت-
تىن كۆرگۈچىلىرى بولغان، ئۇلار ئاشۇ يەرلەردە كۆرگەن،
ئاڭلىغانلىرىدىن ۋە كۆرگەن تىياتىرلىرىدىن ئادەمنى سەسكەندۇر-
گۇدەك نەرسىلەرنى سەزمىگەن» . خوتەندىكى تۆۋەن قاتلامدىكى
ئۇيغۇر پۇقرالارنىڭمۇ بۇ خىلدىكى مەدەنىيەت ھادىسىسىگە ئادەتتىن-
كىچە روھىي ھالەتتە مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز. بۇ
جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىك قۇرۇلمىسىدا ھەر قايسى
مىللەتلەر ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ
قېلىش ئاساسىدا باراۋەرلىك پوزىتسىيىسى بىلەن ماس ھالدا
سىغىشىش ھالىتىدە تۇرىدىغانلىقىنى يەنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاپتورى: جۇڭ گاۋ

بەشىنچى بۆلۈم ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى خوتەن

1. مىنگو دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق
قىلىۋاتقان ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش
سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، مەدەنىيەتنى ئومۇمىيۈزلۈك قامال قىل-
غان، بولۇپمۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى-
دىن كىرگەن گېزىت - ژۇرنال، كىتابلارنى قاتتىق تەكشۈر-
گەن. خوتەن شىنجاڭدىكى ئەڭ چەت ۋە ئەڭ بېكىنمە ھالەتتىكى
رايون بولغاچقا، يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشى-
شى تەس ئىدى. لېكىن، خوتەننىڭ مەدەنىيىتى ئۆزگىچە خاس

ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئەدەبىي ئىجادىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئاممىغا تەسىرى زور بولغىنى ئاساسەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى. خوتەندە كەسپىي ئىجادىيەتچىلەر يوق. خوتەننىڭ خەلق ئەدەبىياتى ئاساسەن ھېكايە، چۆچەك، رىۋايەت، مەسەل، لەتىپە، ماقال - تەمسىل قاتارلىقلاردۇر. مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بېسىقماي، ۋابا كېسىلى ئەدەب، خەلقنىڭ كۆنى ئېغىرلاشقان بولغاچقا، بۇ مەزگىلدىكى خەلق ئەدەبىياتى بىۋورۇك-رات پومېشچىكلارغا بولغان غەزەپ - نەپرەت بىلەن تولغان. تۇرلۇك ھېكايە، مەسەل، لەتىپە، ماقال - تەمسىللەردە يوقسۇل دېھقانلارنىڭ ئىشچان، باتۇر، ئاق كۆڭۈللۈكى ۋە ئەقىل - پاراستى مەدھىيىلەنگەن. پومېشچىك بايلار ۋە رەزىل دىندارلار رەھىمسىز قامچىلانغان. بۇ ئاممىا ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. مەسىلەن، «قاراڭغۇدا ھومىيىۋال»، «خەلق سۆزلىمەيدۇ، سۆزلىسە ھەق سۆزلەيدۇ»، «باي قەيەردە، ۋاڭ شۇ يەردە» قاتارلىقلارنىڭ تىلى ئاددىي، ئىدىيىۋىلىكى چوڭقۇر بولۇپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قەلب ساداسى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. بەزى خەلق قوشاقچىلىرىمۇ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىققا نارازىلىقىنى قەلىمى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. مەدەنىيەت - مائارىپتىن قارىغاندا، ئەينى چاغدىكى مەكتەپلەر ئاساسەن دىنىي مەكتەپلەر بولغاچقا، مەدەنىيەت قويۇق دىنىي تۈس ئالغان. بۇ مەكتەپلەر ئاساسىي جەھەتتىن مەسچىتلەردە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئوقۇتقۇچىلىرى خاتىپ، ئىماملاردىن بولۇپلا قالماي، تۈركلەردىنمۇ تەكلىپ قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار مەكتەپلەردە پان تۈركىزم ۋە پان ئىسلامىزمنى تەشۋىق قىلىپ، خەلق ئارىسىدا ھەر خىل «غازات» ھېكايىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنى بىخۇدلاشتۇرۇش رولىنى ئوينىغان.

گۈزەل سەنئەت ئىجادىيىتى جەھەتتە، بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋرىدە خوتەندە نۇرغۇن رەسىم ۋە ھەيكەللەر ئىجاد قىلىنغان،

بۇلار ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارغا ئۇچراپ تۇردۇ. لېكىن،
ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا رەسىم سىزىشتا ئادەم
رەسىمى، هايۋان رەسىمى قاتارلىق جانلىقلارنىڭ رەسىمىنى سى-
زىش مەنئى قىلىنغان. بۇ مەزگىلدىكى گۈزەل سەنئەت ئاساسەن
نەرسە ـ كېرەكلەرنى سىزىشتا ئىپادىلەنگەن، بەزى رەسساملار
مەسچىت ۋە مەنسەپدارلار، پۇلدارلار تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ مېھمان-
خانىسىغا رەسىم سىزىپ بەرگەن. مەسىلەن، قاراقاش ناھىيىسى-
دىكى شاخلىق مەسچىتى، گۇما ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي
بۇلۇڭىغا جايلاشقان جامەدىكى ئويما رەسىملەر مىنگونىڭ دەسلەپ-
كى مەزگىللىرىدە پۈتكەن، ئۇلاردىكى گۈل ـ گىياھ ۋە دەل ـ
دەرەخ سۈرەتلىرى مۇئەييەن بەدىئىي ماھارەتكە ئىگە بولۇپ، تاكى
هازىرغىچە كىشىگە كۈچلۈك هاياتىي كۈچ بېغىشلايدۇ، گۇما
ناھىيىسىنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىدىكى پومېشچىك قورۇقىنىڭ
مېھمانخانىسىغا سىزىلغان تام رەسىمدە دىنىي ئالاھىدىلىكنى ساق-
لاپ قېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەنزۇلار ئەنئەنىسىدىكى گۈزەل
سەنئەتنىڭ سىزىش ئۇسۇلى ئۆرنەك قىلىنغان بولۇپ، هازىرمۇ
بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. بۇنىڭدىن باشقا، گۈزەل
سەنئەتنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى خوتەننىڭ تۆرلۈك هۈنەر ـ سەنئەت
بۇيۇملىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. خوتەننىڭ گىلەم نەقىشلىرى پى-
شىپ يېتىلگەن بولۇپ، شەرق گىلىمىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قال-
دى. خوتەن گىلىمى هەم تۇرمۇش بۇيۇمى، هەم سەنئەت بۇيۇمى-
دۇر، ئۇنىڭدا نۇسخا سىزىش، ئويۇش، توقۇش، كەشتىلەش،
بوياش بىر گەۋدە قىلىنغان، رەسىملىرى كۆركەم، رەڭگى جۇلا-
لىق بولۇپ، چۈشۈرۈلگەن مەنزىرە، مەشھۇر جاي، يادىكارلىق
قاتارلىقلار خۇددى بىر گۈزەل سۈرەتتەك، ئەينەن ۋە گۈزەل
كۆرۈنىدۇ، قويۇق پۇرىقى ۋە زىننەت تۈسىگە ئىگە بولغاچقا،
شىنجاڭنىڭ نادىر سەنئەت بۇيۇمى هېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ
گۈللۈك دوپپىسىدىكى خوتەنچە چاقماق كەشتە، ئايالچە گۈللۈك

دوپپا ئەڭ داڭلىق بولۇپ، شەكلى ياپىلاق، تۆت بۇرجىكى چوق-
چىيىپ تۇرىدۇ، ئاياللار بەك ياخشى كۆرىدۇ. ئەتلەس رومالنىڭ
تۇسكە ئەڭ باي يىپەك رەخت بولۇپ، ئۆزبېكىستان ئۇستىلىرى
خوتەنگە كەلگەندە، خوتەن ئەتلىسى نەقىش جەھەتتە ئۇلارنىڭ
هۇنەر - سەنئىتىدىن ئۈلگە ئېلىپ ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى شە-
كىللەندۈرگەن. خوتەن ئەتلىسىنىڭ گۈللىرى ئۆزگىرىشچان،
رەڭدار، تەسەۋۋۇر ۋە ئىپادىلەشكە باي، ئۇنىڭغا چۈشۈرۈلگەن
سۈرەتلەردە قىزىلگۈل، ئالما، ئامۇت قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ
نۇسخىلىرىمۇ، ياغاچ تاماق، پۇپۇك، قاشتېشى قاتارلىق بۇيۇم-
لارنىڭ نۇسخىلىرىمۇ، ئورغاق، ھەرە قاتارلىق ئەسۋابلارنىڭ ۋە
دۇتار، راۋاب قاتارلىق سازلارنىڭ نۇسخىلىرى بار بولۇپ، مول
ۋە رەڭدار سۈرەت نۇسخىلىرى خوتەن ئەتلىسىنىڭ داڭقىنى جۇڭ-
گو ۋە چەت ئەللەرگە يايدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۆيلەرنىڭ
دېرىزىسى، ئىشىك ۋە تام ئويمىلىرىمۇ كۆپ ئۆزگىرىشچان
بولۇپ، كىشىگە گۈزەللىكتىن ھۇزۇر بېغىشلايدۇ.
XX ئەسىرنىڭ 30 -، 40 - يىللىرىدىكى ياپون باسقۇنچىل-
رىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شىنجاڭ دائىرىلىرى بىر مەز-
گىل «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن
يېقىن ئۆتۈش، كومپارتىيە بىلەن بىرلىشىش» تىن ئىبارەت ئالتە
بۈيۈك سىياسەتنى ئىجرا قىلغاچقا، خوتەننىڭ مەدەنىيىتى ئۈچۈن
بىر قەدەر ئېچىۋېتىلگەن مۇھىت يارىتىلغان. بەزى يېڭى مەدەنى-
يەت ئىدىيىسى، مەدەنىيەت كەيپىياتى بىر تۈركۈم كوممۇنىست-
لارنىڭ خوتەنگە كېلىشىگە ئەگىشىپ شەكىللەنگەن.
1927 - يىلى فرانسىيىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە
قاتناشقان جېڭ يىجۇن XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا شىنجاڭ
دائىرىلىرى تەرىپىدىن خوتەندە تۇرۇشلۇق ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن
خادىم بولۇپ، كېيىن يەنە خوتەننىڭ مەمۇرىي باشلىقلىقىغا تەيىن-
لەنگەن. 1938 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە يەنە توققۇز نەپەر

كومپارتىيە ئەزاسى خوتەنگە ئەۋەتىلگەن، ئۇلارنىڭ تۆرتكىسىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خەنزۇ مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خۇيزۇ مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. خوتەندە يەنە ئاممىۋى مائارىپ سارىيى قۇرۇلغان. كىنومۇ بۇ چاغلاردا پەيدا بولغان بولۇپ، مەملىكەت ئىچىدىكى بەزى ئىلغار كىنو فىلىملىرىنى قويغاندىن سىرت، ئاساسەن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ فىلىملىرى قويۇلغان. بۇ مەزگىلدە خوتەننىڭ دراما، مۇزىكا، ئۇسسۇلچىلىقىدا يېپيېڭى قىياپەت بارلىققا كەلگەن. شۇ چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستاندىن زور بىر تۈركۈم مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلار كېلىپ خوتەننىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچ قوشقان. ئىلغار زىيالىي ئەخمەت هاجى، مەمتىمىن هېلىموف، هۈسەيىن، ئوسماننىياز هاجى ۋە هاجىقىز خانىم قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، 1937 - يىلى 10 - ئايدا «سانايى نەفسە» (هازىرقى يېڭى قاشتېشى ئۆمىكىنىڭ ئىلگىرىكى گەۋدىسى) قۇرۇلغان. ئىلگىرى خوتەندە تىياتىر ئوينىلىپ باقمىغان، بەزى كىچىك تىپتىكى ئۇسسۇللۇق تىياتىرلارلا بولۇپ، بەزى ئويۇنچىلار ئېتىز باشلىرىدا ئويۇن قويغان. خوتەن سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلغاندىن كېيىن خوتەندە كۆلۈب سېلىنىپ، «مونەكۋاي»، «كۆرەش قىزى» دراممىسى، «غېرىپ - سەنەم»، «تاهىر - زۆهرە» ئوپېراسى قاتارلىق بىر قاتار تىياتىرلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خوتەندە قويۇلغان، تاماشىبىنلار قىزىقىپ كۆرۈپ، خوتەننىڭ سەھنىسىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن. بولۇپمۇ ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «كۆرەش قىزى» دېگەن دراممىسى قويۇلغاندىن كېيىن، چوڭقۇر ئىدىيىۋىلىكى بىلەن ئامما ئارىسىدا كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان. ئەينى چاغدىكى تىياتىرلار مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئورۇنلاش سەنئىتى جەھەتتىن بولسۇن، سوۋېت ئىتتىپاقى تىياتىرىنىڭ تەسىرىگە

ئۆچرىغان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى مەشھۇر تىياتىرلىرىمۇ
سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، ئىلغار ئىدىيە خوتەن خەلقىگە بىلىندۈرمەي
تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئويۇن قويۇشتىمۇ كونا ئادەتلەر بۇزۇپ
تاشلىنىپ، يېڭى مەدەنىيەت ئېڭى بارلىققا كەلگەن. ئىلگىرى
خوتەندە ئويۇن قويۇلسا، ئاياللارنى ھەرگىز سەھنىگە چىققۇزمايتى-
تى، بەزى كىچىك تىپتىكى ناخشا - ئۇسسۇللاردىمۇ ئاياللارنىڭ
رولىدا ئەرلەر چىققان. يېڭى مەدەنىيەتنىڭ خوتەنگە تەسىر كۆر-
سىتىشىگە ئەگىشىپ، ئاياللارمۇ دادىللىق بىلەن سەھنىگە چىقى-
دىغان بولغان. ھاجىقىز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېك ئانسامبى-
لىدىن خوتەنگە كېلىپ، تۇنجى قېتىم ئاياللارنىڭ رولىنى ئېلىپ
سەھنىگە چىقىپ، زىلزىلە پەيدا قىلغان. ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ
يەنە باشقا ئايال ئارتىستلارمۇ سەھنىگە چىققان. بۇ ئەدەبىيات -
سەنئەتنىڭ ئىلغارلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپلا قالماستىن، كونا قائى-
دە - يوسۇن، كونا قاراشلار ئۈچۈنمۇ بىر زەربە بولغان. مۇزىكى-
دىمۇ يېڭى تەرەققىياتلار بارلىققا كەلگەن. ئىلگىرى خوتەندە ساز
چېلىپ، ناخشا ئېيتىدىغان ئەلنەغمىچىلەرلا بار بولۇپ، نەي،
راۋاب، داپ قاتارلىقلارنى چالغان. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش
ئۇيۇشمىسىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا تەربىيى-
لەنگەن ھاجى مۇھەممەتنى مۇزىكا ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەكلىپ قى-
لىپ، مەلۇم مۇزىكا تالانتى بار بالىلارنى تاللاپ ئۇنىڭغا شاگىرتى-
لىققا بەرگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلار خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى
سازلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپلا قالماستىن، ئىسكىرىپكا، چاڭ،
ئاكاردىيون قاتارلىق سازلارنىمۇ ئۆزلەشتۈرۈپ، خوتەننىڭ مۇزى-
كا بىلەن ئىپادىلەش كۈچىنى بېيىتقان.

2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن-كى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوتسى-

يالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگە-
شىپ، پارتىيىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسىتىنىڭ يېتەكچى-
لىكىدە، ئۇستقۇرۇلما بولغان مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئىلگىرى
كۆرۈلۈپ باقمىغان گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

بۇلار ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتە ئىپادىلەندى.
بولۇپمۇ خوتەننىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك يېڭى-
لىق گەۋدىلىك بولۇپ، زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر يازغۇچىلار
ئۆزىنىڭ تالانتىنى كۆرسەتتى. مەيلى كەسپىي ئىجادىيەتچىلەر
بولسۇن، ياكى ئىشتىن سىرتقى ئىجادىيەتچىلەر بولسۇن، ئاما
ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، كۆپلىگەن شېئىر، ھېكايە،
نەسىر، ئوچېرك، فېلىيەتون قاتارلىقلارنى يېزىپ، خوتەننىڭ مە-
دەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشكە تۆھپە قوشتى. جاپپار ئەمەت، روزى
سايىت، قاھار جېلىل، مامۇت زايىت، تۇرسۇنئاي، نۇرمۇھەم-
مەت توختى، تۇرسۇنجان، مەتسېلىم قاتارلىق زور بىر تۈركۈم
ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى خوتەننىڭ ئەدەبىيات مۇنبىرىدە يېرىم ئە-
سىردىن كۆپرەك پائالىيەت ئېلىپ باردى. بۇ يازغۇچىلارنىڭ
كۆپچىلىكى يېزىدىن كەلگەن، ئۇلار دېھقان ـ چارۋىچىلار بىلەن
تەبىئىي باغلىنىشلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى خو-
تەن خەلقىنىڭ قەلب ساداسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ كومپارتىيە، سوتسىيالىزم، ۋەتەنگە بولغان قىزغىن
مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ خۇشاللىق،
غەزەپ، قايغۇ ۋە خاتىرجەملىكىنى ئىزھار قىلدى. بەدىئىي ئىپا-
دىلەشتىمۇ بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش ۋەزىيىتى بارلىققا
كېلىپ، ئىجادىيەت تېمىسىدىمۇ يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى. جاپ-
پار ئەمەتنىڭ (1936 — 1995) «ۋەتەننى سۆيىمەن» دېگەن
شېئىرى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ مىخ مەتبەسىدە بېسىلىپ ئاشكارا
ئېلان قىلىنغان تۇنجى شېئىردۇر. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنگە
بولغان قان بىلەن گـۆشتەك مېھىر ـ مۇھەببىتىنى تولۇپ ـ

تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئىپادىلىگەن. مامۇت زايىتنىڭ
1983 - يىلى نەشر قىلدۇرغان 730 مىڭ خەتلىك «گۈلمىرۇي»
دېگەن داستانى ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بىر
ئورۇنغا ئىگە قىلدى. روزى سايىت كۆپ مەھسۇلاتلىق يازغۇچى
بولۇپ، دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، يېڭى جەمئىيەتتە ئۆسۈپ
يېتىلگەن، ئۇ بىر دېھقان ئوغلى سۈپىتىدە ئالىي مەكتەپكە كىر-
دى. ئۇنىڭ «دېھقانمۇ بولدى داشۆسېڭ» دېگەن تۇنجى شېئىرى
كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ئۇنىڭ يىلتىزى خوتەن بوستانلى-
قىدا، خوتەن يېزىلىرىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دېھقانلارنىڭ
ساداسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. ئۇنىڭ ئاساسىي مۇۋەپپەقى-
يىتى شېئىرىيەتتە بولۇپ، ئۇ يازغان «قاشتېشىنىڭ رىۋايىتى»
دېگەن باللادا دېكلاماتسىيە قىلىشقا بەكمۇ باب. تۇرسۇنجان XX
ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن مەيدانغا چىققان ياش بوغۇن
بولۇپ، ئەسەرلىرىدە ئىسلاھات ۋە ئىشكىنى ئېچىۋېتىش جەريانى-
دىكى دېھقانلارنىڭ روھىي ھالىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ
«قۇدۇقتىكى ئاي شولىسى» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمى ئوقۇرمەن-
لەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. خوتەن مەدەنىيەت تارماقلىرى
XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا يەنە «خوتەن ۋىلايىتىنىڭ پارتىيە
11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى-
دىن بۇيانقى يېڭى خەلق شېئىر، قوشاقلىرى» نى نەشر قىلدى،
ئۇنىڭغا خوتەننىڭ كەسپىي ۋە ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلىرىنىڭ
ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇ يېڭى
قوشاقلاردا خوتەندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىياپىتى، ھەرقايسى
سەپلەرنىڭ قىياپىتى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيانقى ئىجادى-
يەت جەھەتتىكى گۈللىنىش ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدىن نامايان
قىلىنغان. ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن «يېڭى
قاشتېشى» ژۇرنىلى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخى-
سى شىنجاڭدا مۇئەييەن تىراژ ۋە خېلى كۆپ ساندىكى ئوقۇرمەن-

لەرگە ئىگە بولۇپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ چوڭقۇر قارشى ئېلىشىغا
ئېرىشتى. خەنزۇچە نەشرى تۆت سان چىقىرىلغان. بۇنىڭدىن
باشقا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋا-
رىسلىق قىلىش ئۇچۇن، ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمەتچىلىرى
خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، خەلق چۆچەكلىرى، خەلق قو-
شاقلىرى، خەلق ماقال - تەمسىللىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈر بويى-
چە خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. مۇشۇ
ئاساستا قاراقاش، كېرىيە ناھىيىلىرىمۇ خەلق ئەدەبىياتى توپلى-
مىنى رەسمىي نەشر قىلدۇردى. خوتەننىڭ خەنزۇ تىلىدىكى
ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىمۇ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ئازاد-
لىقتىن بۇرۇن خوتەننىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدە
خوتەنگە ساياھەت قىلىپ كەلگەن ئاز ساندىكى خەنزۇلار يازغان
شېئىرلاردىن باشقا، بۇ ساھە ئاساسىي جەھەتتىن بوش ھالەتتە
ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن شيا گۇەنجۇ، ليۇجىڭخۇا، چېڭ ۋەن-
لى قاتارلىق يازغۇچىلار ئىچكىرىدىن خوتەنگە كەلدى ياكى خوتەن-
دە ئۆسۈپ يېتىلدى. ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە خوتەندىكى ھەر
مىللەت خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھېسسىياتىنى چوڭقۇر
ئەكس ئەتتۇرۇپ، شىنجاڭ بويىچە ئاز سانلىق مىللەتلەر تېمىسىدا
ئەسەر يازىدىغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە يازغۇچىلاردىن بو-
لۇپ قالدى. شيا گۇەنجۇنىڭ «قۇربان تۇلۇم ماۋجۇشىنى كۆر-
دى» دېگەن باللاداسىدا خوتەن خەلقىنىڭ داھىيغا بولغان چىن
ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. ليۇجىڭخۇانىڭ «بوستانلىققا كىشىنى
پەرىشان قىلىدىغان قارا بولۇت كەلدى» دېگەن ئەسىرىدە خوتەن
خەلقىنىڭ غەيرىي A، غەيرىي B تىپلىق جىگەر كېسەللىكى
ئۈستىدىن غالىب كەلگەن تەسىرلىك ئىش ئىزلىرى تەسۋىرلەن-
گەن. چېن ۋەنلىنىڭ «كەنتتىن يىراقتىكى تۈگمەن» دېگەن
پوۋېستىمۇ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ گۈزەل ئەخلاقى ئىنچىكە تەس-
ۋىرلەنگەن. يۈەن جىگۋاڭمۇ خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئەھۋالى-

نى مەلۇم دەرىجىدە تەتقىق قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى يولداش ۋاڭ جىڭچىيەنمۇ شېئىرىيەتتە خېلىلا بىلىملىك بولۇپ، ئۇنىڭ «ناخشا ياڭراتتۇق 50 يىل» دېگەن داستانىدا ئۇنىڭ شائىرانە ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن، مەردانە ۋە راۋان قەلىمى بىلەن ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ بېسىپ ئۆتكەن 50 يىللىق مۇساپىسىنى مەدھىيىلىگەن. ئۇ خوتەننىڭ كەڭ زېمىنىدا يۈرۈپ، بۇ زېمىنغا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان. شېئىرى ئىلھامىنى باسالمىغان. ئۇ يازغان «خوتەنلىكلەرنىڭ مۇھەببىتى»، «كەتكۈڭ كەلمەس كەلسەڭ خوتەنگە»، «خوتەن دەرياسىنىڭ ياڭراق ناخشىسى»، «قۇربان تۇلۇم قەيەردە» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە شائىرنىڭ خوتەنگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى سىڭگەن، ئۇ بۇ شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ خوتەنگە بولغان ھېسسىياتىنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك نامايان قىلغان، شېئىرنىڭ مەزمۇنى مول، تىلى ئىخچام ۋە چۈشىنىشلىك، قاپىيىلىرى كۈچلۈك بولۇپ، ناخشىغا سىېلىنغاندىن كېيىن VCD دېسكىسى ۋە ئۈنئالغۇ لېنتىسىغا ئېلىنىپ، خوتەن خەلقىنىڭ ياقتۇرۇشىغا سازاۋەر بولدى.

ئۇيغۇر مىللىتى ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر مىللەت بولۇپ، مۇئەييەن مۇزىكا ئىستىداتىغا ئىگە. مۇزىكا ئىجادىيىتىدە خوتەن ئۆزىگە خاس سەھراچە مۇھەببىتى ئارقىلىق خەلقنىڭ نەزىرىگە ئېرىشكەن. ئىگەمبەردى ئۇيغۇر مۇزىكىسىدىن ئوزۇق ئېلىشقا ماھىر بولۇپ، ئۇ ئىشلىگەن «گىلەم توقۇش»، «ئېرىشتۇق ياخشى زامانغا» قاتارلىق مېلودىيىلەر ھازىرغىچە خوتەن بوستانلىقىدا ياڭراپ كەلمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ناخشىچىلار خوتەن بوستانلىقىدىن چىقىۋاتىدۇ، سالامەت، باھارگۈل، مۇنەۋۋەر قاتارلىقلارنىڭ ناخشىسى خوتەن خەلقىنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلدى. بولۇپمۇ باھارگۈل خوتەن بوستانلىقىدىن چىقىپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە

بولغان ناخشىچىدۇر. ئۇنىڭ ئاۋازى سىلىق، ياڭراق بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىسىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا، دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى مىللىي مۇزىكىلارنىڭ جەۋھىرىنى قوبۇل قىلدى. ئۇ چىقارغان ئۈن - سىن لېنتىلىرى ئاممىنىڭ ياقتۇرۇشىغا سازاۋەر بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، خوتەننىڭ ئەلنەغمىچىلىرىمۇ ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى. قاراقاش ناھىيىسىدىكى شامەمەت ئۇزاق مۇددەت يېزىدا ياشىغان، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمۇ ئەلنەغمىچى ئىدى، ئۇنىڭ تىلى قىزىقارلىق ۋە يۇمۇرلۇق، ئاۋازى يېقىملىق بولۇپ، ئۇنى خوتەن يېزىلىرىدا ھەممە ئائىلە دېگۈدەك بىلىدۇ. ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇللىرى ئەنئەنىۋى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭى ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغۇتتى. ۋىلايەت بويىچە يەتتە سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلۇپ، ئامما ياقتۇرۇپ كۆرىدىغان ۋە ئالقىشلايدىغان كۆپلىگەن كونسېرتلار ئىجاد قىلىندى. چوڭ تىپتىكى ناخشا - ئۇسسۇللۇق دراما «ئادارگۈل»، «ئارشىن مال ئالان»، «غۇنچەم» قاتارلىق ئېسىل ئويۇنلارنىڭ قويۇلۇشى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۇسسۇل، مۇزىكا، نەپىس سەنئەت ۋە تىل ماھارىتىنى نامايان قىلدى. سۇلايمان، سۇدىيە، گۈلنار قاتارلىق ئارتىسلار ئۇزاق مۇددەت خوتەن سەھنىلىرىدە جانلانغان، ئامما ياقتۇرىدىغان ئارتىسلار بولۇپ، ئۇلار ئورۇنلىغان «قارا يورغا»، «ئاتۇش ئۇسسۇلى»، «ئىشچان لەيلىخان»، «گۈزەل خوتەن قىزى»، «بۇ قەيەر، بۇ خوتەن»، «ئەمگەك مۇھەببىتى» قاتارلىق ناخشا - ئۇسسۇللاردىن خوتەننىڭ يەرلىك پۇرىقى ۋە سېھرىي كۈچى ئۇرغۇپ چىققان بولۇپ، ئۇزاق مۇددەت ئوينالسىمۇ كىشى زېرىكمەيدۇ. جۇ ئېنلەي زۇڭلى ئۇلارنىڭ ئويۇنىنى كۆرگەندىن كېيىن ئېغىزىدىن چۈشۈرمەي ماختىغان ۋە ئۇلارنى بېيجىڭغا بېرىپ ئويۇن قويۇشقا تەكلىپ قىلغان ۋە خوتەن سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئىسمىنى «يېڭى قاشتېشى سەنئەت ئۆمىكى» دەپ

ئۆزگەرتىش تەكلىپىنى ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان. 1999 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى كۈنلىرىدە ئۇلار تەكلىپ بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ تيەنئەنمېن مەيدانىدا ئويۇن قويدى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ نۇرغۇن رەھبەرلىرى ئۇلارنىڭ ئويۇنىنى كۆردى ۋە يۇقىرى باھا بەردى. خوتەننىڭ گۈزەل سەنئەت، فوتو سۈرەتلىرىمۇ ئېپتىخارلىق نەتىجىگە ئېرىشتى. قاراقاشلىق يۇسۇپجاننىڭ ماي بوياق رەسىمى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە، ئۇ سىزغان ماي بوياق رەسىمنىڭ رەڭگى كۆركەم، بەدىئىي تۈزۈلۈشى يېڭىچە بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «قىز كۆچۈرۈش» جۇڭگو گۈزەل سەنئەت سارىيى تەرىپىدىن سارايدا ساقلىنىدىغان ئەسەر قىلىپ ساقلاندى. رەسسام شۇ ۋېيشىننىڭ خوتەندە خىزمەت قىلغان چېغىدا ۋە خوتەندىن يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن سىزغان خوتەننى تېما قىلغان ئەسەرلىرى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ياخشى باھاغا ئېرىشىپ كەلدى. خوتەن گىلىمىنىڭ ئەنئەنىۋى سۈرەت نۇسخىلىرى دادىللىق بىلەن ئىسلاھ قىلىنىپ ۋە يېڭىدىن يارىتىلىپ، ئەسلىدىكى ئەستە تۇتۇلغىنى بويىچە توقۇش ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنى لايىھىلەيدىغان ئىشخانا قۇرۇلدى ۋە لايىھىلىگۈچىلەر يېتىشىپ چىقتى. چوڭ تىپتىكى گىلەم «تەڭرى تېغىغا مەدھىيە»، «قاناس» ئايرىم - ئايرىم ھالدا بېيجىڭ خەلق سارىيىغا ئېسىلدى ۋە شياڭگاڭ ئالاھىدە رايونىغا سوۋغا قىلىندى.

قاشتېشى ئويمىچىلىقىدىن ئىبارەت بۇ قەدىمكى سەنئەتتىمۇ خوتەندە يېڭى گۈل - غۇنچىلار ئېچىلدى. ئىلگىرى خوتەننىڭ قاشتېشى كۆپىنچە ئىچكىرىگە ئاپىرىپ ئويۇلاتتى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، خوتەن ياڭجۇدىن قاشتېشى ئويما ئۇستىلىرىنى ھۆنەر ئۆگىتىپ قويۇشقا تەكلىپ قىلىپ، قاشتېشى ئويمىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. قاشتشى ئويمىسى «داپ ئۇسسۇلى» بېيجىڭ خەلق سارىيىغا

قويۇلدى. ئازادلىقتىن كېيىن خوتەننىڭ فوتو سۈرەت ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشىپ چىقتى. شەن شىڭدې، ياڭ شىنشىڭ، خەن ليەنيۈن، غەيرەت، ۋېي كەيجۇڭ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى خېلىلا جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ قالدى.

سوتسيالىستىك مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن، ۋىلايەتتىن تارتىپ ناھىيە (شەھەر) لەر ۋە يېزا (بازار) لارغىچە مەدەنىيەت پونكىتلىرى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئاممىۋى مەدەنىيەت سارىيى، مەدەنىيەت يۇرتى (پونكىتى) دىن 91 ى قۇرۇلدى. ئاساسىي جەھەتتىن ھەر بىر كەنتتە مەدەنىيەت ئۆيى، رادىئو ئۆيى بار بولدى. بۇ مەدەنىيەت يۇرتى، مەدەنىيەت پونكىتلىرىدا كۇتۇپخانا، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئۆيى تەسىس قىلىندى ھەمدە قەرەللىك ۋە قەرەلسىز ھالدا تۈرلۈك كونسۇلتاتسىيە كۇرسلىرى ئېچىلىپ ھەرخىل ئىختىساس ئىگىلىرى تەربىيىلەپ چىقىلدى. ۋىلايەتتە، ھەر قايسى ناھىيىلەردە ئالتە كۇتۇپخانا قۇرۇلدى. مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئارخېئولوگىيىسى خىزمىتىمۇ ئىلگىرىدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلارلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى، خوتەننىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيىسى خادىملىرى ئاپتونوم رايوندىكى مۇتەخەسسىسلىرىگە ۋە چەت ئەل مۇتەخەسسىسلىرىگە ماسلىشىپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ۋىلايەت بويىچە مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىزىدىن 138 ى بايقالدى. قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ھازىر 51 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغىنى بەش، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغىنى 15، بولۇپمۇ نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش زىلزىلە پەيدا قىلىپ، 90 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دۆلەت تەرىپىدىن 10 چوڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتى

نەتىجىلىرىنىڭ بىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. بېيجىڭدا ئېچىلغان «نىيىدە چۆشتىن ئۆيغىنىش» دېگەن كۆرگەزمە دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى بىر مەھەل ئۆزىگە تارتتى. خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى باشقۇرۇش ئورنىدا قۇرۇلغان مۇزېيدا خوتەندىن قېزىۋېلىنغان نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ساقلىنىۋاتىدۇ.

«خوتەن گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى 1956 - يىلى، خەنزۇچە نۇسخىسى 1957 - يىلى نەشر قىلىنىشقا باشلىغان، 40 يىلدىن بۇيان بۇ گېزىت مەركەزنىڭ ئاۋازىنى ۋاقتىدا تارقاتتى، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئاۋازىنى يەتكۈزدى. ئىدېئولوگىيە ئىستىھكامىنى ئىگىلەش، سوتسىيالىستىك يېڭى مەدەنىيەتنى تارقىتىشتا تېگىشلىك تۆھپە قوشتى. ئۇلار يەنە گېزىت ئارقىلىق ئاپتورلار بىلەن مۇشتەرىلەر ئوتتۇرىسىغا كۆۋرۈك سېلىپ، خوتەن ئۇچۇن بىر تۈركۈم ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. خوتەننىڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىشلىرىمۇ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن چوڭىيىپ تەرەققىي قىلدى. 1954 - يىلى ناھىيىلەردە ئاۋاز قوبۇل قىلىش ئۆزېللىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. 1956 - يىلدىن كېيىن ئاۋاز قوبۇل قىلىش ئۆزېللىرى تەدرىجىي ھالدا رادىئو ئۆزېلى قىلىپ كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، دەسلەپتە سىملىق ئاڭلىتىشنى باشلىدى، كېيىن يەنە ئارقا - ئارقىدىن چاستوتىنى تەڭشەپ ئاڭلىتىش ئېلىپ باردى. خوتەندە 1963 - يىلى باغچى بازىرىدا ئوتتۇرا دولقۇن ئىستانسىسى قۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئامما مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ئاڭلىتىشىنى ئېنىق ئاڭلىيالايدىغان بولدى. 1982 - يىلى خوتەندە تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، ھازىر 95 پىرسەنتتىن ئارتۇق رايون ۋە ئاھالىنى قاپلىدى، ناھىيىلەرنىڭ سىملىق تېلېۋىزىيە ئىستانسىلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. خوتەن

تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدا يەنە نومۇرلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش بۆلۈمى قۇرۇلدى، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۆپلىگەن ئېسىل پروگراممىلارغا ئۇيغۇر تىلىدا ئاۋاز بېرىپ، خوتەن تېلې-ۋىزىيە ئىستانسىسىدىلا قويۇلۇپ قالماستىن، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئالماشتۇرۇپ قويۇپ ماختاشقا سازاۋەر بولدى.

تارىخى تەزكىرە خىزمىتىمۇ تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ، پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنى-دىن كېيىن، ھەرقايسى ناھىيە (شەھەر) لەردە ئارقا ـ ئارقىدىن پارتىيە تارىخى ئىشخانىلىرى ۋە يەرلىك تەزكىرە ئىشخانىلىرى قۇرۇلدى. خوتەن يىپەك يولىدىكى مۇھىم جاي بولسىمۇ، ئۆزى-نىڭ تارىخىي تەزكىرىسى بولماي كەلگەن بولۇپ، باشقا جايلارنىڭ ئالاقىدار تارىخ ماتېرىياللىرىغا تايىنىپلا تەتقىقات ئېلىپ بارغان-دى. پارتىيە تارىخى ئىشخانىسى ۋە يەرلىك تەزكىرە ئاپپاراتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكى-لاتلىرى ۋە يەرلىك ئورۇنلاردا بولغان مۇھىم ئىشلارنى خاتىرىلەپ رەتلەپ تۇرۇۋاتىدۇ. پارتىيە تارىخى ئىشخانىسى ھەر يىلى شۇ يىلدىكى چوڭ ئىشلار خاتىرىسىنى نەشر قىلدى ۋە خوتەن ۋىلايە-تىدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرى تارىخىنى تەھرىرلەپ نەشر قىلدى، «خوتەننىڭ مۇقىملىقىنى قوغدايلى» دېگەن كىتابنى تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇردى، ئۇنىڭدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ XX ئەسىرنىڭ 30ـ يىللىرىدىن 90 ـ يىللىرىغىچە بولغان مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى رەتلەپ خاتى-رىلەنگەن. خوتەن ۋىلايەتلىك يەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسى «خو-تەن تەزكىرىسى» دېگەن قەرەلسىز ژۇرنالنى نەشر قىلدى. «خو-تەننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، «خوتەننىڭ ئالاھىدە مەنزىرىسى»، ئۇيغۇرچە «گۆھەر زېمىن خوتەن» دېگەن ئۈچ كىتابنى نەشر قىلدى. بۇنىڭدىن سىرت، ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ غەمخورلۇقىدا خوتەندە ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ «ياڭرىدى ھەر ياندا ساز»، «بىپا-

يان قۇملۇقتىكى تۆھپىكار» ، «چۆل - باياۋاندىكى باھار مەنزىرى-
سى» ، «XXI ئەسىرگە يۈرۈش» ، «ئېچىۋېتىلىۋاتقان خوتەن»
قاتارلىق كىتاب ۋە رەسىملەر توپلىمى نەشر قىلىنىپ، خوتەننىڭ
تەرەققىيات تارىخى ئومۇمىيۈزلۈك خاتىرىلەندى.

ئاپتورى: ليۇ جىڭخۇا

تۆتىنچى باب

خوتەندىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى

بىرىنچى بۆلۈم قەدىمكى خوتەندىكى چاڭلار

چاڭلار دۆلىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، تارقىلىشى ئىنتايىن كەڭ بولغان. چاڭلار خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى بولغان خۇاشيا مىللىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، جۇڭخۇا ئېلىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا، چاڭلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بارا - بارا تەرەققىي قىلىپ، خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەن، چاڭلارنىڭ تارىخى دۆلىتىمىز مىللەتلىرى ئىچىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىدا چاڭلار توغرىسىدىكى بايانلار ۋە رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن. «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان. جىن بەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە باياننىڭ 4 - قىسمى» دا، ئۆتكەن زاماندا شاۋدىيەن دېگەن كىشى جياۋ جەمەتىگە ئۆيلىنىپ، خۇاڭدى ۋە يەندىنى تۇغقان، يەندى چاڭلارنىڭ بوۋىسىدۇر، چاڭلار بىلەن خۇاشيالارنىڭ مەنبەسى بىر، تارمىقى باشقا دېيىلگەن. چىغىناق - تارغاق يېزىقىدا ئەر چاڭلار چياڭ دەپ ئاتالغان، ئايال چاڭلار جياڭ دەپ ئاتالغان، جۇ دەۋرىدىكىلەر چاڭلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنى جياڭ فامىلىلىك دەپ ئاتايتتى،

دېيىلگەن. تارىخشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، جياڭ فامىلىسى غەربىي چاڭلاردىن كېلىپ چىققانكى، غەربىي چاڭلار جياڭ فامىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس. رىۋايەتلەردىكى گۇڭگۇڭ يەندىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغان ۋەكىل خاراكتېرلىك شەخس ئىكەن، شۇنداقلا چاڭلار ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەبىلە ئادمى ئىكەن. شۇي شېنىنىڭ «سۆز - خەتلەر شەرھى. ياڭ بۆلىكى» دە، «چاڭ» دېگەن خەتنىڭ ئىزاھاتىدا: «چاڭ غەربىي روچاڭ بولۇپ، مال باققۇچىلاردۇر» دېيىلگەن. قەدىمكى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، چاڭلارنىڭ ئاقساقىلى شېننۇڭ تاشلاردىن دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياساپ، بەش خىل زىرائەت تېرىشنى كەشىپ قىلغان، يەنە گۈرجەك، فارفور بۇيۇملارنى ياسىغان. سودا - سېتىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، بازارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. بۇلار چاڭلارنىڭ جۇڭگو تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا ئۆتكەن قەبىلە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. رىۋايەتلەردىكى شيايۇمۇ چاڭلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئىكەن. شۇڭا، شيا پادىشاھلىقىدىكى ئاساسىي قەبىلە چاڭلار دەپ قارىلىدۇ. جۇڭگودىكى تۇنجى پادىشاھلىق شيا — چاڭ مىللىتى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان ھەمدە تاڭ، ۋۇدىن ئىبارەت ئىككى ئىتتىپاقداش قەبىلە خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدا قۇرۇپ چىققان بىرلىككە كەلگەن چوڭ پادىشاھلىقتۇر. تارىختا ئاتىلىپ كەلگەن «يەن - خۇاڭ ئەۋلادلىرى» دېگەن سۆز چاڭ مىللىتى بىلەن شيا مىللىتىدىن ئىبارەت ئىككى مىللەتنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە قەدىمدىن تارتىپ باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

يىن، شاڭ دەۋرلىرىدە چاڭلار شىمالىي چاڭلار ۋە ئاتلىق چاڭلار دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. ئاتلىق چاڭلار ئات بېقىشقا ماھىر ئىدى. خەن دەۋرىدىكى ئاق ئاتلىق چاڭلار شۇلارنىڭ

كېيىنكى ئەۋلادلىرى. يىن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چاڭلار
بىلەن شاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى. «نەزمىنامە.
شاڭغا مەدھىيە. يىن باھادىرلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «بۇرۇن-
-دا بىر كۆل بولۇپ، كۆلنىڭ ئۇ تەرىپىدىكىلەر چاڭلار ۋە غۇزلار
ئىدى، ئۇلارنىڭ پۇقرالىرى ۋە خانلىرىدىن بىر - بىرى بىلەن
باردى - كەلدى قىلىشقا پېتىنالمايدىغانلار يوق ئىدى»، بۇ چاغدا
چاڭلار شاڭ پادىشاھلىقى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەل-
-گەن. شاڭ پادىشاھىنى ھىمايە قىلىپ، ھەر يىلى دېگۇدەك ھال
سوراپ تۇرغان.

جۇ قەبىلىسىمۇ چاڭلاردىن كېلىپ چىققان، ئۇلار جۇڭگود-
-كى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى، ئاساسەن خۇاشيا
مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ بىر ئەزاسىغا
ئايلانغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جۇ پادىشاھىنىڭ ئانىسىنىڭ
ئىسمى جياڭ يۈەن بولۇپ، جياڭ - چاڭ قەبىلىلىرىنىڭ مەلىكى-
-سى ئىكەن، جۇ قەبىلىسىنىڭ ئەجدادلىرى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى
ئىكەن. يىن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، جۇ قەبىلى-
-سى بىلەن چاڭلار يېقىن قوشنا بولۇپ، گۇگۇڭشەن ئاتا (جۇ
ۋېنۋاڭنىڭ بوۋىسى) جياڭنى خوتۇنلۇققا ئالغان، كېيىنچە ئۇنى
تەيجياڭ دەپ ئاتىغان. بۇنداق ئۆزئارا قوشۇلۇپ نىكاھ ئىتتىپاقى
ھاسىل قىلىش شۇ چاغدا ئادەتكە ئايلانغان، بۇنداق ئادەت تاكى
جۇ پادىشاھلىقى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن دەۋرلەرگە قەدەر داۋاملى-
-شىپ كەلگەن. شۇڭا، چاڭلار جۇ دەۋرىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا
ئۇزاققىچە مۇھىم رول ئوينىغان. مەسىلەن، جۇ پادىشاھى جى
چاڭنىڭ ئوردا مەسلىھەتچىسى چاڭلاردىن بولغان لۈي شاڭ ئىدى.
جۇۋۇۋاڭ يىن، شاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا دالىدا قەسەم
بېرىپ، «چاڭلار ‹سەككىز ئىتتىپاق دۆلەت› نىڭ بىرسى بولى-
-دۇ» دېگەنىكەن.

غەربىي جۇدىن كېيىن، چاڭلارنىڭ نامى تەدرىجىي ھالدا

«رۇڭ»غا ئۆزگەرگەن. رۇڭنىڭ ئۆزىنى چاڭلار دېگىلى بولمى-
سىمۇ، لېكىن چاڭلار رۇڭلارنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى
ئىكەنلىكىدە گەپ يوق. شەرقىي جۇ دەۋرىدە چاڭلارنى ئاساسىي
گەۋدە قىلغان بىر قانچە رۇڭ قەبىلىسى زور تۈركۈمدە ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا كىرىپ، شۇ جايدىكى يەرلىك خەلقلەر
بىلەن قوشۇلۇپ خۇاشيا مىللىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئاي-
لانغان.

چىنلارمۇ ئەسلىدە چياڭلاردىن كېلىپ چىققان، جۇ ئوردى-
سىدا ئات بېقىشتا تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارغا چىنلار
دەپ نام بېرىلگەن. چىنلار جۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە
ئۇچراپ، پەيدىنپەي خۇاشيا مىللىتىنىڭ بىر ئەزاسىغا ئايلانغان.
چىن (秦) دېگەن خەت ئېھتىمال چاڭ (羌) دېگەن خەتتىن
ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن، «چىن» (秦) دېگەن خەتنىڭ
تەركىبىدە «زىرائەت» مەنىسىدىكى «خې» (禾) دېگەن خەتنىڭ
بولغانلىقى چىن قەبىلىسىنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قەدەم
قويغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى
634 - يىلى چىن مۇگۇڭ چاڭلاردىن بولغان يۈيۈنىڭ ياردىمىدە،
ئۆز زېمىنىنى 1000 چاقىرىم كېڭەيتكەن. ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ
ئاخىرقى يىللىرىدا چاڭلاردىن بولغان ۋۇيى يۈەنجيەن چىن لىگۇڭ
تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىپ قۇل قىلىنغان، كېيىن ئۇ پۇرسەت
تېپىپ قېچىپ كېتىپ، چاڭلارنىڭ كاتتا ئاقساقىلىغا ئايلانغان.
چىنلارنىڭ دۆلىتى قۇدرەت تاپقاچقا، چاڭلار ئۆزلىرى بىر قانچە
تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كۆچۈپ كېتىشكە باشلىغان، ئۇلارنىڭ بىر
بۆلۈكى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ
تارىم ئويمانلىقى ئەتراپلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ، كېيىنكى ھۆج-
جەتلەردە خاتىرىلەنگەن يولئېرىق، كاۋانتا، ئىنەيلەر، ئۆررى
قاتارلىق بىر قانچە قەبىلىگە بۆلۈنگەن. چاڭلارنىڭ يەنە بىر
بۆلۈكى چىلىيەنشەن تاغلىرىدىن ئۆتۈپ جاڭيې، جيۇچۈەن ۋە دۇن-

خۋالڭ ئەتراپلىرىغىچە كۆچۈپ كەلگەن، كېيىنكى چاغلاردا توخرىلار دەپ ئاتالغان.

چاڭلار ئوخشاش بولمىغان جايلارغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئوخشاش بولماسلىقى، ھاۋارايى پەرقى ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا يۇقىرى - تۆۋەنلىك پەيدا بولۇپ، ئۆرپ - ئادەتلىرى بارغانسېرى ئۆزگىرىپ، ھەرقايسى ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات يولىغا ماڭغان. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى تېزرەك بولغانلىرى «دى» لار، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى نىسبەتەن ئارقىدا قالغانلىرى «چاڭ» لار دەپ ئاتالغان، «چاڭ» لار بىلەن «دى» لار بىر ئىرىق ئىدى. چاڭلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئۆز ئاقساقىلى بولۇپ، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا دائىم توقۇنۇش يۈز بېرىپ تۇرغاچقا، بىرلىككە كېلەلمىگەن. چاڭلار باتۇر، جەڭگە ماھىر بولغانلارنى قەھرىمان دەپ ئاتىغان، جەڭدە ئۆلۈشنى خەيرلىك ئىش، كېسەل بولۇپ ئۆلۈشنى شۇملۇق دەپ قارىغان. ئادەم ئۆلۈپ كەتسە ئوتتا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلغان. شۇڭا، ھازىرغىچە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىن چاڭلارغا مەنسۇپ قەبرىلەر ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. چاڭلار ئۆز قەبىلىسى ئىچىدە ئادەم ئۆلتۈرگەنلەردىن جانغا جان تۆلەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا چەكلەش پەرمانلىرىنى يولغا قويمىغان.

چىن، خەن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا، شىمالدا ھۇنلار دەۋر سۈرگەن. باتۇر تەڭرىقۇت شەرقىي غۇزلارنى، غەربتە توخرىلار، خاككاسلارنى مەغلۇپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى بىر قانچە بەگلىكنىڭ ھەممىسى ھۇنلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلانغان. چاڭلارمۇ ھۇنلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغان. ھۇنلار چاڭلارغا قاتتىق زۇلۇم سالغانلىقى ئۈچۈن، چاڭ قەبىلىلىرى خەن سۇلالىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ، ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كېتىشنى ئۈمىد قىلغان. شۇڭا، پادىشاھ خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 111 - يىلى چاڭلارنى قوغداش توپپېشى

تەسىس قىلغان. غەربىي ھۇنلار يەنىلا يوشۇرۇن ھالدا چاڭلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغان ھەمدە 100 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ھۇجۇم قوزغاشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. خەن ۋۇدى ھۇنلار بىلەن چاڭلارنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم لەشكەر ئەۋەتىپ شىمالدىكى ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋە غەربتىكى چاڭلارنى قوغلىۋەتكەن، چاڭلار ئەجەللىك زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا كۆچۈش دولقۇنىنى قوزغىغان، شۇنىڭ بىلەن، تاشقى چاڭلار ۋە ئىچكى چاڭلار دەپ ئايرىلمىغان ئايرىما كېلىپ چىققان.

چاڭلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىكى سەۋەبلەرنى ئومۇمىي جەھەتتىن كۆزەتكەندە، بەزىلىرى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە مىللىي زۇلۇم تۈپەيلىدىن كۆچكەن بولسا، بەزىلىرى پالانغان، يەنە بەزىلىرى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن تەبىئىي كۆچكەن. ئۇرۇش ھامان ۋاقىتلىق بولىدۇ، تىنچلىق بىلەن مۇقىملىق ھامان ئۇزاق مۇددەتلىك بولىدۇ. شۇڭا، چاڭلارنىڭ مەجبۇرىي كۆچۈشى ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايدۇ. ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا تەبىئىي كۆچۈشتىن ئىبارەت. غەربىي يۇرتتىكى چاڭلارنىڭ زور كۆپ ساندىكىسى تەبىئىي كۆچۈپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. چاڭلارنىڭ شەرقىدە جۇ، چىن، خەن پادىشاھلىقلىرى، شىمالىدا قۇدرەتلىك ھۇنلار تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇلارنىڭ كۆچۈش نىشانى پەقەت ئىككى بولۇش ئېھتىمالى بار: بىرى، يۈننەن - گۇيجۇ ئېگىزلىكى؛ يەنە بىرى، غەربىي يۇرت. يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى V ئەسىردىلا چاڭلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بويلىرى ۋە پامىر ئېگىزلىكى قاتارلىق جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان.

چاڭلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تارقىلىشى ناھايىتى كەڭ بولغان، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئاتاقلىق بىر تارمىقى «روچاڭ» دەپ

ئاتالغان. خەن دەۋرىدىكى روچاڭ ھەم مىللەت نامى بولغان، ھەم بەگلىك (نوپچان) نامى بولغان بولۇپ، غەربىي يۇرت قورۇقچى-بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. تارىختا خاتىرىلىنى-شىچە، ھازىرقى جيۇچۈەنىڭ جەنۇبىدىكى چىلىيەنشەن تېغى، ئالتۇنتاغ، كوئىنلۇن تېغى، قاراقۇرۇم تېغىدىن تارتىپ كۆك-ئارت تېغىنىڭ غەربىگىچە بولغان 3000 كىلومېتىردىن ئارتۇق جاينىڭ ھەممىسى چاڭلار جاھاندارچىلىق قىلغان جايلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي نامى «جەنۇبىي تاغلىق چاڭلار» ئىدى؛ غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك ئىچىدە نوپچان بەگلىكى ياڭگۈەنىڭ غەر-بىي جەنۇبىدا ئىكەن، بۇ ئىككى جاينىڭ ئارىلىقى 900 كىلومې-تىر بولۇپ، نوپچان 36 بەگلىك ئىچىدە ياڭگۈەنگە ئەڭ يېقىن شەھەر بەگلىكى ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، نوپچاندا 450 تۈتۈن، 1750 ئادەم، 500 سەرخىل لەشكەر بار بولۇپ، ئۇ، چارۋا، ئوت - چۆپ ئەھۋالىغا قاراپ كۆچۈپ تۇرىدىغان بەگلىك ئىدى. لېكىن، ئۇلار ئۆزلىرى تۆمۈر ئېرىتىپ ئورۇش قوراللىرىنى ياسىيالايدىكەن. نوپچان بەگلىكىنىڭ ھازىرقى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە ياكى شەر-قىي جەنۇبىدا ئالتۇنتاغقا يېقىن ئىكەنلىكى ئېنىقلانغانىدى. تەتقى-قاتچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، نوپچاندا ئادەمنىڭ مۇشۇنداق ئاز بولۇ-شى شۇنچە كەڭرى زېمىنغا ماس كەلمەيدىكەن. ئۇلار، بۇ مىڭ-دىن ئارتۇقراق ئادەم ئۇنىڭ مەركىزىدىكى ئادەم سانىغا قارىتىل-غان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدىكەن. بۇمۇ ئاساسسىز ئەمەس.

نوپچان بەگلىكىنىڭ زېمىنى خېلىلا كەڭ ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇ غەربتە ئەندى-رە، شىمالدا رۇڭلۇ، ئۇدۇن، چۈرى بەگلىكلىرى بىلەن تۇتىشىدىكەن...

پامىر ئېگىزلىكىدە چاڭلار قۇرغان يەنە بىر قانچە كىچىك بەگلىك ئۆتكەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتى-

رىلىنىشچە، ئۈلار يولئېرىق، كاۋانتا، ئىنەيلەر، ئۇررى قا-
تارلىق بەگلىكلەر بولۇپ، بۇ تۆت بەگلىكتە 2125 تۈتۈن،
16،670 ئادەم، 6350 سەرخىل لەشلەر بار ئىكەن. بۇنىڭدىن
كۆكئارت تېغى رايونىدا چاڭلارنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى بىلىۋالغىلى
بولىدۇ. «يولئېرىق بەگلىكى غۇز بەگلىكىگە ئوخشمايدۇ، ئۈلار
چاڭ ئىرقىغا تەۋە» ئىكەن، بۇلار سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ
ئولتۇراقلىشىدىغان بەگلىك ئىكەن. قالغان ئۈچ بەگلىك يولئې-
رىق بەگلىكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.

نوپچانلارنىڭ يەنە بىر قىسمى تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراق-
لاشقان. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا مۇنداق خاتىرىلەن-
گەن: تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى شەرققە ئاقىدۇ، ئۇدۇن دەرياسى
بىلەن قوشۇلۇپ پىچان كۆلىگە قويۇلىدۇ. پىچان كۆلى پىشامشان
بەگلىكىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، لوڭچېڭ شەھىرىنىڭ غەربىي
جەنۇب تەرىپىدە. لوڭچېڭ شەھىرى قەدىمكى چاڭ (جياڭ) لەي-
نىڭ خارابىسى بولۇپ، غەربىي يۇرتىكى چوڭ بەگلىك ئىكەن.
پىچان كۆلىدە تاشقىن بولغاندا، پىچان كۆلىگە يېقىن بۇ بەگلىك-
نى سۇ بېسىپ كەتكەن. لوڭچېڭنىڭ خارابە ئىزى ئىنتايىن كەڭ
بولۇپ، «ئەتىگىنى غەربىي دەرۋازىسىدىن يولغا چىقسا، كەچلىكى
شەرقىي دەرۋازىغا يېتىپ بارغىلى بولاتتى». لوڭچېڭنىڭ زېمىنى
كەڭ بولۇپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان زېمىنىنىڭ ھەممە-
سى قاتتىق شورلۇق يەرلەر ئىكەن. بۇ جۇغراپىيە ئىلمىدە ئېيتىل-
ىدىغان «ياردانگ» يەر شەكلى بولۇپ، خارابە ئىزلىرى ھەممىلا
جايدا تېپىلىدۇ، ئۇنىڭ ئەگرى - بۈگرى سوزۇلۇپ يېتىشى
«ئەجدىھا» غا ئوخشايدۇ، چاڭلار بۇ جايلاردا ئولتۇراقلاشقانلىقى
ئۈچۈن، «جياڭ لەي خارابىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن خو-
تەن رايونى، كوئىنلۇن تاغلىرى ئەتراپلىرىدا چاڭلارنىڭ ئاز ئە-
مەسلىكىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن.

قەدىمكى خوتەنلىكلەرنىڭ ئىرقى ۋە تىل - يېزىقىنى تەتقىق

قىلىش مۇرەككەپ ھەم ئەھمىيەتلىك ئىش. «سۈڭ يۈننىڭ سايا-
ھەت خاتىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: مىلادىيە 519 ـ يىلى-
دىكى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئارىلىقى
تەخمىنەن 3000 چاقىرىم كېلىدۇ، جۇجۇي بەگلىكى، يەنى
«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئېيتىلغان يولئېرىق
بەگلىكىنىڭ «ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، تىلى ئۇدۇننىڭكى بىلەن،
يېزىقى براخمان يېزىقى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «خەننامە.
غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، يولئېرىقلار غوزلارغا
ئوخشىمايدىكەن، ئۇلارنىڭ مىللىتى چاڭلار ئىكەن، بۇنىڭدىن
قەدىمكى ئۇدۇن يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ چاڭلار ئىكەنلىكىنى بى-
لىۋالغىلى بولىدۇ. «ۋېينامە. ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە مۇنداق
دېيىلگەن: «ئېدىقۇتنىڭ غەربىدىكى بىر قانچە بەگلىكلەرنىڭ ئا-
دەملىرى قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭقۇر، پەقەت مۇشۇ بەگلىك-
تىكىلەرنىڭلا سىياقى غوزلارغا ئوخشىمايدۇ، خىۋاشيالارغا
ئوخشايدۇ.» مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ، گېرمانىيىلىك جۇغراپىيە
ئالىمى لىسخوفىن جۇڭگولۇقلار ئۇدۇندىن كېلىپ چىققان دەپ
پەرەز قىلغان. بىراخمان يېزىقى، يەنى قەدىمكى ھىندى يېزىقى
سانسكرىت يېزىقى دەپ ئاتالغان. بۇ يەردە مىلادىيىدىن ئىلگىرى-
كى III ئەسىردىن مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىشلىتىل-
گەن قارۇشتى يېزىقى، يەنى ئۇدۇندا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەن
يېزىق كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. داڭلىق «ئۇدۇن ئات سۈرەتلىك
پۇلى» نىڭ تەتقىقاتتىكى نامى «خەنزۇچە يېزىق بىلەن قارۇشتى
يېزىقى چۈشۈرۈلگەن پۇل» بولۇپ، ئۇ تۆشۈكى يوق يۇمىلاق
مىس پۇل، پۇلنىڭ ئوڭ يۈزىنىڭ مەركىزىدە بىر ئات ياكى بىر
تۆگىنىڭ سۈرىتى بار، گىرۋىكىدە قارۇشتى يېزىقى بار. ئارقا
تەرىپىگە خەنزۇچە خەت چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، شەرق ـ غەرب
مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاق تەرەققىي قىلغانلىقىنى نامايان قىلىدۇ.
بۇنداق پۇل ئۇدۇندىكى خەنزۇلار، چاڭلار ۋە شىمالىي ھىندىلار

ئارىسىدا ئىشلىتىلگەن.

خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ھۇنلار غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. پادىشاھ خەن ۋۇدى ھۇنلارنى تەلتۆكۈس يېڭىش ئۈچۈن، جاڭ چيەنني لەشكەر بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن. ئۇلار يول ئۈستىدە ھۇنلار تەرىپىدىن ئون يىل نەزەربەند قىلىنغان، كېيىن ئۇ قېچىپ چىقىپ، توخرىلارغا يېتىپ بارغان. شۇ قېتىم ئۇ كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمىگەن. جاڭ چيەن قايتىپ كېلىشىدە جەنۇبىي تاغ (قاراقۇرۇم، كوئېنلۇن، ئالتۇنتاغ، چىلىيەنشەن تاغلىرى) تەرەپتىن مېڭىپ، «چاڭلار ئارىسىدىن ئۆتۈش ئۈمىدى» دە بولغان. بۇ ئۇدۇننىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارنىڭ چاڭلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خەن سۇلالىسى يۈڭيۈەننىڭ 14 - يىلى (مىلادىيە 102 - يىلى) رېن شاڭ بەن چاۋدىن كېيىن غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، 3000 ئادەمنى باشلاپ ئۇدۇندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، چېگرىنى قوغدىغان. مىلادىيە 106 - يىلى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلار قۇرۇقچىبەگ رېن شاڭغا قارشى چىققان، ياندۇرقى يىلى، شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىن يەنە بىر قېتىم ۋاز كەچكەن. ئۇدۇندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈۋاتقان 3000 ئەمەلدار ۋە لەشكەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمەي، ئۇدۇندا پۇقرا بولۇپ قالغان، كېيىن بەن يۇڭ غەربىي يۇرتقا بېرىپ، غەربىي يۇرتنى باشقۇرغان.

سۇڭ يۈن ئۆز خاتىرىسىدە: ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئاياللار تامبىلىغا شوينا باغلايدۇ، ئەرلەرگە ئوخشاش ئات چاپتۇرالايدۇ؛ «ئۆلۈپ كەتكەنلەر ئوتتا كۆيدۈرۈلۈپ، سۆڭىكى يىغىپ دەپنە قىلىنىدۇ، ئۈستىگە توپا دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ»؛ ئەرلىرى ئۆلسە (خوتۇنى) «چېچىنى كېسىپ» ماتەم تۇتىدۇ، چېچى تۆت سۇڭ بولغاندا ھازىدىن چىقىدۇ. پادىشاھ

ئۆلۈپ كەتسە جەسەتنى كۆيدۈرمەي، مېيىت ساندۇقىغا سېلىپ دالىغا ئاچىقىپ دەپنە قىلىدۇ ۋە بۇتخانا سېلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ، دەپ يازغان. تامماس ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئۆزلىرى قالدۇرغان يەرلىك تارىختىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «بۇ جايدىكى ئاددىي پۇقرالارنىڭ ئەدەپ - قائىدىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكىگە ئوخشايدىكەن». بۇلار VI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، ئۇدۇندا مىللەتلەر ئارىشىلىپ ئولتۇراقلاشقان، ھېچبولمىغاندا ئۇدۇننىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايوندا يەنىلا چاڭلارنىڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چاڭلارنىڭ ساكلار بىلەن باردى - كەلدى قىلىشى داۋامىدا ئۇلارنىڭ قانداشلىقىمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن.

ئاپتور: ۋېي چاڭخۇڭ

ئىككىنچى بۆلۈم ساكلار خوتەندە

ساكلار يىراق قەدىمدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان مىللەت. يۇنانلار، رىملىقلار ئۇلارنى ساكلار دەپ ئاتىغان. دۆلىتىمىزنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەننامە» دېگەن كىتابلىرىدا (塞人 — سەيرېن) دەپ ئاتالغان. بۇ مىللەت نامىنى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا بارغاندا بىلگەن ھەمدە ئىچكى جايلارغا ئېلىپ كەلگەن. ساكلار ئاساسەن سىر دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان. كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى ئىلى دەريا ۋادىسى، پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە ساكلار ئولتۇراقلاشقان. بوستانلىقلاردىكى ساكلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يايلاقلاردىكى ساكلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ساكلارنىڭ تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي

ئىران تارمىقىغا كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك ئالاھىدىلى-
كى — چوققىسى ئۇچلۇق تەلپەك، ئۇچىسىغا كەڭ - ئازادە
كىيىم، پۇتىغا ئېگىز قونجلىق ئۆتۈك كىيىدۇ. ئاياللار مۆرى-
سىگە پىلاش ئارتىۋالىدۇ. ئەينى چاغلاردا ساكلارنىڭ ئىشلەپچى-
قىرىش سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە
ئۇلار ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا، جەڭ قىلىشقا ماھىر مىللەت
ئىدى. «تارىخنامە» ۋە «خەننامە» دە: توخرىلار ۋە ئۇيسۇنلار
غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى، ئىلى دەريا ۋادىسى «ساكلارنىڭ
زېمىنى ئىدى»، توخرىلار ۋە ئۇيسۇنلار ئىلى دەريا ۋادىسىغا
كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، «ئۇيسۇنلار ئارىسىدا ساكلار ۋە توخ-
رىلار پەيدا بولدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن، شۇ چاغلاردا
مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش ھادىسىسىنىڭ ناھايىتى ئومۇم-
يۈزلۈك بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە
پامىر ئېگىزلىكىدىكى بەزى شەھەر بەگلىكلىرىمۇ «ساكلار» ئى-
دى. پامىر ئېگىزلىكىدىكى ساكلار تەخمىنەن غەربىي خەن سۇلا-
لىسى دەۋرىدە ئۈزلۈكسىز ھالدا تەبىئىي شارائىتى بىر قەدەر
ياخشى بولغان ئۇدۇن تەرەپكە كۆچكەن، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان
ئۇدۇن ۋەسىقىلىرىدە زور مىقداردا ساكلارنىڭ تىل تەركىبى
بارلىقى سېزىلگەن، تىلشۇناسلار بۇنى ئۇدۇن ساك تىلى دەپ
ئاتىغان.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 140 - يىلى ھۇنلار ئىلى دەرياسى
بويلىرىدىكى توخرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى غەربكە كۆچۈش-
كە مەجبۇر قىلغان، ئۇلار سىر دەرياسى، ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغا
كۆچۈپ بېرىپ، توخارلار ۋە ساكلارنى بويسۇندۇرۇپ، توخرىلار
بەگلىكىنى قۇرغان ۋە بۇ ئارقىلىق ساكلار بىلەن توخرىلارنىڭ
قوشۇلۇپ كېتىشىنى تېزلەتكەن. شۇڭا، جىن سۇلالىسى دەۋرى
توغرىسىدىكى غەربچە ياكى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا «ساكلار»
دېگەن خاتىرىلەر ئۇچرىتىلمىغان.

خوتەندە پائالىيەت ئېلىپ بارغان «ساكلار» بولسا بۇنىڭغا سەل ئوخشىمايتتى. ئۇلار ئاساسەن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۇدۇنغا كۆچۈپ كەلگەنلەر ئىدى. ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ ئىلى دەريا ۋادىسىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ كەلگەنلەر، ھەتتا سىر دەرياسى، ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدىن شەرققە كۆچۈپ كەلگەنلەر بولۇش ئېھتىمالىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان 200 — 300 يىل ۋاقىت — غەربىي يۇرتتا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللەتلەر كەڭ دائىرىدە كۆچكەن ۋە قوشۇلۇپ كەتكەن دەۋر بولغان. غەربكە كۆچكەنلەردىن توخرىلار، چوڭ توخرىلار، تۇخارلار، چاڭلار قاتارلىقلار بار ئىدى. شەرققە كۆچكەنلەر ئاساسەن ساكلار ئىدى. ھازىر تېپىلغان كۆپلىگەن قەدىمكى ئۇدۇن توغرىسىدىكى ۋەسىقىلەرنى دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى تىلشۇناسلار تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ھىندى براخمان يېزىقىنىڭ گۇپتا يېزىق نۇسخىسىدا يېزىلغان، ئۇدۇن رايونىدىكى قەدىمكى ساكلار قوللانغان بىر خىل يېزىق دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى. ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەن تىل «ئۇدۇن تىلى» ياكى «ئۇدۇن ساك تىلى» دەپ ئاتالغان. ئۇدۇن يېزىقىدىكى بۇ ۋەسىقىلەر جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە ساقلىنىپ كەلگەن. بۇلار ئۇدۇن ساكلىرىنىڭ پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىش ۋاقتىنىڭ بىر قەدەر كېيىنرەك تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ساكلارنىڭ ئۇدۇنغا ئەڭ دەسلەپتە كەلگەن ۋاقتى توغرىسىدا تارىخچىلارنىڭ پىكرىمۇ بىردەك ئەمەس، بىر خىل پىكىردىكىلەر، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى X ئەسىرلەردە ساكلار ئۇدۇندا ئولتۇراقلىشىپ جاھاندارچىلىق قىلغان، بۇ ساكلارنىڭ ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ جاھاندارچىلىق قىلغان ۋاقتى بىلەن ئوخشاش، دەپ قارايدۇ. يەنە بىر خىل پىكىردىكىلەر،

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە، يەنى غەربىي خەن دەۋرىدە
ساكلار ئۇدۇن ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەن، دەپ قارايدۇ. خوتەن
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدىكى لى يىنپىڭ
ئەپەندى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نۇقتىسىدىن پاكىت كۆرسەت-
كەن. ئۇ 1984 - يىلى قېزىلغان لوپ ناھىيىسى سامپۇلا يېزى-
سىدىكى كونا قەبرىلەردىن ساكلارنىڭ قالدۇق نەرسە - كېرەكلى-
رى ۋە دەپنە قىلىش ئادەتلىرىنى كۆرگەن. جەسەتلەر ئىچىدە
ئۇشلۇق يۇڭ توقۇلما ياكى كىگىز قالپاق كىيگەنلەر، يېنىدا
پىننە قويۇپ قويۇلغانلار بارلىقىنى ئۇچراتقان. ئارخېئولوگلار-
نىڭ قارىشىچە، بۇ غەربنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن ئې-
گىز قىرلىق تەلپەك كىيىپ، يېنىدا دورا ئېلىپ يۈرىدىغان
ساكلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. خوتەن رايونىدىكى قىيا تاش
رەسىملىرىنىڭ ئۇسلۇبى ئىلمى، ئۇيسۇن دەۋرىدىكى قىيا تاش
رەسىملىرىنىڭ ئۇسلۇبى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ رەسىم-
لەر يان تەرەپتىن سىزىلغان، پۈتۈن گەۋدە ئويۇپ چىقىرىلغان
غۇۋا سايە بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا، يۇنان ئەپسانى-
لىرىدىكى زېۋس، ئافىنا، ئىللوس، ھېراكلېس قاتارلىق
ئىلاھلارنىڭ ئوبرازىنىڭ قەدىمكى ئۇدۇن ئويما خاتىرىلىرى، تو-
قۇلما بۇيۇملىرى، ياغاچ ئويمىلىرى، فارفۇر قاچىلىرىدا
تەكرار - تەكرار ئۇچراپ تۇرۇشى بۇلارنىڭ ساكلار ئېلىپ كەل-
گەن مەدەنىيەت ئىزلىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. لوپ ناھى-
يىسىنىڭ سامپۇلا يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر ھازىر دۆلەت
دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى، يېغىلىق
دەۋرىدىن تارتىپ ۋېي، جىن سۇلالىلىرى زامانىسىدىكى قەبرىلەر
دەپ بېكىتىلدى. ئۇنىڭ ئەڭ يىراق ۋاقىت ئارىلىقى 2600 يىلغا
بارىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ سابىق باشلىقى لى يۈچۈن-
نىڭ دەلىللىشىچە، خوتەندىكى قىيا تاش رەسىملىرى يېڭى تاش
قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئەسەرلەر ئىكەن. بۇلار-

نىڭ ھەممىسى ساكلارنىڭ خوتەندە ياشاپ جاھاندارچىلىق قىلغان ۋاقتىنىڭ بىر قەدەر ئۇزاق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
خوتەندىكى ساكلارنىڭ ئىز - دېرەكسىز بولۇپ كېتىشىمۇ مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئا-دەتتە تارىخشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، خوتەندىكى ئەڭ قەدىمكى مىل-لەتنىڭ بىرى خەنزۇلار، يەنە بىرى چاڭلار ئىكەن. تۇخارلار (خەنزۇلار، چاڭلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار) مۇ ناھايى-تى بۇرۇنلا خوتەندە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە ياشاپ كەلگەن. ساكلار بەلكىم بۇ كۆپ خىل مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

ئاپتور: سۇن بىن

ئۈچىنچى بۆلۈم تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرت ۋە خوتەندىكى ھەرىكەتلىرى

تۇبۇتلەر تاڭ تەيزۇڭ زامانىسىدا يېڭىدىن گۈللەنگەن كۆچ-لۈك بەگلىك بولۇپ، بۈگۈنكى زاڭزۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسىدۇر. تۇبۇتلەر يەنە كۇبەت، تۈببەت، تۇبەت دەپمۇ ئاتالغان، يۈەن سۇلا-لىسىدىن كېيىن تاڭۇت، تاڭغۇت دەپ تەرجىمە قىلىنغان، چەت ئەللىكلەر بولسا TIBET دەپ ئاتىغان. «بۇت» دېگەن خەتنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى BO بولۇپ، زاڭزۇ تىلىدا BOD دەپ ئوقۇلى-دۇ، بۇ قەدىمكى زاماندىكى زاڭزۇلارنىڭ ئۆزىنى ئاتىشىدۇر. مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ھەر قايسى قەبىلىلەر بىرلە-شىپ قۇدرەتلىك تۇبۇت خانلىقىنى قۇرغان. شىزاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش داۋامىدا قەھرىمان چى سوڭزەن (617 - يىلىدىن 650 - يىلىغىچە) زاڭزۇلارنىڭ ئەجدادى دەپ تەرىپلەنگەن. ئۇ

مىلادىيە 629 ـ يىلى «زامپۇ» (پادىشاھلىق) تەختىگە چىقىپ،
توپىلاڭنى تىنچىتىپ، شىزاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى
باشلىغان، ھاكىمىيەت مەركىزىنى تاغنىڭ جەنۇبىدىن لوشې (بۇ-
گۈنكى شىزاڭنىڭ لخاسا شەھىرى) گە يۆتكىگەن. تەخمىنەن تاڭ
سۇلالىسى چېنگۇەننىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 633 ـ يىلى) تۇبۇت
خانلىقىنى قۇرغان. ئۇ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن زاڭزۇلار ئۇنىڭ
تۆھپىلىرى شەرىپىگە ئۇنى ھۆرمەتلەپ «سۇڭزەنگەنبۇ» دەپ ئاتى-
غان. زاڭزۇ تىلىدىكى مەنىسى «بۈيۈك ھۆرمەتكە سازاۋەر خان»
دېگەندىن ئىبارەت. تۇبۇت خانلىقى ئۆز چېگراسىنى قوراللىق
كېڭەيتىش، مال ـ مۈلۈك ۋە قۇللارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش
ئۈچۈن، قاتتىق ھەربىي تۈزۈمنى بەرپا قىلىپ، ئومۇمخەلق لەش-
كەر بولۇش، لەشكىرىي قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىشنى يولغا
قويۇپ، ئۇرۇشتا ئۆلۈشنى شەرەپ دەپ بىلىشنى تەشەببۇس قىل-
غان. سىياسىي تۈزۈم جەھەتتە، ھەر دەرىجىلىك مەھكىمىلەرنى
تەسىس قىلىپ، مەمۇرىي بيۇروكرات ئورگانلارنى قۇرۇپ چىق-
قان. زامپۇ چەكسىز ئالىي ھوقۇققا ئىگە بولۇپ، تۆۋەندە ۋەزىر
تەسىس قىلىپ، پۈتۈن خانلىقنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇر-
غان. ئۇنىڭ قارمىقىدا يەنە ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتە ئالتىدىن
ۋەزىر قويغان. سۇڭزەنگەنبۇ تۇنمىساڭ پۇزا (تۇنمىساڭ بۇزا)
قاتارلىقلارنى كەشمىرگە سانسكرىت يېزىقى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ
ھەر خىل يېزىقلىرىنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئۇلار قاي-
تىپ كەلگەندىن كېيىن، 34 ھەرپتىن تەركىب تاپقان زاڭزۇ
يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ، زاڭزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە
تارقىلىشىنى ئالغا سۈرگەن، يەنە بۇددا دىنىدىكى ئون ساۋاب
ئىش روھىغا ئاساسەن، 20 ماددىلىق قانۇن تۈزۈپ چىققان.
ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى فېئودال قۇلدارلارنىڭ ئىمتىيازىنى
قوغداشتىن ئىبارەت، قۇللارنىڭ ھاياتىمۇ قانۇن ئارقىلىق كاپا-
لەتلەندۈرۈلگەن. ئۇ تاڭ مەلىكىسى ۋېنچىڭنى خوتۇنلۇققا ئې-

لىپ، ئىلغار خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ئۆگەنگەن ۋە قوبۇل قىلغان.
تاڭ سۇلالىسى سۇڭزەنگەنبۇغا ئورۇنباسار كاھبەگ، كۆكنۇر
ئىناچخانى دەپ نام بەرگەن. سۇڭزەنگەنبۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈز-
گەن چاغدا تۇبۇتلەرنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىيىتى يېمىرى-
لىشكە باشلاپ، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا
قەدەم قويغان. ئوردا ئەمەلدارلىرى خېلى زور كۆلەمدىكى فېئو-
دال قورۇقىغا ئىگە بولغان.

جېنگۇەنىڭ ئاخىرقى يىلى سۇڭزەنگەنبۇ شىزاڭنى بىرلىك-
كە كەلتۈرۈپ، يەنە غەربتە چوڭ - كىچىك يانتون (بۇگۇنكى
شىزاڭنىڭ ئالى رايونى) ۋە بالتىستان (بۇگۇنكى كەشمىرنىڭ
غەربىي شىمالدىكى كىرىمئاباب) نى بويسۇندۇرغان، تۇبۇتلەرنىڭ
چېگراسى غەربىي يۈرتقا تۇتاشقان.

«دۇنخۇاڭ تەزكىرىسى. تۇبۇتلەر تارىخىغا ئائىت ھۆججەت-
لەر» دىكى «چوڭ ئىشلار يىلنامىسى» دە ئېيتىلىشىچە، لۇڭ-
سۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 663 - يىلى) تۇبۇت خانلىقىنىڭ
قوشۇنلىرى تۆت يىل قايتا - قايتا ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق
تۇيغۇن، پىشامشان، چەرچەن رايونلىرىنى ئىگىلىۋالغاندىن كې-
يىن، يەنە ئالتۇنتاغدىن ئۆتۈپ غەربىي يۈرتقا كىرىپ، شەرق
تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھاكىمىيىتىگە
تەھدىت سېلىپ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا قىستاپ ھۇجۇم قى-
لىش، شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن قورشاپ مۇھاسىرىگە ئېلىش
ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

بۇ چاغدا ئۇدۇن تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ماسلىشىشى ۋە مەدەت
بېرىشى بىلەن، تۇبۇت قوشۇنلىرىنىڭ غەربتىن ھۇجۇم قىلىپ
كىرىشىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ
رايونىنىڭ ۋاقتىنچە تىنچ بولۇشىنى قوغداپ قالغان. شيەنخېڭ-
نىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 670 - يىلى) ئۇدۇن تۇبۇت پادىشاھلى-
قىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى بېسىمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، سىيا-

سي جەھەتتىن تۆبۆتلەرگە بويسۆندى. بۆ چاغدا تۆبۆتلەر بىلەن
تاڭ سۆلالىسىنىڭ مۆناسىۋتى ياماننلىشىپ كەتكەندى. شۆڭا،
تاڭ سۆلالىسى ئەسكىرىي كۆچىنى يىغىپ چىگخەي تەرەپتىن تۆ-
بۆتلەرگە ھۆجۆم باشلاپ، خىشى، لۆگيۆلارغا بولغان تەھدىتىنى
يوقاتتى. ئەنشىدىكى تۆت قورغان — كۆسەن، سۆلى، ئۆدۆن،
قاراشەھەرلەردە 24 مىڭ لەشكەر تۆرغۆزدى. ھەر بىر بازارغا
6000 ئادەم توغرا كېلەتتى، ھەممىسى سەرخىل قوشۆنلار ئىدى.
تاڭ پادىشاھى لى جى ئەنشى قورغىنىدىكى قوشۆنلىرىنى چىگخەيگە
يۆتكىدى. ئەنشى قۆرۆقچىبەگ مەھكىمىسى يەنىلا جەنۆبىي شىنـ-
جاڭدىكى ھەرقايسى جايلارنى باشقۆرۆپ تۆردى. تۆبۆتلەر پۆرسەتـ-
تىن پايدىلىنىپ كېڭەيمىچىلىك قىلدى، تۆبۆت قوشۆنلىرى غەر-
بىي يۆرتتىكى تۆت قورغاننى ئىگىلىۋېلىپلا قالماستىن، يەنە 18
ئايماقنى قاتتىق كونترول قىلدى. بۆنىڭ ئىچىدە ئۆدۆندىن بەش
ئايماق بار ئىدى. تاڭ سۆلالىسىنىڭ چوڭ سانغۆنى شۆ رېنگۆي
500 مىڭدىن ئارتۆق لەشكەرنى باشلاپ تۆبۆتلەرگە جازا يۆرۆش
قىلىپ، ئەنشىدىكى تۆت قورغانغا بولغان تەھدىتىنى يوقاتتى.
تۆبۆت سانغۆنى لۆنچەنلىڭ 600 مىڭدىن ئارتۆق لەشكەرنى باشلاپ
جەڭگە قاتناشتى. تاڭ سۆلالىسى قوشۆنىدىكى سانغۆن ۋە قوماند-
دانلار ئەپ بولمىغانلىقتىن، قوماندانلىقتا سەۋەنلىك كۆرۆلدى،
قوشۆنلاردا قېيچۆەن (بۆگۆنكى چىگخەي ئۆلكىسىنىڭ شىنخەي
ناھىيىسى داخېبا رايونى) غا چېكىنىپ كەلگەندە، تۆبۆت قوشۆنـ-
لىرى تەرىپىدىن قورشاپ يوقىتىلدى، تۆبۆتلەر پۆتۆن چىگخەي
زېمىنىنى ئىگىلىۋېلىپ، خىشى، لۆگيۆ رايونلىرىغا ئېغىر تەھـ-
دىت سېلىپلا قالماستىن، تاڭ سۆلالىسىنىڭ غەربىي يۆرتقا بول-
غان كونتروللۆقىنىمۆ ئاجىزلاشتۆرۆپ قويدى.
شيەنخېڭنىڭ 1 ـ يىلىدىن 4 ـ يىللىرىغىچە (مىلادىيە670 —
673 ـ يىللىرى) بولغان مەزگىلدە، تاڭ سۆلالىسى ئۆدۆن
قاتارلىق تۆت قورغاندىن لەشكەرلىرىنى چېكىندۆرگەن بولسىمۆ،

تۈركلەر ۋە تۆت تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە قارشىلىق
كۆرسىتىشى بىلەن تۇبۇتلەر تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي
يۇرت رايونلىرىنى پۈتۈنلەي كونترول قىلىپ كېتەلمىدى. پېيى
شىنجەن ئاشىنا تاماچېينى تۇتقۇن قىلغاندىن كېيىن، غەربىي
تۈركلەر زور زەربىگە ئۇچراپ، كۈچى كۈنسايىن ئاجىزلاپ كەت-
تى. غەربىي يۇرتنىڭ قۇرۇقچىبېگى دۇ خۇەيباۋ ھەر قايسى
قەبىلىلەرنى ياراشتۇرۇشقا ماھىر بولمىغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى
بىلەن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارازلىشىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن
تۇبۇتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يەنە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ،
ئەنشىدىكى سۇلى، قاراشەھەر قاتارلىق تۆت قورغاننى ھۇجۇم
بىلەن ئىگىلىۋالدى. تارىخىي خاتىرىلەردە: تۇبۇتلەر «غەربىي
يۇرتقا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، قاراشەھەرنىڭ
غەربىدىكى بارلىق شەھەر، قەلئەلەردىن تەسلىم بولمىغان بىرسى-
مۇ قالمىدى» دېيىلگەن، مىلادىيە 697 - يىلىنىڭ ئالدى -
كەينىدە، تۇبۇتلەر جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىنى پۈتۈنلەي ئىگى-
لەپ بولدى.

چاڭشۇنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 692 - يىلى) قوچونىڭ
تۇتۇق بېگى تاڭ شيۇجىڭ پادىشاھىدىن لەشكەر چىقىرىپ ئەنشى-
دىكى تۆت قورغاننى تۇبۇتلەر قولىدىن قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ
قىلدى. ۋۇ زېتيەن دەرھال ۋاڭ شياۋجېينى ھەربىي يۇرۇش باش
بۇغى قىلىپ تەيىنلەپ، تاڭ شيۇجىڭ ۋە ئۇنىڭ سول قانات باش
سانغۇنى ئاشىنا سادىقنى باشلاپ، ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى قامال-
لاپ تۇرۇۋاتقان تۇبۇت قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، تۆت قور-
غاننى قايتۇرۇۋېلىپ، لەشكەر تۇرغۇزدى. ئەنشى قۇرۇقچىبەگ
مەھكىمىسىنى قوچو ئايمىقىدىن كۈسەنگە يۆتكىدى. ئەنشىدىكى
تۆت قورغان مىلادىيە 679 - يىلى تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ
قالغاندىن تارتىپ قايتۇرۇۋېلىنغىچە ئارىدىن ئىلگىرى - كې-
يىن بولۇپ 14 يىل ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشىدىكى تۆت

قورغاننى قوغداشقا ئەۋەتكەن لەشكىرىي كۈچى ئەسلىدىكى 24
مىڭدىن 30 مىڭغا كۆپەيتىلدى. ھەر بىر قورغاندا تەخمىنەن
7000 دىن ئارتۇق لەشكەر تۇرغۇزۇلدى.

«ئۆڭلۈك ـ سۈيگۈن توپىلىڭى» يۈز بەرگەندىن كېيىن،
تۈبۈتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ لۇڭيۇ، خېشى بەگلىكلىرىنى
مەغلۇپ قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتىنى يەنە بىر قېتىم ئۈزۈپ تاشلىدى. جېنيۈەننىڭ
6 ـ يىلى (مىلادىيە 790 ـ يىلى) تۈبۈتلەر بەشبالىق (بۈگۈنكى
شىنجاڭ جىمسار ناھىيىسىدىكى بەشبالىق قەدىمى شەھىرى) گە
قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. بەشبالىقنىڭ قورۇقچىبېگى ياڭ شىگۇ
ئەنشىدىكى تۆت قورغاندىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ
بىلەن تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتنى ئوڭۇشلۇق ھالدا ئىگىلىۋالدى.

تۈبۈت زامپۇسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈ-
چەيتىش ئۈچۈن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى ھەربىي
ئورگان سۈپىتىدە بەش بۆلەككە ئايرىپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا
«قاراقوچو، ماڭما، نىما، چەرچەن، باغ» دەپ ئاتىدى، ھۆكۈم-
رانلىق مەركىزىنى تۈبۈتلەر بىلەن تۈركلەرنىڭ چېگراسىدا تە-
سىس قىلدى. ئارىدىن 15 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، غەربكە كۆچ-
كەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى پان تېكىن ئەنشى ئۇيغۇر بەگلىكى-
نى قۇرۇپ، قوچو، قاراشەھەرنى قايتۇرۇۋالدى. تۈبۈتلەر قارا
قوچودىن ئىبارەت بىر بۆلۈك يەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. XI
ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قاراخانىيلار سۇلالىسى سۇلى، ئۇدۇن،
كۈسەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. تۈبۈتلەر يەنە ئۈچ
بۆلەكتىكى ھەربىي تۈزۈلمىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. تۈبۈتلەرنىڭ
كۈچى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن، چەرچەن ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولدى.
بۈگۈنكى لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلار تۈبۈتلەرنىڭ زام-
پۇسى ئەۋەتكەن ئاقساقىلى داساپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.
ئۇ يەردە تۈبۈتلەرنىڭ غەربىي شىمالىي چېگرا مۇداپىئە قوشۇنى

(زاڭزۇ تىلىدا «تۇڭشيا») نىڭ 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى تۇر-
غۇزۇلغان بولۇپ، بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ئاھالىلەرنى باشقۇ-
راتتى. تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتىن چېكىنگەندىن كېيىن، لوپنۇر
كۆلى ئەتراپلىرىدا تۇبۇتلەر ۋە ئۇلارغا تەۋە تۇيغۇنلار پائالىيەت
ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇرلار ۋە خەنزۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇ-
راقلاشتى.

تۇبۇتلەر ئۇدۇننى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، ئەمەلدار تەيىن-
لىگەن، ئەڭ ئالىي ئەمەلدار كۇمۇش دەستەكلىك سانغۇن، ئۇنىڭ
ئاستىدىكىسى بولسا مىس دەستەكلىك «ھىراۋۇل» ۋە ھەربىي
ئەمەلدار، ئىچكى ئىشلار ئەمەلدارى، مۇداپىئە، دېھقانچىلىق ئە-
مەلدارى، چارۋىچىلىق ئەمەلدارى، ئۆتەڭ باشلىقلىرى بولۇپ،
ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھەربىي ئىشلار، دېھقانچىلىق، چارۋىچى-
لىق، قاتناش قاتارلىقلارنى باشقۇراتتى. تۇبۇت قوشۇنلىرى ئىلا-
ھىي تاغ (بۇگۇنكى مازار تاغ)، ئالتە شەھەر رايونلىرى، ئەندىرە
دەرياسى بويلىرى قاتارلىق مۇھىم ئورۇنلار ۋە شەھەر قورغانلىرى-
دا تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدىغان.
تۇبۇتلەر ئۇدۇننىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا يەنىلا ئۇدۇن-
لۇقلارنى قاتناشتۇرغان. ئۇدۇننىڭ ئەسلىدىكى خانى تۇبۇتلەرگە
خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇدۇننىڭ باش ۋەزىرلىكىگە
تەيىنلىنىپ، تۇبۇت خانىنىڭ ئەمەل تارتۇق قىلىشىغا ئېرىشكەن.
ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ھوقۇقى يەنىلا تۇبۇت سانغۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ
قول ئاستىدىكىلەرنىڭكىدىنمۇ تۆۋەن ئىدى. ھۆججەتلەردە خاتى-
رىلىنىشىچە، ئۇدۇننىڭ پادىشاھى ۋايجىراخان جەمەتىدىن بولۇپ،
ئۇ تۇبۇتلەر ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىمۇ تېخى
ھايات ئىدى. شۇڭا، ئۇدۇن خانى تەۋەلىكىدىكى ئەمەلدارلارمۇ
تەبىئىي ھالدا تۇبۇتلەر ئۈچۈن ئىشلىگەن. قېزىۋېلىنغان ھۆج-
جەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇدۇن ئەمەلدارلىرى تۇبۇتلەر ئۈچۈن
بۇلاڭچىلىق دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بەرگەن، باج يىغقان،

ھەتتا تۇبۇتلەر ئۇچۇن جازانە ئۆسۇملىرىنى يىغىپ بەرگەن. ئۇدۇنلۇقلار يەنە تۇبۇتلەر ئۇچۇن پوچتىكەشلىك، پايلاقچىلىق ئىشلىرىنى قىلغان.

تۇبۇتلەر ئىگىلەپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇدۇنلۇقلار ئېغىر دەرىجىدىكى ئىككى قات زۇلۇمغا ئۇچرىغان. دېھقانلار تېرىيدىغان يەرلەر ئادەتتە ئىش ھەققى يېرى ۋە پادىشاھلىق يەر دەپ ئايرىلغان. تۇبۇتلەر مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ يەر بېجى يىغدۇرغان. «ئۇدۇن ئەمەلدارلىرىنىڭ يىللىق ئىشلار خاتىرىسى» قاتارلىق تۇبۇت يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ھەر يىلى كۈزدە، ئەمەلدارلار غەللە - پاراقلارنى تولۇق يىغىپ تاپشۇرالمىسا جازالانغان. قەدىمكى ھۆججەتلەردە دېھقانلارنىڭ ئاشلىق ئۆتنە ئېلىپ باجنى قەرەلىدە تاپشۇرۇپ، جازادىن ساقىت بولغانلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار كۆپ ئۇچرايدۇ. يېقىندا ئۇچرىغان بىر ھـۆججـەتتـە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇدۇن دېھقانلىرى تاپشۇرغان غەللە - پاراق ئارپا، ياغ، قوي يۇڭى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان ھەمدە بۇ نـەرسلـەر تۇبۇت قـوشۇنلىرى تۇرۇشلۇق شەھەر - قەلئەلەرگىچە ئاپىرىپ بېرىلگەن. تۇبۇتلەر يەنە ئۇدۇندا ئاھالىلەرنىڭ يايلاقلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان، تۆۋەندىكى ئەمەلدارلار قەبىلە ئاقساقـاللىرىغا «ئۇدۇنـلـۇقلار ئۇچۇن ئاز - تولا بولسىمۇ يايلاق بېرىشنى ئىلتىماس قىلىمىز»، بولمىسا توپىلاڭ كۆتۈرۈلىدىغاندەك قىلىدۇ، دەپ مەلۇمات يوللىغان.

ئۇدۇنلۇقلار تۇبۇتلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمى ئالدىدا، ئۈزلۈكسىز قارشىلىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ئۇدۇن ئۆتىڭىدىن ئىلاھى تاغدىكى تۇبۇت قوشۇنلىرى تۇرۇشلۇق جايغا ئەۋەتىلىدىغان خەت - چەكلەرنىڭ بىر كېچە - كۈندۈزدە بەش ئۆتەڭدىن ئۆتۈپ بولۇشى تەلەپ قىلىنغان، ئەگەر دەل ۋاقتىدا يەتكۈزۈلمىسە قانۇن بويىچە قاتتىق جازا بېرىلگەن. ئۇدۇنلۇقلار نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان ئۆتەڭ، چازىلارنى ساقلاۋاتقانلار كېچىلەپ قېچىپ كېتىپ،

بىرەرمۇ ئادەم قالمىغان، بەزى چاغلاردا تۈبۈتلەر تۇرۇشلۇق شەھەر، قەلئەلەرگە توشۇلۇۋاتقان ئاشلىق ۋە باشقا كېرەكلەر بۇيۇملار ئۇدۇنلۇقلار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن. تاڭ سۇلالىسى ۋۇزۇڭنىڭ خۇيچاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 842 ـ يىلى) تۈبۈتلەرنىڭ پادىشاھى زامبۇ دامۇ ئۆلتۈرۈلگەن، بۇنىڭ بىلەن پادىشاھلىق ئورنىنى تالىشىش ئۇرۇشى يۈز بېرىپ، ئۆز ئىچىدىكى ئۇرۇشلار 28 يىل داۋاملاشقان. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈبۈت خانلىقى پارچىلىنىپ، يېمىرىلىشكە قاراپ ماڭغان. تاڭ سۇلالىسى تۈبۈتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، لۇڭيۇنى قايتۇرۇۋالغان. شاجۇ ئايمىقىدىكى جايچاۋ خېشىدىكى 11 ئايماقنى قايتۇرۇۋالغان. قوچو ئۇيغۇرلىرى مىلادىيە 866 ـ يىلى تۈبۈتلەرنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇدۇن قاراخانىيلار پادىشاھلىقى، قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن تەڭ تۇرىدىغان غەربىي يۇرتتىكى ئۈچ چوڭ ھاكىمىيەتنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

ئاپتورى: ۋېي چاڭخۇڭ

تۆتىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ خوتەندىكى تەرەققىياتى

ئۇيغۇر مىللىتى ھازىرقى خوتەندىكى ئاساسىي مىللەت. 1998 ـ يىلىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يەتتە ناھىيە، بىر شەھىرىدە 1 مىليون 532 مىڭ 80 نەپەر ئۇيغۇر بولۇپ، پۈتۈن ۋىلايەتتىكى 1 مىليون 580 مىڭ 898 نەپەر ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 96.912 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

ميلادىيە 4 - ئەسىردىكى «ۋېينامە. قاڭقىللار تەزكىرىسى»
دە ئېيتىلىشىچە، قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان
«يۈەنبى» لار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى خەنزۇ يېزىقىدىكى تەر-
جىمە نامى ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوخشاش بولمىغان تارى-
خىي دەۋرلەردىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت
نامى ھەر خىل تەرجىمە قىلىنغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»
دا ۋېيخې دېيىلگەن. «سۇينامە. شىمالىي زىندان. تېلېلار» دا
ۋېيخې، ۋۇخۇ (ئوغۇزلار) دەپ يېزىلغان. «كونا تاڭنامە» دە
خۇيخې دەپ، «يېڭى تاڭنامە» دە خۇيخۇ دەپ ئىشلىتىلگەن. مەيلى
يۈەن بولسۇن، ۋېي بولسۇن ياكى خۇي بولسۇن، ھەممىسى بىر
ئاھاڭنىڭ باشقىچە ئوقۇلۇشى ئىدى. يۈەنخېنىڭ 4 - يىلى (ميلا-
دىيە 809 - يىلى) بىلگە قاغان (ئادالەت قۇچقان خاقان) تاڭ
سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، «خۇيخې» دېگەن نامنى «خۇيخۇ»
غا ئۆزگەرتىشنى ئىلتىماس قىلغان. بۇنداق نام ئۆزگەرتىش شاد-
دى جەمەتىنىڭ خانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنى
قانۇنلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇ-
ھىم ھۆججەتلەر» دە يەنە ۋۇخۇ، ۋۇخې دېگەنگە ئوخشاش ناملار
ئۇچرايدۇ. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن تارتىپ، ھەرقايسى
تارىخشۇناسلار مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ياكى يېقىن كېلى-
دىغان ئاھاڭ بويىچىلا يېزىۋەرگەن. مەسىلەن، جىن دەۋرىدىكى
ئۇغسۇن جۇڭدۈەن «شىمالىي ئەلچىلەر خاتىرىسى» دە «گۇيگۇ»
（瑰古） دەپ يازغان. پېڭ دايانىڭ «قارا قامچىلىقلار ھەققىدە
قىسسە» دېگەن كىتابىدا ۋۇيۇ （乌鹆） دەپ يازغان. «ئەۋلىيا
چۇچۇجىنىڭ غەربكە زىيارىتى» دېگەن كىتابىتا ۋېيۇۇئېر
（畏午尔） دەپ يېزىلغان. «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى»
دا ۋېيۇۇ （委兀）، ۋېيۇۇئېر （委兀儿） دەپ قوللانغان.
«يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» دا ۋېيۇۇئېر （畏吾儿）، ۋېي-
ۇۇئېر （畏兀尔） دەپ قوللانغان. ئوۋياڭشۈەننىڭ «گۇيجەي

توپلىمى» دا ۋېيخۇ (伟兀) دېگەندەك ناملارنى قوللانغان.

جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك تارىخشۇناسلار ئۇيغۇرلارنىڭ نامىنى يازغاندا، ئۆز نامىنى قوللانمىغان. بۇنىڭ بەزىلىرى توغرا بولمىغان ياكى ھاقارەت خاراكتېرىدە بولغان. رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ، مىللەتلەرنى پەرقلەندۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىلەن ئۇيغۇر دەپ يېزىلىدىغان بولدى. شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلىرى ناھايىتى تېزلىكتە بۇ ئۇچۇرنى شىنجاڭغا يەتكۈزدى. 1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن باشلاپ، شىنجاڭدا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت نامىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشىنى بېكىتىش جىددىي ھەل قىلىش زۆرۈر بولغان مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش» جەمئىيىتى دائىمىي ھەيئەتلەر كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ مۇزاكىرە قىلىشى ئارقىلىق، «ئۇيغۇر» دېگەن ئىسىم « 维吾尔 » دېگەن ئۈچ خەت بىلەن يېزىلىش بېكىتىلدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى 30 ـ قېتىملىق ئومۇمىي ھەيئەتلەر يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، «ئۇيغۇر» دېگەن ئىسىمنىڭ « 维吾尔 » دېگەن ئۈچ خەنزۇچە خەت بىلەن يېزىلىشىنى بېكىتتى. 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ئىشلار نازارىتى بۇيرۇقتا بىنائەن پۈتۈن ئۆلكىگە شۇ بويىچە ئىجرا قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چۈشۈردى.

ئۇيغۇر مىللىتى دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەت. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە تەرەققىي قىلىشقا باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇدرەت تاپقان، تاڭ سۇلالىسى ۋە جۇڭگو تارىخىدا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى توققۇز تېلېلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئۇلارنىڭ يىراق ئاتا - بوۋىلىرى ئالدىنقى چىن دەۋرىدىكى دىڭ-
لىڭلار ياكى ئەمىنىيە دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
تارىخنامىلەردە خاتىرلىنىشىچە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى
III ئەسىردە، دىڭلىڭلار شەرقىي دىڭلىڭلار ۋە غەربىي دىڭلىڭلار
دەپ ئىككى قەبىلىگە بۆلۈنگەن، شەرقىي دىڭلىڭلار بايقال كۆلى
ئەتراپىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، غەربىي دىڭلىڭلار
ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ ئارىلىقىدا چارۋىچىلىق
بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار ھەممىسى ھۇنلارنىڭ كونتروللۇقى
ئاستىدا ئىدى. ھۇنلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن،
دىڭلىڭلار بارا - بارا جەنۇبقا كۆچۈشكە باشلىغان، مىلادىيە IV
ئەسىرلەرگە كەلگەندە، شەرقىي دىڭلىڭلار ئورخۇن دەرياسى بوي-
لىرىدا، غەربىي دىڭلىڭلار تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىدىكى
يايلاقلاردا چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخېنىڭ 22 - يىلى (مىلادىيە
498 - يىلى) پادىشاھ شياۋۋېندى جەنۇبىي سۇلالىلەرنىڭ چى
بەگلىكىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىماقچى بولۇپ، تېلېلارنىڭ
ئەسكەر چىقىرىشى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەندە، ئۇنىڭ بۇي-
رۇقى رەت قىلىنغان. بۇ قېتىملىق قارشىلىق كۆرسىتىش جې-
ڭىدە ئۇيغۇرلار قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، تېلېلار ئىچىدىكى بىر
قەدەر كۈچلۈك قەبىلىگە ئايلانغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، تېلېلار
تۈركلەرنىڭ قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچراپ، شىمالدا
مەغلۇپ بولغان. سۈي سۇلالىسى دايېنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە
605 - يىلى) دىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقىدىن ئايرى-
لىپ چىقىپ، سېلىنگا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ۋادىلى-
رىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار پەيدىنپەي قۇدرەت
تېپىپ، «توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرى» غا تەرەققىي قىلىپ، شىما-
لىي چۆللۈكتە دەۋر سۈرگەن. تيەنباۋنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە
744 - يىلى) 8 - ئايدا، ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئىچىدە قالايمى-

قانچىلىق تۇغۇلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى
قۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت باغلاپ، دوست-
لۇق ئورناتقان. ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي يۇرتنى ئىگىلەپ تۇرغان
تۇبۇتلەر بىلەن بەشبالىق، قوچو، قاراشەھەر، ئەنشى (بۈگۈنكى
كۇچا) لاردا ئۇرۇش قىلغان، ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى فەرغانە
ئويمانلىقىغىچە يېتىپ بارغان.

VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ
ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى نىزا تۈگىمەي، 30
يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان. كەيچېڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە
839 - يىلى) ئۇدا تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، ۋابا كېسىلى
تارقالغان. ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئۆلۈكلىرى ھەممە يەرنى قاپلاپ
كەتكەن. ئىككىنچى يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سەركەردىسى كۈل
باغا خاككاسلار (قىرغىزلار) بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 100 مىڭ
ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئۇيغۇرلار شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ
كىرىپ، تېكىن خاقاننى ئۆلتۈرگەن. ئۇيغۇرلار خانلىقى يوقى-
لىپ، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى چېچىلىپ كەتكەن. بۇنىڭ
ئىچىدىن 15 قەبىلە غەربكە قېچىپ، تۇبۇت، ئەنشىدىكىلەرگە ئەل
بولغان. شۇ چاغدا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي، شىمالىدا ۋە خېشى
كارىدورلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر قەبى-
لىلىرى بۇ يەرلەردىن كېتىپ بولالمىغان بولسىمۇ، لېكىن شىما-
لىي چۆللۈك خانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتىنىڭ زور تەسىرىگە ئۇچرى-
غان. ئۇلار شىمالىي چۆللۈكتىن قېچىپ كەلگەن زور تۈركۈمدى-
كى ئۇيغۇرلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە سىغدۇرۇپ
كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، يەنە يېڭى بىر ئۇيغۇرلار قوۋمىنى
تەشكىل قىلغان ھەمدە ئۇزلۇكسىز ھالدا شۇ جايدا ئولتۇراقلى-
شىپ قالغان خەنزۇلار، تۇبۇتلەر، قىتانلار ۋە ئۇدۇن تىلىنى
قوللىنىدىغان ئادەملەر بىلەن ئۇزاق دەۋرلەرگىچە ئارىلىشىپ
ئولتۇرۇش نەتىجىسىدە تەدرىجىي ھالدا تەرەققىي قىلىپ ئۇيغۇر

مىللەتكە ئايلانغان.

مىلادىيە 841 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەن بىر قىسمى ئۇدۇننىڭ شىنفۇ ئايمىقىغا كېلىپ، «قاراخان پادىشاھلىقى» دەپ ئاتىلىپ، شۇ يەردىكى ئاھالىلەر بىلەن بىللە ياشىغان، ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنى «ئالتۇن پادىشاھلىقى» دەپ ئاتىغان. بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىمۇ، تۇبۇتلەرمۇ ئاجىزلىشىشقا باشلىغانلىقتىن، خېشى رايونلىرىنى كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان جاڭ يىچاۋ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، «بەيئەتچىلەر قوشۇنى» تەشكىللەپ، خېشىنىڭ ئەتراپلىرىدا ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. بۇ چاغدا ئىسلام كۈچلىرى ئاللىقاچان شەرققە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، بۇگۈنكى شىنجاڭغا كىرەلمىگەن. بۇنداق ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلار ئۆز - ئۆزىدىن سىياسىي جەھەتتە بوشلۇق رايونى بولۇپ قېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىشى ۋە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىشىنى كۈتۈپ تۇرغانىدى. مانا بۇ ھال غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھۆكۈمرانلار سىنىپى قاتلىمىنىڭ ۋەكىللىرى كۆپ بولۇپ، ئۇلار بىر قەدەر يۇقىرى ئىناۋەت ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغاچقا، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بىرلىشىش داۋامىدا تەدرىجىي ھالدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن.

مىلادىيە 841 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەن بىر بۆلىكى ئۇدۇننىڭ شىنفۇ ئايمىقىغا كەلدى، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى قاراخانىيلار پادىشاھلىقى تەرىپىدىن يوتۇۋېلىندى، بۇ ئارىلىقتا 160 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتتى. بۇ ئۇيغۇرلار بىر قەدەر يۇقىرى ساپاغا ۋە بىر قەدەر زور جەمەتكە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئۆزىگە قوشنا بولغان قوچو ئۇيغۇرلىرى، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، يۆتكىلىپ تۇرغانلىقى، يەنە ياشاش شارائىتى ئەۋزەل، تېرىقچىلىق ئىشلىرى تەرەققىي

قىلغان ئىجتىمائىي شارائىتتا كۆپىيىپ جاھاندارچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ مىللەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى شۇ چاغدىكى تارىخىي مۇقەررەرلىك ئىدى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئۇيغۇرلار خوتەندىكى ئاساسىي مىللەتكە ئايلاندى.

مىلادىيە 1006 ـ يىلى، قاراخانىيلار سۇلالىسى بۈيۈك ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنى يوقىتىۋالدى، ۋايجىراخان جەمەتى 56 ئەۋلادقىچە داۋاملاشتى، 1250 يىلنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قاراخانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ 5 ـ ئەۋلاد پادىشاھى سۇتۇق بۇغراخان پادىشاھلىق ئورنىغا چىقىپ، ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلدى. ئىچكى جەھەتتە 200 مىڭ ئادەمنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. تاشقى جەھەتتە «غازات» ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى كېڭەيتتى. قاراخانىيلار پادىشاھلىقى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن 40 يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلدى، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ئاۋۋال غەلىبە قىلىپ، كېيىن مەغلۇپ بولدى، تەخمىنەن 1006 ـ يىللىرى (مىلادىيە 992 ـ يىلى، مىلادىيە 1008 ـ يىلى، مىلادىيە 1009 ـ يىلى، مىلادىيە 1012 ـ يىلى دەيدىغان مۇلاھىزىلەرمۇ بار) ئۇلار ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى ئىشغال قىلدى، ئۇدۇن پادىشاھى ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئۇدۇننىڭ قالدۇق قوشۇنلىرى چىرىيە ناھىيەسىنىڭ كوئېنلۇن تېغى ئىچىدىكى ھاشى دەرياسى بويىغا قېچىپ بېرىپ، كوئېنلۇن تاغلىرىدىن ئۆتۈپ شىزاڭغا كىرىۋالماقچى بولغاندا يوقىتىلدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇن رايونلىرىنى تامامەن كونترول قىلدى.

ئۇدۇن بەگلىكى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، زور تۈركۈمدىكى بۇددا نوملىرى ۋە بۇتخانىلار ۋەيران قىلىندى، بۇددا مۇخلىسلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر قىلىندى. ئۇدۇندىكى نۇرغۇنلىغان راھىبلار سىرتلارغا قېچىپ كەتتى، بىر قىسمى چىڭخەيگە، بىر قىسمى شىزاڭغا قېچىپ بېرىۋالدى.

قاراخانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ دىنىي زىيانكەشلىكىگە تاقابىل تۇ-
رۇش ئۈچۈن، 1040 ـ يىلى ئۇدۇن بۇددىستلىرى توپىلاڭ كۆتۈر-
دى. دىنىي ئېتىقاد دېگەننى قورال كۈچ بىلەن بىراقلا يوقىتىۋەت-
كىلى بولمايدۇ، بولۇپمۇ كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىغا سىڭىپ
كەتكەن دىنىي ئېتىقادنى تېزلىكتە يوقىتىۋېتىش تېخىمۇ مۇمكىن
ئەمەس. دىنلارنىڭ ئالمىشىشى ئاستا ـ ئاستا داۋام قىلىدىغان
جەريان. ئۇدۇن رايونىنىڭ ئىسلاملاشتۇرۇلۇشى تاكى XII
ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۇدۇننى
ئىگىلىگەندىن كېيىن ئاندىن ئاساسەن تاماملانغان. ئۇدۇننىڭ
سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرىگە ئەگىشىپ، ئۇ-
دۇنلۇقلارنىڭ تىل ـ يېزىق ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، مەدەنىيەت
پسىخىكىسىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. ئىسلام دىنىنىڭ ھېيت ـ
ئايەم ۋە باشقا پائالىيەتلىرى بۇددا دىنىنىڭ ھېيت ـ بايرام ۋە
باشقا پائالىيەتلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئاھالىلەرنىڭ پەيدىنپەي
ئۇيغۇرلىشىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈ-
چۈن ئاساس ھازىرلاپ بەردى.

خوتەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى «غەربىي يۇرت جۇغراپى-
يىلىك خەرىتىسى ئىزاھاتى» دا خاتىرىلىنىشىچە، چىڭ سۇلالىسى
چيەنلۇڭنىڭ 28 ـ يىلى (1763 ـ يىلى) دىن چيەنلۇڭنىڭ
29 ـ يىلى (1764 ـ يىلى) غىچە بولغان ستاتىستىكىدا، خوتەندە
جەمئىي ئالتە شەھەر بولۇپ، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ نوپۇ-
سى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: ئىلچى شەھىرى-
نىڭ ئورنى بۈگۈنكى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، «شە-
ھەر ئىچى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى كەنتلەردە مۇسۇلمان ئاھالىلەر
ئولتۇراقلاشقان، جەمئىي 4308 ئائىلە، ئەر ـ ئايال، چوڭ ـ
كىچىك نوپۇس 16 مىڭ 661».

بۈگۈنكى كېرىيە ناھىيىسىدە (قەدىمدە ئېيتىلغان ئۇدۇن
ئەمەس) «شەھەر ئىچى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى كەنتلەردە مۇ-

سۇلمان ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان، جەمئىي 2229 ئائىلە، ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك نوپۇس 6224».

قاراقاش شەھىرى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى ھەرقايسى كەنتلەردە 4272 ئائىلە، ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك نوپۇس 12 مىڭ 967».

چىرا شەھىرىدە (بۈگۈنكى چىرا ناھىيىسى) «شەھەر ئىچى ۋە تەۋەلىكىدىكى ھەرقايسى كەنتلەردە مۇسۇلمان ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، جەمئىي 938 ئائىلە، ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك نوپۇس 2616».

يۇرۇڭقاش (بۈگۈنكى لوپ ناھىيىسى) تا «شەھەر ئىچى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى كەنتلەردە مۇسۇلمان ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، جەمئىي 1852 ئائىلە، ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك نوپۇس 6318».

تاغ شەھىرى (تاغ كەنتى دەپمۇ ئاتالغان) دە «شەھەر ئىچى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى كەنتلەردە مۇسۇلمان ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، جەمئىي 239 ئائىلە، ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك نوپۇس 716».

يۇقىرىقى ئالتە شەھەرنىڭ شەھەر - يېزىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئائىلىسى 13 مىڭ 838 بولۇپ، نوپۇسى 44 مىڭ 602 بولغان. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 22 - تومىدا خاتىرىلىنىشىچە، خوتەندىكى ئالتە شەھەردە 13 مىڭ 642 ئۇيغۇر ئائىلىسى، 44 مىڭ 603 نوپۇس بار ئىكەن. چيەنلۇڭ دەۋرىدە تۈزۈلگەن «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، «جياچىڭ قايتا تۈزگەن بۈيۈك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن خوتەن ئالتە شەھەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇس سانى «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى بىلەن ئوخشاش ئىكەن.

ئاپتور: ۋېي چاڭخۇڭ

بەشىنچى بۆلۇم خەنزۇ مىللىتى

خوتەندە قەدىمدىن تارتىپ خەنزۇلار بار ئىدى، ئۇلار شۇ جايدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە ياشاپ، تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى بۇ بوستانلىقنى ئورتاق گۈللەندۈرگەن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن 20 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر غەربىي يۇرتقا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەۋەتىلگەن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى خوتەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىلغار تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ئېلىپ كەلگەن. «خەننامە. ئوزۇق - تۈلۈك، مال - مۈلۈك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، خەنزۇلارنىڭ ئېكىنچىلىك ئۇسۇلى: قوش ساپاندا ئىككى كالا، ئۈچ ئادەم يەر ھەيدەيدىكەن. قۇدۇق قېزىش تېخنىكىسىمۇ خەنزۇلاردىن كىرگەن. ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، خەنزۇلار تۈرلۈك قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان، پىچاق، نەيزە، خەنجەر، ئوقيا قاتارلىق ھەربىي قوراللار بىلەن ئورغاق، جوتۇ، گۈرجەك، ھەرە قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى، يەنە ساپال قاچىلار، مىس قازان قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياسىغان. بەن چاۋ شىنجاڭدا 30 نەچچە يىل ياشىغان، ئۇ پەرمانغا بىنائەن قايتىپ كەتمەكچى بولغاندا، خوتەندىكى پۇقرالار ئاتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ، ئۇنى ماڭغىلى قويمىغان، ئاخىر ئۇ قېپقالغان. يىپەك يولىدا نۇرغۇنلىغان خەنزۇ سودىگەرلەر سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللانغان، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىش شەكلى ئاساسەن سېتىقچىلىق، توپ تارقىتىش، يۆتكەش، ساقلاپ بېرىش قاتارلىقلار بولغان، ساتىدىغان ماللىرى ئاساسەن: ئاشلىق، سەي - كۆكتات، يىپەك، چاي، شۇنىڭدەك ئات، كالا، تۆگە قاتارلىقلار بولغان. خەنزۇلار ئىشلەتكەن ئۆلچەم بىرلىكلە-

ـرىدىن چى، سۆڭ، جىلىڭ، سەر، مو، پـۇڭ دېگـەندەكلەر
خەنزۇلارنىڭ كېلىشى بىلەن خوتەندە ئومۇملاشقان، بۇلار هازىر-
غىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.
خوتەندىكى ئەڭ بۇرۇنقى مىللەت چاڭلار بىلەن توخرىلار
ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «ئىدىقۇتنىڭ
غەربىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ئادەملىرى ئورا كۆز، قاڭشارلىق كې-
لىدۇ، پەقەت بىرلا بەگلىكنىڭ پۇقرالىرى غۇزلارغا ئوخشىماي-
دۇ، ئۇلار خۇددى خۇاشىيالارغا ئوخشايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.
چاڭلارنىڭ ئۆز يېزىقى يوق بولغاچقا، ئومۇمىيۈزلۈك هالدا خەنزۇ
يېزىقىنى قوللانغان. كېيىنچە، ساكلار خوتەندىكى ئاساسىي مىل-
لەتكە ئايلانغاندىن كېيىن، ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ
قارۇشتى يېزىقى، ساك يېزىقىنى خەنزۇچە يېزىق بىلەن بىللە
قوللانغان. خوتەندىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇ يېزىقىنىڭ ۋاقتى بىر
قەدەر بۇرۇن. بۇنىڭ ئاتاغلىقلىرىدىن نىيا بەگلىكىنىڭ قەدىمىي
شەهىرىدىن تېپىلغان «بەش يۇلتۇزنىڭ شەرقتىن چىقىشى جۇڭ-
گوغا پايدىلىق» ، «دېهقانچىلىق مەهكىمىسى مۆهۈرى» دېگەنلەر-
نىڭ هەممىسى خەنزۇ يېزىقىدا. خەنزۇچە يېزىق بىلەن قارۇشتى
يېزىقى چۈشۈرۈلگەن ئىككى يېزىقلىق پۇل (خوتەن ئات سۈرەت
پۇلى) نىڭ ئۈستىگە هەم قارۇشتى يېزىقى، هەم خەنزۇ يېزىقى
چۈشۈرۈلگەن. خەنزۇ يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقى ئۇ يەردە خەن-
زۇلارنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ جايدىكى باشقا
مىللەتلەرنىڭ بەزىلىرىمۇ خەنزۇچە يېزىقنى قوللانغان. خەنزۇلار
ئادەتتە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. نىيىدىن تېپىلغان بىر پارچە
هۆججەتتە، بىر يەرلىك ئادەمنىڭ بىر نەچچە قوينى هەيدەپ
نىيىگە بېرىپ، شۇ يەردىكى خەنزۇلار بىلەن ئاشلىققا ئالماشتۇر-
غانلىقى يېزىلغان. بۇ ئەينى چاغلاردا خەنزۇلارنىڭ نىيىدە بىر
قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. 24
تارىختا خوتەندىكى هەرقايسى قەدىمىي بەگلىكنىڭ نوپۇسى، ئائىلە

سانى ۋە لەشكەرلىرىنىڭ سانى ئەينەن خاتىرىلەنگەن. لەشكەر
دېگەن دۆلەتنىڭ قوغدىغۇچىسى، ئادەتتە لەشكەرلەر ئىچىدىمۇ
خەنزۇلار بار ئىدى دەپ قارىلىدۇ. غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن
سۇلالىلىرى دەۋرىدە خوتەندىكى ئالتە شەھەر بەگلىكىنىڭ ھەممە-
سىدە «تىلماج بەگ» تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مەخسۇس يەرلىك
مىللەت تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى تەرجىمانلىقىنى ئىشلەيتتى.
ئۇزۇن مۇددەتلىك ئورتاق تۇرمۇش داۋامىدا، بەزى خەنزۇلار
يەرلىك مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. مەسىلەن، تاڭ
شۈەنزۇڭ خان جەمەتىنىڭ قىزىنى ئۇدۇن پادىشاھى ۋايجىرا سامپا-
ۋاغا خوتۇنلۇققا بەرگەن، بەش دەۋر مەزگىلىدە، ئۇدۇن پادىشاھى
ۋىسارا تەڭرىخان دۇنخۇاڭدىكى ساۋ يىجىنىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا
ئالغان. تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خەن-
زۇلارنىڭ سانى خېلىلا كۆپ بولۇپ، قېزىۋېلىنغان ئۇدۇن يېزى-
قىدىكى كىتابلاردا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. يەنە بەزى خەنزۇلار
ئۆز ئادەتلىرىنى ئىزچىل ساقلاپ قېلىپ، ئەينى زاماندىكى خوتەن
ئاھالىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. تاڭ سۇلا-
لىسى دەۋرىدە، خەنزۇ مەدەنىيىتى شىنجاڭدا چوڭقۇر ھەم كەڭ
تەسىر كۆرسەتكەن جاي خوتەن ئىدى. نىكاھ مۇناسىۋىتى ئورنى-
تىلغانلىقتىن، ئۇدۇننىڭ پادىشاھى ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسى جەمە-
تىگە تەۋە دەپ ئاتىغان ۋە تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ فامىلىسىنى
قوللانغان، ئۇلارنىڭ جەمەتىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ فامىلىسى لى
ئىدى. خوتەننىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-
نىڭكىگە تەقلىد قىلغان، بولۇپمۇ خوتەننىڭ شاجۇ (دۇنخۇاڭ)
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى. شۇ چاغدا خوتەنلىكلەر-
نىڭ كىيىم - كېچەكلىرى خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىق-
تىن، ئاياللار پېشانىسىگە ماڭلاي چاچ قويۇپ، قالغان چېچىنى
كەينىگە ئۆرۈۋالاتتى، ئەرلەر كۆپىنچە كەڭ يەڭلىك ئۇزۇن يەك-
تەك كىيەتتى. تارىخ كىتابلىرىدا ۋىسارا تەڭرىخاننىڭ «كىيىملە-

ـرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكىگە ئوخشايتتى» دېيىلگەن. خەنزۇلا-
رنىڭ سۇچىلىق تېخنىكىسىمۇ ئومۇملاشتۇرۇلغان. مەسىلەن،
ستەين چىرىدا ئۇچراتقان خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە: «100 يارماق
پۇل چىقىرىپ، شىنجۇاڭدىكى چېنجۇاڭغا بېرىلدى، يەنە تاغدىن
سۇ ئەكىلىدىغان ئۆستەڭ ياسايدىغان پۇقرالار ئىچىشكە شاراب
ئېلىپ بېرىلدى» دەپ يېزىلغان. بۇلار بۇ يەردە خەنزۇلارنىڭ
ئولتۇراقلىشىپ ياشىغانلىقى، يەنە تېخى ئۆستەڭ ياساشقا مەسئۇل
بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە چىرا ناھىيىسىدىن بالد-
لارنىڭ ئۆگىنىشتە ئىشلىتىدىغان مەشىق دەپتىرى تېپىلغان،
يىرتىلىپ كەتكەن ئىككى بەت قەغەزگە «جەمەت»، «ھۇن» دې-
گەندەك خەتلەر يېزىلغان، يېنىغا لى جۇڭيا دەپ ئىمزا قويۇلغان،
لى جۇڭيا خەنزۇ ئوقۇغۇچى ئىدى. بۇنىڭدىن، خوتەندە خەنزۇ
مەكتىپى بولغانلىقىنى ۋە خەنزۇ مائارىپى ئەھۋاللىرىنى كۆرۈۋال-
غىلى بولىدۇ.
ئىسلام دىنى خوتەندە بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى باسقاندىن
كېيىن، خەنزۇلار يەنىلا شۇ جايدىكى يەرلىك مىللەتلەر بىلەن
دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەن. يۈەن، مىڭ سۇلالىلد-
ىرى دەۋرى شىنجاڭ تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق مىللەتلەر
كەڭ كۆلەمدە كۆچكەن، كەڭ كۆلەمدە قوشۇلغان مۇھىم باس-
قۇچ. بۇ مەزگىلدە زور تۈركۈمدىكى خەنزۇلار شىمالىي چۆللۈك
ياكى ئىچكى جايلاردىن مەجبۇرىي ھالدا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي
ۋە شىمالىغا كەلگەن ياكى بۆلۈپ - بۆلۈپ ئەۋەتىلگەن. بۇلارنىڭ
كۆپ قىسمى شىمالىي شىنجاڭغا كەلگەن، يەنە بىر قىسمى جەنۇ-
بىي شىنجاڭ ۋە خوتەنگىمۇ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە
خەنزۇلار قوشۇنغا ئەگىشىپ ياكى سودا - سېتىق قىلىپ، ئىچكى
جايلاردىن خـوتـەنگـە كەلگەن. يۈز مىڭلىغان خۇنەن - خۇبېي-
لىكلەر تەڭرىتېغىنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان. چىڭ سۇلالىسد-
ىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا ناھىيە تەسىس قىلىنغان. كېرىيە،

خوتەن، لوپ، قاراقاش قاتارلىق تۆت ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىغا دەسلەپ قويۇلغانلار ۋە كېيىن قويۇلغانلارنىڭ ھەممىسى زو زوڭ-تاڭ، ليۇ جىنتاڭلارنىڭ قول ئاستىدىكى خۇنەنلىكلەر ئىدى. 1917 - يىلى شې لىن يۇرۇڭقاشقا كەلگەندە بۇ يەردە 18 ئائىلە خۇنەنلىكنىڭ سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ياز-غان. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندا، ليۇ جىنتاڭ جېجياڭ، جياڭ-سۇلاردىن 40 نەپەر پىلىچىلىك تېخنىكا خادىملىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ دېھقانلارغا ئىلغار پىلە بېقىش تېخنىكىسى ۋە يىپەك تارتىش تېخنىكىسىنى ئۆگىتىشكە سەپەرۋەر قىلغان. لىن زېشۈي خوتەنگە سۇ ئىشلىرىنى تەكشۈرۈشكە كەلگەندە، «بۇ يەردە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلار تەخمىنەن ئون ئائىلە ئىكەن» لىكىنى بىلگەن. ئەڭ چەت - يىراق ئۇيغۇر كەنتى سورۇنلۇقتىمۇ «خەنزۇلاردىن دۇكان ئاچقانلىرى تەخمىنەن 20 ئائىلىدىن كۆپرەك ئىكەن» لىكىنى بىلگەن. مىنگو دەۋرلىرىدە مىللىتارىستلارنىڭ يېغىلىقى داۋامىدا خوتەنگە كەلگەن خەنزۇلار-نىڭ كۆپىنچىسى ئەسكەرلەر ئىدى. مەسىلەن، كېرىيىدە ئۇيغۇر-لار «ستاڭ» دەپ ئاتايدىغان بىر يەر بار، بۇ ئەمەلىيەتتە خەنزۇ تىلىدىكى « 祠堂 » دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ بويىچە ئاتىلىشى، بۇ يەر خەنزۇلارنىڭ قەبرىستانلىقى — ئاتا - بوۋىلىرىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان جاي بولغان، بۇ ھال بۇ يەردە نەچچە ئەۋلاد خەنزۇلارنىڭ ياشىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خوتەندىكى خەنزۇلارنىڭ ئايرىملىرى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، ئادەتتە سودا - سېتىق بىلەن ياكى ئالتۇن قېزىش، قاشتېشى قېزىش بىلەن شۇغۇللانغان. كېرىيە ناھىيىسىدىكى تاغلىق ئىچىدە «چى ئائىلىكلەر ئازگىلى» ۋەكىلللىكىدىكى بىر قانچە قاشتېشى كېنى بار. بۇ خەنزۇلار ئاچقان كان ئىدى، ئۇلۇغئاتا تاغلىقى ئارىسىدا بىر جىلغا بار، يەرلىك ئاھالىلەر «خەنزۇلار جىلغىسى» دەپ ئاتايدۇ، چۈنكى مىنگو دەۋرىدىن

تارتىپ بۇ يەردە ئالتۇن كولىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلار ئىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە بىر تۇر-كۇم خەنزۇ كوممۇنىستلار ۋە ئىلغار زاتلار خوتەنگە كېلىپ، خوتەننىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. ئۇلارنىڭ تىرىش-چانلىق كۆرسىتىشى بىلەن، خوتەندە ئاددىي دارىلمۇئەللىمىن (خوتەن سىفەن مەكتىپى) قۇرۇلۇپ، كوممۇنىستلاردىن ماجاۋ-سۇڭ تۇنجى مەكتەپ مۇدىرى بولغان، ئۇنىڭدىن كېيىن، سۇي جاۋتەي، جاڭ جېڭپىڭ، لو جىفاڭ قاتارلىقلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ مەكتەپ مۇدىرى بولغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىل-گىرى خوتەندىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن شۇ جايدىكى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 0.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن، 1949 - يىلى خوتەن ۋىلايىتىدە 3211 نەپەر خەنزۇ بار ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، گومىن-داڭدىن قالدۇرۇپ قېلىپ ئىشلىتىلگەن خادىملارنىڭ بىر قىسمى قايتىپ كەتكەن. كانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بىر قىسىم خو-نەرۋەن خەنزۇلارمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىچكى جايلارغا قايتىپ كەتكەچكە، 1954 - يىلىغا كەلگەندە خەنزۇلارنىڭ نوپۇ-سى ئازىيىپ 2400 نەچچىگە چۈشۈپ قالغان. بۇ مەزگىلدە 15 - تۇەننىڭ ئوفىتسېر - ئەسكەرلىرى بۇيرۇققا بىنائەن خوتەن-دە قېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىر قىسىم ھەربىيلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ خوتەنگە كەلدى. قىسىمدىكى خادىملارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، يولداش ۋاڭ جېننىڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خۇنەن، شەندۇڭ ئۆلكىلىرىدىن خەنزۇ ئاياللار قىسىمغا قاتنىششقا سەپەرۋەر قىلىندى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ جاڭسۇ، شاڭ-خەي، تيەنجىن، خۇبېي، جېجياڭ قاتارلىق ئۆلكە، شەھەرلەردىن چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگۈچى ياشلار كېلىپ، خوتەننىڭ

مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە، پەن - تېخنىكا، پۇل مۇئامىلە، سودا، پارتىيە - ھۆكۈمەت، كان - كارخانا ئورۇنلىرى قاتارلىق جايلارغا سەپلەندى. 1954 - يىلى جاڭسۇ ئۆلكىسىدىن 500 نەپەردىن ئارتۇق يېپەك تارتىش ئايال ئىشچىسى خوتەنگە كېلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەڭ چوڭ يىپەكچىلىك كارخانىسى — خوتەن يىپەكچىلىك زاۋۇتىنى قۇردى ھەمدە زور بىر تۈركۈم تېخنىك خادىملار ۋە تېخنىك ئىشچىلارنى تەربىيىلەپ چىقتى. 1965 -، 1966 - يىللىرى جاڭسۇدىن كەلگەن 2000 نەپەردىن ئارتۇق چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگۈچى ياشلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا كېرىيە يېڭىباغ دېھقانچىلىق مەيدانى، لوپ قىزىلبايراق دېھقانچىلىق مەيدانى، قاراقاش كاۋاك دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئورۇنلىشىپ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن نۇرغۇن تېخنىك خادىملار، ئالىي ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار، قىسىمدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر ھەرقايسى سەپلەرگە قويۇلدى. 1960 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، گەنسۇ، خېنەندە ئاپەتكە ئۇچرىغان دېھقانلار يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ خوتەنگە كېلىپ، ھەرقايسى ناھىيىلەردە خەنزۇلار دادۇيى قۇردى. خوتەندىكى خەنزۇلار پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن دېگۈدەك كەلگەن. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، خەنزۇلار 37 مىڭ 482 كىشىگە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 3.61 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن بەزى كەسپىي تېخنىك خادىملار، كادىرلار، چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگۈچى ياشلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ، خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى يەنە بىر قېتىم زور ھەجىمدە ئازىيىپ كەتتى. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشكە ئەگىشىپ، زور تۈركۈمدىكى خەنزۇ يەككە ئەمگەكچىلەر، سەي - كۆكتات تېرىغۇچىلارنىڭ خوتەنگە كېلىشى بىلەن، خوتەندىكى

خەنزۇلارنىڭ سانى يېڭىۋاشتىن كۆپەيدى. 2000 ـ يىلى خەنزۇ-
لار نوپۇسى 47 مىڭ 420 گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ
2.93 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

خوتەندىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئۇزۇن مۇددەت خىزمەت،
ئۆگىنىشتە بىللە بولۇپ، «خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن
ئايرىلالمايدىغان، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماي-
دىغان، ھەرقايسى مىللەتلەر بىر ـ بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان»
ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق ۋەزىيىتىنى ياراتتى. ئاز سانلىق مىللەت
رايونلىرىنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئۆزىنى
بېغىشلىغان نۇرغۇن ئىلغارلار ۋەكىللىرى مەيدانغا كەلدى. مە-
سىلەن، ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ سابىق مۇئاۋىن ۋالىي-
سى ۋاڭ ۋېي، ۋىلايەتلىك تاشيول باش ئۇچاستىكىسىنىڭ سابىق
شۇجىسى، ئۇچاستىكا باشلىقى مايى، نىيە ناھىيىسىدىكى باشلان-
غۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى شي شىنمىن قاتارلىقلارنىڭ ھەممى-
سى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرى، ئۇلار خو-
تەننىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە
قوشتى. نۇرغۇنلىغان پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى، كەسىپ ئال-
ماشتۇرغان ھەربىيلەر، چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگۈچى ياش-
لار چەت ـ يىراق خوتەنگە كېلىپ، خوتەننىڭ مۇقىملىقى ۋە
قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بارلىق ھاياتىنى تەقدىم قىلدى،
ئاخىر ئۇلارنىڭ بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرى بۇ زېمىندا ماكانلىشىپ،
«ياشلىق باھارىنى ۋە پۈتۈن ئۆمرىنى تۆھپە قىلىش، پۈتۈن
ئۆمرىنى ۋە نەۋرە ـ چەۋرىلىرىنى تۆھپە قىلىش» نى ئىشقا ئاشۇر-
دى. ئۇلارنىڭ ئىككىنچى ئەۋلادى خوتەندە تۇغۇلۇپ، خوتەندە
چوڭ بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئوبدان
بىلىدۇ، ئۇلارنىڭ زور كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلىنى راۋان سۆزلە-
يەلەيدۇ. ھازىر ئۇلار خوتەننىڭ ھەرقايسى سەپلىرىدىكى تايانچ
كۈچلەر بولۇپ قالدى. XX ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا مەركەزنىڭ

ئورۇنلاشتۇرۇشـى بويىچـە، بېيجىڭ شەھىرى، جىجياڭ ئۆلكە-
سى ساھەلەر بويىچە خوتەنگە ياردەم بەردى، بۇ ئىككى جايدىن
كەلگەن پارتىيە، ھۆكۈمەت كادىرلىرى، پەن - تېخنىكا خادىملە-
رى، تېببىي خادىملار خوتەن ۋىلايىتىدىكى ۋىلايەت، ناھىيە،
شەھەر، يېزا - بازارلارغا كېلىپ ۋەزىپە بىلەن ئىشلەپ، خوتەن-
نىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى.
خوتەندىكى خەنزۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى ئۆلكە، شە-
ھەرلىرىدىن كەلگەن، لېكىن غەربىي شىمالدىن، بولۇپمۇ گەن-
سۇ، شەنشى ئۆلكىلىرىدىن كەلگەنلەر ئەڭ كۆپ. شۇڭا، يېمەك-
لىك مەدەنىيىتى جەھەتتە غەربىي شىمالنىڭ تەسىرى بىر قەدەر
كۈچلۈك، ئۇن تاماقنى ئىستېمال قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ. خەن-
زۇ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن،
ھەرقايسى ناھىيە، شەھەرلەردە خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتىلىدىغان
مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ھازىر پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە خەنزۇ تىلى
بىلەن دەرس ئۆتۈلىدىغان ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپتىن 21 ى بار.

ئاپتور: ليۇ جىڭخۇا

ئالتىنچى بۆلۈم باشقا مىللەتلەر

1. تاجىك مىللىتى

تاجىك مىللىتى — ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا ياشىغان
ئۇزاق تارىخقا ئىگە مىللەت. «تاج» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى خان
تاجى دېگەن بولىدۇ. خوتەندىكى تاجىكلار ئاز سانلىقلىرىنى
ھېسابقا ئالمىغاندا گۇما ناھىيىسىدىكى نەۋئابات تاجىك مىللىي
يېزىسىغا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ يېزا 1954 - يىلى
قۇرۇلغان، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە قوشتاغ يې-

ـنىسى بىلەن قوشۇۋېتىلگەن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن بۇرۇنقى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. بۇ يېزىدا ھازىر 856 نوپۇس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 811 نەپەر تاجىك بار، قالغانلىرى ئۇيغۇرلار. گۇما ناھىيىسىنىڭ بەزى يېزا ـ بازارلىرىدا تارقاق ئولتۇراقلىشىپ قالغان تاجىكلارمۇ بار. تاجىكلار شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدۇ. شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئاساسەن سۈننىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ، تاجىكلار بولسا شىئە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ.

تاجىكلار ئەڭ دەسلەپتە پامىردا ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار «ئېگىزلىك ئۆگزىسىدىكى مىللەت»، «بۇلۇت تۆپىسىدىكى ئادەملەر» دەپ ئاتالغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردە تاجىكلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ھازىرقى تاشقۇرغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى چېگراسى ئىچىدە «سارىقول» قاتارلىق كىچىك بەگلىكلەرنى قۇرغان، شەرقىي خەن دەۋرىدە «دېرو» لار دەپ ئاتالغان. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە «ئېرو» لار دەپ ئاتالغان. جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە «كاۋانتا» دەپ ئاتالغان. تاجىكلار ئۆزلىرىنى سارىقول تاجىكلىرى ۋە ۋاخان تاجىكلىرى دەپ ئايرىيدۇ. ھازىر تاشقۇرغاندا ياشاۋاتقان تاجىكلار سارىقول تاجىكلىرى، گۇما ناھىيىسى ۋە يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردىكى تاجىكلار ۋاخان تاجىكلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار XVII ئەسىردە ۋاخان كارىدورى (ھازىرقى ئافغانىستان چېگراسى ئىچىدە) دىن كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلار ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغاچقا، نەچچە مىڭلىغان ئادەم يۇرت ـ ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، قاغىلىق، پوسكام قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كەلگەن. مۇھەممەد ئاقباي، ئارۇپباي قاتارلىق توققۇز ئائىلە گۇما ناھىيىسىنىڭ كەڭەز تاغ جىلغىسىغا كېلىپ، ئەسلىدە بۇ يەردە تۇرۇشلۇق

چارۋىچى تاجىكلار بىلەن بىللە ياشىغان ھەمدە تەدرىجىي مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ قالغان. XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا يەرلىك ھاكىمىيەت يەر ۋە يايلاقلارنى ئۆلچەپ، رەسمىي ھالدا تاجىكلارنىڭ ئىشلىتىشىگە ئايرىپ بەرگەن.

نەۋئابات تاجىك مىللىي يېزىسى گومىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايونغا جايلاشقان، تۆت ئەتراپىنى تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ، جەنۇبى بىلەن شىمالىنىڭ ئارىلىقى 200 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، شەرقى بىلەن غەربىنىڭ ئارىلىقى 30 كىلومېتىردىن كۆپرەك، ئومۇمىي دائىرىسى 6000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. لېكىن، ئادەم ئولتۇرۇشلۇق جايلار پەقەت تاغ جىلغىلىرىدىكى تار بوستانلىقتىن ئىبارەت. مىللىي يېزا تەۋەسىدە كەڭەز كەنتى، بۇچۇڭ كەنتى، ئاقشو كەنتى دېگەن ئۈچ كەنت بار، بۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا كەڭەز دەرياسى، ئاقشو دەرياسى بويىغا جايلاشقان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇچۇڭ كەنتى ئەڭ كىچىك، نوپۇسى ئەڭ ئاز، بۇ كەنتتە ئاران 20 چارۋىچى ئائىلە بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاھالىلار ئىنتايىن تارقاق، ئەڭ يىراق بولغان ئۈچ ئائىلىنىڭ كەنت كومىتېتى بىلەن بولغان ئارىلىقى بىر كۈنلۈك يول. يېزىلىق پارتكوم، يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى كەڭەز كەنتىدە، بۇ يېزا چارۋىچىلىقنى ئاساس كەسىپ قىلغان بولۇپ، چارۋىچىلار ئەتىيازدا زىرائەتلىرىنى تېرىپ قويۇپلا، كالا، قويلىرىنى ھەيدەپ تاغقا چىقىپ كېتىدۇ، كۈزدە قايتىپ كېلىپ، پىشىپ تەييار بولغان ئارپا قاتارلىق زىرائەتلىرىنى يەغىشتۇرىدۇ. 1999 - يىلى پۈتۈن يېزا بويىچە 9420 تۇياق قوي، 247 تۇياق كالا، 640 تۇياق قوتاز، 48 تۇياق ئات، 57 تۇياق تۆگە، 284 تۇياق ئېشەك بار بولۇپ، كىشى بېشىغا 15 تۇياق چارۋا توغرا كەلگەن. XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى تەخمىنەن 1 مىليون يۈەن ئەتراپىدا بولۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئو-

مۇمىي قىممىتىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. دەريا جىلغىلىرىدىكى پارچە - پۇرات يەرلەر 2186 مو كېلىدۇ. قىروسىز مەزگىل قىسقا بولغانلىقتىن، ئارپا تېرىش ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا بۇغداي، پۇرچاق، مايلىق دان قاتارلىق زىرائەتلەرمۇ تېرىلىدۇ. XX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ قوناق تېرىش تېخنىكىسى سىناق قىلىنغان. ئاشلىقتا ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىيەلمەيدۇ، ناھىيىدىن تەڭشەپ يۆتكەپ بېرىشكە تايىنىدۇ. 1999 - يىلىدىكى كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمى 996 يۈەن بولۇپ، گۇما ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن يۇقىرىراق بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، تاجىك خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئىزچىل ھالدا نامرات ھالەتتە تۇراتتى، چارۋىچىلار تاش ۋە لاي بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددىي ئۆيلەردە ئولتۇراتتى، ئايرىم ئادەملەر تاغ ئۆڭكۈرىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇزاققىچە سىرت بىلەن ئايرىلىپ قالغان ھالەتتە ياشىغانىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم بۇ يەردە پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىپ، پارتىيە تەشكىلاتى قۇردى. رەجەپ رەھىم گۇما ناھىيىسىدىكى تۇنجى تاجىك پارتىيە ئەزاسى. ئۇ نامرات دېھقان ۋە چارۋىچىلارنى باشلاپ ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قانات يايدۇرغان. 1954 - يىلى تاجىك مىللىي يېزىسى قۇرۇلغاندا تۇنجى يېزا باشلىقى بولغان ھەمدە 1957 - يىلى بېيجىڭغا بېرىپ ماۋ جۇشىنى كۆرگەن. XX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا يېزىدىن تارتىپ ناھىيىگىچە تۇتاشتۇرۇلغان ماي يول ياسالدى. دېھقان - چارۋىچىلار ماشىنىدا ئولتۇرۇپ ئىككى سائەتتىلا ناھىيىگە بارالايدىغان بولدى. بۇچۇڭ كەنتى چەت - يىراق، تاغ يوللىرى ئەگرى - دوناي بولغانلىقى ئۈچۈن ماشىنا قاتنىيالمىدى. ئۇ يەرگە ئات ياكى ئېشەككە مىنىپ بىر كۈن ماڭسا ئاندىن يېتىپ بارغىلى

بولىدۇ. 1994 ـ يىلى كەڭەز دەرياسىغا بىر كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى، توك چىقىرىش مىقدارى 5.5 كىلوۋات بولۇپ، بەك يىراق، تارقاق ئولتۇراقلاشقان دېھقان، چارۋىچىلار-نى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەممىسى توك ئىشلىتەلەيدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېزىدا يەنە سۈنئىي ھەمراھ قوبۇل قىلىش ئانتېننىسى ئورنىتىلىپ، نۇرغۇن دېھقان، چارۋىچىلار تېلېۋىزور كۆرەلەيدىغان بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بۇ يەردە ئاران بىر دىنىي مەكتەپ بولۇپ، ئوقۇتقۇچىسىنىڭ ئىسمى ئازنى مۇھەممەت ئىدى. بۇ مەكتەپتە ئاران 32 ئوقۇغۇچى ئو-قۇيتتى، ئۇلارغا پارس تىلىدا دىنىي دەرس ئۆتۈلەتتى. 1954 ـ يىلى بۇ يەردە تۆت سىنىپلىق تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. ھازىر بۇ يېزىدا بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈچ باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى، بۇ مەكتەپلەردە 220 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇ-غۇچى، 40 نەپەر ئوقۇتقۇچى بار، ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 100 پىرسەنتكە يېتىدۇ. ئىلگىرى بۇ تاغلىق رايوندا دوختۇر ۋە دورا كەمچىل ئىدى، بەزى چارۋىچى-لار كېسەل بولۇپ قالسا، ئېشەككە مىندۈرۈپ ناھىيىگە ئاپىرىش-قا توغرا كېلەتتى. ھازىر يېزىدا بىر دوختۇرخانا قۇرۇلدى. تۆت نەپەر داۋالاش خادىمى بار. بۇنىڭدىن باشقا ھەربىر كەنتتە بىردىن كەنت دوختۇرى بار، ھازىر بۇ يەردە كىچىك كېسەللەرنى كەنتتىلا داۋالاش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. يېزىدا بىر رادىئو ئۇزېلى، ھەر قايسى كەنتلەردە يەنە بىردىن رادىئو ئۇزېلى بار. يېزىدا يەنە مەدەنىيەت پونكىتى بار بولۇپ، كەنت ئاھالىلىرىنى دائىم تۈرلۈك ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەرگە ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرىدۇ. كىچىك بالى-لاردىن تارتىپ ياشانغان ئادەملەرگىچە ھەممىسى ناخشا ـ ئۇس-سۇلنى ياخشى كۆرىدۇ. ھەر قېتىم بايرام، ھېيت ـ ئايەم ياكى توي ـ تۆكۈن بولغاندا، كەنت ئاھالىلىرى بىر يەرگە جەم

بولۇپ، نەغمە ـ ناۋا قىلىپ، مەشرەپ ياكى گۈلخان كېچىلىكى ئۆتكۈزىدۇ. بەزىلىرى قوي، تۆگە بولۇپ ياسىنىپ، ھايۋانلارنى دوراپ بېرىدۇ، تاماشىبىنلار كۈلۈپ تېلىقىپ قالىدۇ، تاجىكلارمۇ ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈشنى ياخشى كۆرىدۇ.

تاجىكلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ھازىر ئالتە مەسچىت، ئالتە نەپەر دىنى زات بار. ئۇلارنىڭ دىنىي مۇراسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭكىدىن ئاددىيراق، بىر كۈندە ئىككى قېتىم ناماز ئوقۇيدۇ. قالغان ئۈچ قېتىملىق ناماز ئوقۇسىمۇ، ئوقۇمىسىمۇ بولىدىغان «ۋاجىب» ناماز دەپ قارىلىدۇ. ئۇلار مازار ـ ماشايىخلارغا چوقۇنىدۇ. كەڭەز كەنتىنىڭ سىرتىدا خېلى بېزەلگەن چاسا شەكىللىك بىر مازار بولۇپ، ئۇزۇن خادىلار تىكلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە: ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن روھى ئۆلمەيدۇ. ھايات ۋاقتىدىكى ياخشى ـ يامانلىقلىرى ئۇستىدىن ھېساب ئېلىنىدۇ، ياخشى ئىش قىلغانلار جەننەتكە كىرىدۇ، ئاسمان توققۇز قات، جەننەت ئەڭ ئۇستىدە، ئۇ يەردە ئەبەدلىك راھەت كۆرگىلى بولىدۇ؛ يامان ئىش قىلغانلار ئۆلگەندىن كېيىن روھى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، 7 ـ قاتقا چىققاندا يامغۇرغا ئايلىنىپ يەر زېمىنغا چۈشۈپ، ئوت ـ خەسكە ئايلىنىپ، ھايۋاناتقا يەم بولىدۇ. ھايۋاناتنىڭ ئاشقازىنى دېگەن دوزاخنىڭ ئۆزى، يامان ئادەملەر ئۇنىڭ ئىچىدە ئازابلىنىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. تاجىك يېزىسىدىكى بىر قەدەر داڭلىق دىنىي زات — قۇربانجان داموللام XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا گۇما ناھىيىسىدىكى تاجىك ۋەكىل سۇپىتىدە خوتەندىكى مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا قاتناشقان، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، 1957 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغان.

تاجىك مىللىتىنىڭ ئۆز تىلى بار، پارس تىلىنىڭ ۋاخان شېۋىسىدە سۆزلەيدۇ. ياشلار ئارىسىدا خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئۆگىنىۋاتقانلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. ئۆزئارا باردى - كەلدى ئىشلىرىدا ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىدۇ.

تاجىكلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىنىڭ كۆپ قىسمى چاسا شەكىللىك بولۇپ، ياغاچ ۋە تاشتىن سېلىنىدۇ، ئۈستى تۈز قىلىپ يېپىلىدۇ. ئۆينىڭ ئۆگزىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن تۈڭلۈك ئېچىلىدۇ. بۇ ھاۋا ئالماشتۇرۇش، يورۇق چۈشۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. ھويلا ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ئۆي «ساراي» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قوتان ۋە ئاشخانا قاتارلىقلار بولىدۇ. ئۆيلەر سەل پاكار بولىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىگە سۇپا ياسىلىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىنىدۇ؛ چوڭلار، مېھمانلار ۋە كىچىكلەر ئايرىم - ئايرىم يېتىپ قوپىدۇ. تاجىكلار ئادەتتە ئۆز مىللىتى ئىچىدىن نىكاھلىنىدۇ؛ ئۇيغۇرلار بىلەن توي قىلغانلىرىمۇ بار. تاجىكلارنىڭ نوپۇسى ئاز بولغاچقا، ئۆز مىللىتى بىلەن نىكاھلىنىش ئۈچۈن، بەزىلىرى تاشقورغان، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ قىز ياكى يىگىت ئىزدەيدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، تاجىكلاردا يېقىن تۇغقانلار ئارا توي قىلىش ۋە بالدۇر نىكاھلىنىش ھادىسىلىرى بىر قەدەر ئېغىر ئىدى. پەرزەنتلەرنىڭ توي ئىشى ئاتا - ئانىلارنىڭ مەسئۇلىيىتى دەپ قارالغانلىقتىن، ئاتا - ئانىلار ئۇلارغا لايىق تاللاشتا ئالدى بىلەن تۇغقانلار ئارىسىدىن تاللايدۇ، پەقەت 3 - ئەۋلادتىن نېرىراق بولسا بولۇۋېرىدۇ. باي ئائىلىلەر كېلىن ئەكىرمەكچى بولسا، ئالدى بىلەن قىز تەرەپكە ئون قۇر كىيىم، ئوندىن 20 گىچە قوي ئاپىرىپ بېرىدۇ. ئەگەر يىگىت تەرەپنىڭ ئائىلىسى نامرات بولۇپ تويلۇق چىقىرالمىسا، يىگىت قىز تەرەپ ئائىلىسىگە بېرىپ، بىر يىلدىن ئۈچ يىلغىچە ئىشلەپ بەرگەندىن كېيىن قىزنى ئېلىپ كېتىشكە بولىدۇ. توي مۇراسىمىغا ئىمام رىياسەتچىلىك

قىلىدۇ. ئالدى بىلەن يىگىتنىڭ ئۈستۈشىغا ئۇن چېچىلىدۇ، قىز - ئوغۇل ئىككى تەرەپ ئاق قىرىندى چېچىلگەن ئۈزۈك ئالماشتۇرىدۇ. ئاندىن قىز - يىگىت ئازراق گۆش، نان يەيدۇ، سۇ ئىچىدۇ؛ ئەتىسى قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنىڭ ئۆيىگە يۆتكەپ ئاپىرىلىپ، تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۈچىنچى كۈنى ئىمام قىزنىڭ چۈمبىلىنى ئاچىدۇ. ئۇلار جەمەت تۇرمۇشى ئۆتكۈزىدۇ. ئوغۇل ئۆيلەنگەندىن كېيىن ئادەتتە يەنىلا ئاتا - ئانىسى بىلەن بىللە تۇرىدۇ. ئۆي ئايرىپ چىقمايدۇ. بىر تۇغقانلارمۇ بىللە تۇرىدۇ، بىر قازاننىڭ تامىقىنى يەيدۇ، كالا تېزىكىنى يىغىلغۇ قىلىدۇ. پەرزەنتلەر ئاتا - ئانىسىغا مۇتلەق بويسۇنىدۇ. ئەگەر، ئوغۇل ئۆي ئايرىپ چىقىمەن دېسە، ئاتا - ئانا رۇخسەت قىلىدۇ، لېكىن مال - مۈلۈك ئايرىپ بەرمەي، ئۆزىنىڭ ئىگىلىك تىكلىشىگە قويۇۋېتىدۇ. قىزغا مال - مۈلۈك ئايرىپ بەرمەيدۇ. ئاياللار ئېرى ئۆلۈپ كەتسە ئادەتتە باشقىدىن ياتلىق بولمايدۇ، ئېرىنىڭ ئاكا - ئىنىسىگە تېيىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بەزى كونا ئۆرپ - ئادەتلەر تەدرىجىي ئۆزگەرتىلدى. تاجىكلارنىڭ يېمەكلىرىدە گۆش، سېرىق ماي، سۈتتىن ياسالغان يېمەكلىك، سۈتچاي ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ يېمەكلىكلىرى قوي، كالا گۆشى كاۋىپى، ئاق نان، ئارپا نېنى، سۈت - قېتىق قاتارلىقلاردىن باشقا، يەنە دائىم ھالۋا - بۇلماق، «يەجمە»، «مەقۇت»، «قاتلىما»، «قۇيماق» قاتارلىق ئون نەچچە خىل يېمەكلىك يەيدۇ. تاغلاردا يەنە كەكلىك، جەرەنلەر بار، ئوۋلىغاندىن كېيىن مەززىلىك يېمەكلىك بولىدۇ. ئەگەر، ئۆيگە مېھمان كېلىپ قالسا مويسىپىت مېھمان تۆردە ئولتۇرىدۇ.

تاجىكلار پىلانلىق تۇغۇتقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. نەچچە ئون يىلدىن بۇيان خوتەندىكى تاجىكلارنىڭ نوپۇسىدا چوڭ ئۆزگىرىش بولمىدى. 1000 ئادەمدىن ئېشىپ كەتمىدى، بەزى

يىللىرى نوپۇس كېمىيىپ كەتتى. 1999 - يىلىنى 1985 -
يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، نوپۇس ئاران 6% ئاشقان. ئۇلار
ئەدەپ - ئەخلاققا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلاردا ئۆزئارا
ھەمكارلىشىش، ئۆزئارا ياردەم بېرىش ئىجتىمائىي كەيپىياتقا
ئايلانغان، بىر ئائىلىدە ئىش چىقسا ھەممىسى كېلىپ ياردەملە-
شىدۇ. چارۋىلىرى ئازراق ئائىلىلەر باشقىلارنىڭ بېقىپ بېرىشى-
گە بېرىدۇ ياكى ھەربىر ئائىلە نۆۋەت بىلەن تاغقا چىقىپ مال
باقىدۇ. گەرچە تاجىكلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىر
مەزھەپتە بولمىسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىق-
تىن، ئىزچىل ھالدا ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتۈشتەك ياخشى ئەنئە-
نىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

نەۋئابات تاجىك مىللىي يېزىسى ئېگىز تاغلىققا جايلاشقان
بولۇپ، مەنزىرىسى گۈزەل، ساياھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇ-
رۇشتا ياخشى ئىستىقبالغا ئىگە. يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ شىمالى-
دىكى كەڭەز دەرياسى جىلغىسىدا بىر ئوچۇقلۇق بولۇپ، تۆت
ئەتراپىدىكى قىيا تاشلار سۇس قىزىل رەڭدە، دەريا سۈيى ئېقىپ
بۇ يەرگە كەلگەندە، بىردىنلا تارلىشىپ كېتىدۇ، تۆۋەندىن يۇقى-
رىغا قارايدىغان بولسىڭىز، ئاسماننى خۇددى بىر تال يىپتەك
كۆرىسىز، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىسىڭىز سۇ ئاجايىپ چوڭقۇر
كۆرۈنىدۇ. دەريا سۈيى شاۋقۇن سېلىپ ئاققىنىچە، جىلغا تېگىگە
ئېتىلىپ كىرىپ كېتىدۇ. شارقىراتمىلىرى ئاجايىپ كۆركەم،
خۇددى دۇمباق ساداسىدەك ئاۋاز چىقىرىدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەت-
نىڭ شىمالىي تەرىپىدە بىر قىيا تاش رەسىمى بار، ئۇنىڭدا
قەدىمكى تاجىك خەلقىنىڭ ئوۋچىلىق تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈل-
گەن. بۇچۇڭ كەنتىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىردىن 3600
مېتىرغىچە كېلىدىغان تاغ جىلغىسىدا كوئىنلۇن ئارچىسى، كې-
چىك يوپۇرماقلىق قىيىن قاتارلىق غوللۇق چاتقاللار بار بولۇپ،
خوتەن كوئىنلۇن تېغىدىكى بىردىنبىر تەبىئىي قارىغايلىق ھېسا-

لىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 20 كىلومېتىر، 40 مىڭ مو ئەتراپىدا كېلىدۇ.

ئاپتور: ليۇ جىڭخۇا

2. قىرغىز مىللىتى

قىرغىزلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى دەسلەپتە يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ئولتۇراقلاشقان. تارىختا «كېكۇن»، «جيەنكۇن»، «خاككاس» دەپ ئاتالغان، يۇەن دەۋرىدە «قىرغىز» دەپ ئاتالغان. قىرغىز دېگەن سۆز «قىرىق قىز» دىن كېلىپ چىققان. بۇنىڭدا قىرغىزلار ھەممىسى بىلىدىغان رىۋايەت بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەدىمكى زاماندا ئاكا - سىڭىل ئىككىيلەن ئوينىغىلى سىرتقا چىقىپ «قائىدە - يوسۇن» غا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلۇپتۇ. ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ جەستى دەرياغا تاشلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ دەريا سۈيىدىن ھۆركىرەپ يىغلىغان نالە - پەرياد ئاۋازى ئاڭلىنىدىغان بوپتۇ. پادىشاھنىڭ 40 قىزى قىزىقىسىنىپ دەريا سۈيىنى ئوينىغانىكەن، ھەممىسىنىڭ بويىدا قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، كوئېنلۇن تاغلىرىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپتۇ. بۇ رىۋايەت قىرغىز خەلقىنىڭ ئاق كۆڭۈل، گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خوتەندىكى قىرغىزلار 656 نەپەر، ئاساسەن سانجۇ دەرياسى بويىدىكى كەڭقىر قىرغىز مىللىي يېزىسىدا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ يېزىنىڭ تەۋەلىكىدە تۆت كەنت بولۇپ، 1578 نەپەر دېھقان - چارۋىچى بار، بۇنىڭ ئىچىدە 628 نەپەر قىرغىز بار. ئادىمى كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن تاغلىق رايونغا جايلاشقان، سانجۇ دەرياسىدىن تارتىپ شىزاڭنىڭ ئالى رايونغا تۇتىشىدىغان قاراقاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغىچە بارىدۇ، ئەڭ يىراقتىكى

بىر ئائىلە شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولى بويىدا، ئۇنىڭ يېزا تۇرۇشلۇق جاي بىلەن بولغان ئارىلىقى 355 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئەگەر، يېزىدىن ئۇ ئائىلىگە ئات بىلەن ماڭسا، يەتتە كۈندە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.

قىرغىزلار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغانلىقتىن، سۇ، يايلاق ئەھۋالىغا قاراپ ئولتۇراقلىشىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى ئاران 519 ئىدى، ھازىر 656 گە يەتتى.

كەڭقىر قىرغىز مىللىي يېزىسى سوغۇق تاغلىق رايونغا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىردىن 4500 مېتىرغىچە بولغان ئېگىزلىككە توغرا كېلىدۇ. بەزى ئاھالىلەر مۇز - قارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقان. ئاھالىلەر چارۋىچىلىقنى ئاساسي كەسىپ قىلغان، ھازىر 12 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا بار. بۇنىڭ ئىچىدە كالا 350 تۇياق، قوتاز 300 تۇياق، ئات 24 تۇياق. يېزىلىق ھۆكۈمەتكە ئەڭ يېقىن بولغان ئۇلاچى كەنتى دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەنرەك بولغاچقا، بىر قىسىم ئاھالىلەر دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ كەنتتە 2400 مو تېرىلغۇ يەر بار، ئاساسەن ئارپا، قىچا ۋە بۇغداي تېرىلىدۇ. قالغان ئۈچ كەنت ئاساسەن چارۋىچىلىققا تايىنىدۇ. ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق ئاشلىقنى قىسىملار ۋە ھەربىي پونكىتتىن سېتىۋالىدۇ. بۇ يەردىكى تاغلاردا ياۋا ھايۋاناتتىن جەرەن، تاغ ئۆچكىسى، يىلپىز، تۈلكە، داۋغان، ئۇلار، كەكلىك قاتارلىقلار بار. ئىلگىرى بەزى چارۋىچىلار ئوۋچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش كۆچەيتىلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئوۋچىلىق قىلمايدىغان بولدى. قىرغىز ئاياللىرى كەشتىچىلىككە ماھىر، ياغلىق، ياستۇق قېپى، يوتقان تېشى، كېيىم - كېچەكلەرنىڭ گىرۋەكلىرىگە، يەڭ ئۇچىغا، كۆڭلەك ياقىسىغا، يانچۇق، تەلپەكلىرىگە ھەتتا ئۆي زىننەتلەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە نەپىس گۈل - سىزىقلارنى

چىقىرىدۇ. ئاساسەن ئۇچار قۇشلار، گۈللەر ۋە تۈرلۈك سۈرەتلەرنى ئىشلەيدۇ. قىرغىز ئاياللىرى يەنە كىگىزچىلىككە ئۇستا، قوي يۇڭىدىن ھەرخىل نۇسخىلاردىكى نەپىس شىرداقلارنى ئېتىدۇ. قىرغىزلارنىڭ ئۆي تاملىرى كەشتىلەر بىلەن بېزىلىدۇ. ئادەتتە سۆسۈن رەڭلىك دۇخاۋا ئۈستىگە ھەرخىل سۈرەت نۇسخىلىرىنى كەشتىلەيدۇ، ئاندىن تۆت ئەتراپىغا قارا دۇخاۋىدا جىيەك تۇتىدۇ، ئاستىغا يىپەك چۇچا ساڭگىلىتىپ قويىدۇ. ئىلگىرى بۇ تاغلىق رايون ئىنتايىن يىپىق ھالەتتە ئىدى. ھازىر ناھىيىگە بارىدىغان ماي يول ياسالدى. چەت، يىراق جايلاردىكى ئاھالىلەرگە تېلېۋىزور كۆرۈش، رادىئو ئاڭلاش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت «ھەممە كەنتلەرگە تۇتاشتۇرۇش» قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇپ، بۇ يەردە سۈنئىي ھەمراھ قوبۇل قىلىش ئانتېننىسى ئورناتتى، زور كۆپ ساندىكى دېھقان، چارۋىچىلار تېلېۋىزور كۆرەلەيدىغان، رادىئو ئاڭلىيالايدىغان بولدى. يېزىدا يەنە مەكتەپ ۋە دوختۇرخانا سېلىندى.

قىرغىزلار قوللىنىدىغان تىل بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئوخشاشلا ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈرك تىلى ئائىلىسىگە كىرىدۇ، ئوخشىمايدىغىنى، ئۇلار قىرغىز - قىپچاق تىل تارمىقىغا تەۋە. ئۇلار ئەرەب، پارس ھەرپلىرىنى ئاساس قىلغان چاغاتاي يېزىقى ئاساسىدا قىرغىز يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. لېكىن، خوتەندىكى قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى بىر قەدەر ئاز بولغانلىقتىن، ياشانغانلاردا ۋە ئىچكى قىسمىدا قىرغىز يېزىقى قوللىنىلغاندىن سىرت، ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئۇيغۇر تىل - يېزىقى قوللىنىلىدۇ. مەكتەپلەردە ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ. ئۇلار يىلنامىدا ئىسلام دىنىنىڭ ھىجرىيە يىلنامىسىنى قوللانغاندىن باشقا، يەنە ئەنئەنىۋى 12 مۇچەلنى ساقلاپ قالغان. بۇ 12 مۇچەل: چاشقان، كالا، يولۋاس، توشقان، بېلىق، يىلان، ئات، قوي، تۈلكە، توخۇ، ئىت، توڭگۇز يىللىرىدىن ئىبارەت. ھەر بىر مۇچەل يىل خەير-

لىك يىل ۋە خەيرىسىز يىل دەپ ئايرىلىپ، ئالدىن مۇداپىئەلىنىش
تەلەپ قىلىنىدۇ. قىرغىزلارنىڭ كىيىم - كېچەك ئىشلىرىدا،
ئەرلەر يىلبويى ئاق قالپاق كىيىدۇ، قالپاقنىڭ ئاستىغا قارا
دۇخاۋا جىيەك تۇتىدۇ، ياشانغانلار قىش كۇنلىرى تەلپەك كىيىد-
دۇ. ئاساسلىقى تۈلكە تېرىسى، پاقلان تېرىسىدىن تىكىلگەن
بولىدۇ. تەلپەكنىڭ گىرۋىكى كەڭرەك بولىدۇ. ئۇستى قارا
چىپەرقۇت ياكى مەخمەلدە تاشلىنىدۇ. ئۇلار ئادەتتە ئۆرە ياقىلىق
ئاق كانۋاي كۆڭلەك كىيىدۇ. سىرتىدىن تەنچە چاپان كىيىدۇ،
بېلىگە بەلۋاغ ياكى پوتا باغلايدۇ. پۇتىغا چورۇق كىيىدۇ، بۇ
تاغدا يول يۇرۇشكە ئەپلىك، بۇنداق چورۇق ئۇيغۇر ئۇۋچىلىرىدى-
مۇ كەڭ تارقالغان. قىرغىز قىزلىرى كۆپىنچە قىزىل مەخمەل
تۇماق كىيىدۇ. ئۇستىگە مارجان، پەي ئورنىتىدۇ. چوكانلار
قىزىل، يېشىل رومال ئارتىدۇ. ياشانغانلار ئاق رومال ئارتىدۇ.
ئاياللار ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىپ، سىرتىغا مارجان تۇتقان دۇخاۋا
جىلىتكە كىيىدۇ. قىرغىزلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكى ئاساسەن
گۆش، ئۇن تاماقلىرى ۋە سۇت يېمەكلىك، گۆش تاماقلىرى، كالا،
قوي گۆشى شورپىسى، نارىن، ئۆپكە - ھېسىپ قاتارلىقلار.
ئاساسلىق يېمەكلىرى نان، لەڭمەن، مانتا، قۇيماق، پولو قاتار-
لىقلار. سۇت يېمەكلىكلىرى سۇت، قېتىق، قۇرت قاتارلىقلار.
قىرغىزلارنىڭ ئەنئەنۋى ئولتۇراق ئۆيى — چېدىر، لېكىن خو-
تەندىكى قىرغىزلار شارائىت تەسىرىدىن ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ.
ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ ياسىلىشى يەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىلەرنىڭكىدىن
ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىشىك دېرىزىلەرنى زىن-
نەتلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. چوڭ دەرۋازىسىغا ھەرخىل
مىس پۇللارنى قاداپ قويىدۇ.
نىكاھلىنىش جەھەتتە، قىرغىزلار بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق
بولۇش تۇزۇمىنى يۇرگۈزۈپ كەلگەن، ئۇلار يېقىن تۇغقانلار
نىكاھلىنىشنى چەكلەيدۇ، يەنى ئۆز جەمەتى ۋە بىۋاستە تۇغقانلى-

ـرى ئىچىدە بەش ئەۋلادتىن يەتتە ئەۋلادقىچە يېقىن بولسا نىكاھلىـ
ـنىشقا بولمايدۇ. ئىلگىرىكى چاغلاردا ياشلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا
ئاتا ـ ئانا ئىگە بولاتتى. قۇرامىغا يەتكەندە نىكاھ ئىشلىرىنى
بېكىتكەندىن باشقا، يەنە باللار تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن ياكى بوۋاق
ۋاقتىدىلا بېكىتىپ قويىدىغان ئىشمۇ بار ئىدى. نىكاھ ئىشلىرى
بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىز ـ يىگىت ھەر ئىككىسى
ئەمەل قىلىشى، ئايرىلىپ كەتمەسلىكى ياكى باشقىدىن ياتلىق
بولماسلىقى كېرەك ئىدى. نىكاھ ئىشى بېكىتىلگەندىن كېيىن،
يىگىت قىز تەرەپكە تويلۇق سۈپىتىدە مەلۇم ساندا چارۋا،
مال ـ مۈلۈك بېرىدۇ. تويلۇق ئېغىر بولۇش سەۋەبىدىن كۆپ
چاغلاردا ئىككى تەرەپ قايچا قۇدا بولۇشىدىغان ئىش بولىدۇ.
نىكاھ ئىشلىرىنى بېكىتكەندە، يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئاپىرىـ
ـدىغان تويلۇقنى ئاتقا ئارتىپ، ئاتنىڭ ئىككى قۇلىقى ئوتتۇرىسىغا
بىر كاللەك پاختىنى چىگىدۇ. بۇ باشقىلارغا نىكاھ بېكىتىشكە
كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. رەسمىي توي قىلىشتىن بىر كۈن
بۇرۇن، يىگىت ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە ئاغىنىلىرىنىڭ
ھەمراھلىقىدا قىز تەرەپ ئائىلىسىگە كېلىپ قوي سويۇپ، «كۆـ
ـرۈشتۈرۈش مۇراسىمى» ئۆتكۈزىدۇ. ئەتىسى توي مۇراسىمى ئۆتـ
ـكۈزۈلۈپ، ئىمام مۇراسىمغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. رىياسەتچى
ئىمام تۇزغا چىلانغان بىر پارچە ناننى قىز ـ يىگىتكە يېگۈزۈپ،
ئاندىن قىز ـ يىگىتنىڭ ئۇستۇشىغا ئۇن چېچىپ، ئۇلارنى
تەبرىكلەيدۇ. بۇ چاغدا، يىگىتنىڭ ئاغىنا ـ بۇرادەرلىرى ئوغلاق
تارتىشىش، ئات بەيگىسى، چېلىشىش قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش
پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. كېلىننى يىگىت ئۆيىگە كۆچۈرۈپ
ماڭغاندا، يول ئۇستىدە گۈلخاندىن ئۆتكۈزۈلىدۇ ھەمدە ئىمام
ئۇلارنى قىرائەت ئوقۇپ تەبرىكلەيدۇ. توي مۇراسىمى ۋاقتىدا
قېيناتا بىلەن كېلىن يۈز كۆرۈشۈشكە بولمايدۇ، كېلىن قېيناتىـ
ـسىغا سالام قىلغاندىمۇ يۈزىدە چۈمبەل تارتىقلىق بولىدۇ. ئۈچ

كۈندىن يەتتە كۈنگىچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، قېيناتا «يۈز
كۆرۈشەيلى» دېگەن چاغدا، كېلىن ئاندىن چۈمبەلنى ئېلىۋې-
تىپ، قېيناتىسى بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. قىرغىزلار ناخشا-
ئۇسسۇلغا ماھىر مىللەت. ئۇلارنىڭ يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇلى،
قوش كىشىلىك ئۇسسۇلى ۋە كوللېكتىپ ئۇسسۇلى بار. ئۇلار-
نىڭ ئۇسسۇللىرى چەبدەس، ئالاھىدىلىكى مۇرىنى سەكرىتىش
بولۇپ، مۇرە مۇزىكا رىتىمىغا جور بولۇپ، بىر ئۈستىگە، بىر
ئاستىغا سىلكىنىدۇ، تولىمۇ جەلپدارلىققا ئىگە. قومۇز —
قىرغىزلارنىڭ ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى. قومۇزنىڭ
قورسىقى ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ. ئۇ ئۈچ تارلىق بولۇپ،
ئاۋازى جاراڭلىق، كىشىگە خۇددى تۈمەنمىڭ تۇلپار كىشنەپ
چېپىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرىدۇ. يەنە بىر خىل «ئېغىز
قومۇزى» بولۇپ، بىر بارماقچىلىك ئۇزۇن كېلىدۇ. ئېغىزغا
سېلىپ چالغاندا، خۇددى سايراۋاتقاندەك مۇڭلۇق ئاۋاز چىقىپ،
كىشىنى تولىمۇ مەپتۇن قىلىدۇ.

قىرغىزلار تارىختا ھەر خىل تۇتىمغا ئېتىقاد قىلغان، شامان
دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ ئىسلام
دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شۇڭا، قىرغىزلارنىڭ ئىماملىرىنىڭ
ئورنى ئۇيغۇرلارنىڭكىدەك يۇقىرى ئەمەس. قىرغىزلار «ئاقسا-
قاللار»غا ئەڭ ھۆرمەت قىلىدۇ.

كەڭقىر قىرغىز مىللىي يېزىسىدىكى ئاتاقلىق مەدەنىيەت
يادىكارلىقلىرى ئورنى — سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرىدۇر. بۇ
رەسىملەر سانجۇ دەرياسى ئۇدۇلىدىكى قىياتاشقا ئويۇلغان بولۇپ،
مىللىي يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايغا تەخمىنەن بەش كىلو-
مېتىر كېلىدۇ. قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۈچ مې-
تىر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر كېلىدۇ. قىياتاش رەسىمدە
ئاساسلىقى قەدىمكى زامان خەلقلىرىنىڭ ئوۋ ئوۋلاش كۆرۈنۈشلى-
رى نامايان قىلىنغان. رەسىمدە بەزىلەر ئاتقا مىنىپ چېپىپ

كېتىپ بارغان، بەزىلەر ئوقيا ئېتىۋاتقان، بەزىلەر ئىتتىك مې-
ڭىپ كېتىۋاتقان؛ يەنە بەزىلىرى چېپىپ كېتىۋاتقان قوش مۈڭ-
گۈزلۈك هايۋان، يەنە بەزىلىرى تېخىچە مەنىسىنى بىلگىلى بول-
مىغان يېزىق ـ بەلگە قاتارلىقلار. بۇ قىيا تاش رەسىمى
1962 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تەرىپىدىن نۇقتى-
لىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنى قىلىپ بې-
كىتىلگەن.

ئاپتور: ليۇ جىڭخۇا

3 . خۇيزۇلار

خۇيزۇلار دۆلىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە نو-
پۇسى بىر قەدەر كۆپ، تارقىلىشى كەڭ مىللەت. ئۇلارنىڭ
ئالاھىدىلىكى: «كەڭ دائىرىدە تارقاقلاشقان، كىچىك دائىرىدە
مەركەزلەشكەن» . خوتەندىكى خۇيزۇلارمۇ ئەنە شۇنداق ئالاھىدى-
لىككە ئىگە. خۇيزۇلارنىڭ مەنبەسىنى مىلادىيە Ⅶ ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدىن سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئەينى چاغلاردا خوتەن-
لىكلەر تېخى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، لېكىن ئىسلام دىنى
ئەرەب دۆلەتلىرىدە ئاساسي ئورۇنغا ئۆتكەنىدى. ئىسلام دىنىغا
ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەب، پارس سودىگەرلىرى جۇڭگوغا كېلىپ
سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە گۇاڭجۇ، چۈەنجۇ،
خاڭجۇ، ياڭجۇ قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ، بارا ـ بارا
باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ، خۇيزۇ مىللىتىنى شەكىللەن-
دۈرگەن. شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارغا كەلسەك، «يۈەن سۇلالىسى
تارىخى. ئەجدادلار شەجەرىسى» دە، يۈەن سۇلالىسىنىڭ 25 ـ
يىلى خۇيزۇلاردىن بولغان ھېسامىدىن شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق
جايلاردىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئائىلىلىرىگە دارغاچ بولغان.
خوتەن، قەشقەردىكى 1500 ئۆيلۈك ھۈنەرۋەن بىلەن بوزيەر ئۆز-

لەشتۇرۇشكە بۇيرۇلغان، دەپ خاتىرىلەنگەن. يۈەن سۇلالىسى شىزۇنىڭ 25 - يىلى (مىلادىيە 1288 - يىلى) خوتەن ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغان. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى گەنسۇدىكى خۇيزۇلارنى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىغا بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشكە سەپەرۋەر قىلغان. كېيىن ئېيىتىشقا بولىدۇكى، بۇ چاغلاردا ئاز ساندىكى خۇيزۇلار خوتەنگىمۇ كەلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇداپىئە قىسىملىرى ئىچىدىكى سانغۇن، ئەسكەرلەر ئىچىدىمۇ ئاز بولمىغان خۇيزۇلار بار ئىدى، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق 6000 ئۆپچۆرىسىدىكى دالا ئارمىيە قىسىملىرىدا خۇيزۇلار بار ئىدى. ئۇلار شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن نىكاھلانغان، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بەزىلىرى ئۆزىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىسا، بەزىلىرى خۇيزۇ دەپ ئاتىغان. يەنە بەزىلىرى خەنزۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن نىكاھلىنىپ تۇغۇلغان باللىرى ئۆزىنى خۇيزۇ دەۋالغانلارمۇ بار. خوتەندە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ قالغان خۇيزۇلارنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرىمۇ بار.

1937 - يىلى، شېڭ شىسەي سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ ياردىمىدە ما خۇسەن قىسىملىرىنى يوقاتتى. ما خۇسەن ئاز ساندىكى يېقىنلىرىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى پەي دەرىجىدىن يۇقىرى ئەمەلدارلىرى ئېتىپ تاشلاندى. ئاز ساندىكى خۇيزۇ ئەسكەرلەر خوتەندە قېپقالدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە ئاز ساندىكى خۇيزۇ كادىرلار، زىيالىيلار ۋە يەككە ئەمگەكچىلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ خوتەنگە كەلدى. 1999 - يىلىغا كەلگەندە، خوتەندىكى خۇيزۇلار 960 نەپەرگە يەتتى.

خوتەندىكى خۇيزۇلارنىڭ شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيلەردىن كەلگەنلىرى كۆپرەك. ئۇلار خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدۇ،

غەربىي شىمال شېۋىسىدە سۆزلەيدۇ. خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىدۇ. خوتەندىكى خۇيزۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدۇ. خۇيزۇلارنىڭ فامىلىسى خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. ما، مۇ، خۇي قاتارلىق فامىلىلەرنى كۆپرەك ئىشلىتىدۇ. خۇيزۇلاردا بوۋاق دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، ئادەتتە ئاخۇنلار «مۇسۇلمانچە ئىسىم» قويۇپ قويىدۇ، يەنى ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى بويىچە «پەيغەمبەر» لەرنىڭ ئىسىملىرى ئىچىدىن بىر ئىسىم تاللايدۇ. مەسىلەن، مۇھەممەت نىزامىدىن، ئىسمايىل، زەينەپ، ھاۋا دېگەنلەرگە ئوخشاش. لېكىن، بۇنداق ئىسىملار ئادەتتىكى ئالاقە ئىشلىرىدا ئىشلىتىلمەيدۇ. پەقەت دىنىي مۇراسىملاردىلا ئىشلىتىلىدۇ. خۇيزۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. ئوخشىمايدىغىنى پەقەت ئۇلارنىڭ بېشىغا كىيىۋالىدىغان ئاق پوسمىسى ياكى كۆڭلىكىنىڭ سىرتىغا كىيىۋالىدىغان جىلىتكىسىدۇر. ئۇلار خوتەندىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش. ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپىنىڭ ھەنەفىيە ئېقىمىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. خۇيزۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئىچكى جايلاردا تەرەققىي قىلغانلىقى ئۈچۈن، مۇقەررەر ھالدا خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. دىنىي ئەقىدە جەھەتتە ئۇلار خەنزۇلاردىكى كۇڭزى تەلىماتىنىڭ مەلۇم ئىدىيىسى ۋە ئىلمىي ئۇسلۇبىنى قوبۇل قىلغان. خوتەندە خۇيزۇلارنىڭ سانى ئاز، ئۇلارنىڭ ئۇرۇمچى، قۇمۇل، تۇرپانلاردىكىدەك ئۆزلىرى باشقۇرۇپ كەلگەن مەسچىتى يوق، ئۇيغۇرلارنىڭ مەسچىتلىرىگە بېرىپ ناماز ئوقۇيدۇ. شۇڭا، دىنىي ئەقىدە جەھەتتە شۇ يەردىكى دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. خوتەندىكى خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دېھقانچىلىق، سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بولۇپمۇ يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپرەك. ئۇلار شۇغۇللىنىدىغان يېمەك ـ ئىچمەكلەر ئاساسەن: سومىيەن، لەڭمەن، سۇيۇقئاش، كالا گۆشى سۇيۇق ئېشى، پىند-

تاڭ، زاسۇي شورپىسى، جۇۋاۋا، مانتا، چۆچۈرە، لەڭپۇڭ، راڭپىزا، قۇيماق، ئەشمە قۇيماق قاتارلىقلار. خۇيزۇلار چاي ئىچىشكە ئامراق، ھەر كىم ئۆزى خالىغىنى بويىچە، بەزىلەر پالما مەرىزى چېيى ئىچىدۇ، بەزىلەر گۇل چاي ئىچىدۇ. چايغا قەنت سېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. مېھمان كۈتكەندە كۆپىنچە ئاغزى بار ئىستاكانغا چاي دەملەيدۇ، چاي سالغاندىن باشقا قەنت، ناۋات، چىلان، ياڭاق مېغىزى، ئالقات، قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىقلارنى سالىدۇ. خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش قۇربان ھېيت، روزى ھېيتنى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزىدۇ. لېكىن، خۇيزۇلار روزى ھېيتنى ئالاھىدە چوڭ بىلىدۇ. خۇيزۇلار روزى ھېيتنى «چوڭ ھېيت»، قۇربان ھېيتنى «كىچىك ھېيت» دەپ ئاتايدۇ. ئۆلۈپ كەتكەن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ تۇپراق بېشىغا روزى ھېيتتا چىقىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. بىراق، خوتەندىكى خۇيزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، قۇربان ھېيتقا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قائىدە - يوسۇنلىرى بار. ئادەتتە ئۆزئارا كۆرۈشكەندە سالاملىشىدۇ. بىرى «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ ئەھۋال سورىسا، يەنە بىرى «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بوۋاق تۇغۇلۇپ 3 - كۈنى «يۇيۇندۇرۇش» ئېلىپ بارىدۇ، بالىنىڭ ئاتىسى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنى تەكلىپ قىلىپ تەبرىكلەش پائالىيىتى ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە تەبرىكلەش پائالىيىتىگە قاتناشقان ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىگە قۇيماق سوۋغا قىلىدۇ. بالىغا ئىسىم قويۇش مۇراسىمى بەزىدە «يۇيۇندۇرۇش» ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، بەزىدە بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە كۈندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىسىم قويۇش مۇراسىمى باشلانغاندا ئىمام ئاخۇنۇم بوۋاققا قاراپ تۇرۇپ پەس ئاۋازدا ئەرزان ئوقۇيدۇ، ئاندىن تەكبىر ئېيتىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بوۋاقنىڭ قۇلىقىغا بىرنى پۇدەپ قويۇپ، ئاندىن ئۇنىڭغا ئات قويىدۇ. بوۋاق تۇغۇلۇپ بىر ئاي،

100 كۈن، بىر يىل بولغاندا يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەبرىك-
لەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئوغۇل بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە
خەتنە تويىنى ئۆتكۈزىدۇ. قىز بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە قۇلىقىنى
تېشىدۇ. خۇيزۇلار ئادەتتە ئۆز مىللىتى ئىچىدىن نىكاھلىنىدۇ.
ياش قۇرامىغا يەتكەنلەردىن چوقۇم نىكاھلىنىش تەلەپ قىلىنىدۇ.
ئۆمۈرۋايەت بويتاق ۋە تۇل ئولتۇرۇشقا روخسەت قىلىنمايدۇ.
جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن باشقا
مىللەتلەر بىلەن نىكاھلانغانلارمۇ ئاز ئەمەس. خوتەندىكى خۇيزۇ-
لار جاي - جايلاردىن كەلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تارىخى ئۇزۇن
بولمىغانلىقى ئۈچۈن، نىكاھلىنىشتا ئىككى تەرەپ ئۆز يۇرتىنىڭ
قائىدىسى بويىچە ئىش كۆرىدۇ، ئۇرۇمچى ياكى سانجىدىكىلەر-
نىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. خوتەندە ئولتۇراقلاشقىنىغا ئۇزۇن بولغان
ئائىلىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئىش قىلى-
دۇ. ئۆرپ - ئادەت تەلىپى بويىچە خۇيزۇلار نىكاھدىن ئاجرى-
شىشقا قارشى تۇرىدۇ، نىكاھدىن ئاجرىششنى گۇناھ دەپ قاراي-
دۇ. نىكاھلانغاندىن كېيىن، ئادەتتە قىز تۇغسىمۇ، ئوغۇل تۇغ-
سىمۇ چوڭ بىلىدۇ، پەرزەنت ئوغۇل بولسۇن ياكى قىز بولسۇن،
«ئاللا» نىڭ بەرگىنى دەپ قارايدۇ. خۇيزۇلار ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى
«ئۆلدى» دەپ ئاتىماي، بەلكى «ئاللانىڭ دەرگاھىغا كەتتى» ياكى
«تۈگەپ كەتتى» دەپ ئاتايدۇ، پەرزەنتلىرى قارىلىق كىيىم كى-
يىدۇ. خوتەندىكى خۇيزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادەتلى-
رىنى قوللانغانلىقتىن، دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەندىن
كېيىن 3 - كۈنى، 7 - كۈنى، 40 - كۈنى، 100 - كۈنى،
بىر يىل بولغان كۈنى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى نەزىر ئۆتكۈزىدۇ ھەمدە
نەزىرگە قاتنىششقا كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلى-
رىگە ھەدىيە (پۇل ياكى كىيىم - كېچەك)، قويماق تارقىتىپ
بېرىدۇ.

ئاپتور: ليۇ جىڭخۇا